

НУРИТДИН МУҲИТДИНОВ

КРЕМЛДА ЎТГАН ЙИЛЛАРИМ

Сталин, Маленков, Хрушчев, Брежнев, Андропов
билан биргаликда ишлаган уруш, меҳнат ва партия
фахрийси эсдаликлари

I КИТОБ

КПСС Марказий Комитети
ва унинг Сиёсий Бюроси фаолияти
(50-йиллар)

ТОШКЕНТ
"ЎЗБЕКИСТОН"
1995

66.61(2)
М 81

Тақризчилар:
ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор А. САИДОВ,
тарих фанлари доктори, профессор Ҳ. ЗИЁЕВ,
филология фанлари доктори, профессор Ҳ. АБДУСАМАТОВ

Муҳаррир С. Мирза аҳмедова

ISBN 5-640-01887-3

М $\frac{4702620201-28}{М 351 (04) 95}$ 95

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1995

Барҳаёт, олийқадр ватандошларимнинг
бахт-саодати йўлида жон фидо
қилганлар хотирасига бағишланади

ТОШКЕНТ ЯҚИНИДАГИ ҚИШЛОҚДАН МОСКВА КРЕМЛИГАЧА БЎЛГАН ЙЎЛ ХЎП УЗОҚ...

Бу йўл фақат шукуҳлар, дабдабалардангина иборат бўлиб қолмай, хавф-хатарларга ҳам тўлиқдир.

Ўзбекистоннинг чекка қишлоқларидан бирида туғилиб-ўсган, оддий мусулмон оиласидан чиққан камина кейинчалик 15 йил КПСС Марказий Комитети аъзоси, 6 йил Марказком Сиёсий Бюроси таркибида бўлдим. 4 маротаба ССР Иттифоқи Олий Совети депутатлигига сайландим. Миллатлар Советининг ташқи ишлар бўйича комиссияси раиси бўлиб ишладим.

Сирасини айтганда, менга омад кулиб боққанди: ота-онам ва мактаб тарбиясини олиш билан бирга, уйимизда машҳур хонанда Тўйчи ҳофизнинг хонишларини тингладим, улуғ муфти Эшон Бобохондан оқ фотиҳа олдим; ёшлик йилларимда ажойиб инсон, жамоа хўжалиги раиси Қамбар аканинг, истеъдодли адиб Абдулла Қодирийнинг, олим-демократ Абдулла Авлонийнинг ҳикматларга тўла панд-насиҳатларини эшитдим, талабалигимда чин ватанпарварлар — Н. Бухарин, А. Риков, А. Икромов, Ф. Хўжаев ва бошқаларнинг устидан ўтказилган шармандали судловнинг гувоҳи бўлдим; фронтдан қайтиб, 29-40 ёшимда вилоятларда ва жумҳуриятнинг ўзида раҳбарлик лавозимларида хизмат қилдим.

Азиз китобхон, қуйида сизга мамлакатнинг олий партия ва давлат идораларида ишлаган пайтларим, унинг етакчилари билан бўлган муносабатларим ҳақидаги эсдаликлардан бир улушини баён қиламан.

* * *

И. В. Сталин билан биринчи марта 1951 йилнинг 12 апрель куни сўзлашганман. Сўхбат илиқ, самимий ўтганди. Бироқ ўша йилнинг охирига бориб,

у мени икки карра жазолади: СССР Министрлар Советининг 22 ноябрдаги 4834-қарорида мен ҳақимда "кўрсатиб ўтилсин" деб ёзилган; 8 декабрдаги 5003-қарорида эса каминага ҳайфсан эълон қилинган. Орадан икки ой ўтиб, шахсан Сталиннинг ўзи бу жазоларни бекор қилганди.

1952 йилнинг февраль ойи бошларида унинг қабулида бўлганимда Ўзбекистондаги аҳвол, истиқболлар, етилган муаммолар хусусида батафсил гапириб бергандим. Сталин менинг сўзларимни тинглаб, бир неча саволлар бергач, шу заҳотиёқ Г. М. Маленковга бизнинг хатларимиз юзасидан ҳукумат қарорлари лойиҳасини тайёрлаш хусусида топшириқ берганди. 7 февраль куни ВКП(б) Марказий Комитетининг Г. М. Маленков раислиги остида ўтган Ташкилий бюроси мажлисида маърузам муҳокама этилгач, СССР Министрлар Советининг саккизта қарори ва Фармойишлари лойиҳаси тасдиқланганди. Уларда иқтисод, маданият, халқ фаровонлигини юксалтириш, транспорт, алоқа, йўллар, кўприклар, электростанция қурилишини кенгайтириш, маориф, олий таълимни тараққий эттириш, коммунал-маиший хизматларни яхшилаш, жамоа ва давлат хўжаликларининг бир неча миллиард сўмлик қарзларидан кечиб юбориш, уларни техника билан қуроллантириш, қишлоқ хўжалиги (пахтачилик, чорвачилик, мева-сабзавотчилик, полиз экинлари, узумчилик)ни ва бошқа соҳаларни ҳар тарафлама ривожлантириш бўйича тадбирлар мажмуаси назарда тутилган эди.

Ўша йилнинг октябрь ойида ВКП(б) XIX съездида мени КПСС Марказий Комитетининг аъзоси этиб сайлашди. Орадан тўрт ярим ой ўтиб, 1953 йилнинг мартада Иосиф Виссарионовични дафн этиш маросимида бошдан-охиригача иштирок этдим.

1953 йилнинг апрель ойи охирларида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига Бериянинг Кадрлар ҳақидаги хати келиб тушди. Хатни муҳокама қилиш чоғида у таклиф этган чораларга қатъиян қарши чиқдим. Май ойида Берия, унинг ифвогарона таклифларига қарши йўл тутганим учун, мени республика Министрлар Советининг Раиси лавозимидан четлатишга муваффақ бўлди ва менга "ўлдираман" деб пўписа қилди. Бироқ у ўзининг қора қилмишини амалга ошира олмади. Ўша йилнинг июль ойидаги Марказий Комитет пленумида у эгаллаб турган ҳамма лавозимларидан олиб ташланиб, партия сафидан чиқарилди, иши судга оширилди. Атоқли маршал И. С. Конев бошчилигидаги махсус Ҳарбий трибунал 1953

йилнинг 23 декабрида Берия ва унинг олти нафар югурдаklarини олий жазога — отишга ҳукм қилди. Ҳукм ўша куниёқ ижро этилди. Орадан қисқа вақт ўтиб, мени аввалги ишимга тиклашди — яна республика Ҳукумати Раиси этиб тайинландим.

КПСС XX съездида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби бўла туриб, КПСС Марказий Комитети Президиуми аъзоси номзодлигига сайландим; Марказий Комитетнинг декабрь (1957 йил) пленумида Н. С. Хрущевнинг таклифи билан Президиум аъзоси ва КПСС Марказий Комитетининг Котиби этиб сайлашди.

Доимий яшаш учун оилам билан Москвага кўчиб бордик. Дастлаб Марказий Комитет ва давлат идораларидаги иш жараёнида бундай кўламларда тажрибам йўқлиги учун кўпгина қийинчиликларга дуч келдим. Менга Никита Сергеевич билан бирга В. М. Молотов, К. Е. Ворошилов, А. Н. Косигин, Г. К. Жуков, В. И. Кириллин ва бошқалар катта ёрдам кўрсатишди. Мен уларга нисбатан катта ёшдаги ўртоқларга лозим даражада самимий муносабатда бўлдим.

Улуғ алломалардан — академиклар И. В. Курчатов, С. П. Королев, М. В. Келдиш, В. В. Парин, партия Марказий Комитети Котиблари — А. Б. Аристов, П. Н. Поспелов, Министрлар Совети Раиси ўринбосарлари — М. Г. Первухин, К. Т. Мазуров, В. А. Малишев, СССР Бош прокурори Р. А. Руденко, министрлардан — А. Г. Зверев, В. П. Елютин, космонавтлардан — Ю. А. Гагарин, В. Н. Терешкова ва бошқалар билан шахсий, дўстона муносабатларимиз вужудга келди. Бу шахсларга нисбатан чуқур ҳурмат-эҳтиром туйғуларини тоабат қалбимда сақлайман.

Бироқ М. А. Суслов, А. И. Микоян, Ф. Р. Козловлар билан менинг ўртамда низо чиқди. Улар, улуғ давлатчилик шовинизми маддоҳлари, Марказий Комитет Президиумида катта таъсир кучига эга бўлиб, Н. С. Хрущевнинг бево-сита маслаҳатчилари эдилар. Партиянинг XXII съездида материаллар тўплаш жараёнида сиёсатнинг баъзи бир принципиал масалаларида, айниқса, миллий, мафкура, кадрлар, республикаларга, Осиё, Африка қитъаларидаги баъзи мамлакатларга нисбатан муносабатлар ва бошқа масалаларда ўртамиздаги низолар кескинлашиб кетди.

Мен М. А. Суслов томонидан партия Дастури лойиҳасига киритилган СССРда миллатлар ва уларнинг тиллари қўшилиши жараёни юз бермоқда, бир тилда гаплашувчи, ягона умумий маданиятга эга миллат вужудга

келмоқда, деган қоидага кескин эътироз билдирдим. Бунга зид матнни тақдим қилдим. Президиумда иккаламизнинг ҳам фикримизни тинглашгач, менинг мулоҳазаларимга қўшилишди, матндан Суловнинг концепциясини ўчириб ташлашди. Бироқ кейинчалик у Н. С. Хрущев, Президиумдаги қатор аъзоларнинг розилигини олишга ва Дастурга СССРда янги тарихий муштараклик — совет халқи вужудга келди, бизда социализм узил-кесил ғалаба қозонди, коммунизмга ўтиш даври бошланди, деган мазмундаги бандни киритишга муваффақ бўлди.

Съезд очилишига икки кун қолганда Никита Сергеевичнинг қабулига кирдим. Ўзимнинг аввалги мурожаатимни такрорлаб, Ўзбекистонга кетишимга рухсат беришни ёки Марказий Комитетдан бошқа ишга ўтказишни қаттиқ туриб илтимос қилдим. Авваллари у бу масалани кўтармасликни таъкидларди. Бироқ бу гал тушунди. "Хўш, нима ҳам дердим, келинг, Сизни Министрлар Совети Раисининг ўринбосари қилиб тайинлайлик. Менинг ўринбосарим бўласиз, биргаликда ишлайверамиз. Бу ерда Марказий Комитетда шуғулланган масалалар билан банд бўласиз. Албатта, ички партия масалалари бундан мустаснодир", — деди. Мен розилик бердим.

Съезднинг дастлабки кунларида Н. С. Хрущев Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюроси аъзоларидан бирини — обрўли ходимни ҳузурига таклиф қилиб, ўзбеклар Муҳитдиновнинг Марказий Комитетдан Ҳукуматга ишга ўтишини тўғри тушунадилар, деб умид билдирипти.

XXII съездда мажлислардан бирида нутқ сўзладим, мавжуд уч комиссиянинг аъзоси бўлдим. Бироқ сўнгги кунларда Президиум аъзолари ўртасида съезд кун тартибидан ташқари муҳокама қилиниши лозим бўлган икки йирик сиёсий масалада баҳс келиб чиқди. Менинг билдирган мулоҳазаларим Н. С. Хрущевнинг таклифларига зид эди. Шунга қарамасдан, КПСС Марказий Комитети аъзолигига сайлашди, бироқ биринчи ташкилий пленумда "чиғириққа" дуч келган бир неча ўртоқлар каби Президиум ва Марказий Комитет Секретариати таркибига сайланганлар орасида менинг ҳам номим тилга олинмади.

Пленум 25 октябрь куни пешиндан олдин очилди. Унда бошдан-охир қатнашдим. Съезднинг яқунловчи мажлисида — унда ҳамма делегатлар, чет эллик меҳмонлар, таклиф этилган ходимлар ва бутун дунёдан келган журналистлар иштирок этганди — қатнашмадим, уйда қолдим.

Мана энди орадан 30 йилдан кўпроқ вақт ўтиб, ёшим бир жойга бориб қолган вақтда ўшанда қандай воқеалар юз берганини, нима сабабдан съезд мажлисига бормаганимни, съезд президиумининг биринчи қаторидаги ўрним нима сабабдан бўш турганлигини биринчи маротаба айтмоқчиман. Ахир ўша мажлисда съезд Резолюция қабул қилган, партиянинг янги Низоми ва Дастурини тасдиқлаган, пленум яқунларини маъқуллаган эди-да. Юқорида номлари зикр этилган ҳужжатлар овоз бериш йўли билан қабул қилинган, аммо мажлис баёни ва хабарларда "бир овоздан қабул қилинди" деб ёза олмадилар.

Бу ерда мазкур воқеа ҳақида ёзишимдан мақсад шуки, зикр этилган съезднинг бугунги кундаги соғ-саломат бўлган делегатлари ўшандаги хатти-ҳаракатларимнинг асл сабабларини билсинлар, мени тўғри тушунсинлар. Келажакда давлат ва жамиятни бошқариш чекига тушадиган навқирон авлод вакиллари эса гоҳо дақиқалик иккиланиш, иштибоҳ фақат унинг обрўсига таъсир кўрсатиб қолмасдан, маълум даражада ўзи ишлайдиган ташкилотнинг тақдирига ҳам таъсир кўрсатиши ва бу унинг хотирасида бир умрга муҳрланиб қолиши мумкинлигини билиб қўйсинлар.

Съезд ўз ишини тугатганидан сўнг орадан тўққиз кун ўтгач, Ф. Р. Козлов уйимга қўнғироқ қилиб: "Сени Центросоюз раиси ўринбосари лавозимига тавсия этиш ҳақида фикр бор. Бу масалага қандай қарайсан?"— деб сўради. "Розиман". "Ўзинг учун қулай пайтда ишга чиқишинг мумкин".

Бу гап жума куни бўлиб ўтганди. Орадан икки кун ўтиб, эрталаб Центросоюзга етиб бордим. Раис А. П. Климов билан бафуржа суҳбатлашдик. Эртаси куни Центросоюз Президиумининг мажлиси бўлди. Мен раис ўринбосарлиги лавозимига сайландим. Шу тариқа КПСС Марказий Комитети аъзоси, СССР Олий Советининг депутаты бўла туриб, КПСС Марказий Комитети Президиуми аъзоси ва Котиби лавозимидан тўппа-тўғри Центросоюз девони хизматига ўтдим. Мен бу ерда партия раҳбарлигига Л. И. Брежнев келгунига қадар ишладим.

Лсонид Ильич 1964 йил Октябрь пленумида Биринчи котиб этиб сайлангач, орадан бирмунча фурсат ўтиб, мени ҳузурига чақирди-да, XXII съездда менинг атрофимда қандай қилиб ғийбатлар уюштирилганлигини сўзлаб бергач, XXIII съездда мени яна Марказий Комитет аъзолигига сайлаш ҳақида фикрлар борлигини баён этди. "Аҳволни тузатамиз. Сен партиянинг раҳбарлик лавозимларидан

бирига қайтишинг керак. Биз масалани Президиумда муҳокама қилгач, сен билан яна учрашамиз",— деди у шундан сўнг.

Орадан тахминан бир ойча фурсат ўтгач, КПСС Марказий Комитети Котиби И. В. Капитонов ўз ҳузурига таклиф қилиб, мени Марказий Комитет таркибига киришиш ва Совет Иттифоқининг социалистик мамлакатлардаги элчиси қилиб тайинлаш ҳақида фикр борлигини айтди. Шу муносабат билан у қуйидаги мулоҳазани илова қилди: "XXIII съездда сени Марказий Комитет аъзолигига сайлаш режаси бор. Истаган социалистик мамлакатга элчи бўлиб борсанг, яхши бўларди". Шу билан бирга, у раҳбариятнинг топшириғига кўра мен билан суҳбатлашадиганига шама қилди. Мен миннатдорчилик билдирдим. Оилавий аҳволимни баҳона қилиб, таклифни рад этдим. 1966 йилнинг февраль ойи бошларида менга Кремлдан қўнғироқ қилишиб, соат 15 да Л. И. Брежнев кутаётганини айтишди.

Л. И. Брежнев мен билан қизгин сўрашиб: "Тегишли ишга қайтишинг ҳақидаги режамни кейинроқ амалга оширамиз. Шу муносабат билан Капитоновга сени элчиликка тайинлаш ҳақида гаплашиб кўришни топширгандим. Рози бўлмапсан. Сабаблар, афтидан, асослига ўхшайди. Ўзингга яқин бўлган сиёсий фаолиятга қайтишинг учун, эҳтимол, Хорижий мамлакатлар билан маданий алоқалар комитети раисининг биринчи ўринбосари бўлиб ишга ўтарсан? Бевосита Марказий Комитетнинг бўлимлари билан ишлайсан, мамлакатлар бўйлаб сафарларда бўласан".

Розилик бердим. У фикрида давом этиб: "Съезд яқинлашганда, сенинг ишинг ҳақидаги масалага қайтамиз",— деди. Шу заҳотиёқ у КПСС Марказий Комитетининг Котиби Б. Н. Пономаревга қўнғироқ қилиб: "Н. А. Муҳитдиновни Хорижий мамлакатлар билан маданий алоқалар комитети раисининг биринчи ўринбосари лавозимига тасдиқлаш ҳақида Марказий Комитет қарори лойиҳасини тайёрланг",— деди. Леонид Ильичга миннатдорчилик билдирдим. Хайрлашдик. Эртаси кун Борис Николаевич ишхонамга қўнғироқ қилиб, Марказий Комитет қарорига имзо чекилганини айтди.

Пешиндан сўнг Калинин шоҳкўчасида жойлашган Хорижий мамлакатлар билан маданий алоқалар комитетига бордим. Комитетга С. И. Романовский раислик қилар эди. Юксак даражада маданиятли, дилкаш бу киши билан кўпдан бери таниш эдик. У мени яхши кутиб олди ва шу заҳотиёқ ўзининг ўринбосарларини таклиф қилди.

Уларнинг ҳаммаси ҳам менга таниш кишилар бўлиб чиқди. Шу тариқа биз аҳиллик билан ишлай бошладик.

КПСС XXIII съездида делегат сифатида эмас, партия Марказий Комитети аъзоси сифатида иштирок этдим.

Мазкур съезд яна шу жиҳати билан эса қоларли бўлдики, унда Москва шаҳар партия комитетининг биринчи котиби ўртоқ Егоричевнинг таклифи билан Сиёсий Бюро номи қайта тикланди. У президиум ҳамма жойда — Олий Кенгашда ҳам, Ҳукуматда ҳам, Марказий Комитетда ҳам, мажлисларда ва ҳоказоларда ҳам бор. Сиёсий Бюро эса бизда битта, ҳаммага тушунарли, ҳамма томонидан ҳурмат қилинади, деб тушунтирди. Қарсақлар чалинди. Худди шу аснода президиумда ўтирганлардан бири: "Келинлар, Биринчи котиб ўрнига Бош котиб лавозимини тиклайлик", — деб таклиф киритди. Яна қарсақбозлик. Шу тариқа Сталиннинг XIX съездда йўл қўйган "хатоси" — Сиёсий Бюро ўрнига Президиум, Бош котиб ўрнига Биринчи котибликни тавсия этгани тузатилди. Делегатлар Л. И. Брежневнинг мамнун қиёфаси ва ҳузур қилиб жилмайишига эътибор беришди: нима бўлганда ҳам энди партия тарихида икки Бош котиб — Сталин ва унинг номи қолади.

1968 йилнинг февралда мени Марказий Комитетнинг чет эллар бўйича кадрлар бўлими мудири А. С. Панюшкин ўз ҳузурига таклиф қилди. "Яқин ва Ўрта Шарқда вазият кескин бўлиб бормоқда. У ерда бизнинг катта манфаатларимиз ётипти, шу муносабат билан бир қатор йирик мамлакатларда элчихоналар ходимларини янгилашга қарор қилинди. Менга Сиз билан маслаҳатлашиш топширилган, араб давлатларидан бирига элчи бўлиб бора оласизми?" — деб сўради у. "Боришим мумкин", — деб жавоб бердим. "Сизнингча, қайси мамлакатга борганингиз маъқул?" Мен ўйлаб кўриб, жавоб бердим: "Сурияга".

Шу заҳотиёқ у кимгадир қўнғироқ қилиб, ҳузурда менинг ўтирганимни, таклифга кўнганимни, Сурияга элчи бўлиб боришга рози эканлигимни билдирди. Унга нима деб жавоб беришди — билмайман. Назаримда у ё Л. И. Брежневга ёки М. А. Сусловга қўнғироқ қилганди. Телефон гўшагини жойига қўйиб, деди: "Таклиф қабул қилинди. Афтидан, яқин кунларда Марказий Комитетнинг Сиз ҳақингизда қарори чиқади. Шундан сўнг Ташқи ишлар министрлиги Сурия раҳбарларидан агреман¹ сўрайди. Бу,

¹ Агреман — бирор мамлакатга элчи сифатида тавсия этилган кишининг келишига шу давлатнинг розилиги (бу ва бундан кейинги изоҳлар таржимонники).

афтидан, бир неча ҳафталик вақтни талаб қилади. Жавоб ижобий бўлишига ишончим комил. Модомики шундай экан, сафар тайёргарлигини кўраверинг. Ҳамма зарур материаллар билан Марказий Комитет бўлимларида, Ташқи ишлар министрлигида, Мудофаа министрлигида, Ташқи иқтисодий алоқалар давлат комитети ва бошқа ташкилотларда танишиб чиқишингиз мумкин. Истаган пайтингизда қўнғироқ қилинг, келинг”.

Шу тариқа 1968 йилнинг март ойида мен СССРнинг Суриядаги элчиси бўлиб қолдим. Бу лавозимда тўққиз йил ишладим, шундан тўрт йил бадалида, айни чоқда, дипломатик корпуснинг дуайени¹ сифатида хизмат қилдим.

1976 йилнинг ноябрь ойида Тошкентдан менга — Дамашққа Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси ўринбосари Миновар Турсунов қўнғироқ қилиб: “Отангиз оғир аҳволда, шифохонанинг жонлантириш бўлимида ётиптилар, шифокорлар беморнинг бир неча кунлик умри қолган дейишяпти. Отангиз Сизни кўришга жуда муштоқлар”, — деди. Ўша куниёқ розилик олиб, йўлга чиқдим. Парвоз шартига кўра, Кипр, Одесса ва Москвада тўхташга мажбур эдим. Шунга қарамасдан, бир неча соат кечикдим. Падали бузрукворимнинг сўнгги видолашув сўзларини эшитолмай қолдим. Дафн маросимини уюштирган укаларим Зиёвутдин ва Жалол, қариндош-уруғларим, дўстларим, маҳалла аҳли ва республика раҳбариятидан миннатдорман.

Хайрлашиш мақсадида Ш. Рашидов билан учрашдим. “Мана йигирма йилки, Москвада ва хорижда ишлаб келмоқдасиз, бўлди-да энди. Республикага қайтиб келинг. Бу ерда иш кўп, биргаликда ишлаймиз”, — деди у менга. Менинг баъзи бир мулоҳазаларимни тинглаб, қайтиб келишимни қаттиқ илтимос қилди. Рози бўлдим.

Бу ҳақда Л. И. Брежневга хабар қилиб, “Ўзбекистонга қайтишим учун мени Суриядаги элчилик вазифасидан озод қилинг” деган мазмунда ариза ҳам қолдирдим. Бир муддат иккиланиб тургач, у: “Розиман”, — деди. Бу ҳақда қарор чиқди. Аммо 1977 йил апрелида Москвага қайтгач, Шароф Рашидовнинг мен ҳақимдаги ғояси амалга ошмаслигини билдиришди. Каминани СССР Савдо-саноат палатаси раиси ўринбосари лавозимига тайинлашди.

1982 йил 12 ноябрда Ю. В. Андропов КПСС Марказий Комитетининг Бош котиби этиб сайланди. Табригимни

¹

Дуайен — дипломатик корпус бошлиғи.

қабул қилгач, орадан бир оз фурсат ўтиб, мени ҳузурига таклиф этди. Узоқ ва очиқчасига суҳбатлашдик. У ўзининг иши ҳақидаги мулоҳазалар билан ўртоқлашди. "Ҳаммамиз — колхозлар, совхозлар, заводлар, фабрикалардан бошлаб Сиёсий Бюрогача, ишни, энг аввало, уч муҳим бўгин — интизом, тартиб ва қонунчиликни қўлга олишдан бошлаймиз,— деди у.— Бу ҳақда яқин фурсат ичида ошкора гапирмоқчиман". Шундан сўнг у партия ва давлат фаолиятининг асосий жиҳатлари бўйича келажакка мўлжалланган дастур ишлаб чиқиш ҳақидаги мулоҳазаларини айтди. Менинг фикрим билан қизиқди. Суҳбатимизга яқун ясар экан, яқин орада яна учрашишимизни билдирди.

Бироқ унинг ниятлари амалга ошмади. Ю. В. Андропов партия етакчиси лавозимида ҳаммаси бўлиб 15 ой ишлаб, оғир хасталикдан сўнг 1984 йилнинг 9 февраль куни вафот этди.

1985 йилнинг 1 июлида КПСС Марказий Комитетининг Бош котиби М. С. Горбачевга ариза бериб, мени эгаллаб турган вазифамдан озод қилиб, пенсия белгиланишини ва Ўзбекистонга қайтишимга рухсат берилишини сўрадим. Бундай қарорга келишим сабаблари, хоҳишларим, бундан кейин қандай иш билан шуғулланишим масаласида суҳбатлашдик. Ҳаммасини тушунтирдим. Шундан сўнг 1985 йил 30 июль куни менга пенсия тайинлаш ҳақида Сиёсий Бюронинг қарори чиқди, бироқ Палатадаги ишимдан фақат 1986 йил 3 январь куни озод қилишди.

Оилам билан Тошкентга қайтар эканман, қалбимда москваликларга, партия ва давлатнинг олий идораларида бирга ишлаган ўртоқларимга, дўстларимга, пойтахтда бўлган йилларимизда бизнинг фарзандларимизни, оиламизни ғамхўрлик ва эътибор билан қўршаб олган ғайриодатий шарт-шароитларга тезроқ ўрганиб кетишимизга ёрдам берган ҳамма-ҳаммага самимий миннатдорчилик туйғуларини изҳор қилган эдим.

Иккинчи жаҳон урушининг биринчи кунидан охиригича қатнашдим, фронтда ва ундан кейинги даврда ярадор бўлганлигим ва турли касалликлар сабабли, тўққиз карра операцияни бошимдан ўтказдим. Олий идораларда ишлар эканман, социалистик мамлакатларнинг ҳаммасида, ўнлаб ривожланаётган ва капиталистик мамлакатларда бўлдим. Совет Иттифоқининг, шунингдек, қатор хорижий давлатларнинг 40 га яқин жанговар ва меҳнат орденлари ҳамда медаллари билан мукофотландим. Шулардан сўнггиси Марказий Комитет Сиёсий Бюросининг мажлисида

тасдиқланган СССР Олий Совети Президиумининг қуйидаги Фармони бўлди. Унда шундай сўзлар ёзилган:

"Кўп йиллик ва ҳалол ижтимоий-сиёсий фаолияти учун ҳамда туғилганининг етмиш йиллиги муносабати билан ўртоқ Нуритдин Акрамович Муҳитдинов Октябрь Инқилоби ордени билан мукофотлансин.

СССР Олий Совети Президиумининг Раиси
А. ГРОМИКО

СССР Олий Совети Президиумининг Котиби
Т. МЕНТЕШАШВИЛИ

Москва, Кремль.
1987 йил 4 декабрь"

Мен буни марказда ва хорижда ўтган деярли ўттиз йил давомида кечирган умрим ва меҳнатимнинг сарҳисоби сифатида қабул қилдим.

1986 йилнинг 25 март куни Тошкентга қайтиб келдик. Вокзалдаёқ фарзандларим, неvara-чевараларим, қариндош-уруғлар ва барча кутиб олувчилар оғушида ифодалаб бўлмайдиган бир қувонч туйдим.

Москвада истеъфога чиқмоқчилигимнинг сабабларини суриштиришганда, Ватаним — Ўзбекистон ҳақида марказий ва маҳаллий матбуотда салбий фикр-мулоҳазалар кўпайиб кетганлигини тушунтирдим. Муомалага "ўзбек иши", "пахта иши", "ўзбек мафияси" ва ҳоказо истилоҳлар киритилганлигини, республикада шу вақтгача ўзининг хусусияти ва кўлами жиҳатидан мисли кўрилмаган қатағонлар юз бераётганлигини, буларнинг ҳаммаси мени чуқур изтиробга солиб, безовта қилаётганлигини айтдим. Ахир гап мен ҳаётим ва обрў-эътиборим учун бир умр таъзим қилишим лозим бўлган халқ ва ташкилот ҳақида бормоқда эди-да.

Келишим билан таклиф этишган юқори лавозимларни рад қилиб, Ҳукумат маслаҳатчиси сифатида ишга жойлашдим, сўнгра эса она-диёрим билан яқиндан танишиш учун сафарлар қилиш, юз бераётган воқеаларни ўрганиш, фаҳмлаш, қаерда адолат, ҳақиқат борлигини тушуниб етишим учун Ўзбекистон Республикасининг Ёдгорликлар жамияти раиси бўлиб ишлай бошладим ва ишламоқдаман.

Ислон Абдуғаниевич Каримов — Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи котибларининг ўнинчиси эди. Халқ томонидан биринчи Президент этиб сайланган, зиммасига тарихий вазибалар юкланган

И. А. Каримов парламентга Ўзбекистонни мустақил республика деб эълон қилишни таклиф этди, унинг байроғини кўтарди, янги Конституцияни тайёрлаш ва қабул қилиш ишида етакчи бўлди. Ички ва ташқи сиёсатни амалга ошириш борасида йўллар, воситалар, услубларни қидириб топиш учун жадал жараён кетмоқда. Мустақил Ўзбекистон барқарор, жипслашган, ҳуқуқий демократик давлатдан иборат гуллаб-яшнаган жамият барпо этиш, жаҳон ҳамжамиятида муносиб жой эгаллаш учун қадам-қадам белгиланган мақсад сари бормоқда.

Раҳбарликнинг ҳамма даражаларига кўп ҳолларда ёш, маълумотли, турли ихтисосдаги, ғайратли одамларнинг келаётганини кўриш мен, мўйсафид бир киши учун ёқимлидир. Албатта, биз, фахрийларнинг соч-соқоли оқарди, юзларини ажинлар қоплади, қадди-қомати, юриш-туриши илгаригидай эмас, тажриба катта ва билим чуқур бўлса-да, уларнинг вужудларини куч-мадор тарк этмоқда. Шундай бўлишига қарамасдан, бисотимиздаги бор нарсани халққа, Ватанга нисор этиш, уларнинг ютуқларидан қувониш, бахтли келажакка ишонч билан яшаш биринчи галдаги вазифамиздир.

Ҳурматли китобхонлар, эътиборингизга ҳавола этилаётган эсдаликлар, nasib этса, уч қисмдан иборат бўлади. Биринчи қисмда партиянинг, асосан, КПСС Марказий Комитети ва унинг Сиёсий Бюроси фаолияти (50-йиллар) ҳикоя қилинади, иккинчи қисмда хорижий Шарқда совет ташқи сиёсати таҳлил этилади, учинчи қисмда эса ленинча миллий сиёсат тантанаси ва фожиаси, Ўзбекистонда мустақилликнинг зафари ҳақидаги фикр-мулоҳазалар баён қилинади.

1993 йил 1 март.

КЕЛИБ ЧИҚИШИМ ВА ЁШЛИГИМ ҲАҚИДА

Тошкент яқинидаги Аллон маҳалласи авваллари бир қишлоқ эди. Маҳалла Чигатойдаги катта кўчанинг айрилишида жойлашган.

Менинг аждодларим — отам Шомуҳитдин, бобом Акромшо, катта бобом Шоёқуб қосиб-саррож ва боғбон эдилар. Улар ўз меҳнатлари эвазига, яъни унча катта бўлмаган боғдан олинадиган ҳосилни, ясаган эгар-жабдуқларини сотиб, бола-чақа боқар эдилар. Бизнинг уруғ-аймоғимизда катта бойлар, олимлар, руҳонийлар, саркардалар йўқ эди, аммо уларнинг ҳаммаси ҳам имонли-эътиқодли одамлар бўлишган.

Бироқ шунга қарамасдан, ота-онам ва аждодларим ўз даврининг саводхон, оқ-қорани таниган, илмнинг аҳамиятини тушунган одамлари бўлиб ўтишган. Отам маҳаллий Советлар ташкил этилган пайтдан бошлаб, 40-йилларнинг ўрталаригача, яъни оғир хасталииб қолгунларича, маҳалла комитетининг раиси бўлиб ишлаганлар.

Бошланғич мактабда ўқиш билан бир қаторда, араб тилини ҳам ўрганганман. Маҳалламизда истиқомат қилувчи маълумотли аёл Қумри отин бизга — ўн чоғли болага ўз уйида араб тилини ўргатар, бизни Қуръон сураларини ёдлашга мажбур қиларди.

Ўзбек мактабида ўқирдим, бу ерда рус тилини ўрганиш яхши йўлга қўйилган эди.

Менинг шахс сифатида шаклланишимда Қамбар ака, Абдулла Авлоний ва Абдулла Қодирий катта таъсир кўрсатишган.

1932 йилда мактабда комсомол сафига кирдим. Орадан бир йил ўтиб, район комсомол комитети котиби Умаров бизни — бир неча ўқувчиларни ҳузурига таклиф этиб, пахта терими бўйича вакил қилиб колхозларга юборди. Мен "Социализм йўли" жамоа хўжалигига етиб келдим. Бу умримда биринчи марта пахтани кўриб, биринчи марта ҳосил теримида қатнашишим эди. Орадан икки кун ўтгач, бармоқларим тарс-тарс ёрилиб, қонай бошлади. Аёллар бармоқларимни латта билан боғлаб қўйишди. Жамоа хўжалиги раиси Қамбар ака мени уйига олиб кетди.

"Яхшиси сен бизга агитаторлик қилгин, бригадаларнинг иши билан танишгин, одамларга сиёсат ҳақида, шаҳарлардаги турмуш ҳақида ҳикоя қилиб бергин, бошқа мавзуларда суҳбатлашгин",— деб маслаҳат берди. Унинг хотини Ҳалима опа (уларнинг фарзанди йўқ эди) эса: "Айланай, бизга ўғил бўлинг, бизникида яшанг",— деб таклиф қилди.

Кунларнинг бирида кечки таомдан кейин Қамбар ака сандиқдан унча катта бўлмаган, муқовалари титилиб кетган, лотин алифбосида битилган иккита китобни олиб: "Ўғлим, мана буни ўқиб бергин",— деди. Мен унга таажжуб билан қарадим: "Нима, ўзингиз ўқий олмайсизми?". "Саводсизман. Асли Фарғонаданмиз. Ўзбекистоннинг оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев 20-йиллар охирларида бизни бу ерга коллективлаштириш ишларини олиб бориш учун олиб келганди. Шу ерда жойлашиб, мазкур колхозни барпо этдик. Фарғонада қўшчи союзнинг раиси эдим", деди у жилмайиб. Қўлимдаги китобларга қарадим. Улардан бири В. И. Лениннинг "Кооперация ҳақида" китоби, иккинчиси эса Сталиннинг Ленин ҳақидаги рисоласи эди.

Шу тариқа кундузлари далаларни кезар, кечқурунлари жамоа бўлиб китобхонлик қилиш билан банд бўлардим. Қамбар аканинг саводсиз бўла туриб, катта нотиклик қобилиятига эга эканлиги, нутқларидаги кучли мантиқ менда улкан таассурот қолдирарди. У матнсиз сўзга чиқар, одамлар билан соатлаб гаплаша олар, уларнинг диққатини тўла жалб қила биларди. Ленин ва Сталин асарларидан ёдаки иқтибослар келтирар, совет тузуми, халқлар дўстлиги, пахтанинг оламшумул аҳамияти ҳақида ҳикоя қилиб берарди. Жамоа хўжалиги режани бажарди, мен бўлсам қўлимда Фахрий ёрлиқ билан уйга қайтдим.

Бир куни мактабимиз директори Фаттоҳ домла бизни: "Эртага йирик олим, инқилобчи билан учрашув бўлади",— деб огоҳлантирди. Саҳар-мардондан ҳовлини супуриб-сидирдик, стол, стулларни жой-жойига қўйдик. Жамоа жам бўлгач, биз меҳмонни сабрсизлик билан кута бошладик. Ниҳоят, директоримиз кузатувида китель ва дўппи кийган, ўрта бўйли, келишган, юз-кўзида хотиржамлик зуҳур бўлган киши пайдо бўлди. Биз бир овоздан "Ассалому алайкум!",— деб азиз меҳмонни қутладик. У саломимизга алик олди-да: "Ўтиринглар",— деди.

Директор меҳмонни таништираркан, таъкидлади: "Болалар, сизлар бугун ҳаммамиз учун ҳурматли бўлган Абдулла Авлоний билан учрашиб турибсиз. Абдулла акам бизнинг олимимиз, инқилобчимиз ва маърифатпарваримиздир. У киши тарихда биринчи бўлиб Маркс ва Энгельснинг

"Комунистик партия манифести"ни 1918 йилда ўзбек тилига ўгирганлар, Ўрта Осий Комунистик дорилфунунини ташкил этиб, ҳозир унга раҳбарлик қилмоқдалар. Тарих, сиёсат, иқтисоддан дарс берадилар. Шунингдек, Абдулла акам бир неча сиёсий маориф мактаби ташкил қилганлар, рўзнома ва ойнома ҳам нашр этадилар. Мана, ҳозир у киши сизлар билан суҳбат ўтказадилар"

Абдулла Авлоний ўрнидан туриб, юмшоқ, паст овозда (биз нафасимизни ичга ютганча, унинг ҳар бир сўзини илиб олардик) Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин ким, социализм ва коммунизм, комунистик партия ва Совет давлатининг мақсадлари нима — шулар ҳақида ҳикоя қила бошлади.

Бошқа болалар қатори мен ҳам Ватан ва миллат нимадир, ватанпарварлик, она тили ва ўз халқининг маданиятини қандай севиш ва ўрганиш керак, ватанпарварликни инсоният тараққиёти билан қандай боғлаш мумкин — мана шуларни Меҳнат Қаҳрамони, профессор, давлат ва жамоат арбоби, ҳурматли Абдулла Авлонийдан биринчи мартаба эшитдим ва умрбод эслаб қолдим.

Биз уни олқишлар ва кўтаринки кайфият билан қизғин кузатиб қолдик.

1934 йили тоғам уйимизга бир кишини бошлаб келдилар. Отам меҳмонни самимий кутиб олдилар. Менга: "Онанг тезроқ палов дамласин, — дедилар-да, бу киши улуғ адибимиз Абдулла Қодирий бўладилар", — деб қўшиб қўйдилар паст товушда.

Ҳовлида беш киши давра қуриб ўтиришарди. Мен уларга хизмат қилиб, чой ташисам-да, бутун вужудим қулоққа айланганди — ҳар бир каломни илғаб олишга интилардим, айниқса, буюк адибнинг сўзларини жон қулоғим билан тинглардим. Навбатдаги чойнакни олиб келганимда, отам Абдулла Қодирийга юзланиб: "Ўғлим Масковга ўқиш учун жўнаб кетаётир", — дедилар. Меҳмон бу ишимни табриклар, меҳр билан жилмайдилар, мени ёнларига ўтқаздилар-да, ўзбек ва рус тилларини қандай эгаллаганлигимни, қайси асарларни мутолаа қилаётганимни сўраб суриштирдилар, айниқса, араб тилини билишимдан мамнуният изҳор этдилар. Улар менга оқ йўл тиларканлар пировардида: "Москвага бориб ўқишинг жуда соз. Ўқув машғулотларидан ташқари театрни томоша қилгин. Рус тилини пухта эгаллаб ол. Фақат шу йўл билангина катта йўлга чиқасан. Рус адабиётини, энг аввало, Толстой, Тургенев, Чехов, Маяковский асарларини ўқигин. Қайтиб келганингдан кейин ўзим сени имтиҳон қиламан", — дедилар.

Юқорида фақат ота томондан аждодларим ҳақида гапирдим. Онам Сабрихон томонидан бобом ўртаҳол одам бўлиб, чой ва атторлик моллари билан савдо қиладиган дўконлари бор эди. Маккаи мукаррамага ҳаж қилганлари боис, уларни Муҳаммаджон ҳожи деб аташарди. Шу бобом қўшхотинли эдилар. Москвага жўнаб кетишим арафасида онам мени уларнинг ҳузурларига бошлаб бордилар. Ўша куни бобомни умримда биринчи марта кўриб туришим эди. Онам ўқишга жўнаб кетаётганим ҳақида гапириб, бобомдан йўлкира ва Москвада яшашим учун пича пул бериб туришларини сўрадилар. Бобом онамнинг сўзларини тинглаб, пича ўйланиб турдилар-да, беш сўм бериб: "Московдан қайтиб келганингдан кейин ўн сўм қилиб қайтарасан", — деб таъкидладилар. Аммо мен бобомни бошқа кўрмадим.

Биз — олти кишини аълочилар ва фаоллар сифатида комсомол ҳамда Халқ маорифи комиссарлиги йўлланмаси билан ўқишга жўнатишганди. Савдо-кооператив олий таълимгоҳида бизни яхши кутиб олишди, ётоқхонага жойлаштиришди. Дарслар бошланиб кетди. Ҳадемай мен комсомол комитети таркибига сайландим, ёшларнинг жамоат ишларида қатнашдим. Имкони борича театрларга бордим, кўп мутолаа қилдим, рус тилини ўргандим.

Ўқув юртидаги таълим ва тарбиядан ташқари, "советларга қарши ўнг троцкийчи блок" устидан ўтказилган суд жараёни онгимга кучли таъсир қилди. Н. И. Бухарин ва А. И. Риков бошчилик қилган бу блок 21 кишидан иборат бўлиб, улар орасида Ўзбекистоннинг етакчи раҳбарлари — Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевлар ҳам бор эди. Суд жараёни Союзлар уйининг Колонна залида бўлиб ўтаётганди. Эсимда, биринчи суд мажлиси 1938 йилнинг 3 март куни очилган бўлиб, у очиқ судлов деб эълон қилингани боис, унинг мажлисларига муассасалар, заводлар, фабрикалар, ўқув юртларининг раҳбарлари, партия, маҳаллий ва комсомол комитетларининг етакчилари таклиф этилганди.

Суд иши ярмига етай деб қолганда, бизга рухсатнома беришди. Залга кириб, судланувчиларни, улардан ҳар бирининг ордидан қуролланган соқчиларни кўрдим. Судланувчиларнинг бир-бири билан гаплашишлари қатъий ман қилинган эди. Рўпарада давлат айбловчиси, СССР прокурори А. Я. Вишинский ўз ёрдамчилари билан ўтирарди. Тўрдаги стол теграсида — ўртада СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси раиси В. В. Ульрих, унинг сўл ва ўнг томонларида суд аъзолари, пастда секретариат жойлашганди.

Судланувчилар орасида А. Икромов ва Ф. Хўжаевларни кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолдим, негаки биз болалик чоғларимиздан бошлаб уларни севишга ва ҳурмат қилишга ўрганган эдик. Бу ерда эса уларнинг қиёфаси мутлақо ўзгарган — ориқлаб кетишган, кўринишларидан бемор кишиларни эслатувчи кепатада темир панжара ортида ўтиришарди...

Суд мажлисига кириб борганимда, Вишинский Риков ва Крестинскийни сўроқ қилмоқда эди. У Ф. Хўжаевга биргина савол берди. Савол унинг А. И. Риков билан танишлиги ва дўстлигига доир эди. Танаффусдан сўнг биз кетдик, чунки бизга биргина мажлисда қатнашиш ҳуқуқи берилганди. Қатъийлик кўрсатганим сабабли, истисно тариқасида яна битта суд мажлисида қатнашиш учун рухсатнома олдим. Айнан шу мажлисда прокурорнинг айблов нутқидан кейин судланувчиларга охириги сўз берилганди.

Мен Акмал Икромовнинг охириги сўзларини эшитиш бахтига муяссар бўлганман. Бу сўзлар фақат хотирамдагина эмас, балки қалбимда ҳам бир умрга муҳрланиб қолган. Мен бу сўзларни ҳар қачон бошдан-охир ёддан айтиб беришим мумкин. У бошини мағрур тутганича қалтирамасдан, асабийлашмасдан гапираркан, бирон-бир нарса ҳақида илтимос қилмади. У шундай деди: "Мен кўп хато ва камчиликларга йўл қўйдим, аммо ҳеч қачон халқнинг, партиянинг, ўртоқ Сталиннинг душмани бўлмаганман. Партиянинг бош йўлини рўёбга чиқариш учун куч-гайратимни аямасдан меҳнат қилдим. Агар ҳаётим сақлаб қолинса, ҳар қандай ишда, ҳар қандай жойда ўзимнинг софлигимни ва Ватанга садоқатимни меҳнатим билан кўрсатаман ва исботлайман". У шундай деб жойига ўтирди.

Бошқалар 15-20 дақиқалаб ва ундан ҳам кўпроқ гапирдилар. Айниқса, Н. И. Бухариннинг нутқи таъсирли ва чуқур далиллар билан суғорилганди. Файзулла Хўжаев ҳам ишончли қилиб гапирди. Бироқ, афтидан, энг ёрқин ва қисқа нутқ Акмал Икромовга тегишли эди, ҳарҳолда, менга шундай туюлганди.

Танаффус пайтида биз уй-уйимизга тарқаб кетдик. Суд ҳамма судланувчиларнинг сўзларини тинглаб бўлгач, маслаҳатлашиш учун ичкарига кириб кетди. Рўзно-малардан қуйидагиларни билиб олдик: Эртаси кун, 13 март, соат 4-30 да сўнгги суд мажлиси бўлиб, унда Ульрих ҳукмни ўқиган: 17 киши (шу жумладан, Бухарин, Риков,

Икромов, Хўжаев) ўлим жазосига, 3 киши турли муддатларга қамоқ жазосига ҳукм қилинган эди. Орадан бир кун ўтиб, 15 мартда ҳукм ижро этилди — 17 киши отиб ўлдирилди.

Ўша кезлари мен 21 ёшга кирган, ҳаётда ва сиёсатда анча-мунча нарсаларга ақлим етадиган бўлиб қолганди. Ишда ёки сўзда хатога йўл қўйсалар ҳам ўз халқи ҳақида қайғурган, унинг иқтисоди, маданияти, фаровонлигини юксалтиришга интиланган раҳбар арбобларнинг халқ душмани, миллатчилар, хоинлар деб эълон қилингани, уларнинг Ўзбекистонни СССРдан ажратиб олишга уринганлари, буржуа давлати қурмоқчи бўлганлари ҳеч ақлимга сиғмасди. Мана энди улар отиб ўлдирилдилар.

Тошкентга қайтиб, кечагина ўз стакчиларини олқишлаган, уларнинг шарафига ҳамду сано ўқиган маҳаллий кишилар, жумладан, ўзбеклар ҳам эндиликда уларнинг хоин ва сотқин сифатида отиб ўлдирилганини сал бўлмаса завқ-шавқ билан қутлаётганларини (эҳтимол, улар қалбларида бошқа фикрдадилар) тўла-тўқис фарқлай олмадим, ўз-ўзимга тушунтириб ҳам беролмадим.

Қайтган кунимнинг эртасига отамга мурожаат қилиб: "Келишганимиздек, мени Абдулла Қодирий ҳузурига олиб боринг. Адибнинг маслаҳатларини бажара бориб, қандай ўқиганим ҳақида у кишига ҳисоб берай", — дедим. Отам таассуф билан бош чайқадилар: "У ўз асарларида феодализмни мақтаган ва Совет ҳокимиятига қарши чиққан, халқ душмани, миллатчи деб отилган".

Ўз кўзларим билан кўрганим, қулоқларим билан эшитганим бу манзаралар, айниқса, "халқ душманлари" устидан ўтказилган суд мен учун катта ҳаёт дорилфунуни бўлиб қолди. "Буларнинг ҳаммаси нимани билдиради? Бу ҳодисалар қандай қилиб юз бериши мумкин?" — деган саволлар менга тинчлик бермасди. Ахир бу саволларга жавоб топиш, масаланинг моҳиятини тушуниш учун таҳсил кўрмаганмидим? Шу-шу, бу муаммолар ва ҳақиқатнинг тагига етишга интилиш ўй-фикрларим ҳамда фаолиятимда муҳим ўрин тутди бoshлади.

Ўқишни тамомлаб Тошкентга қайтганимдан кейин 1938 йилда Бухорога йўлланма олдим. У ерда мен вилоят матлубот союзи кадрлар бўлими бошлиғи ўринбосари ва ўқув комбинатининг раҳбари бўлиб тайинландим. Ҳадемай вилоят комсомолларининг конференцияси бўлиб ўтди. Конференция икки тилда олиб борилганидан, нотиқларнинг нутқларини таржима қилиш менга топширилди.

Ҳамма нотиклар минбарга неча марта кўтарилишган бўлса, мен ҳам шунча марта минбарга кўтарилиб, ўзбекчадан русчага, русчадан ўзбекчага таржима қилиб турдим.

Ташкилий масалалар кўрилган чоғда вилоят комсомол ташкилоти тафтиш ҳайъатининг раиси ва Ўзбекистон комсомоли съездига делегат бўлиб сайландим. Конференция ишига вилоят партия комитетининг биринчи котиби Халил Турдиев раҳбарлик қилди. У кейинчалик йирик партия арбоби бўлиб етишди.

Тошкентга келиб, съездда биринчи марта Усмон Юсуповни кўрдим. У "халқ душмани" сифатида отиб ташланган Акмал Икромовнинг ўрнига Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби этиб сайланганди. Танаффус чоғида Усмон ака вилоят делегатлари билан суҳбатлашди. Бухороликлар билан учрашув чоғида у менга ҳам бир неча саволлар берди. Кейинги тақдиримда ана шу киши муҳим аҳамият касб этди.

Рухсат олиб, уйланиш учун Тошкентда ўн кунча қолдим. Биз Мукаррам билан бир мактабда, аммо турли синфларда ўқирдик (у мендан уч ёш кичик); ҳаваскорлик тўғрақлари ва спорт мўсабақаларида қатнашган кезларимизда бир-биримиз билан танишгандик. Ота-оналаримизнинг ҳам ўзаро бориш-келишлари бўлган.

Тўй ўтди. Анъанага кўра, иккинчи куни ясан-тусан қилган, юзини чачвон билан тўсган келинчакни қариндошларимиздан бўлган бир неча кампир "келин салом" учун тантанали равишда ҳовлига етаклаб чиқишди. Келин "чурқ" этмасдан, энг аввало қайнотасига таъзим қилди. Отам яқин келиб, келинчакнинг пешонасидан ўпиб, табрикладилар. "Қўша қаринглар, ували-жували бўлинглар",— деб дуо қилдилар-да, совға-салом топширдилар. Кейин Мукаррам қайнонасига таъзим бажо айлади. Онам ҳам уни дуо қилиб, совға-саломларини топширдилар. Шундан сўнг Мукаррам қолган қариндош-уруғларимиз, меҳмонларга таъзим қилди.

Ўша куни удумга кўра, куёв ҳамма улфатларини чойхонада тўплаб, ош дамлаб бериши керак. Биз, саккиз улфат Дамариқ соҳилидаги чойхонага бориб, ариқ устидаги сўрига жойлашдик. Дўстим — Қосим, Сиддиқ кулолнинг ўғли — мусаллас олиб келди. Бу ичимликни бажонидил ичдик. Ошни дамлаб, улфатлар даврасига қайтиб келганимда, болалик чоғларимданоқ бизга жўрабошилиқ қилиб келган, муштлашувларда етакчимиз бўлган девангирдай Шамси кўрпача тагидан икки шиша ароқни олиб,

ҳамманинг, жумладан, менинг ҳам пиёламга ичкилик қуйди. Ичкиликдан бош тортишга урингандим — бўлмади. Улфатларим: "Ўтиришимиз сен учун ташкил этилди-ку?!" — деб оёқ тираб олишди. Ноқулай аҳволда қолдим. Дўстлар мени табриклашди, бахт-саодат тилашди. Ҳаммамиз қадаҳларимизни кўтардик. Улар пиёламга яна май қуйишиб, жавоб сўзи айтишимни илтимос қилишди. Шу тариқа умримда биринчи марта ароқ мазасини татиб кўрдим.

Улфатларим мени уйимизга бошлаб келишди-да, уй-уйларига кетишди. Каловланганимча, бошимни қуйи эгиб, меҳмонлар билан тўла ҳовлимизга кириб келдим. Онам аҳволимни кўриб, анграйиб қолдилар ва қўлларимдан тутиб, кўздан панароқ бир чеккага бошлаб бордилар. Отам ёнимга келиб, ғам-андух билан юзимга тикилиб қарасалар-да, ҳеч нарса демасдилар. Меҳри опам хонага бошлаб бориб, тўшакка ётқиздилар, аччиқ чой бериб, уйқуга кетгунимга қадар ёнимда ўтирдилар. Фақат эртаси кунигина ўзимга келдим.

Тўйдан кейин орадан саккиз кун ўтгач, рафиқамни ота-онамникида қолдириб, Бухорога жўнаб кетдим. Мен Мукаррам билан орадан тўрт йил ўтгач, ўшанда ҳам бир кунгагина учрашдим...

Юқорида ароқ ҳақида гапиргандим. Тамаки билан боғлиқ ҳодиса эса бундан ҳам баттар эди. Етти ёшга кирганимда ота-онам суннат тўйимни ўтказишди. Эрта-лабданоқ меҳмонлар тантанага тўплана бошлашди. Мен янги тўн, дўппи, амиркон этик кийиб олгандим. Бобом Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диния назорати бошлиғи, муфти Бобоҳон ҳазратларини бошлаб келдилар. Ҳамма баб-бараварига ўрнидан туриб, у киши билан саломлашди. Улуғ эшон тўрга ўтириб, Қуръондан бир неча сураларни қироат билан тиловат қилдилар. Улар шариат йўл-йўриқлари ҳақида амримаъруф қилиб, ота-онамни фарзанд тўйи билан табрикладилар ва бахт-саодат тиласдилар. Мен отамларнинг ёнларида турардим. Муфти ҳазратлари ёнларига чақириб, пешонамдан ўпдилар-да, ҳаққимга дуо қилдилар. Кундуз кун ҳовлимизга машҳур ҳофиз Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов ўзининг шоғирдлари билан ташриф буюрди. У даҳо шоирлардан Ҳофиз, Саъдий, Навоий ғазаллари билан айтиладиган бир неча мақомларни хониш қилиб берди.

Меҳмонларга палов келтирилганда, кўчинларимиздан бўлган уч эркак мени бошқа хонага бошлаб боришди.

Улар бир гапириб, ўн кулишар, латифагўйлик қилишарди. Сўнгра улар қоғозга махорка ўраб, аввал ўзлари чекишди, мени ҳам чекишга давъат этишди. Махоркани чекмайман деб ҳарчанд уринсам ҳам бўлмади. Улар: "Энди сен ҳақиқий эркаклар қаторига кирдинг, чекмасанг бўлмайди",— деб оёқ тираб олишди. Ниҳоят, улар мени махорка чекишга мажбур қилишди. Махоркани ичимга бир-икки тортишим билан, кўз олдим жимирашиб, ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Кейин нима бўлганини эслолмайман. Кўзларимни очганимда, тоза, чиройли тўшакда ётгандим. Аъзои баданим келида туйилгандай оғрир, бошим айланар, кўнглим айнирди. Кейин маълум бўлдики, булар суннат натижасидаги оғриқ эмас, балки махоркага нимадир қўшилганининг оқибати экан. Тўй воқеасига қайтиб шуни айтиб ўтмоқчиманки, эртаси кун ўзимга келиб, энди ҳеч қачон ароқ ҳам ичмайман, махорка ҳам чекмайман, деб қатъий аҳд қилдим.

ҲАММА НАРСА ФРОНТ УЧУН! ҲАММА НАРСА ҒАЛАБА УЧУН!

1939 йилнинг ёзида Х. Турдиев бизни — комсомол фаолларидан иборат гуруҳни ҳузурига таклиф қилиб, халқаро аҳвол, совет чегараларида вужудга келаётган вазият, Ватан сарҳадларини мустаҳкамлаш, армияда сиёсий-тарбиявий ишларни кучайтириш ҳақида сўзлади. Шу муносабат билан у Марказий Комитетдан директива олганлиги, унда бир қанча ёш фаолларни армияга, комсомол ишига жўнатиш топширилганлиги ҳақида гапириб: "Бу иш ихтиёрийдир",— деб қўшиб қўйди.

Биз 6-7 киши шу заҳотиёқ ариза бердик. Йўлда бир неча марта у поезддан бунисига ўтиб, Украинага етиб келдик. У ерда мени ва Турсуновни Киев махсус ҳарбий мавзесининг сиёсий ходимлар тайёрлайдиган мактабга қабул қилишди.

1939 йилнинг сентябрида гитлерчилар армияси Польшага бостириб кирди. 17 сентябрь куни Киев ва Белоруссия ҳарбий мавзесининг қўшинлари Ғарбий Украина ва Ғарбий Белоруссия ҳудудига кирди. Ғарбий Украина билан Ғарбий Белоруссия Украина ССР ва Белоруссия ССР билан қайта қўшилди.

Бизнинг понтон кўприклар қурувчи махсус батальонимиз (командиримиз майор Насонов, комиссар Фриджан,

партия комитети котиби Толочко, комсомол комитети котиби мен) Бережан шаҳрида жойлашганди. Сирасини айтганда, ҳамма ерда ҳам ҳарбий ҳаракатлар борарди, деб бўлмас, вазият нисбатан осойишта эди. Армия сиёсий ходимларининг вазифаси, асосан, давлат ва жамоат идораларини тезда барпо этишда маҳаллий аҳоли ва фаолларга ёрдам беришдан иборат эди. Ёшларнинг бирмунча фаол қисми билан учрашиб, муҳокамалардан сўнг таъсис мажлиси ўтказиб, шаҳар комсомол комитетини ташкил қилдик. Мени — ҳарбий кишини шаҳар комсомол комитети бюро аъзоси этиб сайлашди.

1941 йил 21 июнь куни Хотин шаҳрида (бундан бир неча кун аввал мустақил батальонлар бирлашувидан ташкил топган алоҳида полкимиз мазкур шаҳарда жойлашганди) полк комсомол комитетининг бюро мажлиси тун оққанда тугади. Турар жойимга қайтиб, ёстиққа бош қўйдим. Кутилмаганда уй бекасининг "Жаноб офицер, отишма бўляпти! Уруш!"— деган бақириқ-чақириғидан сапчиб турдим. Югуриб дераза ёнига бордим. Фашистларнинг самолётлари жуда пастлаб учиб юришар, фюзеляждаги хоч тасвирлари аниқ-тиниқ кўринарди. Фашистлар қуроллардан ўқ отишаётган эди. Кийиниб улгурмасимдан, полк навбатчиси қўнғироқ қилди: "Сизга дарҳол штабга етиб келиш буюрилган. Кузатиб келиш учун икки аскар юборилган".

Штабда Насонов бизга мурожаат қилиб: "Ўртоқ офицерлар! Гитлер шартномани хоинларча бузиб, Ватанимизга бостириб кирди. Ҳозирги юз бераётган ҳодисаларнинг ҳаммаси, афтидан, уруш бошланганини билдиради",— деди. Насонов Пўлат сандиқ ёнига бориб, уни очди-да, хатжилдни қўлига олди. Унинг муҳрини бузиб, сукут ичида матнни ўқиди-ю, яна жойига қўйди. Шу заҳотиёқ вазифалар тақсимланиб, ким қаерда бўлиши кераклиги, нима иш қилиши лозимлиги аниқлаб олинди. "Ҳозир ҳарбий ҳаракатларнинг бошланиши ҳақида биринчи сонли махсус буйруқ тайёрланади. Ҳаммангиз бу буйруқ билан танишасиз",— деди у пировардида.

Мен Прут дарёси соҳилларига етиб келдим. Ҳамма ёқда жасадлар қалашиб ётар, ярадорлар оҳ-воҳ қилишар, бомба портлашидан понтон кўпригининг абжағи чиқиб кетган, самолётлардан тинимсиз ўққа тутиб туриларди. Омон қолган аскарлар пистирмаларга яширинишганди.

1941 йил 22 июнь эрталаб соат 4 да бошланган Улуғ Ватан урушини биз дарё соҳилида шундай кутиб олдик.

Фашистлар рўпарадаги соҳилга стиб келишган, бирин-кетин марраларни эгаллашаётганди.

Даҳшатли талафотларни бошидан кечирган, на захира, на мададга эга бўлган полкимиз жанг қила-қила, техникасини йўқотиб, ҳалок бўлганларни шошилинич дафн қилиб, ким қандай қуроллар билан — биров жанговар милтиқ, биров автомат, биров тўппонча ёки пичоқ, белкурак ва ҳоказо билан қуролланган бўлса, ортга чекина бошлади.

Бутун чекиниш давомида фашист учувчилари бизни таъқиб қилиб боришди. Улар ғоят пастлаб учиб, аҳоли яшайдиган қишлоқларни ўққа тутарди. Шу алфозда биз гуруҳ-гуруҳ бўлиб ёки якка-якка ҳолда, йўл-йўлакай дўстларимиз ва ўртоқларимизни дафн этиб, оч, тинка-мадоримиз қуриган, деярли ўқ-дориларсиз, техникасиз, уловсиз генерал Малиновский қўшинлари таркибидаги генерал Галанин қўмондонлиги остида оғир йўлни босиб ўтиб, Волга дарёси соҳилларига етиб келдик.

Бизнинг полкимиз Сталинграддан узоқ бўлмаган Калач шаҳрида жойлашди. Орадан кўп ўтмай, бу ерда энг йирик танклар жанги бўлиб ўтди. Шу жойда омон қолган аскарлар ва офицерлардан янги қисмлар тузилди. Ҳадемай полк шахсий таркиб, понтон техникаси, улов, ўқ-дорилар, анжом-аслаҳалар билан таъминлангач, яна жанговар ҳолатга келтирилди. Биз соҳил бўйларини қўриқлаш ҳақида буйруқ олгандик: нариги соҳилга, Сталинградга фақат орқага чекинаётган жангчиларимизнигина ўтказишимиз, тиш-тирноғимиз билан маррани эгаллаб туришимиз, соҳилга яқинлашиб қолган фашистлар армиясининг дарёдан кечиб ўтишига имкон бермаслигимиз лозим эди.

Маълумки, сув йўллари ҳамма урушларда алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, ҳар бир армия қандай қилиб бўлса ҳам уни эгаллашга интилади. Баъзан фақат дарёгина ёвлашган томонларни бир-биридан ажратиб туради. Понтончи хизматининг ўзига хос хусусияти шундаки, у тинмай отишмалар остида туради, кўпинча ҳаводан ва соҳилдан ҳамма қуроллардан баб-баравар ўт отилиб турган бир пайтда биринчи бўлиб соҳилга стиб келиши, гоҳо ўқ ёмғирлари остида кўприк қуриши, ундан бир одим ҳам нари жилмасдан, жанг қилиш учун душман томон бораётган ўз ҳарбий қисмларини ўтказиб юбориши, сўнг ўша кўприкни бузиши, уловга ортиши ва олға қараб юриши керак. Бизнинг полкимиз чекига ҳам ана шундай вазифалар тушган эди.

Иккинчи жаҳон уруши ҳақида турли-туман жанрларда минглаб китоблар, кўплаб эсдаликлар, кўп жилдали тадқиқотлар, ўнлаб кинофильмлар яратилган. Мен бунда уруш ҳақида батафсил ёзмақчи эмасман (бу хусусдаги бир неча мақолаларим ва очеркларим жумҳурият матбуотида эълон қилинган). Китобхонлар билан баъзи мулоҳазаларимнигина ўртоқлашмоқчиман, холос.

Сталинградда 22 немис дивизияси, яъни 310 минг киши, жумладан, 2,5 минг офицер, 24 генерал ва фельдмаршал Паулюснинг ўзи қуршаб олинди, ҳалок бўлди ёки асир тушди. Шулардан фақат 40 минг нафаригина Олмонияга қайтиб борди. Ҳамма тан олганидек, Сталинград жанги урушда бурилиш нуқтаси бўлибгина қолмасдан, у немисларнинг онгида ўзгариш ҳам ясади: улар Совет Армияси ўз Ватанини ва бошқа мазлум мамлакатларни озод қилиши мумкинлигини тушуниб етдилар. Бу жанг совет кишилари онгида ҳам ўзгариш ясади: улар руҳан тетиклашиб, бу ҳарбу зарбла галаба қозонишлари мумкинлигини англаб етдилар ва ҳис қилдилар.

Буларнинг ҳаммасида понтончиларнинг, жумладан, шавкатли полкимизнинг ҳам камтарин хизматлари бор.

1942 йилнинг 6 февраль куни Сталинграддаги катта бинолардан бирининг ертўласида қисмимизнинг партия мажлиси бўлиб ўтди. Мажлис қатнашчилари командири-мизнинг жанговар вазият ва олдимизда турган вазифалар ҳақидаги маърузасини муҳокама этишгач, менинг ВКП(б) аъзоллигимга қабул қилиш хусусидаги аризамни кўриб чиқдилар. Улар таржимаи ҳолимни, берилган саволларга жавобларимни тинглашди-да, бир овоздан партия аъзоллигимга қабул қилишди. Ертўладан кўчага кўтариларканман, бинога кириш жойида энг яқин дўстларимдан уч офицерни учратдим. Улар мени самимий табриклаб: "Кел, Нуритдин, бу воқеани нишонлайлик",— деб тақлиф қилишди. Бажонидил рози бўлдим. Квртирамга қараб йўл олдик. Кутилмаганда қулоқни кар қилувчи мудҳиш гумбураш эшитилди. Бошқа ҳеч нарсани эслолмайдим...

Ҳушимга келганимда юк машинасининг кузовида ётар, ёнимда кимдир ингради. Тўрт мучамнинг соғ эканлигини текшира бошладим. Бошим билан ўгирилдим, қўлларимни, ўнг оёғимни қимирлатдим. Навбат чап оёғимга келганда аъзойи баданим даҳшатли оғриқдан зирқираб кетди, инграб юбордим. Кимдир устимга энгашди: "Хотир-жам ётаверинг. Тириксиз. Ёнингизда кўр бўлиб қолган Сергей, нарёқда эса ҳалок бўлган Саша ва Василий

ётишипти". Гапираётган одамни танидим — старшина Широков.

Ҳаво ҳарорати 30 даража совуқ атрофида, майда қор элаб турибди, одамнинг суяк-суягидан ўтиб кетадиган изғирин эсади. Бошимни хиёл кўтаришларини илтимос қилдим. Широков илтимосимни бажо келтирди. Мен шимимнинг чап почаси, шинелимнинг этаги қонга беланиб, музлаб қолганини кўрдим. Оёғим қимирламасди. "Қаердамиз?" — "Дала госпиталига кетмоқдасиз".

Машина снаряд ва бомбаларнинг портлашидан ҳосил бўлган ўнқир-чўнқирлар бўйлаб абжағи чиқиб кетган йўлдан бораркан, ҳар бир турткидан оёғим ва бошимда чидаб бўлмас оғриқ туярдим. Ниҳоят, госпиталга етиб келдик. Кузовнинг пастга туширилган борглари ёнига оқ халат кийган бир неча киши, замбиллар кўтарган тўрт эркак келди. Халат ва офицерлар папоғини кийган новча эркак ҳар биримизни кўздан кечирди ва қўли билан ишора қилиб, ўлганларни ўликхонага, сўқир бўлиб қолганни палатага, мени эса жарроҳлик бўлимига жўнатиш ҳақида фармойиш берди.

...Жарроҳлик хонасига олиб кириб, ерга қўйганларида яна ҳушимдан кетдим. Ўзимга келганимда ўн чоғдан зиёд одамларнинг орасида ётардим: кимдир инграр, кимдир сўкинар, хуллас, ҳамма асабийлашган эди. Икки тиббий ҳамширадан бирига мурожаат қилдим: "Опажон, жуда қийналиб кетдим. Дорингиз борми?" "Дори йўқ, айланай, сабр қилгин. Тирик қолганингга шуқр қилсанг-чи? Ҳозир қайноқ сув бераман", жавоб қайтарди ёши қайтиб қолган аёл. Қайноқ сувни ичдим.

Навбат менга келгач, столга ётқизишди, шимимнинг почасини қайчи билан қийиб, уст-бошимни счишди, устимга чойшаб ёпиб қўйишди, жароҳатланган жойимни қондан тозалашди. Кейин темир печка ёнида ўтирган, қоракўл папоқ кийган ҳорғин кишига юзланишди: "Ўртоқ майор, ярадорлар тайёр". У шонилмасдан ўрнидан турди-да, бизни — уч ярадорни навбати билан кўздан кечири бошлади. Менинг ёнимга келиб, яраланган жойимни ушлаб кўрди — қўл теккизган жойида чидаб бўлмас оғриқ сездим. Кучим етганича оғриққа бардош беришга тиришдим, "Кесамиз", — деди у сонимни ушлаб ва қаердан кесишини кўрсатди. Шундай деб майор печка ёнига қайтиб борди.

Асбоб-ускуналар ҳозирлангани ҳақида майорга хабар беришди. У ёнимга келди-да, менга қараб туриб деди: "Бу

йигит учун энди уруш тугади". Сўнг менга мурожаат қилиб қўшиб қўйди: "Муҳими, тирик қоласан. Оёқсиз яшасанг, нима қипти? Қанчадан-қанча одамлар оёқсиз яшашмоқда. Бунинг устига уларнинг узоқ умр кўришларини айтмайсанми? Кесамиз, чидаб тургин". Нима қилсам экан? Баҳлашсаммикан? Миямдан шундай фикр ўтди: оёғимни кесишларига йўл қўймайман! Кўз ўнгимда шундай манзара пайдо бўлди: қўлтиқтаёқда ўзим туғилиб-ўсган уйга кириб бормоқдаман, онам мени қучоқлайди, йиқилиб кетмаслигим учун мени суяйди, отамнинг кўзлари жиққа ёш... Мукаррам, укаларим, опаларим буни қандай қабул қилишаркин?.. Аммо қарши фикр айтиб бўлармикан? Ёки розилик бермасаммикан?..

Бошқа бир шифокор: "Доктор, тайёр", — деди. У қўлқоп кийди-да, ёнимга келди: "Бошлаймиз. Илгари наркоз қабул қилганмидинг?" "Йўқ" "Бизда наркоз оз, етмайди. Шунинг учун чидайсан. Ахир мард йигитсан-ку?" Кейин у юзимга диққат билан тикилди-да, кутилмаганда деди: "Анави маърузачи эмасмисан? Икки ҳафта бурун бизга маъруза ўқигандинг, халқаро аҳвол ҳақида сўзлаб бергандинг, душман устидан сўзсиз ғалаба қозонамиз, деб ишонтиргандинг-а?" Мен гапира олмасдим, сукут сақлаганча тасдиқ ишорасини қилдим. "Миллатинг нима? Ўзбекмасмисан?" — "Ҳа, ўзбекман". У касбдошларига ўгирилди-да: "Унинг маърузасини тинглагандингиз-а? Ўзбеклар ажойиб халқ-да. Манави бизнинг халатларимиз, чойшабларимиз, бинтлар-у момиқларимиз улар етиштирган пахтадан ишланган. Ўзбекистон — қуёшли ўлка. Унинг меваларини айтмайсизми! Ажойиб диёр!" Ҳамманинг юзида табассум зуҳур бўлди. Халқим ва диёрим ҳақидаги бу сўзлардан кучимга куч қўшилди, руҳим тетиклашди. "Йўқ, — деди доктор, — унинг оёғини кесмаймиз! Ахир у маърузачи, ташвиқотчи, тарғиботчи, ишчилар, колхозчилар ҳузурига бориши керак. Энди озроқ жонингни оғритаман, чидагин, маърузачи".

Жарроҳнинг санъатини таърифлашга тил ожиз. У ўзининг сезгир бармоқлари билан майдаланган суякларни, уларнинг майда-майда бўлакчаларини пайпаслаб топарди. Чап оёғимнинг илиги уч жойидан синганди. Узоқ давом этган, уқубатли жарроҳлик амалидан кейин оёғимни бинт билан ўрашди, синган жойига тахтакач қўйишди. "Бўлди, икки оёғинг билан яшайсан! Айтмоқчи, фамилиянг, назаримда узундан-узоқ эди-я. Уни эслаб қолишгина эмас, талаффуз қилиш ҳам қийин". "Ҳа, — деб жавоб бердим, — Муҳитдинов". "Ҳаммангизнинг ҳам фамилиянгиз шунақа

мураккабми-а?" "Деярли". "Менинг фамилиямни биласанми?" "Йўқ". "Менинг фамилиям балиқдан олинган: Карпенко". Шу билан биз ажралишдик, мен ухлаб қолдим. Қанча ухлаганимни билмайман. Назаримда, узоқ ухлагандек ҳис қилдим ўзимни. Уйқудан уйғонганимда оқ халатли аёл ёнимга келди: "Хўш, қалай?" "Тузукман". "Тузалиб кетасан. Рақс тушасан, ҳали".

Эртаси куни беморларнинг ҳолидан хабар олиш чоғида доктор ёнимга келиб: "Салом, М...Му..."— деди. "Муҳитдинов",— дедим унга ёрдамлашиб. "Ўзингни қандай ҳис қиляпсан?" "Оёғимни сақлаб қолганингиз учун раҳмат".

У яқин кунлар ичида мени фронт ортидаги госпиталга жўнатишларини айтиб: "Жарроҳлар кузатуви остида пича ётасан, кейин қўлтиқтаёқлар билан атак-чечак қиласан, у ёғига ўзинг юриб кетаверасан",— деди.

"Ўзингиз Ўзбекистондан эмасмисиз?"— деб сўрадим мен. "Йўқ, мен профессорман, тиббиёт фанлари доктори илмий даражам ҳам бор, Киевда дарс берар, жарроҳлик амаллари ўтказардим. Энди эса, кўриб турганингдек, ҳарбий шифокорман. Немислар шаҳарга яқин қолганда фронтга жўнаб кетдим, оилам — онам ва рафиқам Ўрта Осиёга кўчирилди. Уларни излай бошладим, манзил-гоҳларини беришди, хат ёздим, аммо узоқ вақтгача жавоб ололмадим". "Улар қаерда? Тошкентдами?" "Йўқ, бошқа шаҳарда. "К" ҳарфи билан бошланарди ўша шаҳар". Мен санай бошладим: "Қўқонми?"¹ "Йўқ". "Когонми?" "Йўқ". "Косонми?" "Қаршими?" "Ҳа, ҳа! Қарши!" Бу шаҳар Қашқадарё вилояти маркази эканлигини айтдим. Мен юртимга хат ёзиб, унинг оила аъзоларини қидириб топишларини илтимос қиламан, деб ваъда бердим. "Раҳмат. Аминманки, улар ўзбеклар ғамхўрлиги остида хор бўлишмайди",— деди у.

Докторга яна бир карра самимий миннатдорчилик билдирдим. Биз у билан қайтиб кўришмадик. Орадан бир кун ўтиб, бизни — бир неча ярадорларни юк самолётида Тбилисидаги ҳарбий госпиталга жўнатишди. Орадан чамаси бир ҳафта ўтгач, госпиталь шифокори: "Сизни кўргани Сталинграддан дўстларингиз келишди",— деди. Сиёсий бўлим бошлиғи, партия комитети котиби, яна икки дўстим палатага кириб келишди. Улар соғайганим билан табрик-

¹ Рус тилида бу шаҳарлар "К" ҳарфи билан бошланади, яъни, Коканд, Карши.

лашди, партия билетини топширишди. "Жарроҳ — майор Карпенко, бошқа шифокорлар, тиббий ҳамширалар яхши юришилтимми?"— сўрадим улардан. Дўстларим ғамгин бош эгишди, мен госпиталга жўнаб кетганимнинг иккинчи куни уларнинг ҳаммаси авиабомбадан ҳалок бўлишганини, госпиталнинг кули кўкка совурилганини айтиб беришди. Бу нохуш хабардан вужудим зирқираб кетди.

Билмадим, бу тасодифми, қонуниятми — 1992 йил 6 февралда аввал операция қилинган чап оёғимда оғриқ зўрайганлиги сабабли Тошкентдаги шифохоналардан бирида ётардим. Бу ерга Юнусобод тумани ҳокими Р. А. Калонов (бизнинг ташкилотимиз ана шу туман ҳудудида жойлашган), Халқ-демократик партияси туман кенгаши биринчи котиби М. Н. Усмонов, туманнинг бир неча фаоллари ташриф буюришди. Улар тантанали ва руҳий кўтаринки бир вазиятда менга фахрли нишонни топширишди. Ўша вақтда ҳузуримда Жазоирдан Ўзбекистонга келган делегация бор эди. Делегацияга Жазоирнинг Москвадаги элчиси бошчилик қилганди. Улар мени эски дўст сифатида кўргани келишганди. Меҳмонлар ҳам мени қутлашди.

Уруш кунлари ҳақидаги суҳбатни давом эттириб, шуни айтмоқчиманки, госпиталдан соғайиб чиқдим. Аммо ногирон бўлиб қолган бундай оёғим билан аввалги ишимга қайтишимни маъқул кўришмади. Ўша оғир дамларда ҳарбий хизматдан бўшашдан бош тортганлигим сабабли ихтисосимни ўзгартиришга қарор қилишди. Штаб мутахассислар бошқармаси орқали мени Ленинграддан Томск шаҳрига кўчирилган Будённий номидаги Ҳарбий академияга юборишди. Фронтда радиотехника воситаларидан фойдаланиш бўйича мутахассислар тайёрлайдиган курсга қабул қилинганлигим ҳақида ҳужжат олдим.

Омадни қарангки, мен тушган поезд Томскка кета туриб, Тошкентда бир кеча-кундуз ушланиб қолди. Фурсатдан фойдаланиб, қариндош-уруғларни кўришга қарор қилдим. Кечаси уйга етиб келдим. Дарвозани узоқ тақиллатдим. Ҳеч ким уни очай демасди. Ниҳоят дарвоза ордидан овоз келди: "Ким у?" "Очинг, менман!"— дедим бақириб. Онажоним овозимдан таниб, ўзларини дарвозага отдилар. Онам, отам, рафиқам — Мукаррам қувончдан йиглашар, мени қучишарди.

Уйда қисқа муддат бўлганимни ҳеч ҳам унутолмайман. Ўзбекларнинг одатига кўра, бирон-бир ҳурматли киши узоқ муддатли айрилиқдан сўнг уйига қайтса, қўшнилари, қариндош-уруғлари палов дамлаб, "қозонни бузмай", сафардан қайтган кишиникига олиб келишади. Яна бир жиҳати шундаки, бу паловлардан биринчи бўлиб, сафардан қайтган ўша киши татиб кўриши лозим эди. Бундай ҳолларда ўша оилага гоҳ палов дамланган бир неча қозон келтириларди. Бироқ бу гал онам дастурхонга бир неча бурда қора нон, икки-учта зоғора ва бир ҳовучгина қуруқ мева қўя олдилар, холос. Қўни-қўшнилари, қариндош-уруғлари ҳам ана шундай неъматлар билан хонадонимизга кириб келишди.

Оилам офицерлик маоши миқдоридан нафақа оларди. Бу пулга бир неча буханка қора нон олиш мумкин эди, холос. Уйда на гуруч, на гўшт, на сабзи, на дориворлар борлигидан, онам картошка, пиёз ва нондан палов тайёрладилар. Таомнинг номи ҳам антиқа эди: нонпалов. Биз овқатни зўр иштаҳа билан едик. Шу-шу, гарчи кейинчалик ҳаёт ўнгланиб кетган бўлса-да, нонпалов оиламизнинг энг суюкли таомларидан бири бўлиб қолди. Бу таомни оила аъзоларимизнинг ҳаммаси ҳам тайёрлай олади.

Ўша куни хонадонимизда ўттиз-қирқ чоғли киши — асосан, қариялар ва болалар жамулжам бўлишди. Менинг ёшимдаги эркаклардан деярли ҳеч кимни кўрмадим. Фақат икки киши бундан мустаснодир: улардан бирининг икки оёғи ҳам йўқ, иккинчиси эса сўқир эди. Ҳа, айтмоқчи, маҳалламиздан урушга бормаган яна бир девангирдай йигит бор эди. Билмадим, у касаллиги туфайлими ёки бошқа сабаб биланми, брон олиб, уйда қолганди. Ўша зот ҳам бизникига бош суққанди. Бироқ у қариялар, аёллар, болалар орасида бегонадай кўринарди. Кексалар, айниқса, фарзандлари урушда қон кечириб юрган ота-оналар унга таъна кўзи билан боқишарди.

Фронтида поччам (Меҳри опамнинг эри) ҳалок бўлганлигини эшитиб, қариндош-уруғларим билан бирга қаттиқ қайғурдим. Мукаррамнинг ҳам тўрт акаси билан иккитаси, холаваччам Ҳаким ака ва яна икки мактабдош дўстим душманга қарши шафқатсиз жангларда ҳалок бўлишипти.

Отам маҳалла комитети раиси бўлганликлари туфайли фронтга кийим-кечак, пойабзал, қуруқ мева, сабзавот солинган нечта жўнатма жўнатилиб, ҳар бир оила мудофаа жамғармаси учун қанча пул ўтказгани ҳақида сўзлаб бердилар.

Ҳаммасидан ҳам ватандошларимнинг кўтаринки кайфияти менда катта таассурот қолдирди. Маҳалламизда на электр, на радио бор эди. Шунга қарамасдан, ёши қайтиб қолган бу кишилар — уларнинг аксари чаласавод эди — мамлакат манфаатлари, фронтда юз бераётган ҳодисалар руҳи билан яшашарди. Улар қўшинларимизнинг фаол ҳаракатларидан бохабар бўлиш билан бирга, фронт қўмондонларининг исму шарифларини, озод этилган шаҳарларнинг номларини билишар, урушда юз бераётган воқеа-ҳодисалар ҳақида кўплаб саволлар беришарди. Халқ душманни тезроқ тор-мор келтиришдек ягона эзгу орзу билан яшаётган эди.

Ҳаммага маълум бўлган ҳақиқатни яна бир карра таъкидлагим келади: фронт ва фронт орқаси ягона уруш, том маънода умумхалқ уруши эди. Шу муносабат билан ўзбек халқининг байналминаллиги ҳақида икки оғиз сўзламоқчиман.

Турли миллатга мансуб 16 нафар болани фарзандликка олган ва уларни тарбиялаган тошкентлик темирчи Шоаҳмад Шомаҳмудов ва унинг рафиқаси Баҳри аяни ким билмайди? Каттақўрғонлик Ҳамид Саматов урушдан бир оёғидан ажралиб қайтди. Ҳарбу зарб майдонларидан ногирон бўлиб қайтган Ҳамид ака онаси Манғит ая билан бирга турли миллатга мансуб 13 болани ўз тарбиясига олди. Ўзбек Мирали, ўрис Иван, татар Қосим, армани Арслон, белорус Женя, яҳудий қиз Лиза ва бошқалар бир ота, бир она фарзандларидек бирга аҳил ўсишди. Ватан учун оғир, қаҳрли-қировли йилларда ўзбек халқи 200 мингдан зиёд ана шундай етим болаларни, юз минглаб эвакуация қилинган кишиларни ўз бағрига олди.

Ўзбекистон ўша даврда жанговар техника ва ўқ-дориларнинг қай даражада аслаҳахонаси бўлиб қолганлиги ҳақида қуйироқда сўзлаб берамиз. Душмандан озод бўлган минтақаларнинг вайрон этилган халқ хўжалигини тиклаш борасида Ўзбекистон кўрсатган бегараз ёрдам байналминаллик ва халқлар дўстлигининг бошқа бир амалий кўриниши бўлди. Краснодар ва Ставрополь ўлкаларига, Украинага 2 мингга яқин тракторлар ва автомобиллар жўнатилди, юзлаб паровозлар, 40 мингга яқин юк вагонлари ва 3,5 минг атрофида йўловчилар ташийдиган вагонлар таъмирдан чиқарилиб, жўнатилди. Республика жамоа хўжаликлари ва давлат хўжаликлари Украинага 8 мингга от ва ҳўкиз, 170 минг бош қўй ва эчки бердилар.

Орадан кўп йиллар ўтган бўлишига қарамай одамлар уруш яшаб турган жойларини, ишлаб турган фабрикалари, заводлари ва далаларини тарк этишга мажбур қилган миллионлаб аёллар, болалар ва кексаларни ўзбек халқи ўз бағрига олганлиги ҳақида чин қалбдан гапирмоқдалар...

Мен ўқишни тамомлаб, радиоразведка тизимида ишлаш учун йўлланма олдим. Биз душман томоннинг радио орқали қилган суҳбатларини тутиб қолиш, шифрланган ҳужжатлар ва душман самолётлари ҳамда кемалари ҳаракатларини пеленгация¹ қилиш билан шуғулланардик. Чегарадан узоқда жойлашган, алоҳида мақсадларга мўлжалланган "Осназ" деб аталувчи тезкор гуруҳнинг бошлиғи ўринбосари бўлиб ишлай бошладим. Кейинчалик ана шу гуруҳнинг бошлиғи бўлдим.

1945 йилнинг 8 май куни эфирда ғайритабиий жонла-ниш кузатилди. Бутун дунё энг муҳим хабарни кутиб олиш туйғуси билан яшарди. Ўша куни "яшин" белгиси туширилган шошилиночнома олдим. Унда яқин фурсатда ўта шошилиноч хабар берилиши айтилганди. 8 майдан 9 майга ўтар кечаси ҳеч ким, ҳатто кундузи навбатчилик қилган, эрталаб юмушга борадиган кишилар ҳам мижа қоқмаганлиги сабабини тушуниш мумкин, деб ўйлайман. Ҳолбуки радиоразведка тинка-мадорни қуритадиган иш эканлигини бу соҳада ақалли бир кун ишлаган одам ҳам жуда яхши билади. Соат 23-30да аппаратлардан бирининг ёнига ўтирдим (бизнинг гуруҳимиз ўша даврдаги энг замонавий радиотехника мосламалари билан жиҳозланганди). Аппаратни Москвага қаратиб созладим. Орадан бирмунча фурсат ўтгач, қўйидаги сўзларни аниқ-тиниқ эшитдим: "Диққат!... Диққат!... Москвадан гапирамиз. Ҳадемай муҳим хабарни эълон қиламиз". Бу ҳол ҳар бир-икки дақиқада қайта-қайта такрорланиб турди.

9 майга ўтар кечаси тунги соат 02-15 да Юрий Левитан ўзининг ҳар доимгидек бетакрор овози ва кўтаринки руҳ билан Берлинда фашистлар Германиясининг сўзсиз таслим бўлганлиги ҳақидаги ҳужжатга имзо чекилганлиги тўғрисидаги хабарни бутун дунёга маълум қилди. Сўнг 9 Май мамлакатимизда Ғалаба байрами деб эълон қилинганлиги ҳақидаги хабарни олдик. Шу заҳотиёқ одатда сукунат ҳукм сурган ахборот маркази биносидан ақлга сиғмайдиган

¹ Пеленгация — махсус асбоб-пеленгатор ёрдамида тайёрлар, кемалар ва ҳоказоларнинг қайси нуқтада турганлигини, йўналишини белгилаш.

даражада ғала-ғовур кўтарилди. Аппаратни ўчирдим-да, ўгирилиб ортимга қарадим: ҳамма ўрнидан турган эди, улар қувончдан йиғлашар, "Ғалаба! Ғалаба!"— деб, бири-бирини ўпишар эди. Сиёсий раҳбарни ва мени қўлларида ҳавога отиб, илиб ола бошлашди. Эрталаб соат 4 да аппарат ёнида навбатчилик қилувчилардан бошқа ҳамма ошхонада тўпланди. Дастурхонга бутербродлар, қуруқ мева-чева, консервалар тортилди, ҳар бир кишига фронт йилларида русум бўлганидан фарқли ўлароқ, бу гал икки ҳисса миқдорида сув қўшилиб, расамадга келтирилган спирт берилди.

Кейин орандан талай йиллар ўтиб, подшолар, президентлар, бош миноистрлар, саркардалар, сиёсий, диний ва бошқа арбобларнинг расмий қабулларида кўп марта иштирок этиб, алёрлар ошитдим, ўзим ҳам алёрлар айтдим. Аммо ўша кунги аскар ва офицерлар даврасидаги улкан руҳий кўтаринкиликни, улугвор бахтни ҳис этганлигимни ҳеч қачон унутмадим.

ЯНА ҚАДРДОН ДИЁРДА

Уруш улкан ғалабамиз билан тугагач, бир қатор офицерларга қисқа муддатли — 7—10 кунлик таътил берилди. Ана шу офицерлар сафида мен ҳам Тошкентга етиб келдим. Эртаси куниёқ болаликдан бери дўстим, яқинда ташкил этилган Ўзбекистон Ташқи ишлар министри бўлиб тайинланган Ёқуб Алиев мени кўргани келди. Унинг қоракўл терисидан тикилган папоғи, зарҳал погонлари, коверкот матодан тикилган, ялтироқ тугмали, қайтарма энгли, дипломатлар киядиган пальтоси, оқ кўйлаги, қорамтир майда хол-хол мовий бўйинбоғи, хром этиги ҳаммада катта таассурот қолдирди, болалар уни меҳр билан қуршаб олишган, ундан кўз узолмас эдилар. Менинг офицерлик уст-бошим, албатта, Алиевники билан таққослаб бўлмайдиган даражада камтар кўринарди.

Алиев билан қучоқлашиб, ўпишиб кўришдик, суҳбатлашдик. "Эртага сени Усмон Юсуповичнинг ҳузурига олиб борман. У билан бир фикрга келишамиз. Менинг ўринбосарим бўласан",— деди у кетиш олдидан. Ҳаммамиз уни кўчагача кузатиб чиқдик. У ялтираб турган қора машинага ўтирди-да, жўнаб кетди. Болалар унинг ортидан узоқ вақт қараб қолдилар.

Эртаси куни дўстим мени олиб келиш учун машина юборди. Ташқи ишлар министрлигига етиб келганимдан

кейин Ё. Алиев У. Юсуповга қўнғироқ қилди. Телефон гўшагини жойига қўяркан: "Кетдик",— деди. Дастлаб Марказий Комитетнинг тарғибот бўйича котиби М. Ғ. Ваҳобовнинг ҳузурига кирдик, сўнг учаламиз Усмон аканинг қабулхонасига йўл олдик. Усмон Юсупов мен билан саломлашаркан: "Сен билан қаердадир учрашганман",— деди. Мен у билан 1939 йили бўлиб ўтган комсомол съездида учрашганимни айтдим. Шундан кейин у бизга республикадаги аҳвол ҳақида ҳикоя қилиб берди, армия ҳаётига доир воқеалар, менинг қисқа таржимаи ҳолим билан қизиқди.

У яқинда Сталинга мактуб жўнатиб, республика партия ва хўжалик ишида фойдаланиш учун ўн беш нафарга яқин офицерни армия сафларидан бўшатишни илтимос қилганини айтди. Мактубга махсус рўйхат илова қилинганди. "Рўйхатга сенинг исму шарифинг киритилмаган,— деб қўшимча қилди у.— Илтимосимиз қондирилиб, ўша йигитлар ҳарбийдан қайтмоқдалар. Сен ҳозир ўзинг хизмат қилаётган ҳарбий қисм ҳақида бизга маълумот бергин". У М. Ваҳобовга мурожаат қиларкан, фикрида давом этди: "Сиз ундан қўшилма номи, қўмондоннинг исму шарифини ёзиб олинг-да, уни армия сафларидан бўшатиб, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ихтиёрига юборишларини сўраб, мактуб тайёрланг". Биз хайрлашар эканмиз "Қайтиб келган заҳотинг ҳузуримга киргин",— деди у.

Орадан икки ой ўтгач, Сиёсий бошқарма ходимлари мен билан суҳбатлашиб: "Сенинг хусусингда илтимос-мактуб олдик",— дейишди. Орадан бир неча кун ўтгач, менинг розилигим билан қўлимга Тошкентга, ўртоқ Усмон Юсупов номига ёзилган жавобнинг нусхаси солинган пакетни беришди. Пакетда унинг илтимоси қондирилгани ва мени Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ихтиёрига юбораётганликлари ёзилганди. Айтмоқчи, жавоб мактубига илиқ тавсифнома ва буйруқ ҳам илова қилинганди.

1946 йилнинг бошида республикага қайтиб келдим. Бундан хабар топган Ё. Алиев уйимизга келди-да, "Ҳеч қаёққа жилмагин",— деб огоҳлантирди. Эртаси куни у билан бирга Марказий Комитетга бордик. Яна М. Ваҳобов билан бирга учаламиз Усмон Юсуповичнинг ҳузурига кирдик. У мени қайтганим билан табриклади, мактуб ва тавсифномани олганлигини билдириб, ҳалол жанговар меҳнатим учун миннатдорчилик изҳор қилди: "Бунақа тавсифномани ўқиш бағоят кўнгилли. Хўш, қаерда ишламоқчисан?"— сўради у. "Қайси ишни мақбул кўрсангиз,

ўша ишда ишлайвсраман". "Бундан қаерда фойдаланамиз?" — сўради у бошқаларга мурожаат қилиб. "Уни Ташқи ишлар министрлигига — менинг ўринбосарим лавозимига тасдиқлашингизни сўрайман", — деди Алиев. "Унинг Марказий Комитетда ишлагани маъқул кўринади", — эътироз билдирди Мавлон Гаффорович. "Ўзбекистонда анча йил бўлмадинг — ўқиш, ундан кейин уруш. Шу вақт давомида бизда кўп нарсалар ўзгарди, янги одамлар ишга келди. Кел, дастлаб Марказий Комитетнинг маърузачиси бўлиб ишлай қол, районларни, шаҳарларни ўз кўзинг билан кўргин, вазиятни ўргангин. Кейин сени мустақил ишга қўямиз", — деди Усмон Юсупович суҳбатга яқун ясаб.

У ёрдамчиси В. И. Поповни чақириб: "Ўртоқ Муҳитдиновни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг маърузачиси қилиб тайинлаш ҳақида қарор тайёрланг", — деб кўрсатма берди-да, менга юзланиб: "Хўш, қалай?" — деб сўради. Қисқа, ҳарбийчасига жавоб бердим: "Есть!" "Хўш, бир неча кун дам олгин, кейин ишга киришасан". "Индинга Қаршига жўнаб кетишга рухсат беринг", — дедим, "Нега энди айнан Қаршига шошилмоқдасан?" Мен Карпенко ҳақида, унинг диёримизга эвакуация қилинган оиласи ҳақида сўзлаб бердим ва уларни кўрмоқчи эканлигимни айтдим. Усмон Юсупович менга диққат билан тикилди-да, "Баракалла", — деди. Шу заҳотиёқ у Қашқадарё вилояти партия комитети биринчи котиби Н. Мангутов билан телефон орқали боғланди: "Сизга Марказий Комитетнинг маърузачисини (у менинг исму шарифимни айтди) юбормоқдамиз. Ундан кенг фойдаланинг. Унинг ҳалок бўлган жанговар дўсти оиласи Киевдан сизларга эвакуация қилинган. Шу муносабат билан унинг сизга шахсий илтимоси ҳам бор".

Қаршига етиб келган заҳотим обкомга, Н. Мангутовнинг ҳузурига бордим. Область маркази ва районларда қилинажак маърузаларим режасини туздик. Энг аввало, Карпенконинг оиласини топишимда ёрдам беришларини сўрадим. Юз берган воқеаларни батафсил сўзлаб бердим. Биз ўша куниёқ Карпенконинг оиласини излаб топдик. Маълум бўлишича, улар заводлардан бирининг ҳудудида яшашаркан. Карпенконинг онаси Мария Николаевна ҳисобчи бўлиб ишлар, хотини Наталья эса тиббий ҳамшира экан.

Учрашув ўта ҳаяжонли бўлди. Улар Карпенконинг тақдири ҳақида маълумот беришларини сўраб, масъул идораларга бир неча маротаба мурожаат қилганликларини,

бу идоралардан унинг бедарак кетганлиги, қидирув ишлари давом этаётгани ёзилган жавоб олганликларини ҳикоя қилиб бердилар. Мен унинг ҳалок бўлгани, фожа қандай юз бергани ҳақидаги аччиқ ҳақиқатни сўзлаб бердим. Биргаликда қайғурдик.

Эртаси куни партия хўжалик фаоллари йиғилишида халқро аҳволга доир маъруза қилдим. Ҳикоямни Карпенко ҳақида, унинг қандай қилиб ҳаётимни сақлаб қолишга муваффақ бўлгани, ана шу ажойиб шифокорнинг ҳалок бўлгани ва унинг Қаршида яшаётган оиласидан бошладим. Бу маърузада иштирок этаётганларда катта таассурот қолдирди.

Эртаси куни обкомнинг тарғибот ишлари бўйича котиби билан Китоб районида бордик, кундузи қайтар эканмиз, икки жўра хонатлас совға қилиш учун Карпенколарникига бирров бош суқдик. Одамлар ҳовлига қозон ўрнатишяпти, идиш-товоқ, мева-чева олиб киришяпти. Кимдир қўй сўймоқда. Шаҳар ижрокоми раиси бу ишга бош-қош бўлиб турипти. "Нима гап?"— деб сўрадим. "Бугун худойи қилишга қарор қилдик. Шунга тайёргарлик кўрмоқдамиз". Мен келтирган совға-саломимни эгаларига топширдим. Кечқурун мазкур хонадонга вилоят партия комитети биринчи котиби ва вилоят ижроия комитети раиси бошчилигида бир неча юз киши — фаолларнинг ҳаммаси ташриф буюрди. Биз улар ва вилоят партия комитети биринчи котиби ҳамда вилоят ижроия комитети раиси билан биргаликда беш киши бўлиб, маъракага бошчилик қилдик, келганларни кутиб олдик. Ҳамма кулфатзода икки украин аёли ёнига келиб таъзия билдирди. Худойи ўша давр нуқтаи назаридан қаралганда дабдабали ўтди. Карпенконинг онаси ва рафиқаси бундай диққат-эътибордан, одамгарчиликдан ҳаяжонга тушишган, уларнинг бошига ёғилган кулфат тафти хиёл бўлса-да, босилган эди.

Мен уларни бизникига меҳмон бўлишлари учун Тошкентга таклиф қилдим. Улар миннатдорчилик билдириб, уйларига, Киевга тезроқ қайтиш учун шошилаётганликларини билдирдилар. Уларни йўлкира ҳамда дастлабки маҳалда тирикчилик ўтказишлари учун пул билан таъминладик, жойлашишларида ёрдам бериши учун оближроком хўжалик бўлими ходимини қўшиб жўнатдик. Уларни бир неча киши вокзалда кузатиб қолдик. Шундан сўнг биз Карпенко оиласи билан мунтазам хат ёзишиб турдик. Орадан уч йилча муддат ўтгач, Натальядан мактуб олдим. Мен бу маҳалда Наманганда ишлаётган эдим. У

мактубда Мария Николаевнанинг вафот этганини, ўзи турмушга чиққанини, энди эса эри яшаётган Кременчук шаҳрига жўнаб кетаётганини ёзганди. Янги манзилгоҳини маълум қилишга ваъда бериб, қачонлардир яна Ўзбекистонда бўлиш, бизнинг оиламизни Украинада қабул қилиш хоҳиши борлигини ҳам шу мактубда билдирганди. Афсуски, бу Натальянинг сўнгги мактуби бўлиб чиқди.

Марказий Комитет маърузачиси бўлиб бир неча ойгина ишладим. Бу давр мобайнида Қорақалпоғистонда, Хоразм, Бухоро вилоятларида, Фарғона водийсида бўлдим, холос. Кунларнинг бирида Мавлон Ғаффорович мени ҳузурига чақириб: "Ўртоқ Юсуповнинг ҳузурига кирамиз",— деди. Усмон Юсупович бизни илиқ қаршилади. "Иқлимга анча мослашиб олдинг. Вилоятларда бўлиб, вазият ҳақида умумий таассурот ҳосил қилдинг, фаоллар билан мулоқотда бўлдинг. Сени Наманган вилоят партия комитети тарғибот ишлари котиби лавозимига тавсия этмоқчимиз. Нима дейсан?" "Хизматга тайёрман",— деб жавоб бердим мен. "У ҳолда Москвага, ВКП(б) Марказий Комитетига жўнайсан. У ерда сен билан суҳбатлашишди".

Вагонда Валентина Ивановна Павлова ва унинг эри Константин Степанович Сафоновдек ажойиб кишилар билан танишдим. Бир вақтлар Серго Оржоникидзенинг маслаҳатчиси бўлган Сафонов узоқ йиллар Москва электрокабель заводига раҳбарлик қилган. Уруш даврида завод жамоаси асбоб-ускуналар билан бирга Тошкентга эвакуация этилганди. Қисқа фурсат ичида асбоб-ускуналар ўрнатилган, одамлар ишга жойлаштирилган завод фронт ва фронт орти учун маҳсулот бера бошлаганди. Йирик муҳандис, юксак даражада билимли, ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий раҳбари Сафонов билан эрталабдан ярим тунгача суҳбатлашарканман, ўзим учун фойдали кўпгина нарсаларни билиб олдим.

Буни қарангки, Валентина Ивановна рус тили ва адабиётидан дарс берар экан. Ўша даврдан бошлаб, то ҳанузгача улар билан оилавий бориш-келишимиз бор. Мен оилам билан Сурияда эканимда Константин Степанович вафот этди, Валентина Ивановна билан мунтазам, дўстона, оилавий муносабатдамиз. Бу ажойиб аёл техникум директори, маориф министри ўринбосари, Ўзбекистон Министрлар Совети бўлим бошлиғи лавозимларида ишлади. Бирон-бир муносабат билан нутқ сўзлашим лозим бўлиб қолганда у, албатта, менинг маърузам матнини қўшимча тарзда кўриб берарди. Бунинг устига катта анжуманларда

матнсиз рус ёки ўзбек тилида чиқишлар қилганимда Валентина Ивановна деярли ҳамиша ўша залда иштирок этар, нутқимни диққат билан тинглар, кейин оилавий даврада "таҳлил" қилар, келажакда ҳисобга олишим лозим бўлган бирон-бир услубий қусурга диққатимни жалб этарди. Шу боисдан Валентина Ивановнани ҳурматли устозларим сирасидан деб биламан.

Москвага етиб келиб, Старая плошчада бордим, умримда биринчи марта партия Марказий Комитети оstonасидан ҳатлаб ўтдим. Мен билан бўлим ходимлари — йўриқчилардан тортиб, мудиргача суҳбатлашишди, энг сўнггида М. А. Суслов қабул қилди. Бир соатча суҳбатлашдик. Пировардида у менга муваффақиятлар тилади, шу билан биз хайрлашдик.

Тошкентга етиб келганимда Марказий Комитетда менинг номзодим маъқулланганини, энди Наманганга жўнаб кетишим мумкинлигини айтишди. У ерда мени обкомнинг биринчи котиби Ориф Алимов қабул қилди. Мен ўзимни таништирдим. "Биламан",— деб жавоб берди у. Гапнинг индаллосини айтсам, ташқи кўринишим — кителим (албатта, погонларсиз, орденларсиз, медалларсиз), галифе шимим, этикларим, чарм пальтом унга жилла ёқиб тушмагани сезилиб турарди. Шундай бўлса-да, умумий бўлим мудирини чақириб, мени қайси кабинетга жойлаштириш лозимлиги ҳақида кўрсатма берди.

Вилоят партия комитетининг навбатдаги пленумида мени тарғибот ишлари бўйича котиб лавозимига тасдиқлашди.

ТУҲМАТ БАЛОСИ

1947 йилда О. Алимов бошқа ишга ўтиши муносабати билан вилоят компартиясининг биринчи котиби вазифасидан озод этилди ва у оиласи билан Намангандан кўчиб кетди. Мени эса Тошкентга чақирди. Марказий Комитетда мени кадрлар бўлими мудир П. Катишев илиқ қабул қилиб, самимий суҳбатлашди, чой билан сийлади. Унинг хайрихоҳлиги, меҳрибонлик билан иззат-иқром кўрсатиши кишига хуш ёқарди. Қаергадир қўнғироқ қилиб: "Муҳитдинов ҳузурида ўтирипти",— деди. Телефон гўшагини жойига қўяркан, соат учда ўртоқ Усмон Юсуповнинг қабулига киришимиз лозимлигини айтди.

Айтилган вақтда унинг ҳузурига кириб борганимизда, у ерда бюро аъзоларининг ҳаммаси ўтиришарди. Маълум

бўлишича, бу — Марказий Комитет Бюроси мажлиси экан. "Мана, унинг ўзи ҳам келиб қолди",— деди Усмон Юсупович шу ерда ҳозир бўлганларга мурожаат қилиб. Сўнгра менга юзланди: "Сени Наманган вилоят партия комитети биринчи котиби лавозимига тавсия этмоқчимиз". "Наманганга яқинда борганман. У ердаги ҳамма масалани чуқур таҳлил қилолмасам керак. Ундан ташқари бунақа катта кўламдаги партия ишида тажрибам ҳам йўқ",— дедим мен жавоб тариқасида. "Биламиз, буни ҳисобга олмоқдамиз,— деди Усмон Юсупов сўзимни бўлиб.— Аммо ишни тўғри бошладинг. Сенга ишонч билан қарамоқдамиз. Навқиронлигинг, куч-ғайратинг, ташаббускорлигингга умид боғлаяпмиз". У шундай дедида: "Хўш, ўртоқлар? Уни тавсия қиламизми?"— деб сўради Бюро аъзоларидан. Ҳамма ёқдан: "Ҳа"— деган овозлар эшитилди. "Яна Москвага учишинг керак. Сен билан Марказий Комитет Котиблари суҳбатлашишади. Ўртоқ Маленков билан гаплашиб қўйдик, сени қабул қилишади".

Москвадаги Внуково аэропортида мени Марказий Комитет Ишлар бошқармаси инструктори кутиб олиб, "Москва" меҳмонхонасига жойлаштирди. Бўлимлардаги суҳбат икки кун давом этди, бир неча Котиблар билан мулоқотда бўлдим. Энг охирида Г. М. Маленков қабул қилди. Узоқ гаплашдик. У менинг таржимаи ҳолимдан ҳам кўра, республикадаги ишларнинг аҳволи билан кўпроқ қизиқди.

Мен билганларим ҳақида, хусусан, вилоятларда кўрган-кечирганларим, жумладан, Наманганда ўзим воқиф бўлган ишлар хусусида батафсил сўзлаб бердим. Маълум вақтдан сўнг: "Шошилиб турибман. Зарур ишлар бор. Суҳбатни эртага барвақт давом эттираемиз",— деди Г. М. Маленков.

Эрталабки суҳбат ҳам шу руҳда ўтди. Маленков ўзи ҳеч қачон бўлмаган Ўрта Осиё билан атрофлича танишмоқчи эканлиги билиниб турарди. Мен ўзим кўрган, билган масалалар доирасида жавоб берардим. "Номзодингизни қўллаб-қувватлаймиз. Уялтириб қўйманг, ишқилиб. Жиддий муаммолар чиқса — қўнғироқ қилинг",— деди у суҳбат ниҳоясида. Хайрлашдик.

Тошкентга учиб келдим. "ВКП(б) Марказий Комитетида сенинг номзодингга ижобий ёндашишди,— деди Марказий Комитет иккинчи котиби Н. А. Ломакин,— Наманганга бориб, яқин кунлар ичида пленум чақиринглар, ташкилий масалани муҳокама этиб, қарор қабул қилинглр. Биз бу ҳақида иккинчи котиб ўртоқ Стрельцовга хабар бердик. Ўртоқ Юсуповнинг бир оз тоби қочган. Унга

сндан салом етказамиз. Наманганга кетаётганлигингни унга айтамыз. Пленумга Марказий Комитет Бюро аъзолари бориб, сени таништиришади”.

Суҳбатда ҳозир бўлган Катишев ва унинг ўринбосари Косинов мени табриклашди: Катишев мени ҳузурига таклиф қилиб, тушликка буюртма берди. Икковимиз ҳузур қилиб овқатландик. Аэропортда мени Косинов кузатиб қўйди.

Наманганга етиб келганимда, бюро аъзолари жамулжам бўлишган эди. Улар мени табриклашди. Тўрт кундан кейин пленум чақириб, унда ташкилий масалани кўришга шартлашиб олдик. Стрельцовни маърузачи қилиб тасдиқлашди. Бўлажак пленум ҳақида обкомнинг ҳамма аъзоларини, аъзоликка номзодларни, тафтиш ҳайъати аъзоларини, шаҳар партия комитетлари ва туман партия комитетлари котибларини, фаолларни огоҳлантирдик.

Тайёргарлик ишлари қизиб кетди. Мени вилоят партия комитети биринчи котиблигига сайланишимни ҳамма биларди.

Кутилмаганда, пленум ўз ишини бошлашига бир кун қолганда (унинг қатнашчилари шаҳарга кела бошлашганди), ҳузуримга ҳаяжонланган Стрельцов кириб, қуйидаги хабарни етказди: “Косинов қўнғироқ қилиб, пленумни қолдиринглар деди, яқинда Усмон Юсупович Андижондан Наманганга ўтади, деб огоҳлантирди”. Биз таажжуб ичида бир-биримизга қараб қолдик. Ҳеч ким ҳеч нарсани тушунмасди. Пленумни қолдирдик. Усмон Юсуповни кута бошладик.

Белгиланган вақтда биз обком котиблари, оближроком раиси Андижон вилояти билан чегарадош Норин туманига жўнаб кетдик. Поезд келиб тўхтади, биз вагонга қараб йўл олдик. Усмон Юсупов вагондан тушиб келди-да, ҳамма билан қўл олиб кўришмасдан бирваракайига саломлашди, машинасига Стрельцовни ўтқазди. Одатда, у билан бирга машинада обкомнинг биринчи котиби ва оближрокомнинг раиси боришарди. Бу гал эса, У. Юсупов ўзи билан фақат иккинчи котибни олди. Мен учинчи машинага ўтирдим. Обком биносига етиб келдик. Биз етиб келганимизда улар бинонинг юқори қаватига кўтарилишган эди. Равоқда умумий бўлим мудирини менга юзланди: “Уйингизга бориб, кутиб тураркансиз. Зарур бўлиб қолганингизда Сизни чақиринишади”. Мен ҳеч нарсага тушунмай ҳайрон бўлиб қолдим.

Тун яримлай деб қолганда, менга қўнғироқ қилишди: “Ҳамма кўчага чиқиб, машиналарга ўтирмоқда. Усмон

Юсупович жўнаб кетяпти, уни кузатгани чиқяпмиз". Вокзалга етиб келганимда, у кузатишга чиққанларнинг барчаси билан хайрлашиб бўлганди. Ҳамма уй-уйига жўнаб кетди.

Одатда Усмон Юсупович қайси вилоятга келса, ўша ерда 2-3 кун бўлар, жамоа ва давлат хўжаликларини бориб кўрарди. Бу гал у вагонда келди, мендан бошқа барча бюро аъзолари билан учрашди ва ўша куниёқ Тошкентга жўнаб кетди. Ғалати...

Эртаси куни Косинов Стрельцовга қўнғироқ қилиб, биринчи қатнов билан самолётда Тошкентга етиб келишимни тайинлапти. Нималар юз бeryапти ўзи? Тушуниб бўлмайди. Ҳеч ким ҳеч нарса демайди.

Эрталаб Тошкентга етиб келдим. Мени ҳеч ким кутиб олмади. Марказий Комитетга келиб, Косинов хонасининг эшигини тақиллатдим — у йўқ экан. Катишевнинг хонасига бош суқдим. Саломимга қисқагина қилиб алик олди-да:

— Усмон Юсуповнинг қабулхонасига чиқинг. Сизни қабул қилишади,— деди.

Қандайдир жиддий воқеа юз берганини англадим. Аммо қандай воқеа?..

Кириб бордим. Қабулхонада котиба Елена Романовна Голубева ва матн кўчирувчи қиз Майя ўтиришарди. Менинг саломимга Елена Романовна хотиржамлик билан: "Ўтириб туринг. Сизни чақиривади",— деди. Ўтирдим. Одамлар киришади, чиқишади, мен билан истар-истамас, қуруққина саломлашишади. Тоқатим тоқ бўла бошлади. Майяга юзланиб: "Машинкангиз турган қўшни хонада ўтириб турсам бўладими?"— деб сўрадим. Қиз мени ўзининг хонасига бошлаб борди. Соатлар кетидан соатлар ўтиб борар, мен эса ўйлаб ўйимнинг тагига етолмас, кечадан бери туз тотмаган бўлсам-да, оч қолганимни ҳам сезмай, ўтирардим.

Кун охирида Елена Романовна мени чақирди ва: "Кириг",— деди. Кирдим. Бюро аъзолари, бўлим мудирлари, яна аллакимлар ўтиришарди. Эшикдан киришим билан салом бердим: "Ассалому алайкум". Жавоб тариқасида айрим кишиларгина бош кўтаришди, холос. Усмон Юсупович ёнимга келиб, бармоғини кўксимга тирар экан, кескин сўради:

— Нега партияни алдадинг?

— Ҳеч кимни алдаганим йўқ,— жавоб бердим гангиб.

— Йўқ, нега сен ижтимоий келиб чиқишингни яширддинг?

— Ҳеч қачон яширмаганман, ҳамиша ҳақиқатни ёзганман. У узоқ вақт кўзларимга тик боқиб турди. Мен эса ҳайкалдай қаққайиб қолгандим. Ниҳоят, у столда турган хатжилдни қўлига олди-да, менга чўзди:

— Ма, ўқи!

Матн икки саҳифадан иборат бўлиб, лотин алифбосида ажи-бужи қилиб, саводсизларча ёзилганди. Чақув хатида менинг ота-боболарим йирик руҳонийлар бўлиб, ислом динини фаол тарғиб қилганлари, одамларни шариат қоидалари ва Қуръони шарифга амал қилишга мажбур этганлари ҳақида гап борарди. Буни ҳатто менинг исмим Нуритдин эканлигидан, ота-бобомнинг исму шарифларидан ҳам билиш мумкин эмиш. Матнни икки карра ўқидим. Хатжилдни ушлаганимча, унга паришонлик билан боқиб турардим.

— Хўш, энди нима дейсан? Мен ўзимни қўлга олиб, қатъий қилиб гапирдим:

— Бу ёлгон, тухмат! Усмон Юсупович сукутда, ҳамма дам унга, дам менга қарайди. Сўнг қўшиб қўйдим.— Ягона илтимосим бор: текширинг. У. Юсупов ҳамон сукут сақлаганича, кабинет бўйлаб, у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

— Келинг, ростдан ҳам текширайлик,— деди ўтирганлардан бири

— Хўш, нима дейсизлар?— сўради Усмон Юсупович. "Тўғри. Текшириш керак",— деган сўзлар эшитилди.

— Ундай бўлса, шундай қиламиз. Сен, Василий Андреевич (шундай деб у Марказий Комитетнинг қишлоқ хўжалиги бўйича котиби Билбасга мурожаат қилди) — ҳайъат раҳбарисан. Марказий Комитетнинг тарғибот ишлари бўйича котиби Ваҳобов, Давлат Хавфсизлик Комитети раиси Баскаков, Тошкент шаҳар партия комитети биринчи котиби Чиковани, Муҳитдиновнинг ота-онаси яшайдиган туман партия комитети биринчи котиби ҳайъат аъзолари бўлишади. Масалани жойида синчиклаб текширасизлар, ҳамма билан суҳбатлашасизлар. Текшириш натижаларини Бюро мажлисида тинглаймиз. Сен эса, Тошкентда юра турасан. Чақирамиз. Кетишинг мумкин.

Марказком биносидан чиқиб, гарчи уйга жуда-жуда боргим келаётган бўлса-да, меҳмонхона томон йўл олдим. У ерда унча катта бўлмаган бир кишилик хонага жойлашиб, уч кун яшадим.

Учинчи куни менга Косинов қўнғироқ қилиб, соат 12 га шаҳар партия комитетига етиб келишимни тайинлади. Айтилган хонага кириб бордим. Сербар узун хона. Раислик

қилувчи ўрнида Василий Андреевич ўтирар, стол теграсида ҳайъат аъзолари жойлашган эди. "Нуритдин Акрамович, мана бу ёққа ўтир, — деди Василий Андреевич. — Хўш, гап бундай. Биз ҳаммасини текшириб чиқдик. Ота-онанг, қўни-қўшнилар, фаоллар, оқсоқоллар, масжиддагилар, туман ташкилот ходимлари билан суҳбатлашдик. Текширишда шу нарса маълум бўлдики, сенинг ота-боболаринг ҳеч қанақа дин арбоблари эмас, улар диний расм-русумларни ҳам тарғиб қилишмас экан. Буни ҳамма тасдиқлади. Бизга саволинг борми?"

Мен елка қисдим. У сўзларида давом этди: "Эртага бу ҳақда Бюрога ахборот берамиз. Сен манави хатни ўқиб чиқдинг. Буни ким ёзиши мумкин, билмайсанми?" "Билмадим, дастхат мутлақо нотаниш". "Биз эса муаллифни топдик, — у шундай деб ортига ўгирилди. — Анави "арбоб"ни таклиф қилинг". Ҳамма жилмая бошлади. Хонага ориқ, ёши қайтиб қолган киши кириб келди-да, бурчакка бориб ўтирди.

Василий Андреевич унга қараб: "Оқсоқол, шу хатни мен ёздим, дегандингиз. Шундайми?" — деди. "Ҳа". "Сиз Нуритдиннинг ота-онасини танийсизми?". "Албатта, мен уларнинг уйига тез-тез бориб турардим". "Сиз Нуритдиннинг ўзини кўрганмисиз?" "Ҳа, мен уни кўтариб катта қилганман". "Ҳозир уни кўрсангиз, танирмидингиз?" "Албатта-да. Шуям савол бўлди?" "Нуритдин, бу ёққа ўгирилгин".

Мен ўрнимдан туриб, "арбоб" ўтирган ўша бурчак томон ўгирилдим-да, унинг ёнига бориб: "Ассалому алайкум, ака!" — дедим унинг исмини тилга олиб. У ўзини йўқотиб қўйди, нима қилишини билмасди. Стулдан тушиб, тиз чўкди: "Ўғлим, кечиргин! Мени шунга мажбур қилишди". У шундай деди-да, ҳаммага ўгирилиб: "Ҳаммангиз гувоҳ бўлинг. Гуноҳқорман, унга туҳмат қилдим. Аммо мен жиноятчи эмасман. Ҳалол одамман!" — деди.

"Айтингчи, бу шармандали ҳол қандай қилиб юз берди?" — деб сўради Василий Андреевич. — "Оми одамман, — деб жавоб бера бошлади ҳалиги кимса. — Масжидда қоровул бўлиб ишлайман. Бундан ташқари, одамларнинг ул-бул ишини қилиб, уч-тўрт танга топаман. Кунларнинг бирида ёнимга икки киши келди. Уларнинг бири мелиса формаси кийганди. Ўша йигит: "Биз ўғлингнинг қамоқхонада ётганини биламиз. У уруш йиллари заборний дафтарча¹ билан чайқовчилик қилгани учун ўн йилга

¹ Заборний дафтарча — мейёр бўйича озиқ-овқат бериладиган ҳужжат.

кесилган. Мана, сенга минг сўм. Фақат мана бу қоғозга қўл қўйсанг бас",— деди. Мен бу қоғозда нима ҳақда ёзилганини сўрадим.— "Сен Муҳитдиновларни танийсан-а. Унинг ўғли Нуритдин ҳарбийда жиноят қилиб қўйипти. Мана бу ҳужжат унинг оиласи ҳақида. Сен уларни таниганинг учун ҳам имзо чекасан. Пулни ҳам оласан. Кўзингнинг оқу қораси бўлган ўғлинг ҳам қамоқдан муддатидан олдин озод қилинади". Биз ночор, гадолардек яшаймиз. Мен пулни олдим, ўғлимга қилмоқчи бўлган яхшиликлари учун миннатдорчилик билдирдим-да, кўрсатган жойларига қўл қўйдим".

"Бор гап шуми?"— деб сўради Василий Андреевич. "Ҳа". Мен қарияни ўрнидан тургазиб, кузатиб қўйдим. Эшик ёнига етганида у тўхтади-да, ҳаяжонланиб: "Энди Аллоҳ жазоимни беради. Кечир, ўғлим! Агар кечирсанг, Аллоҳ ҳам менга раҳм қилади",— дедида, кетди.

Ҳамма "хайрият", дегандай снгил нафас олиб, жилмайди. "Хўш,— деди Василий Андреевич,— табриклаймизми?". "Ҳа"— қўллаб-қувватлашди қолганлар. "Биз 80 дан ортиқ кишилар билан суҳбатлашдик, мана уларнинг берган кўрсатмалари, бутун бошли икки папкани ташкил қилди. Эртага Бюрога ахборот берамиз", "Гуржиларнинг урф-ода-тига кўра, у зиёфат қилиб бериши керак",— деб ҳазиллашди шаҳар партия комитети котиби Чиковани. "Ҳозир Нуритдиннинг ичига қил сиғмайди. Биз ҳали у билан Наманганда учрашамиз",— деди Василий Андреевич. "Василий Андреевич, мен ҳозиргача меҳмонхонада яшаб турибман, ҳали ота-онамни кўрганим йўқ. Энди уларни бориб кўришга рухсат берасизми?"— сўрадим мен. "Нималар деяпсан? Албатта, рухсат берамиз!— жавоб қилди у.— Безовта қилганимиз учун кечиргин". Мен дарҳол уйга жўнаб кетдим.

Эртаси кун Бюро мажлисига етиб келдим. Усмон Юсупович кабинетининг у бошидан бу бошига дамба-дам бориб келарди. "Хўш, гап бундай,— деди у, — ўртоқлар текшириш ўтказишди, сенга нисбатан ростдан ҳам туҳмат қилганларига ишонч ҳосил этишди. Шу нарса маълум бўлдики, ота-онанг диний расм-русумларга амал қилишаркан, аммо улар ҳеч қачон диний арбоблар бўлишмаган. Шунинг учун бизнинг аввалги қароримиз ўз кучида қолади. Наманганга жўнаб кетишинг мумкин. Тезроқ пленумни ўтказинглар. Биздан Баскаков ва Ваҳобов боришади, улар сени Марказий Комитет номидан таништиришади".

Кўрган-кечирган аламларни бир зумда унутиш қийин эди. "Пленумни ўтказишнинг ҳожати йўқ",— дедим мен. У менга таажжуб билан тикилди. "Мени тавсия қилишнинг ҳам ҳожати йўқ". "Нима, хафа бўлдингми?" Мен "чурқ" этмадим. "Аксинча,— деди Усмон ака,— ҳаммаси сенинг фойданга ҳал бўлди. Масала ўрганилди, ҳар тарафлама текширилди, ҳамма сенинг душман эмас, мўътабар оиладан чиққан, софдил одам эканлигинга ишонч ҳосил қилди. Энди сенинг таржимаи ҳолинг ҳеч кимда ортичқа шубҳа туғдирмайди. Наманганга боравергин. Биз ВКП(б) Марказий Комитетига, ўртоқ Маленковга ахборот бердик. У, афтидан, ўртоқ Сталинни хабардор қилса керак. Биз ушбу чақув хатини олганимиз заҳоти бу ҳақда Москвани огоҳлантиргандик. Кеча ўртоқ Маленков билан сенинг номзодингни тасдиқлаш ҳақидаги қарор ўз кучида қолади дб келишдик".

Мен: "Раҳмат",— дедим-да, чиқдим.

Наманганга етиб келдим. Бюро аъзолари гапдан воқиф бўлишган экан, мени аэропортда кутиб олишди. Вилоят партия комитетининг чорбоғига етиб келганимизда, ўртоқлар бир пиёла чой устида мен ҳали бсхабар бўлган воқеаларни сўзлаб беришди.

Усмон Юсуповичнинг кутилмаганда келиши, ўзини ғайриодатий тутиши, мени, обком котибини бюрога таклиф қилмагани, ўша кунидек жўнаб кетиши тагида гап бор экан. У пленум чақирмоқчи, мен ҳақимда бор гапни пленум аъзоларига сўзлаб бермоқчи, мени биринчи котиблик лавозимига таклиф қилиш у ёқда турсин, тарғибот ишлари бўйича котиблик лавозимидан ҳам бўшатмоқчи, обком таркибидан чиқармоқчи ва партия сафларидан ўчирмоқчи бўлган экан.

Менга —"ёт синф вакили, дин арбобининг ўғли, партияни алдаган" деган айбловлар қўйилган экан.

Усмон Юсупович шу заҳотиёқ обкомнинг биринчи котиби лавозими учун янги номзодни таништирмоқчи бўлган, чунки ўша номзод хусусида ВКП(б) Марказий Комитети раҳбарияти билан телефон орқали келишилган, уни Москвага бориши ҳам шарт бўлмаган: аввал эгаллаб турган лавозими бўйича у ерда суҳбатдан ўтган экан.

Усмон Юсупович биринчи котиб кабинетида мен ҳақимда тушган маълумот ва ўзининг режалари хусусида ҳикоя қилиб берганида, Стрельцов шундай деган: "Усмон Юсупович, биз Муҳитдинов билан бир неча ой бирга ишлаяпмиз. У ўзи ҳақида яхши таассурот қолдиради:

айтган жойидан кесади, ишнинг кўзини билади, хат-саводиям жойида. Ишонаманки, у пок инсон, урушнинг шафқатсиз мактабини ўтаган, қилган хизматларига яраша жанговар орден-медаллар билан уйига қайтган. Ёш кадрнинг умрини бундай ҳазон қилиш мумкинмас".

Оближроком раиси Зокиржон Сатторов аъло тавсифнома бераркан: "Биз у билан бирга Бекободдаги Фарҳод гидроэлектростанциясида саккиз минг деҳқонга раҳбарлик қилиб, бир ой ишлаганмиз",— деб менинг одамларга муносабатимга алоҳида диққатни қаратган, Бюро аъзоларидан яна бир неча киши худди шу руҳда гапирган.

Усмон Юсупович иккиланиб: "Маъли, розиман. Текшираимиз",— деган. Эртаси кун, юқорида айтилгандек, менинг Тошкентга учиб келишим ҳақида қўнғироқ бўлган. Шу тариқа текшир-текшир бошланган...

Вилоят парткоми пленумини чақирдик. Уни очган И. В. Стрельцов биринчи котиблик лавозимига мени тавсия этди. Шундан сўнг Марказий Комитет Бюроси аъзоси, Баскаков сўзга чиқиб, менинг устимдан тушган чақув хати мазмуни билан таништирди, қандай қилиб текшириш ўтказилгани, туҳматнинг умри қисқа бўлиб чиққани ҳақида гапирди. Сўзга чиққан Ваҳобов Марказий Комитет Бюросининг мен ҳақимдаги ижобий фикрини, менинг номзодимни ВКП(б) Марказий Комитети ҳам қўллаб-қувватлаётганини баён қилди. Яна уч-тўрт киши шу қабилда сўзга чиқди. Мени вилоят партия комитети биринчи котиби этиб сайлашди.

Орадан анча вақт ўтиб, анави ишни менга таниш кишилар ташкил қилганини билиб қолдим. Гарчанд уларнинг бири милиция формасида келган бўлса-да, уларнинг иккаласи ҳам йирик раҳбар ходимлар; бири бошқалар қатори Наманганда мана шу юқори лавозимга кўз тикканлардан, иккинчиси эса жуда яқин танишим экан: у менинг ўсишимга ҳалал бериш учун пинҳона ҳар қандай пасткашликдан қайтмасликни ўзига шиор қилиб олган кимса бўлиб чиқди. Ўғри ўғри билан қоронғида топишингни деганларидек, улар бахиллик ва амалпарастлик кўчасида бир-бири билан учрашишганди. Бўхтондан иборат мактубга имзо чеккан киши кейинчалик кўр бўлиб қолди, уни қайтиб кўрмадим. Туҳмат уюштирганларга ҳеч қандай лавозим тегмади, уларнинг чекига оғир кўргилик тушди, эгаллаб турган лавозимларидан пасайтирилишди, бири боқий дунёга рихлат қилди, иккинчиси эса, мен билан тенгдош, тирик...

Вилоят партия комитетининг биринчи котиби бўлиб ишлаётганимга ўн кун ҳам бўлмасдан, Москвадан қўнғироқ қилиб: "Ўртоқ Маленков гапиради", — деб огоҳлантиришди. Ҳол-аҳвол сўрашганимиздан кейин у мени табриклади ва вилоятдаги аҳвол билан қизиқди, агар зарурат туғилиб қолса, қўнғироқ қилишимни тайинлади.

Бу бўҳтоннинг қисқача тарихи ана шундай. Агар Стрелцов, Сатторов, вилоят партия комитети котиби Эргаш Муҳамедов ва ўзига ишонган, бир сўзли, бошига қилич келганда ҳам ҳақиқатни сўзлайдиган одамлар бўлмаганида эди, маънавий, сиёсий жиҳатдан, эҳтимолки, жисман ҳам туҳмат қурбони бўлар эдим.

Бу менга тегишли бўлган бир мисол, ҳолбуки туҳмат минглаб одамларнинг бошига оғир кулфатлар солаётган эди. Бу ғалабадан кейин, 40-йилларнинг охирида мамлакатда авж олиб кетган партия ва жамиятни "ёт" унсурлардан тозалаш учун кураш, буржуа қарашларига зарба бериш, пролетар, синфий дунёқарашни мустаҳкамлаш зарурлиги, шунингдек, А. А. Ждановнинг бевосита раҳбарлиги остида миллатчиликка, диний сарқитларга, догматизмга, адабиёт, санъат, илм-фанда феодал ўтмишни улуғлашга қарши бошланган ҳужумнинг, марксча-ленинча мафкуранинг софлиги, зиёлилар, бутун халқ диққат-этиборини совет воқелигига қаратиш учун қилинган ҳаракатларнинг аччиқ самараси эди. Орадан бир неча йил ўтиб, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетида ишлар эканман, буларнинг ҳаммаси билан бевосита тўқнаш келдим.

1948 йилга келиб, Намангандан биринчи марта ССР Иттифоқи Олий Кенгашига депутат қилиб сайландим, орадан бир йил ўтиб Ленин ордени билан мукофотлашди. У ерда ишларканман, Иттифоқ миқёсидаги баъзи бир ходимлар, жумладан, мамлакатнинг олий раҳбар аъзолари билан муайян муаммолар бўйича мулоқотда бўлдим. Улар ўша даврнинг иш услуби, тарзини ўзида мужассамлаштиргани, бутун мамлакатни марказлаштириш сиёсати кескин олиб борилгани, иттифоқдош республикалар, ўлкалар ва вилоятларнинг ҳуқуқлари поймол этилганини акс эттиргани учун қуйида бу ҳақда баъзи бир воқеаларни сўзлаб бераман.

Поп туманида маъдандан уран ажратиб оладиган комбинат ва кон фаолият кўрсатарди. Унинг мавжуд захиралари ташиб кетилгани ва тугаганлиги сабабли

Москвада комбинат ва конни ёпиш, бутун ускуналар ва мутахассисларни олиб кетишга қарор қилинганди. Менинг ҳузуримга уч мутахассис кириб, комбинатда резина-техника буюмлари, жумладан, ўша пайтларда ўта камёб бўлган калиш ишлаб чиқариш мумкинлигини айтишди. Мазкур жойга бордим. Бироқ мени (вилоят партия комитети биринчи котибини!) комбинат ҳудудига яқин йўлатишмади — мамлакат геология министри П. С. Антроповнинг шахсан ўзидан рухсатнома талаб қилишди.

Вилоят партия комитетига қайтиб, ўша министрға қўнғироқ қилдим. Орадан уч кун ўтиб, комбинат директори вазифасини бажарувчи киши менга телефон қилиб, у ерга келишим, кон ва комбинат ҳудудини кўздан кечиришим мумкинлигини айтди. Барча маъмурий бинолар, кабинетлар, ошхоналар, тураржой бинолари, клубда бўлдик, шахтага тушдик. Мен тузган режаларимиз ҳақида гапириб бергандим, бош директор вазифасини бажарувчи: "Сирасини айтганда, бу ишни амалга ошириш мумкин, фақат бирмунча харажат ва вақт талаб қилинади,—деди.— Бироқ бунинг учун Иттифоқ Ҳукуматидан махсус рухсатнома олиниши керак". Тошкентга, Министрлар Совети Раиси А. Абдураҳмоновга қўнғироқ қилиб, бор гапни айтдим. "Бу ишга бош суқа кўрманг,—деди у.— Мазкур ҳудуд том маънода Иттифоқ аҳамиятига эга бўлиб, у билан Лаврентий Павлович Бериянинг шахсан ўзи шуғулланади".

Масалани тагин бир карра ўрганиб чиқиб, яна П. С. Антроповга қўнғироқ қилдим. "Ускуналар ва мутахассислар менга керак. Аммо Иттифоқ Ҳукуматининг қарори бўлса, комбинатни беришим мумкин",—деб тушунтирди. "Комбинатнинг ихтисосини ўзгартириш учун ким ёрдам бера олади?"—деб сўрадим мен ундан. У кимё саноати министри Тихомиров бу масалада қўмак бериши мумкинлигини айтди.

Министрға қўнғироқ қилдим. У масалага ижобий ёндашди: "Бажонидил бу ишга бош қўшган бўлар эдим. Резина калишлар фақат Ўрта Осиё жумҳуриятларидагина эмас, бутун мамлакатда камёб буюмлар сирасига киргани учун масаланинг муҳимлиги англашилади. Бутун мамлакатда иккитагина завод резина калишлар чиқаради, холос. Янги заводлар қурсак, маҳсулотларни чет элларга чиқариш ҳисобига валюта ҳам ишлаб олардик. Бироқ бунинг учун Ҳукумат топшириғи талаб қилинади". Мен нима қилишим

кераклигини сўраганимда, у: "Бевосита Лаврентий Павловичга мурожаат этинг",— деб маслаҳат берди.

Бир неча марта қўнғироқ қилдим. Ниҳоят, Берия алоқага чиқди. Салом-алиқдан кейин унга масаланинг моҳиятини аңлатдим. У сўзларимни тинглади-да: "Биласанми, бизга ҳозир уран жуда керак. Сизлардаги конда уран захиралари тугади, шунинг учун мутахассислар ва ускуналарни сизлардан узоқда бўлмаган— уран кони топилган жойга кўчирмоқчимиз",— деб жавоб берди. Мен: "Биз махсус ускуналарни эмас, резина-техника буюмлари ишлаб чиқариш учун комбинат бинолари ва умумфуқаро ускуналарини қолдирмоқчимиз",— деб тушунтирдим. "Бўпти, ҳузурингга одамларимни юбораман. Министрлар билан биргаликда масалани таҳлил қилиб, таклиф кири-тинглар",— деди у.

Наманганга Москвадан П. Антропов ва Тихомиров, Тошкентдан йирик олим, академик Ҳабиб Абдуллаев бошчилигидаги ўзбекистонлик кимёгарлар ва геологлар учиб келишди. Муаммони жойида ўрганиб чиқиб, маълумотнома туздик, комбинат ҳудудини, унинг фуқаролик ускуналарини вилоятга текинга бериш ҳақида СССР Министрлар Советига мактуб ёздик. Иттифоқ Ҳукумати масалани ижобий ҳал қилгач, бу ерда ишлар авж олиб кетди. Ҳозирги кунда бу комбинат резинотехника буюмларининг талай турларини, жумладан, машҳур калишларни ҳамда пойабзал ва либосларнинг бошқа турларини ишлаб чиқарадиган, фақат Ўзбекистоннинг эҳтиёжи учунгина эмас, балки собиқ Иттифоқ жумҳуриятлари ва хорижий мамлакатлар учун ҳам маҳсулот етказиб берадиган йирик корхонадир.

Ўша кезлари Буюк Ипак йўли фаолият кўрсатиб турган даврларда Чотқол тоғ тизмасининг икки этагида жойлашган Тошкент ва Наманган вилоятлари бир-бири билан Камчик довони орқали ўтадиган бевосита йўл орқали боғланганлигини билиб қолдим. Бундан бир неча минг йил муқаддам юк ортилган туя карвонлари Хитойдан Ғарбий Оврупого ва Ғарбий Овруподан Хитойга худди мана шу йўл орқали ўтган. Сўнги йилларга келиб, йўл ниҳоятда хароб аҳволга тушиб қолган, у шу даражада торайиб кетгандики, у ердан эшакда ёки отдагина базўр юриш мумкин эди. Агар Тошкентдан Қўқонга, ёки Наманганга поездда бориш учун бир-икки кеча-кундуз вақт талаб қилинса, тоғ йўли тикланса, бу масофани машинада 3-4 соат ичида босиб ўтиш мумкин бўлади. Тошкент вилояти

раҳбарлари билан келишиб, тўрт кишидан, иборат биз, наманганликлар шу йўл бўйлаб отлиқ йўлга чиқдик. Йўлда уч марта тўхтаб, дам олдик. Бир гал Камчик довонининг ўзида хордиқ чиқариб, иккинчи кунни Тошкентга етиб келдик.

Республика Компартияси Марказий Комитети ва Ҳукумати раҳбарларига амалга оширмақчи бўлган режамизни баён этганимизда, улар бизни қўллаб-қувватлашди. Шундан сўнг тайёргарлик ишлари авж олиб кетди: мутахассислар бўлажак йўлни ўрганиб чиқишди, бош режа ва техник чизмаларни, смета-молия ҳужжатларини, қурилиш ашёлари сарф харажатларини, зарур техника ҳисоб-китобини тайёрлашди. Бироқ дастлабки ҳисоб-китоблар тайёр бўлганида, махсус идоралар фақат иқтисодий жиҳатдангина эмас, балки, энг аввало, катта аҳамиятга молик бўлган бундай йўлни қуриш учун Иттифоқ Мудофаа, Ички ишлар министрликлари ва Давлат Хавфсизлик Комитетидан рухсат олиш кераклигини айтишди.

Биз оближроком раиси В. Ҳайдаров билан бирга Сталинга мактуб йўлладик. Узоқ вақт жавоб бўлмади. Бериянинг ёрдамчисига қўнғироқ қилдим. Шундан сўнг ана шу идораларнинг мутахассислари етиб келишди. Улар бўлажак йўлни кўздан кечириб, бу ҳақда Москвага хабар етказамиз, йўл қурилишига рухсат берамиз, деб ваъда қилишди. Яна Бериянинг ёрдамчисига қўнғироқ қилиб, йўл қурилишининг тақдири билан қизиқдим. Ҳадемай СССР Министрлар Советининг фармойиши чиқди. Эндиликда бу йўл вилоятлараро ва республикалараро кўламдаги энг яхши, ободонлаштирилган коммуникация воситаларидан биридир. Бу йўл савдо-иқтисодий алоқаларни, алоқаларнинг бошқа шаклларини, айниқса, сайру саёҳатни анча яхшилади.

Сўнги тафсилот. Кунларнинг бирида Ўрта Осиё нефть-газ қидирув бошқармаси бошлиғи Лексашев ҳузуримга кириб, нефть ва газ қидирувчи геологлар Чортоқ туманида 1,5-2 минг метр чуқурликда ҳарорати 40-60 даража бўлган уч қатламли иссиқ минерал сув топанларини, хоссаси ва минерал тузларининг ранг-баранглиги жиҳатидан бу сувни Чехословакиядаги Карлови Вари суви билан тенглаштириш мумкинлигини айтди. Биз шу заҳотиёқ ўша ёққа жўнаб кетдик. У ерда ғоят ачинарли манзаранинг гувоҳи бўлдик: унча катта бўлмаган ариқ ёқасида, қуёш нурларидан ўзларини базўр тўсиб олган турли ёшдаги бир неча эркак ва аёллар қуруқ ерда ётиб

оёқ ёки қўлларини ифлос ариқ сувига тиқиб олишган эди. Ўрта Осиёнинг турли туманларидан келган бу беморлар мазкур сув кўп дардлардан фориг бўлишда ёрдам бераётганлигини айтишди. Сувнинг ёнгинасида оддий чойхона жойлашган бўлиб, беморлар шу чойхонада чой ичишар ва тунашарди.

Тошкентга, Соғлиқни сақлаш министри Зоҳидовга қўнғироқ қилдим. У юборган мутахассислар сув таркибини ўрганиб чиқиб, унинг шифобахшлик хусусиятига юқори баҳо беришди ва шу ерда санаторий ва шифохона қуриш мумкин, деган хулосага келишди.

Ўзбекистон Министрлар Советига мактуб юбордим. У ердан геологлар, жумладан, нефть ва газ қидирувчилар ҳам бевосита Иттифоқ министрлигига бўйсунди, шунинг учун масалани ўша ерда ҳал қилиш керак, деган жавоб олдик. Республика Ҳукумати бу борада бизга ҳеч қандай ёрдам бера олмас экан.

Ўша даврда СССР Соғлиқни сақлаш министри бўлиб турган М. Ковригинага қўнғироқ қилиб, унга режаларимиз ва қийинчиликларимиз ҳақида сўзлаб бердим. Мутахассислар келиб сувнинг барча кўрсаткичларини ўрганиб чиқишди ва Марказга хат тайёрлашда ёрдам беришди. Биз илтимосномамизни Москвага, ўша маҳаллари СССР Министрлар Совети Раисининг муовини, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий масалалари билан шуғулланувчи К. Е. Ворошиловга йўлладик. Масала Министрлар Советида кўрилганда М. Ковригина бу ҳақда маъруза қилди. Қабул қилинган кенг кўламли қарорга кўра, қурилиш икки навбатда амалга ошириладиган бўлди: бир неча миллион сўм миқдориди маблағ ажратилди.

Эндиликда Чортоқ 1100 кишига мўлжалланган санаторий-курорт сирасидаги шифохонадир. Тизим даволаниш ва дам олиш учун барча зарур дори-дармонлар ҳамда жиҳозлар билан таъминланган. Мазкур шифо маскани 100 гектарлик майдонда жойлашган, бу ерда узумзорлар, анжирзорлар, анорзорлар вужудга келтирилган, шунингдек, қовун-тарвуз, турли-туман мева ва сабзавотлар етиштирилади. Мазкур эзгу ишларнинг амалга оширилишида ажойиб инсон ва моҳир раҳбар бўлган Мария Ковригинанинг хизматлари катта бўлган.

1950 йили мени қалбимдан чуқур жой эгаллаган Намангандан Тошкентга чақириб олишди. Ажойиб наманганликлар, унинг фаоллари билан хайрлашдим.

МАФКУРАВИЙ ЖАБҲА

1950 йилнинг апрелида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг пленуми бўлиб ўтди. Унда битта масала — Марказком Бюросидаги аҳвол муҳокама этилди. Узоқ давом этган, кескин мунозаралардан кейин Марказком Биринчи котиби Усмон Юсупов, Министрлар Советининг раиси Абдужаббор Абдураҳмонов эгаллаб турган лавозимларидан озод этилдилар. Уларнинг иккови ҳам Марказком Бюроси аъзолигидан бўшатирилди ва Москвага жўнаб кетдилар. У. Юсупов СССР пахтачилик министри, А. Абдураҳмонов эса СССР совхозлар министри ўринбосари лавозимига тайинландилар.

Амин Эрматович Ниёзов Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Биринчи котиби қилиб сайланди. Абдураззоқ Мавлонов Министрлар Советининг Раислигига, Шароф Рашидов Олий Совет Президиумининг Раислигига тавсия қилинди. Мен эса Марказий Комитетнинг тарғибот ишлари бўйича котиби лавозимига сайландим.

Республиканинг олий раҳбариятидаги бунчалик туб ўзгаришлар сабаблари ва оқибатлари, ўша даврда Ўзбекистондаги аҳвол ҳақида бошқа бобда батафсил сўзлаб берилди. Қуйида ўзим бевосита ишлаган мафкуравий жабҳа ҳақида ҳикоя қиламан.

Маълумки, урушдаги ғалабамиз тарихий-оламшумул аҳамиятга эга воқеа бўлганди. Гарчи бу ғалаба бизга ниҳоятда қимматга тушган, унда миллионлаб кишилари-миз қурбон бўлган, минглаб шаҳарлар, туманлар вайрон этилган бўлса-да, барча совет кишиларининг қувончи ичига сизмасди. Моддий йўқотишлар астрономик рақамлар билан ўлчанарди. Одамларнинг оч-наҳорлиги, маиший, тураржой, коммунал шарт-шароитларнинг оғирлиги, узоқ давом этган, ақл бовар қилмас жисмоний ва ақлий зўриқиш ҳар жабҳада билиниб турарди, маънавий, ахлоқий жабҳага етказилган улкан зарарни ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмасди.

Ана шундай оғир шароитларда энг аввало, одамларнинг турмушини яхшилаш, эркин савдони йўлга қўйиш, карточка тизимини бекор қилиш, сўмнинг қадрини ошириш, тураржой қурилишини кенгайтириш борасида талай йирик тadbирлар амалга оширила бошланди. Бутун мамлакатда вайрон этилган халқ хўжалигини тиклаш бўйича ишлар бошланиб кетди.

Бизнинг гитлерчиларга қарши коалицияси бўйича иттифоқчиларимиз ташаббуси билан жаҳондаги сиёсий ва мафкуравий вазият кескин ўзгарди. Пировард мақсадларни бир четга қўя турайлик, асосий мақсадларга ёндошувлардаги келишмовчиликлар уч йирик давлатлар — СССР, Англия, АҚШ бошлиқларининг Ялта конференциясидаёқ маълум бўлиб қолган бўлса, Потсдам конференциясида бу янада яққолроқ кўзга ташланди. Бу ерда ҳаммага маълум бўлган икки далилни келтириш мумкин: иккинчи фронт очилишининг кечиктирилгани, урушни тамомлаш муддатлари ва якунлари, хусусан, Оврупо ва жаҳоннинг урушдан кейинги тақдири ҳақидаги келишмовчиликлар, ленд-лиз¹ бўйича техника ва озиқ-овқат етказиб беришдаги турли-туман қийинчиликлар, кечиктиришлар ва ҳоказолар.

Иккинчи жаҳон урушининг тамом бўлиши фақат фашизм, унинг армияси, давлати ва партиясининг тўла тор-мор келтирилганинигина эмас, Ғарбда Советларга қарши хатти-ҳаракатларнинг кенгайтирилганини, АҚШ томонидан атом бомбасининг яратилиши ва унинг Японияга қарши қўлланилганини ҳам билдиради (Хиросима ва Нагасаки шаҳарларининг бомбардимон қилиниши). Ушандаёқ Ғарб давлатларининг бош штаблари Совет Иттифоқига қарши атом бомбасини қўллаш лойиҳаларини ишлаб чиқа бошлаганди.

Черчиллнинг Фултонда сўзлаган нутқи² амалда очиқдан-очиқ Советларга қарши қаратилган "совуқ уруш"нинг бошланганини билдирарди. СССР ва социалистик мамлакатларга қарши НАТО, СЕАТО, СЕНТО каби ҳарбий-сиёсий блоklar тузилди. Шу тариқа "қайноқ уруш"ни тамомлаган жаҳон "совуқ уруш" бошланганининг гувоҳи бўлди.

Совет давлати етакчи Ғарб давлатлари раҳбарларининг ҳарбий-сиёсий ниятларини аввал-бошданоқ пайқаб, бир зум ҳам нафасини ростламасдан, одамларнинг турмуш даражасини яхшилаш, халқ хўжалигини тиклаш билан бирга, халқнинг, унинг дўстлари, уруш йилларида қўлга киритилган ғалабани ҳимоя қилиш, ҳар қандай уруш ва

¹ Ленд-лиз — Иккинчи жаҳон уруши йилларида АҚШнинг иттифоқчи давлатларга ҳарбий техника, қурол-яроғ, хом ашё, озиқ-овқат етказиб бериш тизими.

² 1946 йил 5 март куни Черчилл АҚШнинг Фултон шаҳрида нутқ сўзлаб, СССРга ва халқ-демократик давлатларга қарши иттифоқ тузишга даъват этган.

иғвогарликларга қарши муносиб зарба бериш учун зарур бўлган барча чора-тадбирларни кўриб қўйганди.

Мамлакатда ҳамма йўналишлар бўйича баб-баравар иш олиб борилди. Биринчи навбатда давлат ва жамоат идораларининг тартибини тубдан ўзгартириш, яъни уларнинг фаолиятини уруш шароитларидан тинчлик даврига ўтказиш, самарадорлиги ва фаоллигини ошириш зарур эди.

Уруш даврида галаба манфаатлари йўлида партия, давлат, армия устидан раҳбарлик қилиш ниҳоятда марказлаштирилган эди. Масалан, И. В. Сталиннинг ўзи — партия Марказий Комитети Бош котиби, Давлат Мудофаа Комитети Раиси, барча Қуrolли Кучларнинг Олий Бош Қўмондони, Ҳукумат бошлиғи, Мудофаа министри эди. Унинг булардан бошқа лавозимлари ҳам бўлганди. Урушдан кейин партия, давлат, ҳукумат ва жамоат идораларида янги тизимларни тиклаш, аниқроғи, вужудга келтириш ишлари бошланганди. "Демократик централизм" тамойили шиор қилиб олинган бўлса-да, "Умумдавлат манфаатлари ҳамма нарсадан устун" шиоригагина амал қилинарди.

Қисқа вақт ичида атом ва водород бомбаларининг ихтиро этилиши, турли ракета тизимлари ҳамда бошқа энг янги қуrolлар турларининг вужудга келтирилиши, Варшава шартномасининг ташкил қилиниши (унда қатнашувчи давлатларнинг кенгашида Совет Иттифоқидан Г. М. Маленков ва А. А. Жданов иштирок этишганди), ундан кейин Ўзаро Иқтисодий Ёрдам Кенгашининг тузилиши Фарбнинг реваншистик, милитаристик доираларига "совуқ уруш"даги иссиқ ҳаммом сингари таъсир кўрсатди.

Мафкуравий ишни тубдан яхшилашга, одамларнинг онги ва хатти-ҳаракатларидаги жамики салбий кўринишларга барҳам беришга, барча совет фуқароларини, айниқса, ёшларни марксизм-ленинизмга, Ватанга, социалистик тузумга садоқат ва муҳаббат руҳида тарбиялашга жуда катта эътибор берилди. Шу билан бирга, одамларнинг руҳий дунёсида мавжуд бўлган жиддий қусурларнинг сабаблари ҳақида ҳам гапирилди. Расмий ҳужжатларда ва матбуотда фашистлар ўзлари босиб олган ҳудудларда совет кишиларининг онгига буржуа идеологиясини синдиришга интилганлари, ижтимоий фанлар тараққиётида, шубҳасиз, қўлга киритилган муваффақиятлар билан бирга, тадқиқотларнинг ҳаётдан, социалистик қурилишдан бирмунча узилиб қолгани, уларда ақидапарастлик, қироатхонлик, субъектив руҳ кузатилаётгани қайд этилардики, бу

амалда буржуа мафкуриси қаршисида тиз чўкишни билдирарди.

Адабиёт ва санъатда қўлга киритилган ютуқлар билан бирга, айрим адиблар ва рассомларнинг асарларида ғоясизлик, сиёсатдан йироқлик, ҳатто Ғарб буржуа маданияти қаршисида сажда қилишгача бориб етилаётгани қайд этилди. Бадий жиҳатдан паст ва ҳатто умидсизлик, келажакка ишончсизлик руҳи билан суғорилган, ғоявий жиҳатдан зарарли айрим асарлар пайдо бўлди, муסיқада эса формалистик оғмачилик ҳоллари юз берди. (Бундай таърифлар ва баҳолар ўша маҳалларда "Правда" рўзномаси ва "Коммунист" журналида эълон қилинган партия ҳужжатларидан олинган).

ВКП(б) Марказий Комитетининг 1946 йилда "Звезда" ва "Ленинград" журналлари ҳақида, "Драматик театрларнинг репертуарлари ва уни яхшилаш чоралари ҳақида", "Катта ҳаёт" кинофильми ҳақида, 1948 йилда "Улуғ дўстлик" операси ҳақида" ва бошқа қарорлари эълон қилинди. 1947 йилда — фалсафа, 1948 йилда — биология, 1950 йилда — физиология, 1950 йилда — тилшунослик, 1951 йилда сиёсий иқтисод масалалари бўйича илмий мунозаралар бўлиб ўтди.

Партия, совет, касаба союзи ва комсомол идораларида кадрларни алмаштириш ҳамда янгилаш борасида катта ишлар амалга оширилди.

Миллатчилик ва маҳаллийчилик бўлиб туюлган ҳар қандай кўринишларга юқоридан қақшатқич зарба бериларди. Асосан, яҳудий миллатига мансуб 23 нафар йирик олим ва шифокор олий партия давлат арбобларини ўлдиришга ҳаракат қилганликда айбланиб, жиноий жавобгарликка тортилди. "Ленинград иши" юзага келди. Ленинградликларнинг ўз маҳсулотлари кўرғазмасини ташкил этишга қарор қилганликлари, Москва билан келишмасдан туриб, бу ҳақда иттифоқдош республикаларга хабар берганликлари айбловларнинг бири бўлиб хизмат қилди, чунки бу хатти-ҳаракат Иттифоқ Ҳукуматини менсимаслик, Ленинградни қайтадан СССРнинг пойтахти қилишга уриниш, республикаларнинг жиғига тегиш деб баҳоланганди. Шаҳар ва вилоят раҳбарлари қатағон қилинди. Учинчи марта "Грузия иши" юзага келтирилди. Таниқли грузин олимнинг грузин тили бойлиги, гўзаллиги, қадимий тарихи, ўзига хос хусусиятлари ва халқаро аҳамияти ҳақидаги мақоласи бунга баҳона бўлди. Грузиянинг раҳбарлари ва бир неча олимлари қаттиқ жазоландилар.

Ўша йилларда бундай мисоллар кам эмасди. Булар хусусида батафсил тўхталиб ўтирмай, фақат ВКП(б) Марказий Комитети ва Сийёсий Бюронинг бу кўрсатмалари Ўзбекистонда қандай оқибатларга олиб келганлиги ва қандай амалга оширганлиги хусусида фикр юритамиз.

Табийки, бу қарорлар ва кўрсатмаларнинг ҳаммаси раҳбарлик ҳужжати сифатида бажариш учун қабул қилинади. Матбуотда таъкидланганидек, бу ҳужжатлар энг шафқатсиз чоралар билан миллатчилик ва маҳаллийчиликни, фсодал ўтмишни мақташни, буржуа маданияти қаршисида қуллуқ қилишни, диний ақидапарастликни таг-томири билан суғуриб ташлашга хизмат қилмоғи лозим эди. Барча йўналишдаги олимлар, зиёлиларни замонавийликка қаратиш, совет воқелигини ўрганиш ва оммаллаштириш, бутун аҳолини И. В. Сталин бошчилигидаги партия ва Совет давлати тсварагида жипслаштириш талаб қилинади.

1950 йил апрель ойининг охирида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг мафкура бўйича котиби лавозида иш бошлар эканман, янги даврни очиб берувчи, ўша маҳаллари "бурилиш босқичи" деб ном олган воқсаларнинг гирдобига тушиб қолдим. Дастлабки қадамларданоқ 1948-1949 йилларда қатағон қилинган илм-фан ва адабиёт арбобларининг номларини аниқладим. Булар миллатчиликда айбланиб, судланган 20 нафардан зиёд йирик истеъдодли олимлар, шоирлар, ёзувчилар бўлиб, улар 15 йилдан 20 йилгача озодликдан маҳрум этилганди. Булар ҳақида тергов жараёнининг бсвосита иштирокчиларигина билар, ҳеч ким, ҳатто уларнинг энг яқин кишилари ҳам маҳбус қаёққа юборилганини билмасди.

Ўша кунлари Ўзбекистонга Москвадан илм-фан ва маданият ходимларининг катта гуруҳи, улар билан бирга ВКП(б) Марказий Комитетининг вакили ҳам келганди. Улар Ўзбекистоннинг ҳар бир йирик олими ва маданият арбоби ижодини синчиклаб ўрганишди. Ўтказилган фаоллар мажлисида гуруҳ раҳбарлари партиянинг "миллий сиёсатини бузиб кўрсатаётган", "ўзбошимчаликни, сарой шеърияти ва мусиқасини оммалаштираётган", "ўзбек маданиятини маҳдудлаштиришга ва уни Иттифоқдан ажратиблишга интилаётган"ларни шафқатсиз танқид қилдилар. Москвага қайтиб келган гуруҳ Ўзбекистонда мафкура ва маданият ишларининг аҳволи ҳақида баённома ёзди.

40-йилларнинг охирларида ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўзбекистон бўйича вакили тартиби жорий қилин-

ганди. Тошкентга вакил — С. Д. Игнатъев, унинг хўжалик ва маданиятнинг асосий соҳалари бўйича юқори малакали мутахассислардан иборат бир неча ўн кишилик ходимлари етиб келишди. Улар Ўзбекистонда илм-фан, маданият, адабиётнинг тараққиёти масалаларини чуқур текширдилар. С. Д. Игнатъев текшириш натижалари бўйича баённома ёзиб, уни ВКП(б) Марказий Комитети Сийсий Бюроси номига юборди.

Республика зиёлилари орасида ихтилоф ҳукм сурадди. Масалан, санъат соҳасида бир қанча гуруҳлар вужудга келганди. Гуруҳлардан бири фақат совет давринигина эмас, кўп асрлик тарихимизни ҳам ёмонлаб, буюк аждодларимиз томонидан яратилган миллий мусиқа, шеърят, қўшиқларимизни эскирган, деб даъво қилдилар. Улар ўзлари айтганларидек, Ўзбекистонда ҳар жабҳада янги, замонавий усулга ўтиш, "санъатнинг янги жанрларини — опера, балет, хор, симфония ва бошқаларни" кенг тарғиб қилиш учун кураш олиб борардилар. Улар гўё шу йўл билан ўзбек маданияти бойиб, жаҳон маданияти даражасига кўтарилади деб тушунтирар эдилар.

Иккинчи гуруҳ вакиллари ўзбек санъатининг ўзига хослигини зўр бериб исботлаб, айнан ашула, рақс, мусиқий ижро каби миллий илдизлар жаҳон маданиятида муносиб ўрин эгаллаб, уни бойитади деб қатъий ишонтирардилар.

Учинчи гуруҳ вакиллари эса турли-туман жанрларни бир-бирига зид қўйишга қарши эди. Улар бу жанрларни ўзаро уйғунлаштириш, опера, балет, симфония, хор ва жаҳонга маълум бошқа жанрларни барча чоралар билан ривожлантириш ҳамда халқ ҳаётига кенг татбиқ қилиш зарур, деб ҳисоблардилар.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетида худди ана шу учинчи нуқтаи назар қўллаб-қувватланди. Шу сабабли биз минг йиллик бой тарихга эга бўлган ўзбек адабиёти ва санъатини обрўсизлантиришга қаратилган ҳар қандай уринишларга қарши кескин чоралар кўрдик, бу соҳадаги муваффақиятларимизни республика ҳудудигина эмас, унинг ташқарисида ва жаҳон миқёсида ҳам кенг оммалаштириш, опера ва балет яратиш борасида 30-йиллардаёқ бошланган ишларни кенгайтириш тадбирларини белгиладик. Шунингдек, бу асарлар миллий замин асосида яратилиши ва халққа тушунарли бўлиши лозим, деган талабларни қўйдик.

Бир сўз билан айтганда, кунлар қизгин баҳс ва мунозаралар билан ўтарди. Худонинг берган кун эрта-

лабдан кечгача, баъзан тун оққунча турли жойларда, шу жумладан, Марказком залларида жамоат жам бўлиб кинофильмларни кўришга, китобларни, очеркларни, шърларни муҳокама қилишга, қўшиқларни, мусиқий асарларни тинглашга, уларга баҳо беришга, хулосалар чиқаришга тўғри келарди.

Кунларнинг бирида мен учун кутилмаган воқеа юз берди: Марказком Бюросида каминанинг номзоди Олий Совет (Президиуми эмас) Раиси лавозимига тавсия этилажagini эълон қилишди. Сессияда депутатлар мени шу лавозимга сайлашди.

Ўша кунлари Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи котиби А. Э. Ниёзов билан менинг ўртамда жиддий суҳбат бўлиб ўтди. Мен Амин Эрматовични ҳурмат қилардим, ҳозир ҳам ҳурмат қиламан.

У ёш жиҳатдан мендан анча катта, тажрибалироқ бўлиб, қишлоқ хўжалигини жамоалаштиришда фаол иштирок этганди: Саноат академиясини тугатиб, муҳандис бўлган, молия министри бўлиб ишлаган, узоқ вақт республика Олий Совет Президиуми Раиси лавозимини эгаллаб турганди. Бу гал Амин Эрматович билан қуйидаги сабабга кўра "сену мен"га бориб қолдим.

Марказкомнинг бўлим мудири менга битта папка берди-да: "Фақат танишиб чиқишингиз учун. Ўртоқ Ниёзов бу ҳақда ҳали Сиз билан суҳбатлашади",— деб огоҳлантирди. 60 кишидан иборат рўйхатни ўқиб чиқдим — исму шарифлар, эгаллаб турилган лавозимлар. Вассалом. Имзо йўқ. Икки карра диққат билан ўқиб чиқдим. Бу рўйхатда энг малакали, обрў-эътиборли, хизмат кўрсатган, ҳурматли олимлар, шоирлар, зиёлиларнинг бошқа вакиллари исму шарифлари кўрсатилганди. Папкани олиб, Ниёзовнинг ҳузурига кирдим. Рўйхатни кўрсатдим. "Бизга хабар қилишларига қараганда, бу одамлар партия сиёсати, давлат манфаатларига зид миллатчилик фаолияти билан шуғулланишади,— деди у менга. — Улар бир-бирлари билан мунтазам учрашиб туришади, хуфиёна тарзда масалалар муҳокама қилишади, ўз қарашларини мувофиқлаштиришади, зиёлилар ва ёшлар орасидан тарафдорларни ёллашади".

"Амин Эрматович, уларнинг кўпчилиги фақат Ўзбекистондагина эмас, Иттифоқда ва дунёда ҳам машҳур. Улар ўзларининг бутун ижодий фаолиятларини халққа хизмат қилишга бағишлаган одамлар. Қандай қилиб уларни мафкуравий зараркунданликда айблаш мумкин?"

Ахир Сиз уларнинг ҳар бирини мендан кўра яхшироқ биласиз. Мен эса яқинда ҳарбийдан қайтдим, бир оз Наманганда ишладим, холос", — дедим мен унга.

"Ука, тўғри, мен уларни биламан, — жавоб берди у. — Аммо тегишли идоралар уларнинг миллатчилик фаолияти, хуфиёна учрашувлар ва гурунглар ўтказиб туришлари ҳақида ишончли далил-исботларга эга. Сиз-у биз бу ҳақиқат билан ҳисоблашмаслигимиз мумкин эмас". "Бу рўйхатни ким тузди?" — деган саволимга у шундай жавоб қайтарди: "Рўйхат тегишли идоралар томонидан ижодий ташкилотлар ва Фанлар академиясининг айрим ходимлари билан биргаликда тузилган". Шундай деб у фикрида давом этди:

— Сиз уларнинг ҳар бири устида тўпланган ҳужжатларни синчиклаб ўрганишингиз, таклифларни амалга оширишга турли йўллар билан кўмаклашингиз ва бунинг учун зарур ахборотлар тайёрлашингиз керак.

— Ҳужжатлар билан мени ким таништиради?

— Тегишли идоралар ва ижодий ташкилотлар.

— Қандай ҳужжатларни тайёрлаш керак деяпсиз?

— Уларнинг ҳар бирига тақдим этилган айбловлар бўйича аниқ таклифлар кўрсатилган.

— Нима, уларни ҳар бири учун алоҳида қарор қабул қилинадими?

— Буни ҳали Сиз билан муҳокама қиламиз. Турли шаклларни қўллаш мумкин, деб ҳисоблайман. Уларнинг айримлари билан тегишли идораларнинг ўзлари шуғулланишади, биздан фақат розилик талаб қилинади.

Бошқаларининг масаласини ишга очиқ-ошкор тус бериш учун, эҳтимол Секретариатда ёки Бюрода кўриб чиқармиз.

Мен суҳбатдошимнинг сўзларини тинглаб бўлиб: "Амин Эрматович, зиёлиларга, ҳар қандай инсонга бундай ёндашувни, умуман, нотўғри деб ҳисоблайман. Агар маъқул десангиз, бу ишда қатнашиб ўз нуқтаи назаримни айтишга тайёрман", — дедим.

— Нуритдинжон, келинг, масалани осойишта муҳокама қилайлик! Бу ишда Сиздан кам қайгураётганим йўқ. Уларни Сиздан кўра яхшироқ биламан, асарларини ўқиганман. Кўпларини шахсан танийман, бир талайлари билан дўст тутинганман. Аммо ҳозир қандай вазият вужудга келганини кўрмаяпсизми? Сиз-у биз бундай масалаларга қатъият билан баҳо бериш ва партиянинг йўлини оғишмай амалга ошириш учун раҳбарлик лавозимларини эгаллаб турибмиз-да.

— Амин Эрматович, бу масалада Москва билан мас-лаҳатлашсак яхши бўларди, токи у срадагилар бизнинг нуқтаи назаримизни билишсин.

— Ишонаманки, у срадагилар бу масаладан яхши хабардордирлар.

— Ундай бўлса ўз фикримни баён қилиш ва мас-лаҳатлашиш учун Москвага бориб келсам, нима дейсиз?

— Ўйлаб кўрамиз.

Орадан уч кун ўтиб, А. Э. Ниёзов мени ҳузурига таклиф қилиб, Москвадан қўнғироқ қилишганини, Секретариатдаги икки Хатни муҳокама этиш учун ўзини ва мени таклиф қилишаётганини айтди.

— Ҳужжатларни тайёрланг, учамиз,— деди у.

Бироқ эртаси куни қўнғироқ қилиб, грипп билан оғриб қолганини, ҳарорати баланд эканини, бирон кор-ҳол бўлмасин деб, шифокорлар ётиб даволанишини буюриш-ганини айтиб, пировардида: "Ёлғиз ўзингиз учинингизга тўғри келади. Бу ҳақда Марказий Комитетга хабар бердим",— деб илова қилди.

А. Э. Ниёзовга тезроқ соғайишини тилаб, эртаси кун Москвага етиб келдим. Г. М. Маленковнинг ёрдамчиси билан телефон орқали боғланиб, Маленковнинг қабулига кирмоқчи эканимни айтдим. Ярим тунга яқин эртага эрталаб соат 10 да унинг қабулига етиб келишим лозимлигини билдиришди.

Г. М. Маленковнинг қабулига кирдим. Ҳол-аҳвол сў-рашганимиздан кейин у шундай деди: "Нима сабабдан Ўзбекистонда гоёвий-сийсий ишларда кескин ўзгаришлар йўлини амалга оширишда сусткашлик қилинмоқда? Эртага Секретариатда С. Д. Игнатъевнинг ва сизларни текширган бригаданинг Хатларини муҳокама қилмоқчимиз. Мазкур хатларда Ўзбекистонда миллатчилик, маҳаллийчилик, ўт-мишни кўкларга кўтариб мақташ каби кўринишларни, совет халқи ва партиянинг ютуқларини назар-писанд қилмаслик ҳақидаги далилларни муҳокама қилмоқчимиз. Бу Хатлар билан танишмисан?" Мен: "Ҳа",— дедим. "Жуда яхши, Секретариатда тушунтириб берасан. Айтгандай, нега Ниёзов келмади?" Мен унинг бетоблигини айтдим. У сўзларимни жимгина тинглади.

Кейин мен шундай дедим:

— Ўртоқ Маленков, Марказий Комитетнинг Ўзбекистон бўйича вакили ходимлари мазкур масалаларни ҳар тараф-лама ўрганиб чиқишди, Москвадан келган бригада эса

уларни синчиклаб муҳокама қилди. Биз буларнинг ҳаммасини ёрдам тариқасида қабул қиламиз. Шу билан бирга, Сизга тақдим этилган ҳужжатлардаги қўпол умумлаштиришлар ва кўр-кўрона айблаларга, адабиёт, санъат, маданият, илм-фаннинг муҳим масалалари бўйича қўлга киритилган ва киритилаётган ижобий ютуқларни менимаслик, ҳатто атайлаб ерга уришга қўшилиб бўлмайди. Бундай ёндашув фақат зиёлиларнинг бир қисминигина эмас, балки минг йиллик тарихга, қадимий маданиятга эга бутун бошли халқни қаноатлантирмаслиги, ҳатто ранжишига сабаб бўлиши ҳам мумкин. Масалан, X асрдаёқ Хоразмда биринчи Фанлар академиясига асос солинганди. Ҳаммамиз, жумладан, Ўзбекистон раҳбарияти йўл қўйилган камчиликларга барҳам беришга, маданиятда, илм-фанда тараққиётга эришишга астойдил интиламиз.

У менга диққат билан тикилганича, сўзларимни "чурқ" этмасдан тинглади. Мен сўзимда давом этдим:

— ВКП(б) Марказий Комитети Секретариатида муҳокама этиладиган ва қабул қилинадиган қарор, шубҳасиз, фойдали бўлади. Эҳтимол, бу Хатлар муҳокама қилиш учун Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига берилса, яхшироқ бўлар? Биз масалага ўз-ўзини танқид руҳида ёндашиб, бу соҳаларни тараққий эттириш учун бутун республикани оёққа турғизган бўлур эдик. Устига-устак, масалага бундай ёндашиш республиканинг барча партия идоралари масъулиятини оширган бўларди. Ўртоқ Ниёзов ва менинг биргаликда ишлаётганимизга атиги бир неча ой бўлди, ҳали ҳамма масалани кўриб чиқишга улгурганимиз йўқ. Кутилмаганда биз ҳақимизда ВКП(б) Марказий Комитетининг қарори чиқиб ўтирса... Биз Марказий Комитетнинг ёрдами ва қўллаб-қувватлашига умид қиламиз. Агар мазкур ҳужжатлар бизга берилса, уларни Марказком Бюросида муҳокама қилиб, бутун муаммолар тизимини пленумда кўриб чиққан бўлардик.

— Эртага Секретариатда бу ҳақда фикр алмашамиз,— деди Маленков.

— Георгий Максимиллианович, яна бир масала юзасидан ўзимнинг нуқтаи назаримни баён этишга рухсат берсангиз. Яқинда мени бир рўйхат билан таништиришди. Унга кўра, 60 нафар олим ва ижодий арбоб миллатчиликда, партия сиёсати, давлат манфаатларига қарши фаолият юргизганликда айбланадилар.

Улар забардаст, хизмат кўрсатган, ҳурматли одамлардир, уларнинг асарлари, илмий ишлари мамлакатимиздагина эмас, хорижда ҳам маълум ва машҳурдир. Мен, албатта, уларнинг ҳаммасини ҳам шахсан ва чуқур биламан, дея олмайман. Ўзбекистонга 1946 йилда қайтганман, орадан кўп ўтмасдан Наманганда меҳнат қилиб, ундан кейин Марказий Комитетга ишга ўтганман. Бироқ бу каби таниқли арбобларнинг сиёсий тақдирини рўйхат билан ҳал қилишнинг тўғри эканлигига шахсан шубҳа билан қарайман. Устига-устак, халқ аввал ҳам ўзининг кўп асил фарзандларидан жудо этилганди.

30-йилларда, иккинчи жаҳон урушининг жанг майдонларида юз минглаб ўзбекистонликлар ҳалок бўлди, 1948-1949 йилларда йигирмадан зиёдроқ адибларимиз ва олимларимиз узоқ муддатларга қамоқ жазосига ҳукм этилиб, Сибирга сургун қилинганди, энди эса яна янги рўйхат тузилибди. Фикримча, агар бирон-бир киши устидан айблов ҳужжатлари бўлса, уни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Бюросида ёки Секретариатида диққат билан, ҳар бир ишни алоҳида кўриб чиқиш, масалага ойдинлик киритиш, холис баҳо бериш, агар кимда-ким душманлик фаолияти юргизаётган бўлса, уни жазолаш керак. Бу ишларнинг ҳаммасини, назаримда, алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш зарур, чунки рўйхатда Сталин мукофоти соҳиблари, кўзга кўринган олимлар, халқ орасида машҳур бўлган шоирлар бор.

— Битта сен шундай деб ўйлаяпсанми ёки бу бутун Ўзбекистон раҳбариятининг фикрими?— деб сўзларимни чўрт кесди Маленков.

— Ўзимнинг нуқтаи назаримни баён қилмоқдаман. Бу масалани ҳали Бюрода муҳокама қилганимизча йўқ. Рўйхат билан танишиб чиққач, фақат ўртоқ Ниёзов билан суҳбатлашдим, унга ўз фикрларимни очиқ-ойдин билдирдим.

— У қандай муносабат билдирди?

— У партиянинг йўлини ўтказишимиз лозимлигини, рўйхатга киритилган ҳар бир киши билан эса тегишли идоралар шуғулланишини айтди.

— Партия йўлини оғишмай амалга ошириш зарурлигини Ниёзов тўғри айтибди. Бироқ бу масалада сен ҳақсан. Одамлар тақдирини рўйхатга қараб ҳал қилиш мумкин эмас, ҳар бир кишининг масаласини алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш зарур.

— Георгий Максимилианович, агар рўйхатдагиларнинг ҳаммасини ҳибсга олсак, у ҳолда Ўзбекистон Компартияси

Марказий Комитети ким билан ишлайди? Ахир зиёлилар-сиз республикани бошқариб бўлармиди? Айтгандай, асрлар, минг йиллар давомида ўзбеклар олимлар, ёзувчилар, шоирлар, хонандалар, созандаларга бой халқ бўлган, бас, шундай экан, биз ҳар бир ижодий арбобни асраб-авайлашимиз керак.

У менга тикилиб турди-да: "Тўғри",— деди.

— Яна бир масалани кўтаришга рухсат беринг. Урушдан кейин ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўзбекистон бўйича вакили тартиби жорий этилган. Тошкентда жойлашган бу Ваколатга Семён Денисович Игнатъев бошчилик қилади. Унинг қўли остида турли соҳалар бўйича малакали мутахассислар гуруҳи иш олиб бормоқда. Уларнинг бирон-бирига шахсан ғаразим йўқ.

Ҳозир мазкур девон фаолияти ҳақида гапирмоқчи ҳам эмасман. Бироқ ёш партия ходими сифатида мени масаланинг бошқа томони безовта қилмоқда. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Бутун Россия Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Кенгашининг Туркистон бўйича Турккомиссияси, сўнграқ партия Марказий Комитетининг Ўрта Осиё Бюроси тузилиб, фаолият кўрсатган эди. Мазкур идоралар бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистон кўламида иш олиб борган ва 30-йилларнинг ўрталарига келиб тугатилганди. Ҳозир эса ВКП(б) Марказий Комитетининг вакили фақат Ўзбекистон бўйича иш олиб боради. Бошқа республикаларда бундай идора йўқ. Шу масала хусусида турли-туман фикрлар, тушунмовчиликлар вужудга келмоқда.

— Бу борада фикринг қалай?

— Мамлакатимиз урушда оламшумул ғалабага эришди. Барча совет халқлари, жумладан, Ўзбекистон аҳолиси бу жангларда ажойиб фаоллик кўрсатди, ғалабага ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди.

— Сен, эҳтимол, уруш даврида ва бундан бир неча йил аввал бу ерда, Марказий Комитетда Ўзбекистон раҳбариятининг ноҳўя хулқи ва хатоларини муҳокама этишга мажбур бўлганимизни билмасанг керак,— деди Маленков сўзларимни бўлиб.

— Балки ўша йилларда бунга зарурият туғилгандир, ammo мен бутун партия ташкилоти ҳақида, иттифоқдош республика ҳақида, бутун бошли халқ ҳақида гапирмоқдаман. Бунинг устига Конституция ва бошқа ҳужжатларда мустақиллик, ҳар бир Коммунистик партия ва давлатнинг ҳуқуқлари, тенг ҳуқуқлилиги мустаҳкамлаб қўйилган. Кейин халқларнинг миллий туйғусига, иззат-нафсига

тегилса ёки у камситилса, бу — ишга салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

— Игнатъев қалай?

— Семён Денисович кўзга кўринган, тажрибали, улкан партия ходими. У ўзи ишлаган республикаларга хос хусусиятларни яхши билади. Муносабат ўрнатишни, фаоллар, одамлар билан ишлашни билади. Ходимлари ҳам малакали, фаол ишлайдилар.

— Қандай таклиф киритмоқчисан? ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўзбекистондаги вакили лавозимини тугатайликми?

— Сизга ўз нуқтаи назаримни баён қилдим. Эҳтимол Ўзбекистондаги партия ва совет идоралари аҳамияти, обрўси, масъулиятини ошириш учун бу ҳақда ўйлаб кўриш керакдир?

— Ўйлаб кўрамиз.

Эртаси кун Секретариат мажлиси бўлиб, унга мен ҳам таклиф этилдим. "Сиз, ўртоқлар, Ўзбекистондаги мафкураравий ва сиёсий ишларнинг аҳволи ҳақидаги икки хат билан танишсиз,— деди Г. М. Маленков.— Дастлаб биз, буни масала сифатида кун тартибига киритиб, муҳокама этмоқчи ва қарор қабул қилмоқчи эдик. Кеча ўртоқ Муҳитдинов билан суҳбатлашгандим. У республикадаги аҳвол, бу борада кўрилаётган чора-тадбирлар ҳақида сўзлаб бериб, икки хатни ҳам муҳокама ва қарор қабул қилиш учун Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ихтиёрига юборишимизни сўради. Ўртоқлар, балки ўртоқ Ниёзов ва ўртоқ Муҳитдиновлар мазкур раҳбарлик лавозимларида яқиндан бошлаб ишлаётганликларини, Ўзбекистон партия ташкилотининг умуман олганда камолга етган ва тажрибалилигини ҳисобга олиб, масалани кун тартибига киритмасдан ва бу ерда муҳокама қилмасдан илтимосни қондирармиз? Республика Марказкоми йил охирига бориб бу масалада қилинган ишлар юзасидан бизга ахборот бериши шарти билан хатларни уларга жўнатамиз. Қалай?"—"Тўғри-тўғри",— деган овозлар эшитилди. "Мана ўртоқ Муҳитдинов қаршингизда турипти. Балки, унга саволларингиз бордир".

Мен ўрнимдан турдим. "Саволлар йўқ",— деган овозлар эшитилди. Маленков қисқа хулоса чиқарди: "Хўш, масалани шу йўсинда ҳал қилдик. Энди кун тартибидаги масалаларни муҳокама қилишга киришамиз. Сизга эса (у менга мурожаат қилди), муваффақиятлар тилаймиз".

Тошкентга етиб келиб, Амин Эрматовичга Маленков билан орамизда бўлиб ўтган суҳбатда, Секретариатда нималар деганимни ва қандай қарорга келинганини сўзлаб

бердим. "Эртага Секретариат мажлисини чақириб, унга Бюро аъзоларини таклиф қиламиз. Сиз ахборот берасиз, бундан кейин қандай йўл тутишимизни келишиб оламиз",— деди Амин Эрматович.

Бюро аъзолари қатнашган Секретариат мажлисида масаланинг ипидан-игнасигача сўзлаб бердим. Хатларни олишимиз билан Бюро мажлисини чақириб, уларни муҳокама қилиш ва қандай чора-тадбирлар қўллаш юзасидан келишиб олдик. "Нуритдин Акрамович, хатлар бўйича Секретариат мажлиси қарори лойиҳасини тайёрлашни Сизга топширамиз. Унда ишлаб чиққан тадбирларимизни ҳам баён қиласиз",— деди Амин Эрматович.

— Бюрода муҳокама билан кифояланмасдан, Марказкомнинг махсус пленумини чақиришга, унга фаолларимизнинг кўпчилигини, ижодий ташкилотлар, мафкуравий муассасаларнинг раҳбарларини таклиф қилиб, масалани ҳар тарафлама муҳокама этиб, қарор қабул қилишга келишсак, яхши бўларди.

Ҳамма мени ёқлаб овоз берди.

— Масаланинг аҳамиятини ошириш учун, ўртоқ Ниёзовнинг ўзи маъруза қилса яхши бўларди,— дедим.

Ҳамма фикримга қўшилди. Орадан бир ҳафтача вақт ўтиб, ВКП(б) Марказий Комитетидан келган икки хат юзасидан Бюро мажлисини чақирдик. Хатларни ўқиб бердик. Очигини айтсам, муҳокама жуда қизгин ўтди, талай таклифлар киритилди, хулосалар бир ёқлама, ноҳолис эканлиги, кўпгина йўналишлар бўйича юзаки ёндашилганлиги хусусида фикрлар билдирилди. Шунга қарамасдан, масалани ишчанлик билан кўриб чиқмоқчи ва мафкуравий жабҳадаги ишларни яхшилаш учун бундан фойдаланмоқчи бўлдик. Маърузачи қилиб А. Э. Ниёзовни, шунингдек, пленумга ҳужжатларни тайёрлайдиган гуруҳни тасдиқладик.

Орадан бир неча муддат ўтди. Амин Эрматович мени ҳузурига таклиф қилди. Кирдим. Унинг қабулида Марказком иккинчи котиби Р. Е. Мельников, ВКП(б) Марказкоми вакили С. Д. Игнатъев ўтиришарди. "Тошкент вилоятида мушкул аҳвол вужудга келди,— деди Ниёзов менга. Вилоят комитетидаги раҳбарлар ишни удалай олмаяпти. Бундан ташқари, баъзи бир жиддий жиҳатлар ҳам бор. Шу муносабат билан Сизни вилоят партия комитети биринчи котиби лавозимига тавсия қилмоқчимиз".

Мен "чурқ" этмадим. Шунда Мельников ва Игнатъев раҳбариятни янгилашни талаб этадиган айрим далиллар ҳақида сўзлаб беришди. Рози бўлдим.

Икки кундан сўнг ўтказилган вилоят партия комитетининг пленумида мен биринчи котиб вазифасига сайландим. Шу тариқа камина бир вақтнинг ўзида учта лавозимда: Марказкомнинг тарғибот ишлари бўйича секретари, Олий Кенгаш (Президиуми эмас) Раиси, пойтахт вилоят партия комитетининг биринчи секретари бўлиб ишлай бошладим.

Маъруза матнини, шунингдек, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг X пленуми қарори лойиҳасини Марказком бўлимлари ёзувчилар уюшмаси ва бошқа мафкуравий муассасалар раҳбарлари билан биргаликда тайёрладилар (бу пайтда мен вилоят партия комитетидаги ишларга шўнғиб кетгандим).

Умуман олганда, пленум кескин, ишчанлик вазиятида ўтди. Унинг иши натижаларини, асосан, ижобий баҳолаш мумкин. Бироқ, афсуски, музокарага чиққан айрим кишиларнинг сўзларида, бунга асосий маърузани ҳам қўшиш мумкин, шунингдек, матбуот саҳифаларида зиёлиларимизнинг айрим атоқли намояндаларини бадном қилиш давом этди. Натижада бундан уларнинг айримлари жиддий азоб чекдилар. Орадан бир неча йил ўтгандан сўнг, 50-йилларнинг ўрталарида, уларнинг масаласига қайтдик. Ҳар бирининг шахсий ишини кўриб чиқдик, уларнинг обрў-эътибори, нуфузи, имкони бор бўлган ҳолларда, софлиги тикланди, бўҳтондан иборат айбловлар олиб ташланди, ижодий ва илмий иш олиб боришлари учун шарт-шароитлар яратилди. Мазкур X пленум ва унинг оқибатлари ҳақида навбатдаги китобда муайян ва аниқ ҳикоя қилинади.

40-йилларнинг охири, 50-йилларнинг бошларидаги воқеалар, мафкуравий жабҳадаги аҳвол ҳақида шунини айтиш мумкинки, Ўзбекистонда айрим нуқсонлар, камчиликлар, хатолар билан бирга, умуман олганда, кўпгина муваффақиятларга ҳам эришилди. Бу, сирасини айтганда, маданий қурилишда тўғри йўналишни аниқлашда, мафкуравий ишларнинг янада ривожланишида катта таъсир кучига эга бўлди. Бу борада қуйидаги фикрларни қайд қилмоқчи эдим:

— мафкуравий жабҳада кадрларни оммавий тарзда, айбсиз-далилсиз айблашга, 30-йиллар, 40-йиллар охиридаги ўзбошимчаликлар, қонунга қарши хатти-ҳаракатлар-

нинг такрорланишига, халқнинг асил фарзандларини оммавий тарзда қатагон этишга йўл қўйилмади;

— миллий санъатни, ўзбек халқи адабиётини Ғарб мамлакатларидаги мавжуд жанрларга қарши қўйишга муваффақ бўлинмади, аксинча, уларни бир-бири билан уйғунлаштириш учун барча чоралар ишга солиндики, бундан ўзбек халқи ютибгина қолмай, жаҳон маданияти хазинасини бойитишга ҳисса ҳам қўшди;

— камситмай ва бадном қилмай, аксинча, ўзбек халқининг кўп асрлар давомида яратган мумтоз меросини ҳар тарафлама ўрганиш, уларни янги босқичга кўтариш борасида қатъий йўл тутилди, сўзсиз, бунда ўтмиш маданият ютуқларини ҳозирги ҳаёт ва келажакдаги вазифалар билан боғлаш шарт эканлиги таъкидланди;

— ижодий зиёлилар, аниқроғи, уларнинг айрим намояндаларининг халқ ижоди ёлғиз ўз қобигига ўралган ҳолда ривожланиши мумкин эмаслигини тушунишлари учун барча чоралар билан сўй-ҳаракат қилинди, илло, халқ ижоди бамисоли тирик вужуддек, улуснинг асил туйғулари ва орзу-умидларини ўзида акс эттириб, ўз халқининг маънавий ҳаётини, дунёқарашини бойитган ҳолда ривожланмоғи шарт.

Шуни қайд этиш керакки, ўзбек зиёлиларининг мутлақ кўпчилиги ижодда тўғри йўлни танлаб, аждодларимиз томонидан яратилган меросни асраб-авайлаб, уни замонавий ютуқлар билан бойитиш, бошқа халқларнинг тажрибаси ва муваффақиятларидан фойдаланиш борасида катта ишларни амалга оширди.

Ўша йилнинг ёз кунларидан бирида Семён Денисович менга — вилоят партия комитетига қўнғироқ қилиб:

— Сен билан хайрлашмоқчиман, — деди.

— Тинчликми?

— Сенинг шарофатинг билан Вакиллик девони қисқартирилди. Ишдан бўшатилдим.

— Семён Денисович — дедим мен, — Сиз билан шунча йиллардан бери салом-алик қиламиз, аммо ёлғон гапиришингиз мумкинлигини биринчи марта эшитмоқдаман. У шарақлаб кулиб юборди ва сўзида давом этиб, деди:

— Мени ВКП(б) Марказий Комитетининг партия, касабалар иттифоқи ва комсомол идораларининг бўлим мудирини қилиб тайинлашмоқда. Мен уни табрикладим.

— Хўш, ҳузурингга бораймиз? Мен эътироз билдирдим:

— Ўзим бораман. Унинг ҳузурини икки соатдан зиёроқ суҳбатлашдик, менинг чорбоғимга бориб, у ерда кечлик

таом тановул қилдик, тун оққунча гурунглашдик. С. Д. Игнатъевни ҳурмат-этибор билан кузатдик. Унинг қўли остида ишлаган бир неча ходимлар Москвага кўчиб кетишга қарор қилдилар, қолганлари Ўзбекистонда яшашга жазм этишди. Улар шаҳар, вилоят комитетларида, Марказий Комитетда масъул лавозимларда ишлай бошладилар. Партия XIX съездида Семён Денисович ВКП(б) Марказий Комитетининг секретари этиб сайланди, айти замонда у ДХК нинг раиси ҳам бўлиб ишлайверди.

ЎЗБЕКИСТОН МИНИСТРЛАР СОВЕТИДА

1951 йилнинг 7 апрель куни А. Э. Ниёзов мени ҳузурига таклиф қилди. Унинг ҳузурисида Р. Е. Мельников ўтирарди. "Сизни Министрлар Советига ишга ўтказмоқчимиз. Энди Ҳукуматга раҳбарлик қиласиз",— деди Амин Эрматович. Бундай хабарни кутмаганим учун шу заҳотиёқ: "Ахир у ерда кўпни кўрган, этиборли, серғайрат ходим ўртоқ Мавлонов ишлайди-ку?"— деб эътироз билдирдим.

— Биламиз, бироқ у эгаллаб турган вазифасидан озод қилишлари тўғрисида ариза берган.

— Абдураззоқ Мавлоновнинг ишлаётганига бор-йўғи бир йил бўлди. У катта тажрибага эга. Мен у билан иш юзасидан кўшни эдим (мен Наманганда, у эса Андижонда), баъзан унинг ҳузурисида бўлиб, ўзимдан катта ўртоқ сифатида у билан маслаҳатлашар, кенгашардим. Одамлар билан ишлашни билади, этибор қозонган. Нима сабабдан шунчалик ҳурматли кишини орадан бир йил ўтиб, Ҳукумат бошлиғидек юқори лавозимдан озод қилишларини тушуниш қийин.

— Бунинг жиддий сабаблари бор.

Шу пайт Мельников сўз қотди:

— Сабабларни кейин билиб оласиз. Ҳозир эса Сиз розилик билдириб, дарҳол ишга киришмоғингиз зарур.

— Эртага Марказком Бюроси мажлисини чақириб, бу масалани ҳал қиламиз,— деди Ниёзов.

8 апрель куни соат 11-00да Бюро мажлиси очилди. Раислик қилувчи А. Э. Ниёзов ўртоқ Мавлонов ўзини Министрлар Совети Раиси лавозимидан озод қилишларини сўраб ариза берганини эълон қилди. Аризада ўртоқ Мавлонов совет идораларида ишлаш учун зарур тажрибага эга эмаслигини, Ҳукумат фаолиятининг кўп қирралари йўналишларини қамраб ололмаётганини сабаб қилиб кўрсатганди. Шундан сўнг Ниёзов А. Мавлоновга сўз берди.

— Ҳа ўртоқлар, Амин Эрматович тўғри айтдилар,— деди Абдураззоқ Мавлонов ўрнидан туриб.— Ҳақиқатдан ҳам Бюродан мени Министрлар Советининг Раиси вазифасидан илтимосимга кўра озод қилишни сўрайман. У шундай деб жойига ўтирди.

А. Э. Ниёзов ўтирганлардан бу ҳақда қандай фикр-мулоҳазалар борлигини сўради ва А. Мавлоновнинг илтимосини овозга қўйди. Шундай қилиб, А. Мавлоновни илтимосига кўра Ўзбекистон Министрлар Советининг Раиси лавозимидан озод қилиш ҳақида қарор қабул қилинди. Ш. Рашидовга матбуотда эълон қилиш, радио орқали ўқиб эшиттириш учун бугуноқ Олий Совет Президиуми мажлисини ўтказишга ва шу масала юзасидан Фармон қабул қилишга киришиш топширилди.

Шундан сўнг мени Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси этиб тайинлаш ҳақида таклиф киритилди. Таклиф бир овоздан қабул қилинди. Ш. Рашидовга мени янги лавозимга тайинланганлигим ҳақида ҳам Фармон қабул қилиб, уни эълон қилиш топширилди.

— Министрлар Совети девони, министрликлар ва идораларнинг барча раҳбар ходимларини эртага соат 12 га йиғиб у ерда ўртоқ Муҳитдиновни таништирсак,— деди А. Э. Ниёзов мажлис охирида.— Қарши эмасмисизлар? Йўқ. У ҳолда ҳамманинг Министрлар Советига боришини, таништириш маросимида иштирок этишини илтимос қиламан. Марказий Комитет ва Министрлар Совети бўлимлари шу бугуноқ ҳаммага хабар бериб, уларнинг қатнашишларини таъминласинлар.

9 апрель соат 12-00 да ҳамма Ҳукуматнинг катта мажлисоҳида тўпланди. Президиум столи теграсида Марказком Бюроси аъзолари ўтиришипти. А. Э. Ниёзов ўрнидан туриб, ўртоқ А. Мавлоновни эгаллаб турган лавозимидан озод қилиш ва мени шу лавозимга тайинланганлигим ҳақида Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми Фармонини ўқиб берди. Залдагиларнинг юз ифодасидан улар бу ҳақда рўзномалар ва радио орқали хабардор бўлганликлари билиниб турарди. Шундан сўнг А. Э. Ниёзов А. Мавлоновнинг ариза ёзиши ва ишдан кетиши сабаблари ҳақида сўзлади, менга тавсифнома берди, Ҳукумат, министрликлар ва идоралар ходимлари янги раҳбариятни фаол қўллаб-қувватлайди, ишлар юришиб кетади, деб умид билдирди. "Сўзга чиқувчилар ёки савол берувчилар борми?" Жойлардан: "Йўқ",— деб жавоб беришди. "У ҳолда, келинлар, ўртоқлар, Нуритдин Акра-

мовични янги лавозим билан табриклар, унга муваффақиятлар тилайлик”.

Шу билан учрашув ниҳоясига етди. Бюро аъзоларини кузатгач, А. Мавлонов билан бирга кабинетга кирдик. Энг аввало, ундан қандай воқеа юз берганини суриштирдим. У менга ишонганидан “сир”ни ошкор қилди. Маълум бўлишича, бундан бир неча кун муқаддам уни А. Э. Ниёзов, Ш. Р. Рашидов ва Р. Е. Мельниковлар таклиф қилишиб, унга шундай дейишган экан: “Сиз партиявий раҳбар лавозимларида ишлаб, сўнг ҳукумат бошлиғи бўлиб турганингизда Ўзбекистондаги маҳаллий ўзбеклар ва русларни сиқиб чиқариб, Туркистон ва Чимкентдаги қариндошларингизни, дўстларингизни масъул лавозимларга жойлаштиргансиз: режалар, бюджет, ишлар билан қизиқмайсиз, ўринбосарларингизни назар-писанд қилмайсиз, уларнинг фикр-мулоҳазалари билан ҳисоблашмайсиз, кўп ҳолларда муҳим муаммоларни яқка ўзингиз ҳал қиласиз, кўрсиз, ҳатто айрим ходимларни ҳақоратлашгача бориб етгансиз. Шу ҳақда бизга маълумот тушган”.

“Тухматдан иборат бундай даъволарни қатъиян рад этаман. Агар керак бўлса, истейфога чиқишга тайёрман”— деган экан Абдуразоқ Мавлонович жавоб тариқасида. Шу билан суҳбат ниҳоясига етган. Бироқ унинг сўнгги жумласига қаттиқ ёпишиб олишган-да, шу заҳотиёқ “Мавлоновнинг иши”ни тузишган. Мавлоновни Министрлар Совети Раиси лавозимидан озод қилиб, мени унинг ўрнига тайинлаш мақсадида папкани чопар орқали ВКП(б) Марказий Комитетига етказишган. Ордан икки кун ўтиб, Сиёсий Бюронинг рози эканлигини хабар қилишган.

Шу сабабдан ҳам ўшанда мени чақиритишган экан. Бюро аъзоларининг ҳар бири Москвага юборилган хат ва Сиёсий Бюронинг ижобий жавоби билан алоҳида танишганликлари билиниб турарди. Шунга кўра, мажлисда деярли муҳокама бўлмади.

А. Мавлоновнинг шу масалага доир ҳикоясини тинглаб унга нисбатан қўйилган айбловларнинг бирёқлама эканлигидан таажжубландим. У — ўзбек, Жанубий Қозоғистонда туғилган, ҳалол, тутган еридан кесадиган киши, аммо қизиққон, салга жаҳли чиқади. Ростдан ҳам Ўзбекистонда унинг чимкентлик ва туркистонлик бир неча дўстлари ишларди. Бироқ мен уларнинг ҳар бирини малакали, ишга садоқат билан ёндашадиган, жонкуяр, республикада фаол меҳнат қилаётган кишилар сифатида танирдим. Худди шунингдек, Қозоғистонда ҳам бир неча ўзбек раҳбарлик лавозимларида қозоқларнинг ўзидек

куч-ғайрат билан, ҳалол ишларди. Шу сабабли кадрларни соф маҳаллий тамойилга кўра қарама-қарши қўйиш ноҳолисликкина эмас, балки зарарли ҳам эди.

Биз у билан алламаҳалгача суҳбатлашиб ўтирдик, мен ундан иш, кадрлар, режалар ва бошқа масалалар юзасидан маслаҳатлар олдим.

Эртаси кун — 10 апрелда эрталаб ишга келдим-да, ўринбосарларимни тўплаб, ишлар хусусида гаплашиб олдим. Шундан сўнг ходимлар билан якка-якка суҳбатлаша бошладим. Бироқ куннинг охирига бориб, менда бир шубҳа пайдо бўлди. Илгари бирон-бир раҳбарлик лавозимига, ҳатто вилоят партия комитетининг тарғибот ишлари бўйича котиблигига тавсия этишганида ҳам Москвага чақириб суҳбатлашишар, фақат шундан сўнггина "оқ йўл" беришарди. Бу гал эса, мана икки кунки, бирон-бир киши чақирмадигина эмас, ҳатто қўнғироқ ҳам қилмади. Мен ўйга толдим: "Балки қўнғироқ қилиб, янги вазифани ижро этишга киришганимни айтишим лозимдир?"

Мана шу ҳаёл билан алламаҳалгача ўтирдим ва ниҳоят, қўнғироқ қилишга жазм этдим. Кремлга — А. Н. Поскребишевга (И. В. Сталиннинг бош ёрдамчиси) қўнғироқ қилдим. Унга қўнғироқ қилганимнинг сабаби шундаки, Поскребишевнинг бошлиғи Сталин СССР Министрлар Советининг Раиси эди. Мен энди бевосита унинг қўли остида ишлаётгандим. Поскребишев телефон гўшагини кўтаргач, мен ўзимнинг кимлигимни, қайси лавозимга тайинланганлигимни айтдим. "Биламиз, табриклаймиз",— деб жавоб берди у. "Бу ҳақда ўртоқ Сталинга ахборот бермоқчи эдим".— "Мен бу ҳақда Иосиф Виссарионовичга айтаман". Уч кеча-уч кундуз давомида Кремлдан ҳеч қандай хабар бўлмади.

12 апрель куни тахминан кечки соат олтиларда телефон аппарати жиринглади. "Жойингиздамисиз? Бизни қандай эшитяпсиз? Ҳадемай сиз билан Кремлдан сўзлашишади",— деган овоз эшитилди. Шу тариқа алоқанинг барқарорлигини бир неча марта текширишди. Ўзбекистон Алоқа министри Калюжный қўнғироқ қилиб: "Сизга муҳим қўнғироқ бўлади. Шахсан ўзим кузатиб тураман",— деди.

Орадан ўн дақиқача фурсат ўтиб, телефон жиринглади. Исмү шарифимни сўрашди, аппарат ёнида айнан менинг турганлигимни тасдиқлатиб олишди-да, секингина: "Яхши эшитиляптими?"— деб аниқлашди. Сўнг кабинетимда бегона кишилар бор ёки йўқлигини суриштиришиб, эшитишга халал етказмаслиги учун кабинетга ҳеч кимни қўймаслигим ҳақида огоҳлантиришди.

Телефон гўшагини жойига қўйиб, дарҳол ёрдамчим Сибирцевни чақириб: "Қабулхонада ўтириб туриб, ҳузуримга ҳеч кимни киритманг, эшикни очманг, телефонга ҳеч ким тегмасин",— деб ундан илтимос қилдим. Кабинетдаги ҳамма деразаларни, эшикларни зичлаб ёпдим.

Янгидан кўнғироқ бўлди. Телефон гўшагини кўтардим. "Ҳозир сизни ўртоқ Поскребишев билан улайман",— деган овоз эшитилди. Александр Николаевич мен билан саломлашгач, соғлигимни сўради-да, аниқлик киритди: "Яхши эшитил-яптими?" "Ҳа". "Ҳозир Сиз билан ўртоқ Сталин гаплашади". Ўрнимдан қандай туриб кетганимни билмай қолдим, диққатимни бир жойга тўплаб, албатта, ҳаяжонланганимча кута бошладим. Кутилмаганда паст овоз эшитилди:

— Ўртоқ Мохатдиновмисиз?

— Ҳа. Салом, ўртоқ Сталин!

— Салом. Ишни бошлаб юбордингизми?

— Ҳа.

— Ишлар қалай бормоқда?

— Ҳозир бизда экин-тикин мавсуми. Байрамгача чигит ва бошқа экинларни экиш ишларини тамомламоқчимиз. Қўзилатиш мавсуми ҳам бошланган. Ўтган йилдагидан кўпроқ қорақўл териси олиш умидидамиз. Пилла қуртлари боқиш ишлари ҳам қизғин бормоқда. Саноатда, бошқа соҳаларда биринчи чорак ишлари якунлари чиқарилмоқда, ярим йиллик режани бажариш чора-тадбирлари кўрилмоқда.

— Муваффақият тилайман.

Шу билан суҳбат тугади. У телефон гўшагини жойига қўйгани, мен эса қўлимдаги гўшакни ҳамон ушлаганимча, ўйга толдим: "Суҳбат бор-йўғи икки-уч дақиқа давом этди, у атиги тўрт ёки бештагина сўз айтди". Бироқ менинг ҳаяжонли ҳолатимни тушуниш мумкин, деб ўйлайман: умримда биринчи марта Сталиннинг ўзи билан суҳбатлашдим, унинг овозини эшитдим, саволларига жавоб бердим. У менга муваффақият тилади!

Шу заҳотиёқ ўринбосарларимни таклиф қилиб, И. В. Сталин билан телефон орқали суҳбатлашганимни сўзлаб бердим. А. Э. Ниёзовнинг ҳузурига бордим. У Марказком котибларини тўплаб, ахборот берди. Ҳамма воқеаларнинг кутилмаганда бундай тус олганидан таажжубланди, Марказком ва Ҳукуматда ўртоқ Сталиннинг муваффақият тилаганига амалий жавоб бериш учун барча режаларни сўзсиз бажарамиз, деб келишилди. Бироқ ўшанда орадан бир неча ой ўтиб, унинг ўзи, яъни Сталин мени ва

Ниёзовни икки карра жазолашини тасаввур ҳам қилолмасдим. Китобнинг муқаддимасида бу ҳақда эслатган эдим, энди бу қарорларнинг таърифини баён қилмоқчиман.

1951 йилнинг 19 ноябрь куни СССР Министрлар Советининг "Пахтачиликдаги кечиктириб бўлмайдиган тадбирлар ҳақида"ги 4675-қарорини олдим. Қарорнинг биринчи кичик бандида пахта теримини ташкил қилиш борасидаги камчиликларга А. Ниёзов ва Н. Муҳитдиновларнинг эътибори қаратилганди. Орадан уч кун ўтиб, 22 ноябрда Министрлар Советининг янги, 4834-қарори чиқди. Қарорнинг биринчи кичик бандида шундай сўзлар ёзилганди: "Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Секретари ўртоқ Ниёзов ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси ўртоқ Муҳитдиновга пахта териш, пахта хом ашёсини давлатга топшириш ишига қониқарсиз раҳбарлик қилганликлари кўрсатиб ўтилсин, агар яқин кунларда пахта хом ашёсини тайёрлашни кучайтириш юзасидан зарур чоралар кўрмасалар, улар қаттиқ жазоланадилар". 8 декабрда учинчи — 5003-қарор чиқди. Унда шундай дейилган:

"Министрлар Совети таъкидлайдики, 5 декабргача пахта тайёрлаш режаси 87,1 фоизга бажарилган, ҳолбуки ўтган йилнинг шу даврига келиб, Ўзбекистон ССР бўйича пахта тайёрлаш режаси ошириб бажарилганди. Ўртоқ Ниёзов ва ўртоқ Муҳитдинов Министрлар Советининг пахта тайёрлаш режасини ўз вақтида бажариш учун шахсан жавобгар эканликлари ҳақидаги огоҳлантиришидан зарур хулосалар чиқариб олмадилар, республикада терим ишларини ўтказишда зарур суръатни таъминламадилар, пахта тайёрлаш давлат режасини бажариш борасида партия ва совет идораларидаги айрим раҳбарларнинг масъулиятсизлиги билан мурасасозлик қилиб келмоқдалар.

Ниёзов ва Муҳитдинов ўртоқлар бундан кейин бу аҳволга тоқат қилиб бўлмасликни ҳисобга олмаяптилар. Давлат томонидан республиканинг жамоа ва давлат хўжаликларида барча чоралар билан моддий-техник ёрдам кўрсатилаётгани ҳолда, республика мамлакатни пахта билан таъминлаш борасида ўз мажбуриятларини қониқарсиз бажармоқда.

СССР Министрлар Совети қарор қилади:

1. Ҳосил теримига ва давлатга пахта хом ашёсини топширишга қониқарсиз раҳбарлик қилганликлари учун Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси Марказий Комитети Секретари ўртоқ Ниёзовга ва Ўзбекистон

СССР Министрлар Советининг Раиси ўртоқ Муҳитдиновга ҳайфсан эълон қилинсин.

2...

3. Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Совети 1951 йилнинг 15 декабрига СССР Министрлар Советига пахта хом ашёсини тайёрлаш борасида белгиланган чора-тадбирлар ҳақида маълумот берсинлар.

СССР Министрлар Совети Раиси
И. СТАЛИН

СССР Министрлар Советининг
Ишлар бошқарувчиси
М. ПОМАЗНЕВ"

Қарорни уч карра ўқиб чиқиб, А. Э. Ниёзовга қўнғироқ қилдим. У мазкур қарорни қандай тайёрлаганликларини билмаслигини, бу мавзуда у билан ҳеч ким гаплашмаганлигини билдирди.

Чуқур қайғу-ҳасратда эдим: ахир умримда биринчи марта жазо олгандим ва бу жазо Сталиннинг ўзи томонидан берилганди. Бунинг устига Министрлар Советида ишлаётганимга бор-йўғи бир неча ой бўлганди.

Эртаси куни СССР Министрлар Совети Раисининг ўринбосари А. В. Малишевга қўнғироқ қилдим. Шуни ҳам таъкидлаб қўяй: у билан дўстона муносабатимиз бор эди; сўзларимни тинглаб, бу ишдан беҳабар эканлигини айтди. Шу заҳотиёқ бошқа телефон орқали кимгадир қўнғироқ қилди. Сўнг менга пахта бўйича бошқа қарорлар каби бу қарор ҳам СССР Пахтачилик министрлиги томонидан киритилганини айтди. "Жазо — бу ҳаммани илғорлар даражасига кўтариш воситаси, — деб қўшиб қўйди у. — Мамлакатга пахта жуда-жуда керак. Сен учун эса бу тагин сабоқ, тарбия ҳамдир. Аҳволни яхшиласангиз — жазони олиб ташлашади".

Дарҳақиқат, Сталин билан шахсан суҳбатдан сўнг роппа-роса икки ой ўтиб, 1952 йил 9 февраль куни унинг ўзи Ниёзовга ва менга берган икки жазосини бекор қилди, Иттифоқ Ҳукуматининг Ўзбекистон бўйича ноябрь ва декабрь қарорларини киритган ва имзо чектирган ходимларнинг таъзирини берди.

1951 йили пахта хом ашёси тайёрлаш режаси 94 фоизга бажарилди (1950 йилда — 104 фоиз). 1952 йил январида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг махсус пленуми чақирилиб, йил натижалари ҳар тарафлама

муҳокама қилинди. Пленум ордидан пахтакорларнинг VIII қурултойи бўлиб ўтди. Унда йўл қўйилган камчиликлар ва фойдаланилмаган имкониятлар ҳақида рўй-рост гапирилди. Пленум ва қурултой қарорлари асосида вилоятлар, туманлар, жамоа хўжаликлари, МТСлар, давлат хўжаликлари социалистик мажбуриятлар олдилар. Бу мажбуриятлар фақатгина 1952 йил режаларини бажаришнигина эмас, балки 1951 йилда давлатга етказиб берилмаган пахтанинг ўрнини қоплашни ҳам назарда тутган эди.

Вужудга келган вазиятни баҳолаш ва истиқболни белгилаш чоғида иқтисодиётнинг кўпгина муҳим тармоқлари тараққиётига тўсқинлик қилаётган бир қатор танг жойлар аниқланди. Иттифоқ идораларининг ёрдами билангина ҳал қилиш мумкин бўлган талай масалалар тўпланиб қолганди. Бундан ташқари яна шу нарса аниқландики, гарчи ҳар йили ишлаб чиқариш, моддий-техника таъминоти, савдо ва бошқа соҳалар бўйича режалар тузилиб, беш йиллик режаларда халқ хўжалиги тараққиётининг асосий йўналишлари белгиланган бўлса-да, республиканинг раҳбар ходимлари кўпдан бери тўпланиб қолган қийинчиликлар, йирик, муҳим муаммолар ҳақида ВКП(б) Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советига ахборот бермай қўйган эдилар. Ҳолбуки бу муаммоларнинг ҳал қилиниши кўп жиҳатдан иқтисодиётнинг жадал суръатлар билан ривожланишини таъминлаши мумкин эди.

Мазкур масалаларни Марказком Бюросида ҳар тарафлама муҳокама қилиб, улар ҳақида Москвага ахборот бериш мақсадга мувофиқ деб топилди. А. Э. Ниёзов Москвага, ВКП(б) Марказий Комитетига қўнғироқ қилиб, С. Д. Игнатъев билан бўлган суҳбатда ҳал қилинмаган талай муаммолар тўпланиб қолганини, бу ҳақда ВКП(б) Марказий Комитети ва мамлакат Ҳукуматига ахборот бермоқчи ҳамда бу муаммоларни ечиш борасида улардан ёрдам сўрамоқчи эканимизни айтди. Сўнг, афтидан С. Д. Игнатъевнинг саволига жавоб бериб бўлса керак, қайси муаммолар хусусида гап кетаётганини санади. А. Э. Ниёзов миннатдорчилик билдириб, телефон гўшагини жойига қўйдида, Семён Денисович раҳбарият билан маслаҳатлашиб бу ҳақда бизга хабар қилишга ваъда берганини сўзлади. Орадан уч кун ўтиб, Амин Эрматович мени ҳузурига чорлаб, ўртоқ Игнатъев Москвадан қўнғироқ қилганини, соҳалар бўйича хат тайёрлаб, уни ўртоқ И. В. Сталинга йўллашни таклиф қилганини билдирди.

"Москвага маъруза қилиш учун ташкил этилган гуруҳга Сиз бошчилик қиласиз, деб келишиб олдик,— деди у.

А. Э. Ниёзов яна Москвага қўнғироқ қилиб, ҳужжатлар тайёр эканлиги, биз пойтахтга учимиз мумкинлиги ҳақида С. Д. Игнатъевга ахборот берди. Орадан тўрт кун ўтгач, Семён Денисович қўнғироқ қилиб, Москвага бораверишимиз мумкинлигини хабар қилди. Биз: Марказком иккинчи котиби Р. Е. Мельников, Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари А. Н. Рудин, Марказкомнинг бир талай мудирлари, Давлат План Комитети, унинг ўринбосари, министрлар ва экспертлар январь оий ўрталарида Москвага учиб келдик.

Пойтахтга етиб келганимиз заҳоти Мельников, Рудин ва мен С. Д. Игнатъевнинг ҳузурига кирдик. У ҳамма хатларни кўриб чиқиб: "Ўртоқ Сталин томонидан сени қабул қилишнинг имкониятларини ўрганиб чиқмоқдамиз",— деди. Шундан сўнг: "Бирон-бир раҳбарнинг ҳузурига кириш хоҳишинг борми?"— деб сўради. В. А. Малишев билан учрашиш ҳақида хоҳиш билдирдим. Игнатъев шу заҳотиёқ Малишев билан телефон орқали боғланиб, истагимни унга етказди. Телефон гўшагини жойига қўяркан: "У сени бир соатдан кейин кутади",— деди.

Вячеслав Александрович мени кабинетини эшиги ёнида кутиб олди, илиқ сўрашиб, чой буюрди. Ҳар бир ҳужжатни синчиклаб кўздан кечираркан: "Агар сени ўртоқ Сталин қабул қилса, шуни ҳисобга олгин: бизда қоғозларни унинг қўлига бериш удуми қабул қилинмаган. Ҳужжатлар ўзингда турсин, ҳар бир хатнинг моҳиятини қисқа ҳикоя қилгин, агар савол берса, жавоб бер ва шу заҳотиёқ навбатдаги хат ҳақида сўзла.

Башарти қабул қилса, ўртоқ Бериянинг ҳузурига кирсанг, чакки бўлмасди. Шуни ҳисобга олиб қўй: Министрлар Совети бўйича ҳужжатларга у имзо чекканидан кейингина ўртоқ Сталинга ахборот берилади. Марказий Комитет бўйича ҳужжатларга эса Маленков имзо чекади".

Малишевнинг кабинетидан Бериянинг қабулхонасига қўнғироқ қилиб, унинг қабулига кирмоқчи эканимни билдирдим, Ўзбекистон Доимий ваколатхонасининг телефони бердим. Кундузи менга қўнғироқ қилишиб, соат 17-00да етиб келишим лозимлигини билдиришди. Бериянинг қабулхонасига етиб бордим. Орадан бир неча дақиқа ўтиб, кабинетдан бир офицер чиқиб келди-да, мен билан саломлашиб, фамилиямни сўради ва: "Юринг",— деди. Кабинетга кирдик.

Иш столи теграсида ўтирган Берия ўрнидан турди. "Салом, Лаврентий Павлович",— дедим. У саломлашиб, боши билан "ўтир" ишорасини қилди. Ўзи узун столнинг тўридаги раислик курсисига ўтирди, мен эса офицер билан ёнма-ён жойлашдим. Хуллас, Берия билан менинг орамда офицер ўтирар ва у гапирилган сўзларни пешма-пеш ёзиб оларди. Шундан сўнг қуйидагича мулоқот бўлди:

— Ёш экансан-ку?! — деди Берия.

— Ноябрь ойида 35га кираман.

— Пахта тайёрлаш режасини барбод қилипсизлар-да?

— Бу йил бултурги йилнинг қусурини чиқариш учун тадбирлар белгилаяпмиз.

— Хўш, қандай арз билан келдинг?

— Ўзбекистонда тўпланиб қолган муаммоларни ҳал қилиш учун ёрдам сўраб келдим,— шундай деб, унга папкани чўздим.

Папкани офицер қўлига олди, уни очиб, ҳужжатларни Бериянинг олдига қўйди. У қоғозларга тезгина кўз югуртирди-да, қайтариб қўлимга тутқазди. "Масалани ким ўрганиб чиқади, хатларингиз юзасидан ким таклиф тайёрлайди — буни ўртоқ Сталин белгилайди". Сўнг қисқа суҳбат бўлиб ўтди:

— Ўзбекмисан?

— Ҳа.

— Қаерда туғилгансан?

— Тошкентда туғилганман.

— Юсуповни танийсанми?

— Урушдан қайтиб келганимда Усмон Юсупович мени партиявий ишга қўйганди. Унинг раҳбарлиги остида тўрт йил ишладим. Оқсоқолни ҳурмат қиламан. Кеча унинг кабинетига киргандим.

— Яхши. Хайр.— Офицер мени эшиккача кузатиб қўйди.

Суҳбат 15 дақиқалар чамаси давом этди. Доимий ваколатхонага қайтиб, Семён Денисович билан телефон орқали боғланиб, Малишев ва Берия билан учрашганим ҳақида унга ахборот бердим. У А. П. Поскребишевга қўнғироқ қилишни маслаҳат берди. Қўнғироқ қилиб, унга ўзимни таништирдим. Шахсан ўртоқ Сталинга ахборот бермоқчи эканимни айтдим. У: "Бу хабарни унга етказман",— деди.

Февралнинг бошида И. В. Сталиннинг қабулига кирдим. Авваллари унинг асарларини ўқиган, ўзини кўрган, сўзларини тинглагандим, телефон орқали суҳбатлашгандим. Энди эса умримда биринчи марта у билан ёнма-ён турарканман, фақат: "Ассалому алайкўм",— дея олдим холос. Бироқ ўрта бўйли, мўйловли, чап қўли букилган,

оддий китель кийган кишининг паст овози, юмшоқ муомаласи ўзимни қўлга олишга имкон берди.

Қар бир хатнинг қисқача мазмунини баён этдим (у ҳақда юқорида айтилганди). Йўл-йўлакай у аниқловчи сўроқлар берди. Мен жавоб қайтардим. Сўнг суғориш мақсадлари учун Мизачўл, Қарши чўли, Марказий Фарғонада сув хўжалиги қурилишини кенгайтириш ниятимиз борлиги, Қорақалпоғистонда йирик шоличилик хўжаликлари барпо этишнинг имкониятлари ҳақида ахборот бердим.

У: "Мирзачўл" номи қаердан олинган?" — деб сўради. Мирзачўл республиканинг марказидан ўрин олган яхлит, майдони бир миллион гектарга яқин ҳудуддан иборат эканини, қадим замонларда бу ерда аъло навли пахта, мева ва узум, сабзавот, йўнғичқа, ғалла етиштирилганини, аммо феодал ҳукмдорларнинг ўзаро курашлари, чет эл босқинчиларининг ҳужумлари, айниқса, араб ва мўғул босқини натижасида суғориш иншоотлари вайрон этилганини сўзлаб бердим. Унинг ҳозирги шўрхоқ ҳудуди ботқоқликлар, қум, барханлар билан қоплангани, одамлар, ҳайвонлар, паррандалар чўлни аллақачон тарк этгани, хуллас, Мирзачўл қуш учса қаноти, одам ўтса оёғи куядиган маконга айлангани ҳам пинҳон қолмади. "Шунинг учун ўлка халқлари уни "Мирзачўл" деб атайдилар, — дедим. — Тўғри, ҳозирча бу сўзнинг илмий асоси топилганича йўқ. Бироқ ривоятларга қараганда, Амир Темурнинг невараси, улуг олим ва ҳукмдор Мирзо Улуғбек бир пайтлари бу ерда талай қудуқлар қаздириб, уларнинг теварак-атрофларини ободонлаштирган. Одамлар, уларнинг туя қарвонлари бу қудуқлардан фойдаланар эканлар, мазкур ҳудудга "Мирзачўл" деб ном берганлар".

"Ўтган асрнинг 70-йилларида, — деб давом этдим фикримда, — мазкур ҳудудни биринчи бўлиб тадқиқ қилган рус олими Н. Ф. Ульянов уни "Голодная степь" деб атади. Бошқа бир йирик олим, сайёҳ П. П. Семёнов асримиз бошларида ўлкани бошдан-оёқ кезиб чиқиб, ўзининг Петербургдаги Бутун Россия Жуғрофия жамиятида қилган маърузасида Мирзачўлнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг бошқа чўллардан фарқли жиҳатлари ҳақида сўзлар экан, Мирзачўл ўзлаштирилиши лозимлигини қаттиқ туриб тавсия этган. Ўрта Осиёни ўрганишдаги хизматлари инобатга олиниб, Пётр Петровичга Семёнов-Тяньшанский рутбаси берилган. Владимир Ильич Россиянинг аграр масаласига бағишланган асарларида Ўрта Осиёдаги суғорма деҳқончилигини кенгайтиришнинг катта имкониятлари борлигини кўрсатганида ана шу олимларнинг гоёларига ҳам таянганди. Ҳозир бу ерда 200 минг гектар ердан фойдаланилмоқда, яна 600 минг гектар майдонни суғориш мумкин".

"Ҳозир Хўжамуродов қандай иш билан банд?"— деб сўради И. В. Сталин. Мен уни танимас, унинг қандай иш билан бандлигини ҳам билмасдим. "Билмайман, ўртоқ Сталин",— деб жавоб бердим. У менга жимгина тикилди.

Суҳбат охирида журъат кўрсатдим. У менга тешиб юборгудек тикилди, аммо ҳеч нарса демади. Сталин суҳбатни яқунлар экан: "Хатларингиз кўриб чиқилади",— деди. Мен суюниб кетдим. Сув хўжалиги қурилиши катта дастури ҳақида у гапни қисқа қилди:

— Таклиф киритинг.

Крсмдан чиқиб Марказкомга пиёда юриб келдим. Игнатъевнинг ҳузурига кирдим. У ҳали тўла ўзимга келмаганимни кўриб, ўтиришга таклиф қилди. Чой буюрди. Унинг кабинетидан Ўзбекистоннинг доимий вакили Б. А. Одиловга қўнғироқ қилиб, биз билан учиб келган барча ўртоқларни тўпласин, деб илтимос қилмоқчи бўлгандим, бироқ Семён Денисовичнинг ўзи унга сим қоқишга қарор қилди. "Менинг кабинетимда дам олгин",— деб илтифот кўрсатди у. Худди шу маҳалда телефон жиринглади. "Ҳа, шу ерда. Яхши. Айтиб қўяман",— жавоб берди кабинет соҳиби. Телефон гўшагини жойига қўя туриб: "Сени Маленков чақиряпти", деди. Бешинчи қаватга кўтарилдим. У мени дарҳол қабул қилди.

Г. М. Маленков хатларимиз мазмуни билан танишиб чиқиб, шу заҳотиёқ Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари М. Г. Первухинга, ВКП(б) Марказий Комитетининг машинасозлик бўлими мудир И. И. Кузьминга, Марказком қишлоқ хўжалик бўлими мудир А. И. Козловга қўнғироқ қилиб, хатларни зудлик билан кўриб чиқишни, Ташкилий бюрога Министрлар Советининг қарорлари лойиҳасини киритишни таклиф қилди. Ўша куниёқ Тошкентдан учиб келган биз, ўзбекистонликлар тўпландик. Давлат План Комитети, Молия министрлиги ва бошқа Иттифоқ идораларининг вакиллари билан бирга хатларимизни ўрганиш, муҳокама қилиш, зарур ҳужжатлар тайёрлаш ишлари бошланиб кетди.

7 февраль куни ВКП(б) Марказий Комитетининг Ташкилий Бюроси мажлиси бўлиб ўтди. Кун тартиби бўйича навбат бизнинг масалаларимизга келганда, раислик қилувчи М. Г. Маленков менга сўз берди. Йил натижалари, республиканинг салоҳияти ва истиқболлари ҳақида қисқача тўхалиб, таклиф этилган лойиҳаларда Ўзбекистондаги мавжуд муаммоларнинг талайгинаси акс этганини таъкидладим. Маленков мажлисда иштирок этаёт-

ганларга мурожаат қиларкан, уларнинг ҳар бирида қарорлар лойиҳаси мавжудлигини айтиб: "Қандай мулоҳазалар бор?"— деб сўради. Н. С. Хрушчев бу йил республика қанча пахта бериши билан қизиқди. Мен режадаги рақамларни айтдим. "Тақдим этилган қарорлар қабул қилинсин",— деб таклиф киритди П. К. Пономаренко.

Ҳамма ёқлаб овоз берди. Раислик қилувчи қарор қабул этилганини эълон қилиб, менга юзланди. "Яна бирон-бир савол борми?". Мен ана шу қарорларни ўзим билан олиб кетиш хоҳишим борлигини билдирдим. У ўз ёрдамчиси Сухановга қарорларни имзолаш учун зудлик билан тайёрлаш ҳақида топшириқ берди.

Лойиҳалар саккизта эди, улардан тўрттаси эътирозсиз қабул қилинди. Бошқа лойиҳалар бўйича айрим ўринларни яна бир карра аниқлаб олишга қарор қилинди. Орадан уч кун ўтиб, И. В. Сталин томонидан имзоланган қарорларни олиб, Тошкентга учиб келганимизда тонг отганди. Куннинг иккинчи ярмида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Бюро мажлиси бўлиб ўтди. Унда Марказком, Министрлар Совети, министрликлар ва комитетларнинг масъул ходимлари қатнашдилар. А. Э. Ниёзовнинг таклифи билан қарорлар қандай тайёрлангани, муҳокама этилгани ва қабул қилинганини сўзлаб, уларни ўқиб бердим. Мазкур қарорларнинг айримлари ҳақида қисқа тўхталиб ўтаман.

Пахтачилик бўйича СССР Министрлар Советининг 1952 йил 7 февралдаги 675- ва 1952 йил 19 февралдаги 948-қарорлари. Уларда қуйидагилар назарда тутилган:

— 1952 йилда 600 та "Универсал" трактори, 15140 та сихмола, 2150 та культиватор, 1321 та сеялка, 2770 та плуг, 114 та экскаватор, 225 минг тонна аммиак селитраси, 300 минг тонна суперфосфат, 50 минг кубометр ёғоч, 300 та электромотор, 20 минг квадрат-метр сим тўр, қувурлар, цемент, нафис варақли темир, қора металллар прокати, кўмир, мазут ва ҳоказолар ажратилсин ҳамда етказиб берилсин.

— Ўзбекистон ССР Министрлар Советига режа бажарилмай қолганлиги натижасида шартнома бўйича пахта хом ашёси тайёрлашдаги боқимандани ҳисобдан чегириб ташлаш ҳуқуқи берилсин.

— Чигит навлари районлаштирилиши тасдиқлансин (илова қилинган).

— Пахта хом ашёсини қабул қилиш, сақлаш ва қайта ишлашни яхшилаш, пахта тозалаш саноатининг ишлаб

чиқариш қувватларини ошириш борасидаги тадбирлар маъқуллансин.

— Пахта териш машиналари механик-ҳайдовчиларининг ишлаб чиқариш нормалари ва меҳнатига ҳақ тўлаш тартиби тасдиқлансин (илова қилинган).

— МТС раҳбарлари ва мутахассисларининг узоқ йиллар ишлаганлиги учун тўланадиган пенсия миқдори белгилансин.

Капитал қурилиш бўйича СССР Министрлар Советининг 1952 йил 7 февралдаги 691-қарори.

— Келгуси йилларда Андижонда автомобиль таъмирлаш заводи, Бухорода дизель электростанция, Наманганда 3-гидроэлектростанция, Қаршида иссиқлик электростанция, Самарқандда электр тармоқлари, Самарқанд, Чирчиқ, Наманган, Марғилонда қувурли сув тармоқлари, Чирчиқда канализация, Тошкентда трамвай йўлларини кенг изларга кўчириш, Нукусда Министрлар Советининг уйи, Тошкентда. Пахтакорлар уйи, Тошкентда ботаника боғи ва ҳоказолар қурилиши учун 1952 йилдаги қидирув ва лойиҳа ишларининг титул рўйхатлари тасдиқлансин.

Халқ маорифи ишларини яхшилаш тўғрисида СССР Министрлар Советининг 1952 йил 10 июлдаги 3185-қарори.

— 1953—1955 йилларда республика шаҳар ва қишлоқларида 13,6 минг ўринли 42 та мактаб биноси қурилсин;

— 1953—1955 йиллар давомида республика ўқув қўлланмалари ва хўжалик инвентарлари билан тўла таъминлансин, бунинг учун 116,6 миллион сўм маблағ, қурилиш ашёлари, механизмлар, лимитлар ва ҳоказолар ажратилсин;

— 1952 йилда мактабларнинг ўқув ва хўжалик ускуналари сотиб олишлари учун 10 миллион сўм, мактаб кутубхоналарининг китоб жамғармаларини тўлдириш учун 1,0 миллион сўм маблағ ажратилсин;

— 1953 йилда мактаб-интернатларда яшовчи 1000 нафар ўзбек қизлари ва чўпонларнинг болаларини қўшимча тарзда болалар муассасалари нормасида овқатлантириш харажатлари давлат ҳисобига қабул қилинсин;

— Ўзбекистон Министрлар Советининг 1952 йил 1 сентябридан Самарқанд ўқитувчилар тайёрлаш, 1953 йил 1 сентябридан Андижон ўқитувчилар тайёрлаш олий илмгоҳларини педагогика олий илмгоҳлари қилиб қайта тузиш. Самарқанд олий илмгоҳида 1952 йили 250 кишини ўқишга қабул қилиш: 1953 йилнинг 1 сентябридан бошлаб

Андижон, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларида ўқитувчилар малакасини ошириш олий илмгоҳларини ташкил этиш ҳақидаги таклифи қабул қилинсин (штатлар, иш ҳақи жамғармаси илова қилинган).

Иттифоқ министрликларига (бундай министрликлар санаб ўтилган) Ўзбекистон Министрлар Совети билан биргаликда (қанча миқдорда эканлиги аниқланган) Марғилон ипак йиғириш комбинатида 440 ўринли, Чирчиқ ва Самарқандда (3 та), Тошкентда (5 та), Фарғонада (4 та) мактаблар қурилишида; "Далварзин", "Беш йиллик", "Боёвут", Наманган вилоятидаги "Гулбоғ", Андижон вилоятидаги 8- ва "Савай", Самарқанд вилоятидаги "Зарбдор", Бухоро вилоятидаги "Оёққудуқ" давлат хўжаликларида ҳар бири 280 ўринли етти йиллик мактаблар қурилишида кўмаклашиш юклатилсин.

Эҳтимол, хўжалик масалаларига бағишланган бу қарорларни кетма-кет ўқиш, ҳурматли китобхонга зерикарли туюлар, бироқ шунга қарамасдан, биз бу ерда яна СССР Министрлар Советининг 1952 йил 10 февралдаги "Ўзбекистон ССРнинг Тошкент шаҳри атрофидаги қишлоқ хўжалиги туманларига ва бошқа саноат марказларига ёрдам кўрсатиш тадбирлари тўғрисида"ги 391-қарори матнини тўла келтиришни жоиз деб биламиз.

"Тошкент, Самарқанд ва бошқа саноат марказлари аҳолисини сабзавот, картошка, янги сут маҳсулотлари билан таъминлашни яхшилаш мақсадида СССР Министрлар Совети қарор қилади:

1. Тошкент шаҳри ва унга яқин жойлашган саноат марказлари — Чирчиқ, Ангрен, Олмалиқ ва Бекобод учун; Самарқанд, Фарғона ва Марғилон шаҳарлари учун қуйидаги тартибда шаҳар атрофи ҳудудлари қилиб, Калинин, Қорасув, Тошкент қишлоқ, Оҳангарон, Самарқанд, Комсомол туманлари, Оржоникидзе, Пискент, Бекобод, Фарғона, Тошлоқ, Охунбобоев туманларининг сабзавотчилик жамоа хўжаликлари белгилансин.

2. Ўзбекистон ССР Министрлар Совети сабзавотчилик жамоа хўжаликлари учун минерал ўғитлар ажратсин (миқдори кўрсатилган).

3. 1952 йилда шаҳар атрофи ҳудудларининг МТСлари учун 4 та бульдозер, 4 та скрепер, 6 та грейдер, 32 та ариқ қазғич, 32 та картошка кавлагич, 6 та кўчат ўтқазиш машинаси, 8 та пичан ўргич, 40 та "Универсал" трактори, 50 та КДМ культиватори ажратилсин.

4. Алоҳида масала...

5. Уруғчилик мақсадлари учун 7500 тонна картошка ажратилсин.

6. Гайёрлов министрлиги жамоа ва давлат хўжаликларидан давлатга ғалла топшириш мажбуриятининг 30 фоизгача миқдорида сабзавот ва картошкани ғалла ўрнида қабул қилсин.

7. Дўконлар ва дўкончалар тармоғи очилсин, жамоа хўжаликларига давлатга маҳсулот топшириш ҳисобидан ўз сабзавотлари билан бевосита савдо тармоқлари ва умумий овқатланиш корхоналарини таъминлаш ҳуқуқи берилсин.

8. Жамоа хўжалиги аъзолари, давлат хўжалиги ишчилари, МТС ходимлари ва чўпонларни таъминлаш учун ун, чой ва бошқа маҳсулотлар (миқдори кўрсатилган) ажратилсин.

9. "Мирзачўл", "6-Ғаллаорол", "7-Кўкорол", "Зарбдор", "Ғаллаорол" давлат хўжаликларида Тошкент шаҳри аҳолисини маҳсулотлар билан таъминлашни ҳал қилиш учун сут ва гўшт стказиб бериш кўпайтирилсин (бу давлат хўжаликларига бериладиган ёрдам тадбирлари санаб ўтилган).

Совхозлар министрлиги шу ҳудудлардаги жамоа ва давлат хўжаликлари учун 1300 бош насли яхшиланган зотли бузоқларни сотсин.

СССР Қишлоқ хўжалиги министрлиги Ўзбекистон жамоа хўжаликларига сотиш учун чет эллардан 3000 бош насли яхшиланган зотли бузоқлар сотиб олсин.

СССР Министрлар Совети Раиси
И. СТАЛИН

СССР Министрлар Совети
Ишлар бошқарувчиси ўринбосари
М. СМЕРТЮКОВ"

Қарорларни бунчалар батафсил баён қилиш, ҳатто уларнинг тўла матнини бериш шунчалар зарурмиди, деган эътироз туғилиши мумкин. Бундай эътирозлар ўринли. Аммо икки сабабга кўра ана шундай иш тутилди.

Биринчидан, партия ва совет ходимлари учун муҳими фақат ишонтирарли тарзда гапириш, халқ олдида нутқ сўзлаш, тўғри қарорлар ёзиш, одамлар билан муомала қилишдангина иборат эмас. Буларнинг ҳаммаси, сўзсиз, зарур. Шу билан бирга, у яхлит фикрлаш иқтидорига эга бўлиши, юз бераётган воқеа-ҳодисаларни тўғри баҳолай билиши; ҳаётга ҳаққоний, холис ва теран қарай олиши

ҳам керакки, токи ходимлар, олимлар у қўйган вазифаларни бамисоли ўзлариникидек қабул қилиб, уларнинг амалга оширилишида ўз ўринларини белгилаб олсинлар.

Иккинчидан, ҳозирги андозалар ва имкониятлар нуқтаи назаридан қараганда, санаб ўтилган миқдорлар ва ҳажмлар аҳамиятсиз бўлиб кўриниши мумкин. Аммо эслайлик: урушдан кейинги йиллар, фашистлар томонидан эгаллаб олинган ҳудудлардаги вайрон этилган халқ хўжалигини илдам суръатлар билан тиклаш — буларнинг ҳаммаси учун миллиардлаб сўм харажатлар талаб қилинади. Халқаро вазиятнинг мураккаблашуви ҳам йирик харажатлар билан боғлиқ эди.

Худди мана шундай шароитларда ВКП(б) Марказий Комитети Ташкилий Бюроси, иттифоқ Ҳукумати, шахсан И. В. Сталин халқ хўжалигининг барча тармоқларини ривожлантириш, Ўзбекистон аҳолисининг моддий фаровонлигини ва маданий савиясини ошириш учун юқорида номи тилга олинган қарорларни қабул қилдилар.

Ўша ойлarda биз тақдим этган хатлар асосида бундан бошқа яна бир қатор қарорлар қабул қилинганди. Жумладан, Марказий Фарғона ерларини ўзлаштириш, Ленинобод вилоятида Қайроққум сув омбори қурилиши (бу ҳақдаги таклифни Тожикистон Компартияси Марказий Комитети ва Министрлар Совети билан биргаликда киритгандик); пахта, қоракўл тери, ипак харид нархларининг оширилиши, Бухоро, Хоразм, Сурхондарё вилоятларида (ҳар бир вилоят бўйича алоҳида-алоҳида) ва Қорақалпоғистонда пахтачилик ҳамда чорвачиликни ривожлантириш тадбирлари ҳақида; суғоришнинг янги тартибига ўтказиш ҳақида, машҳур мироб Назарали Нисёвнинг тажрибасини мамлакат бўйича оммалаштириш; Ангрен ГРЭСи қурилиши ҳақидаги қарорларни тилга олиш мумкин. Ўзбекистон шаҳарларини ободонлаштириш ҳақида СССР Министрлар Советининг 1952 йил 15 июлдаги 1366-қарори ҳам қабул қилинганди. Бу кенг кўламли ҳужжатда республиканинг ҳамма йирик шаҳарлари ва вилоят марказлари келажаги қамраб олинганди. Чунончи, қарорнинг Тошкент шаҳри ҳақидаги бўлимида шундай дейилган:

1. 1952 йилда капитал маблағлар режаси 9,6 миллион сўмга кўпайтирилсин. Шулардан:

а) 3 миллион сўми кўчаларнинг қатнов қисми ва йўлакларни асфальтлаштиришга, 1,0 миллион сўми йўлларга шағал тўкишга;

б) 0,5 миллион сўми "Калковуз" магистрал канали орқали ўтадиган кўприк қурилишига;

в) 1 миллион сўми шаҳарни реконструкция қилишига;

г) 2,1 миллион сўми Қибрай сув тармоғи қурилишига;

д) 0,75 миллион сўми болаларнинг иккита ёзги санаторийсини қайта қуришига;

е) 1,25 миллион сўми трамвай-троллейбус трестлари қурилиши учун ускуналар, механизмлар, транспорт воситалари сотиб олишга сарфлансин.

II. 1953 йилда Паркент ва Луначарский тош йўлида путепровод қуришга ва 1954 йилда "Тошкент" станциясидаги шоҳбекатни кенгайтириш ва қайта қуришга киришиш Темир йўллар министрлиги зиммасига юклатилсин.

III. Электростанция министрлиги:

а) 1953 йилда Тошкентда 10 та трансформатор киоскаси ва 10 километр масофада паст вольтли ҳаво тармоқларини қурсин;

б) 1953 йил режасида Тошкентда 35 киловаттли янги шаҳар кичик станциясини қуриш, унинг узатиш линияларини битказишни назарда тутсин.

IV. Белгиланган муддатларда ва ҳажмда Тошкент шаҳри эҳтиёжлари учун троллейбуслар, бульдозерлар, бетонқорғичлар, автокранлар, дастгоҳлар, қоришма аралаштиргичлар, компрессорлар, насослар, темир қувурлар, рельслар, шифер, ёғоч, шнурлар ажратилсин (илова бўйича).

Режаларда Тошкент ижроия комитетига 1952 йилда 15 та юк автомобили, 5 та снгил автомобиль, шулардан 2 та "Победа", 3 та "Москвич" стказиб бериш назарда тутилсин.

Ўзбекистон меҳнаткашларига ВКП(б) Марказий Комитети ва Совет Ҳукуматининг кўрсатган ёрдами маълум.

1952 йил 10 февраль куни менга М. Помазнев қўнғироқ қилиб А. Э. Ниёзов ва менга берилган ҳайфсан бскор қилинганини билдирди. Шундан сўнг у: "Оббо Нуритдин тушмагурей, бошимизга оғир савдо солдинг-а. Роса таъзимизни едик, айрим министрлар бундан ҳам оғир жазо олдилар"— деди. "Нима гап ўзи?"— деб сўрадим. У Иосиф Виссарионович Ҳукуматга қайси министрликлар бўйича қандай таклифлар лойиҳаси киритилганлигини ва бу таклифлар қай даражада асосли эканлигини текширишни унга топширганлигини айтди. Министрнинг ўзи бу маса-

лаларни мустақил тарзда ҳал қила олиши мумкин эмасмиди? Ўзбекистон бўйича Ҳукуматга таклифлар киритган министрлар бу масалалар ҳақида республика партия ва совет идоралари билан келишганмидилар? У қабул қилинган қарорларни қисқартириш, муаммоларни министрларнинг ўзлари ҳал этишлари, республикаларнинг ҳуқуқларини кенгайтириш, республика ва маҳаллий миқёслардаги масалаларни ҳал этишни уларнинг ўзларига ҳавола қилиш ҳақида топшириқ берганлигини айтди.

Буларнинг ҳаммаси сенинг ахборотинг юзасидан қилинган ишлар,— деб қўшиб қўйди пировардида М. Помазнев.

Энди масаланинг илдизига қайтайлик. Сталин билан бўлган суҳбат охирида унинг менга хайрихоҳлигини баён қилгандим: Пахта стиштирувчи барча республикалар каби Ўзбекистон ҳам, пахта тайёрлаш режасини бажара олмади, олинган мажбуриятлар инсоннинг имкониятлари даражасидан ортиқ эди. Йил, айниқса, куз салқин келди, устма-уст ёмғир, қор ёғди. Аҳолининг етти яшаридан етмиш яшаригача пахта теримида қатнашди. Қишки мавсумга мос кийинган аёллар ва болалар эркаклар билан баб-баравар тиззагача лойга ботиб, ҳар бир туп ғўзадаги қорни силкитиб туширишди, музлаб қолган кўсакларни бармоқлари билан юлиб олишди. Сўнг бутун тун давомида чойхоналарда, уйларда кўсак чувишди ва пахта қуриштиди.

Ўша кезлари Ўзбекистонда бўлган Алексей Николаевич Косигин бизга катта ёрдам кўрсатди. Халқнинг, партия ташкилотларининг қандай ишлаганлигини, ҳар бир грамм ҳосилни сақлаб қолиш учун одамлар жонини жабборга берганини, деҳқонларга, халққа пахта нечоғли қимматга тушаётганлигини у ўз кўзи билан кўрганди.

"Менгача — деб сўзимда давом этдим,— тажрибали, хизмат кўрсатган арбоб, йирик вилоят партия комитетига раҳбарлик қилиб келган А. М. Мавлонов Министрлар Совети Раиси бўлиб ишлаган эди. Аммо у Ҳукуматда бир йил ишлар-ишламасдан, вазифасини удалай олмаган киши сифатида эгаллаб турган лавозимидан озод қилинди. Умримда ҳеч қачон, ҳеч қанақа жазо олган эмасман. Аммо шу лавозимда бир йилдан камроқ ишлаб, икки ой давомида (ноябрь, декабрь) ўртоқ Ниёзов ва мен СССР Министрлар Советининг қарори билан танбеҳ ва икки карра жазо олдик. Уларнинг иккиси ҳам пахта терими бўйича".

Сталин "миқ" этмасдан кабинет бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юраркан, бундан фойдаланиб, фикримда давом этдим:

"1951 йилда СССР Министрлар Совети 5443 та қарор қабул қилди. Шундан 594 таси Ўзбекистонга келиб тушди. Республика Ҳукуматида 207 киши ишлайди, улар бу қарорларни зарур даражада ўрганиб чиқишга улгуролмайдилар, чунки жойларда ҳам иш кўп. Қарорларда эса талайгина масалалар борки, уларни ўзимиз ҳал қилиб, натижалари ҳақида Москвага ахборот беришимиз мумкин. Худди шунингдек, министрлар Министрлар Совети елкасига ортиқча юк бўлмасдан, партия ва Ҳукуматнинг топшириқларини биргаликда амалга ошириш учун республикалар билан алоқа боғлаб турсалар яхши бўлур эди".

У сўзларимни тинглаб "чурқ" этмади, эҳтиёжларимизга ижобий қаради, бунинг натижаси ўлароқ номи юқорида тилга олинган қарорлар қабул қилинди. У эртаси куниёқ М. Помазнев билан суҳбатлашган экан. Шундан кейин СССР Министрлар Советидан келиб тушадиган қарорлар сони анча камайди, республика Ҳукуматларининг ҳуқуқлари кенгайтирилди, демаски, уларнинг масъулиятлари ҳам оширилди. Иттифоқ министрлари ва уларнинг ўринбосарлари республика идоралари билан кўпроқ маслаҳатлашадиган, республикаларга келадиган, масалани шунинг ўзида ҳал қиладиган бўлиб қолдилар. 60 кунга яқин кўтариб юрган "номаи аъмолим"— Сталиннинг ҳайфсанини бир умрга эслаб қолдим.

Юқорида ўртоқ Хўжамуродов ҳақида гапиргандик. У ким? Сталин уни қаёқдан таний қолди экан? Нукусга, ўша вақтлари вилоят партия комитети биринчи котиби бўлиб ишлаётган Пиржон Сеидовга кўнгироқ қилиб, Хўжамуродовнинг кимлигини, Сталин уни қаёқдан таниганлигини сўрадим. Маълум бўлишича 1949 йил 21 декабрь куни Сталин таваллудининг 70 йиллиги нишонланиши муносабати билан Москвада — Большой театрда тантанали мажлис, кечқурун эса Кремлнинг Георгий залида қабул маросими ўтказилган. Ана шу тантаналарда қатнашиш учун республикалар вакиллари таклиф қилинган. Ўзбекистон делегацияси таркибида биттаю-битта қорақалпоқ, Чимбой туманининг "Большевик" жамоа хўжалиги раиси Матёқуб Хўжамуродов ҳам бўлган.

Совет раҳбарлари, хорижий партиялар ва давлатларнинг раҳнамолари, илм-фан, адабиёт, саноат, қишлоқ хўжалигининг кўзга кўринган арбоблари, саркардалар ва бошқалар қабул маросимида тўйбошини улуғлаб, қадаҳлар кўтаришган. Худди шу лаҳзада Хўжамуродов ҳаммани ҳанг-манг қилиб, соқчиларнинг эътирозини назар-писанд

этмасдан, дадиллик билан И. В. Сталиннинг ёнига борган ва рус-қорақалпоқ сўзларини аралаштириб, дохийни табриклаган ҳамда бутун қорақалпоқ халқи социализм қуриш учун фаол меҳнат қилади, Ватанга кўпроқ пахта, шоли, гўшт ва бошқа маҳсулотлар етказиб беради, деб ишонтирган. И. В. Сталин жилмайиб, унга миннатдорчилик билдирган. Шу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси дастлаб бу кутилмаган воқсадан донг қотиб қолган, сўнг аҳиллик билан олқишлаган.

М. Хўжамуродов ўзининг кўкрак чўнтагида Большой театрдаги тантанали мажлис ва Кремлдаги қабулга берилган таклифномаларни доимо олиб юрган, уларни ҳамма ерда фахр билан кўрсатган. Пиржон Сеидовнинг сўзларига қараганда, ҳамма бу ҳужжатларга катта қизиқиш билан қараган, таклифномалар бамисоли сеҳрли таёқча янглиг унга толе йўлларини очган, одамларда ҳурмат-эҳтиром туйғуларини уйғотган. У Чимбой шаҳар партия комитетининг аъзоси, Ўзбекистон ССР ва Қорақалпоғистон АССР Олий Советларининг депутати бўлган. Ҳозир Нукусда яшаб, қарилик гаштини сураётган экан.

Матёқуб Хўжамуродов билан 1946 йилдаёқ учрашгандим, аммо И. В. Сталин билан суҳбат чоғида унинг номини дарҳол эслай олмаганман. Тошкентга қайтиб келганимдан сўнг Қорақалпоғистонда бўлиб, Матёқуб оға билан учрашдим, 1983 йилда Наманган вилоятидаги "Чортоқ" санаторийсида бирга дам олдик. У Қорқалпоғистонда йирик шоличилик хўжаликлари барпо этиш ғоясини берган ва бу ғояни амалга оширишда бевосита қатнашганлардан биридир.

ВКП(б) XIX СЪЕЗДИ — КПСС

"Правда" рўзномасининг 1952 йил 20 август сонида ВКП(б) Марказий Комитетининг 1952 йил октябрь ойида партия XIX съездининг чақирилиши ва унинг кун тартиби ҳақидаги қарори эълон қилинди.

1952 йил 20—23 сентябрида Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партиясининг XI съезди бўлиб ўтди. Бу съезднинг ўзига хос жиҳати шундан иборат эдики, Марказий Комитетнинг ҳисоботи муҳокама этилганидан кейин, унда бунгача амал қилиб келинганидек, республиканинг беш йиллик режаси эмас, СССРни ривожлантиришнинг 1951—1955 йилларга мўлжалланган бешинчи беш

йиллик режа Директивалари лойиҳаси, шунингдек, партия янги Низомининг лойиҳаси кўриб чиқилди. Ҳар иккала ҳужжат ҳам шундан кейин ВКП(б) XIX съездида кўриб чиқилмоғи лозим эди.

Мазкур муҳим ҳужжатларнинг партия барча бўғинларида бу тарзда олдиндан муҳокама қилиниши партиянинг халқ билан алоқасини янада чуқурлаштирди, уларга умумхалқ туси берди.

Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси XI съезди Директивалар лойиҳасини ва партия Низомидаги ўзгаришларни, шунингдек, Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси Марказий Комитети ҳисоботини маъқуллади, Тафтиш ҳайъатининг маърузасини тасдиқлади, республика партия ташкилоти марказий идораларини ва партия XIX съездига 36 делегатни сайлади.

ВКП(б)нинг бўлажак съезди ўша пайтда барча инсониятнинг диққат-эътиборини ўзига жалб қилган, дунёдаги энг муҳим воқеа эди. Ҳамма давлатларда у ҳақда гапиришар, уни кузатишарди. Чет эллардаги дўстларимиз СССРнинг ютуқларидан қувонишар, съезднинг совет жамияти, жаҳон коммунистик ва ишчилар ҳаракатида катта аҳамият касб этишини таъкидлашарди; душманларимиз турли-туман ҳисоб-китоблар қилишар, мамлакат ва партиядаги салбий кўринишларни, қийинчиликларни излашарди. Дунёнинг турли бурчакларидаги турли йўналишга мансуб рўзномалар, ойномалар, радио ва бошқа ахборот маҳкамалари ВКП(б)нинг бўлажак съезди, Совет Иттифоқи ҳақида мақолалар, хабарлар, ахборотлар эълон қиларди.

Республикалар коммунистик партияларининг съездлари, ўлка, вилоят, шаҳар ва туманларда ўтаётган партия конференциялари ҳамма ерда ялпи қизиқиш уйғотар, бу XIX съезднинг тарихий аҳамиятга молик эканлигидан дарак беради.

Дарвоқе, съездда ВКП(б) Марказий Комитетининг Ҳисоботини кўриб чиқиш назарда тутилган эди. Демак, партиянинг 1939 йил март ойида бўлиб ўтган XVIII съезидан кейинги партия фаолияти ҳақида гап боради. Орадан ўтган 13 йил мобайнида совет халқи Улуғ Ватан урушида тўла ғалаба қозонди, жаҳон уруши герман фашизми ва япон милитаристларининг тор-мор келтирилиши билан тугади. Ўша маҳаллари совет матбуотида таъкидланганидек, Оврупо ва Осиёнинг бир қатор мамлакатларида халқ-демократик тузум барпо этилди, жаҳон

социалистик тизими вужудга келиб, мустамлака зулми остида эзилиб ётган халқлар бирин-кетин озод бўла бошладилар. Капиталистик мамлакатлардаги меҳнаткашларнинг кураши янги босқичга кўтарилиб, бу муҳорабада ишчилар синфи ва коммунистик партияларнинг мавқеи кучайди.

Совет Иттифоқи қисқа давр ичида уруш йилларида фашистлар томонидан ишғол қилинган туманларда халқ хўжалигини, асосан тиклади, саноат тараққиёти, транспорт, қишлоқ хўжалиги, илм-фан ва техника, маданият, санъатда, халқнинг моддий фаровонлигини ошириш борасида, жамиятнинг ахлоқий-сиёсий бирлигини мустаҳкамлашда йирик муваффақиятларни қўлга киритди. СССРнинг халқаро майдондаги обрў-эътибори ва таъсир кучи ошди.

Беш йиллик режа ва Директиваларда халқ хўжалигининг ҳамма тармоқларини янада ривожлантириш, аҳолининг моддий турмуш даражасини ошириш, соғлиқни сақлаш ва маданий қурилишда муваффақиятларни таъминлаш назарда тутилган эди. Шу нарсани қайд этиш кифояки, беш йил давомида саноат ишлаб чиқариши даражасини 70 фоизга ошириш (йиллик ўсиш суръати тахминан 14 фоизга тенг эди), давлат капитал маблағларини икки баравар кўпайтириш назарда тутилган эди. Бешинчи беш йиллик режа бутун совет жамиятининг зарур даражада тараққий этишини таъминлашга қаратилганди.

Бўлажак съездда ВКП(б) Низомининг ўзгартирилиши, партиянинг олий идораларига сайловлар ички партиявий қурилишни, партия демократиясини янада такомиллаштириши, партиянинг раҳбарлик аҳамиятини оширишни таъминлаши лозим эди. Ана шу сабабларга кўра ҳам бутун дунёда мазкур съездга қизиқиш ғоят улкан бўлганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Съезд 1952 йил 5—14 октябрь кунларида Крсмлнинг Катта залида бўлиб ўтди (у маҳаллари ҳали Съездлар саройи қурилмаганди).

Съездда ҳал қилувчи овоз билан 1192 делегат, маслаҳат овози билан 167 делегат қатнашди. Булар 6 013 259 ВКП(б) аъзолари ва 968 886 партия аъзолигига номзодларнинг вакиллари эди. Шунингдек, коммунистларнинг мазкур анжуманида 44 қардош коммунистик ва ишчи партияларининг делегатлари иштирок этганди.

5 октябрь куни эрталаб В. М. Молотов қисқа нутқ сўзлаб, съездни очди. 17 кишидан иборат съезд ҳайъати сайланди. Сталин пайдо бўлиши билан бир лаҳзада бутун

зал оёққа қалқди, қудратли овация бошланди. У чап ложада меҳмонлар орасида ўтирган Морис Торезни¹ кўриб, унинг ёнига борди, эгилиб, қучоқлади ва қўлини қаттиқ қисди (М. Торез оғир хасталикдан кейин шифохонадан съездга етиб келган, мустақил юра олмас, ҳассаса суянганича ўтирарди).

Делегатлар ва меҳмонлар қарсак чалиб, улуғ доҳийга ҳамду сано ўқир эканлар, И. В. Сталин Г. М. Маленков томонга энгашиб нималардир деди, у бошқалар билан биргаликда стуллар олиб кира бошлади. Диққат-эйтиборим залга қаратилганидан ва ҳаяжонланганимдан соатга қарашни унутгандим, овация қанча давом этганини билмайман. В. М. Молотов бир неча марта кўнғироқни жиринглатганидан кейин, ниҳоят, одамлар жой-жойига ўтиришди. Залга сукунат чўқди. Съезднинг раҳбар идоралари сайланди. Маълум бўлдики, И. В. Сталин асосий стол теграида фақат ҳайбат аъзолари ўтиришини билиб, мандат, таҳрир, секретариат аъзоларини ҳам шу ерга таклиф этишни айтган экан. Шундай ҳам қилишди.

Кун тартиби ва иш йўсинини тасдиқлашди. Аввалги съезддан фарқли ўлароқ, Марказий Комитетнинг ҳисобот маърузасини Бош котиб эмас, балки унинг иштирокида котиблардан бири — Г. М. Маленков қилди. Бешинчи беш йилликнинг Директивалари ҳақида М. З. Сабуров маърузаси тингланди. Партия Низоми ҳақида Н. С. Хрушчев маъруза қилди.

Съезд иши ўн кун давомида шиддатли давом этди. Съезд ВКП(б) Марказий Комитетининг сиёсий йўли ва амалий фаолиятини маъқуллади, Марказий Тафтиш ҳайъатининг ҳисоботини тасдиқлади.

Беш йиллик режаси кўрсаткичлари илҳомбахш эди. Шуниси қувончлики, унда съездларда ва маҳаллий партия ташкилотлари конференцияларида баён этилган кўпгина истаклар ва қўшимчалар ҳисобга олинганди. Съезд беш йиллик Директиваларини қўшимчалар ва аниқликлар билан маъқуллади.

Бутуниттифоқ Коммунистик (большевиклар) партияси — ВКП(б)ни бундан буён Совет Иттифоқи Коммунистик партияси — КПСС деб ўзгартириш ҳақида қарор қабул қилинди.

"ВКП(б) Низомидаги ўзгаришлар ҳақида"ги маърузадан кейин узил-кесил таҳрир учун комиссия ташкил этилган-

¹ Морис Торез (1900—1964 йй.)—Франция Компартияси Марказий Комитети Бош котиби.

ди. Съезд комиссия раисининг ахборотини тинглаб, КПСС Низомини тасдиқлади.

Съездга раислик қилувчи партия Дастури ҳақида келишиб олиш зарурлигини айтиб, Л. М. Кагановичга сўз берди. У минбарга яқинлашиб келаркан: "Биз партиянинг янги Дастурига эга бўлишимиз керак,— деди. Унда мамлакатимиз ва жаҳонда рўй берган улкан ўзгаришлар, партиямизнинг фаолияти, жаҳон коммунистик ҳаракатининг ўсиб бораётгани акс этмоғи, совет жамияти тараққиётидаги замонавий давр, социализм қурилиши ва унинг коммунизмга ўтиш йўллари, истиқболлари аниқ ифодаланмоғи зарур. КПСС XX съездида муҳокама этиш ва қабул қилиш учун партия Дастури лойиҳасини тайёрлашни Марказий Комитетнинг янги таркибига топшириш мумкин бўлур эди. Ҳозир бутун совет жамияти каби, партиямиз ўртоқ Сталиннинг асарларига асосланиши мумкин. Иосиф Виссарионовичнинг яқинда чиққан "СССРда социализмнинг иқтисодий муаммолари" китоби бизга партия Дастури ўрнини боса олади".

Зални гулдурос карсақлар босиб кетди.

Раислик қилувчи бу масалани муҳокама қилишга, афтидан, ҳожат йўқлигини айтиб, агар эътирозлар бўлмаса, партиянинг янги Дастурини тайёрлаш, уни XX съездда муҳокамага қўйиш ва қабул қилишни КПСС Марказий Комитетига топшириш ҳақида қарор қабул қилишни таклиф қилди. Қарор бир овоздан қабул қилинди.

Съезд Марказий Комитетни сайлади. Унинг таркибига 125 аъзо ва 111 номзод киритилди. Шунингдек, съезд 37 кишидан иборат Марказий Тафтиш ҳайъатини сайлади.

Яқунловчи мажлисда И. В. Сталин қисқа нутқ сўзлади. Унинг нутқи бутунисича жаҳон коммунистик ва миллий-озодлик ҳаракатига бағишланди. Съезд "Интернационал"ни куйлаш билан ниҳоясига етди.

Шу ерда кичик бир изоҳ берамиз. Съезднинг олтинчи куни А. Э. Ниёзов Доимий ваколатхонага Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюро аъзоларини ва вилоят партия комитети биринчи котиблари — съезд делегатларини таклиф қилди. "Мени,— деди у,— партия Марказий Комитетига таклиф қилишиб, раҳбарлик идоралари таркибига сайлаш учун Ўзбекистондан кимларнинг номзодини кўрсатиш мумкинлиги ҳақида бизнинг фикримизни сўрашди. Келинглар, маслаҳатлашайлик. Қандай таклиф киритамиз? Мен бугун кечқурун олий раҳбарлар ҳузурига бориб, республика делегатларининг нуқтаи назарини айти-

шим керак. КПСС Марказий Комитети аъзолигига кимни тавсия қиламиз?"

Ҳамма деярли баравар жавоб берди: "Ўртоқ Ниёзов Амин Эрматовични". Делегатлар ВКП(б) Марказий Комитети аъзолигига ҳамиша Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиблари сайланганлигини рўкач қилдилар. Масалан, 1934 йил январь-февраль кунларида бўлиб ўтган ВКП(б) XVII съездида Акмал Икромов, 1939 йилда бўлиб ўтган партия XVIII съездида Усмон Юсупов Марказий Комитетнинг аъзоси этиб сайлангандилар.

А. Э. Ниёзов ҳаммага миннатдорчилик билдириб, сўзида давом этди: "Биз яна битта ўртоқни Марказком аъзоси номзодлари таркибига, яна битта ўртоқни эса Марказий Тафтиш ҳайъати таркибига тавсия этишимиз керак. Эҳтимол, Марказком аъзолигига номзодлар таркибига ўртоқ Р. Е. Мельниковни, Марказий Тафтиш ҳайъати таркибига ўртоқ Н. А. Муҳитдиновни тавсия қилармиз? Қалай?" Ҳамма бу таклифни қўллаб-қувватлади. Делегатлар тавсия этилган ўртоқларни табриклай бошладилар.

Менинг номзодимга келсак, эндигина 35 га кирган, партия стажи 10 йилдан сал зиёдроқ бўлган мен учун бу, сўзсиз, улкан ишонч эди. Устига-устак, илгари, бундан олдинги съездларда Ўзбекистон Министрлар Советининг Раислари ҳеч қачон партия олий идораларига сайланмагандилар. Менгача бўлган олти нафар Министрлар Совети Раисларидан фақат Файзулла Хўжаевгина СССР Марказий Ижроия Комитети Президиуми аъзоси бўлган эди. Яна Ўзбекистон Ҳукуматининг Раиси бўлиб ишлаётганимга эндигина бир ярим йил тўлганди, холос. Менга юксак ишонч кўрсатилаётганини ва шу билан бирга, зиммамга қанчалар масъулият юкланаётганини тушунардим.

Кечқурун Марказкомдан қайтган А. Э. Ниёзов ҳамма таклифларимиз қабул қилинганини айтди: Ниёзов — Марказком таркибига аъзо, Мельников — Марказком аъзолигига номзод, Муҳитдинов — Марказий тафтиш ҳайъати аъзоси. Мана, съезднинг сўнгги мажлисларидан бири. Кун тартибидаги сўнгги масала муҳокама этила бошланди — раҳбар идораларни сайлашга киришилди. Марказий Комитет аъзолари ва аъзолигига номзодлар, Марказий Комитет Тафтиш ҳайъати аъзоларининг сон жиҳатдан таркиби хусусида келишиб олинди. Номма-ном таркиб ҳақидаги таклифлар эълон қилина бошланди. Биринчи бўлиб КПСС

Марказий Комитети аъзолигига сайланадиган номзодлар рўйхати ўқилди ва ... кутилмаганда унда алфавит бўйича Н. А. Муҳитдинов ва А. Э. Ниёзовларнинг номлари ёнма-ён чиқиб қолди. Марказий Комитет аъзолигига номзодлар рўйхатида Р. Е. Мельников бор эди, ammo Марказий Тафтиш ҳайъати аъзолари рўйхатига Ўзбекистондан ҳеч ким киритилмаганди. Биз залда ўтирганимизча, бир-биримизга таажжубланиб қарардик, бирон бир нарсга дейиш ёки сўраш ноқулай. Амин Эрматович бўлса, съезд Президиумида ўтирарди. Ҳамма ёқлаб овоз берди ва таркиб қандай таклиф қилинган бўлса, ўшандай сайланди.

Нималар бўлганини биронтамиз ҳам билмасдик. Танаффус чоғида А. Э. Ниёзовдан сўрагандик, у бу мавзуда ўзи билан ҳеч ким гаплашмаганини айтди. Фақат пленум бўлиб ўтгач, С. Д. Игнатьев мени равоқда кўриб, табрикларкан: "Номзодинг хусусида қандай воқеа юз берганини биласанми?"— деб сўради. Мен ҳеч нимани билмаслигимни айтдим. "Биз Маленков ва Шаталин билан бирга И. В. Сталинга раҳбар органларга сайлаш учун делегатларнинг номма-ном таркиби ҳақида ахборот бердик,— деди у.— Маленков Тафтиш ҳайъати таркиби лойиҳасини исм-шарифлар бўйича ўқий бошлаганда, Сталин фамилиянгни эшитиб, сени Марказий Комитет аъзолари таркибига ўтказишни таклиф қилди. Бундан ташқари, у яна икки эътироз билдирганди, биз дарҳол зарур тузатиш киритдик".

Пленум 16 октябрь куни Кремлнинг Свердлов залида очилди. И. В. Сталин янги таркибдаги Марказий Комитетнинг биринчи пленумини очар экан, съездда тасдиқланган низомга мувофиқ Сиёсий бюрони тугатиш ҳақида таклиф киритди: унинг ўрнида КПСС Марказий Комитетининг 25 кишидан иборат Президиуми тузиладиган, ана шу Президиум ичидан эса 9 кишидан иборат Бюро вужудга келтириладиган бўлди. Марказий Комитетнинг Ташкилий бюроси ҳам тугатилиб, унинг фаолияти 11 кишидан иборат КПСС Марказий Комитети Секретариати зиммасига юклатилди. "Шунингдек, биз КПСС Марказий Комитети қошидаги Партия назорати комитетининг Раисини сайлашимиз керак,— деди у.— Марказий Тафтиш ҳайъати аъзолари эса ўзларининг Раисини сайлашади". Шундан сўнг у Бош котиб лавозимини тугатиш ва унинг ўрнига КПСС Марказий Комитетининг Биринчи котибини сайлаш ҳақида таклиф киритди.

Худди шу пайтда Президиумнинг иккинчи қаторида ўтирган Л. М. Каганович: "Партия раисини сайлаш керак",— деди. Сталин унга ўгирилиб сўради: "Кимни? Кимни?" Каганович такрорлади: "Партия раисини". Сталин яна: "Баландроқ овозда такрорла, кимни таклиф этмоқчисан?" Ўзини йўқотиб қўйган Каганович, қалтироқ овозда такрорлади: "Партия раисини..." Сталин унинг сўзларини кескин бўлди: "Ҳеч қанақа раис!" Залда умумий хохолаш. Мулзам бўлган Кагановичга қараб, эзилиб кетарди киши. Ранг-рўйи мурдадай оқарган Каганович бошини қуйи эгди.

"Ўртоқлар,— деди шундан сўнг Сталин,— мени Марказий Комитет Биринчи котиби лавозимига тавсия қилмангиз. Соғлиғим ёмонлашиб бормоқда, партия фаолияти учун зарур даражада эътибор беришга жисмонан кучим етмайди. Ҳолбуки сиз билан биз партия фаолиятини кучайтиришимиз керак".

Шу пайтда минбарга Маленков кўтарилиб: "Ўртоқлар! Худди аввалгидек партияга ўртоқ Сталиннинг раҳбарлик қилишини ўта зарур деб ҳисоблайман. Биз Иосиф Виссарионович Сталинни Марказкомнинг Биринчи котиби қилиб сайлашимиз керак",— деди. Залдан: "Тўғри! Тўғри!"— деган овозлар эшитилди, қарсақлар янгради. У Президиумдаги ўзининг ўрнига бориб ўтирди. "Сўнгги пайтларда ўзимни ёмон ҳис қилмоқдаман,— деди Сталин.— Қон босимим ошади, бошим оғрийди, умумий ҳолсизланиш сезаман, бир жойда узоқ ўтиролмайман. Ёшроқ, соғломроқ одамнинг номзодини тавсия қилсангиз, яхши бўларди".

Маленков яна минбарга кўтарилиб: "Ҳаммамиз ўртоқ Сталинга чин қалбдан мустаҳкам саломатлик тилаймиз, аммо ҳаммангиз ҳам биласиз: ўртоқ Сталин фаол ишлайди, бизнинг ҳамма ютуқларимиз ва муваффақиятларимиз ўртоқ Сталиннинг номи ва фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир. Келинг, Иосиф Виссарионовичдан Биринчи котиб бўлиб сайланишга розилик беришини илтимос қилайлик"— деди. Залдан: "Илтимос қиламиз!" "Илтимос қиламиз!"— деган овозлар эшитилди, узоқ давом этган гулдурос қарсақлар янгради.

Сталин қўлини кўтариб, тинчланишни таклиф қилди. Залга "тиқ" этса эшитиладиган сукунат чўкди. У чўнтагидан бир варақ қоғоз чиқариб, ўқий бошлади: "Биринчи котиб — Сталин". Зал якдиллик билан оёққа қалқиб, узоқ вақт олқишлади. Шундан сўнг янги идора — 25 кишидан иборат Марказий Комитет Президиуми таркибини алфавит тартибида номма-ном ўқий бошлади. Ҳеч қандай савол

тушмади. У қандай таклиф этган бўлса, ўшандай қабул қилинди. У Президиум бюроси таркибини номма-ном таклиф қилган эди — яқдиллик билан қабул қилинган, Марказий Комитет қотибларини номма-ном айтди — улар ҳам бир овоздан қабул қилинди.

Шундан сўнг: "Молотов ва Микоян Бюро таркибига кирмади, — деди Сталин. — Микоян кўпдан бери раҳбарлик лавозимларида ишлаб келади, аммо у уруш даврида армия таъминотида, шунингдек, урушдан кейинги даврда бошқа мамлакатлар билан савдо-сотиқни ташкил этишда бир қатор жиддий хатоларга йўл қўйди. Унинг масъулиятсизлиги давлатимизга ва халқимизга қимматга тушди. Молотов масаласига келганда шуни айтиш мумкинки, гарчи у мамлакат учун, айниқса, ташқи сиёсатда кўп иш қилган бўлса-да, уруш арафасида, уруш даврида баъзи бир масалаларда қатъиятсизлик кўрсатди, бир қатор жиддий муаммоларни пайқамай қолди". Биз бутун вужудимизни қулоққа айлантириб, Сталиннинг сўзларини тинглар ва юз бераётган воқеаларни кузатардик.

Молотов қўл кўтариб сўз сўради. Сталин боши билан "маъқул" ишорасини қилди. "Ўртоқлар! — деди Вячеслав Михайлович минбарга кўтарилиб. — Албатта, менинг ишимда хатолар ва нуқсонлар бўлган, аммо ҳамиша ўртоқ Сталиннинг шогирди бўлиб келганман, бундан кейин ҳам ўртоқ Сталиннинг шогирди бўлиб қолавераман". У шундай деб жойига бориб ўтирди. Микоян қўл кўтариб, бир неча оғиз сўз айтишга рухсат сўради. Сталин яна боши билан ишора қилди. Анастас Иванович минбар ёнига келиб: "Ўртоқлар! Тан оламанки, хатоларим бўлган, аммо бу хатоларни атайлаб қилмаганман. Мамлакат ичкарисидаги ва халқаро майдондаги ўзимнинг ҳар бир саъй-ҳаракатимни ўзаро мувофиқлаштириб турганман, имкони борича яхшироқ меҳнат қилишга, фойдамизни кўзлаб иш тутишга тиришганман..." — деди.

Унинг сўзларини тинглаш Сталиннинг жонига тегди шекилли, ўзига орқа ўгириб турган Микоянга бир қараб қўйди-да, қўлини силкиди. Дарҳол залда ғала-ғовур бошланиб, "Ўзингизни оқлашни бас қилинг!", "Марказий Комитетни янглиш йўлга солишни бас қилинг!" — деган овозлар эшитилди. Микоян яна нимадир демоқчи бўлганди, аммо зал унинг сўзлашига имкон бермади. У ноилож жойига бориб ўтирди.

"Келинг, уларни Президиум таркибида қолдирайлик, — деди Сталин. — Президиум бюросини матбуотда номма-ном

эълон қилишнинг ҳожати йўқ, чунки у Марказий Комитетнинг ички идорасидир. Президиум, Секретариат, Марказий Ревизия комиссияси, Партия Назорати Комитети раҳбарияти таркибини эълон қиламиз". Ҳамма рози бўлди. Шундан сўнг у съезд ва мазкур пленум якунларидан келиб чиқадиган вазифалар ҳақида икки оғиз гапирди ва пленумни ёпди.

Шундан сўнг И. В. Сталин бор-йўғи тўрт ой-ю 21 кун яшади.

СТАЛИННИНГ ВАФОТИ

1953 йил 1 март куни Ҳукумат комиссиясининг бўлажак мажлисида қатнашиш учун Москвага бордим. Мажлис 2 март куни бўлиб ўтди. Ўша куни кечқурун Марказкомда: "Москвадан кетмай турасиз",— дея огоҳлантиришди. 3 март куни кундузи Н. Н. Шаталин бизни, 5-6 нафар Марказком аъзоларини ҳузурига таклиф қилиб, шундай деди: "1 мартдан 2 мартга ўтар кечаси ўртоқ Сталиннинг миясига қон қуйилди, бемор оғир аҳволда ётибди. Уни даволаш учун энг яхши шифокорлар: академик Н. В. Коновалов, профессорлар П. Е. Лукомский, А. Л. Мясников, Е. М. Тареев, И. Н. Филимонов, Р. А. Ткачев, И. С. Глазунов, доцент В. И. Иванов-Незнамовлар жалб этилган. Ўртоқ Сталинни даволаш ишига СССР соғлиқни сақлаш министри А. Ф. Третьяков ва Кремлнинг Даволаш-санитария бошқармаси бошлиғи И. И. Куперина бевосита раҳбарлик қилмоқдалар".

Шу заҳотиёқ бизни СССР Министрлар Совети Раиси, КПСС Марказий Комитети Секретари ўртоқ И. В. Сталиннинг касаллиги ҳақида Ҳукумат ахбороти лойиҳаси билан таништирди. Мазкур ахборот эртаси куни, 4 мартда КПСС Марказий Комитети ва ССР Иттифоқи Министрлар Совети номидан матбуотда ҳамда радио орқали эълон қилиниши назарда тутилганди. Сўнг: "Ўртоқ Сталиннинг соғлиғи ва даволашнинг қандай бораётганлиги ҳақидаги бюллетень ҳар куни эълон қилинади",— дейишди. Биздан Москвада тура туриш ва уй-уйларимизга жўнаб кетмаслигимизни илтимос қилишди.

4 март куни эрталаб мен турган меҳмонхона номерига қўнғироқ қилишиб, соат 11-га Кремлнинг Свердлов залига етиб келишим лозимлигини айтишди. Маълум бўлишича у ерга ўша кунлари Москвада бўлган Марказком аъзолари

ва аъзолигига номзодлар, Ревизия комиссияси, Ҳукумат, СССР Олий Совети Президиуми аъзоларининг ҳаммаси таклиф этилган экан. Биз, йиғилганлар раҳбарларнинг пайдо бўлишини кутардик. Ёндаги эшикдан (у ерда бир хона бўлиб, одатда, Сиёсий Бюро аъзолари шу ерда тўпланишарди) Г. М. Маленков, мамлакат олий раҳбарлигининг бир неча аъзолари чиқиб, президиумга кўтарилишди. Улар жой-жойига ўтиришгач, Маленков минбарга чиқиб шундай деди: "Ўртоқлар, бугун эълон қилинган ҳукумат ахбороти ва шифокорлар бюллетенидан биласизки, ўртоқ Сталин жиддий хасталанган: қон қуйилиши муҳим ҳаётий аъзоларни қамраб олган. Афтидан Иосиф Виссарионович ишга бошқа қайтмаса керак, давлатни, партияни, бутун мамлакатни эса раҳбарсиз қолдириб бўлмайди. Шу боисдан, бир қатор раҳбарлик идораларини қайта ташкил этиш ва ходимларни тегишли лавозимларга тайинлаш ҳақида сизлар билан маслаҳатлашиш мақсадга мувофиқ, деб топилди. Илло ҳокимиятнинг барча идоралари фаолиятини бир соатга бўлса-да, бўшаштириб бўлмайди. Бу масала мамлакат ички ҳаёти ва ташқи сиёсатида ҳам ўта зарур эканлигини тушунасиз".

"Мен,— деб сўзида давом этди у,— Марказком Президиуми аъзолари билан қўшимча тарзда тузилган хомаки режани эълон қиламан. Келинг, шуни биргаликда муҳокама этиб қарор қабул қилайлик".

Шундан сўнг у қўйидаги таклифларни ўқиди:

I. СССР Министрлар Советининг Раиси ва Раис ўринбосарлари тўғрисида. Раис — Георгий Максимиллианович Маленков. Унинг биринчи ўринбосарлари: Лаврентий Павлович Берия, Вячеслав Михайлович Молотов, Николай Александрович Булганин, Лазарь Моисеевич Каганович.

II. СССР Министрлар Совети Президиуми тўғрисида.— СССР Министрлар Советида икки идора — Президиум ва Президиум Бюроси ўрнида битта идора: СССР Министрлар Совети Президиумининг бўлиши лозим, деб ҳисоблансин.

Белгилаб қўйилсинки, Министрлар Совети Президиуми таркибига СССР Министрлар Советининг Раиси ва унинг биринчи ўринбосарлари кирадилар.

III. СССР Олий Совети Президиумининг Раиси тўғрисида.— СССР Олий Совети Президиумининг Раислигига Климент Ефремович Ворошилов тавсия этилсин, Николай Михайлович Шверник шу лавозимдан озод этилсин.

СССР Олий Совети Президиумининг Секретари этиб Николай Михайлович Пегов тайинлансин ва у КПСС Марказий Комитети Секретари лавозимдан озод этилсин.

IV. Бу бўлимда СССР Министрлар Совети Раисининг Л. М. Кагановичдан бошқа ҳамма биринчи ўринбосарлари бир вақтнинг ўзида министрлар ҳам эканлиги белгиланди. Чунончи:

Л. П. Берия — СССР Ички ишлар министри (бу министрлик Давлат Хавфсизлик Комитети ва Ички ишлар министрлигининг қўшилишидан вужудга келган эди).

В. М. Молотов — СССР Ташқи ишлар министри. Унинг ўринбосарлари — А. Я. Вишинский, Я. А. Малик, В. В. Кузнецов.

Н. А. Булганин — СССР Мудофаа министри. Унинг ўринбосарлари — маршаллар А. М. Василевский, Г. К. Жуков.

V. Министрликларни қайта тузиш ва министрлар ҳақида таклиф.— Ички ва ташқи савдо министрлиги бирлаштирилади, министр — А. И. Микоян.

Автомобилсозлик, Трактор саноати, Машинасозлик ва асбобсозлик, Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги ва дастгоҳсозлик министрликлари битта — Машинасозлик министрлигига бирлаштирилиб, М. З. Сабуров министр этиб тайинланади.

Транспорт машинасозлиги, Кемасозлик саноати, Оғир машинасозлик, Қурилиш ва йўл машинасозлиги министрликлари битта Транспорт ва оғир машинасозлик министрлигига бирлаштирилиб, В. А. Малишев министр этиб тайинланади.

Электростанциялар, Электр саноати, Алоқа воситалари министрликлари битта — Электростанциялар ва электр саноати министрлигига бирлаштирилиб, М. Г. Первухин министр этиб тайинланади.

Давлат План Комитети (Госплан) Раиси этиб Г. И. Косаченко тайинланади.

VI. Н. М. Шверник ВЦСПС Раислигига тавсия этилади. В. В. Кузнецов бу лавозимдан озод қилинади.

VII. КПСС Марказий Комитетининг раҳбарлик идоралари тўғрисида қарор.

1. КПСС Марказий Комитетида икки идора — Президиум ва Президиум Бюроси ўрнида битта, партия Низомида кўрсатилганидек, КПСС Марказий Комитетининг Президиуми бўлиши зарур дeб ҳисоблансин.

2. Етилган муаммоларни тезкорлик билан ҳал қилиш мақсадида КПСС Марказий Комитети Президиуми таркиби 10 аъзо ва 4 номзоддан иборат деб белгилансин.

3. КПСС Марказий Комитети Президиумининг қуйидаги таркиби тасдиқлансин:

Президиум аъзолари — Г. М. Маленков, Л. П. Берия, В. М. Молотов, К. Е. Ворошилов, Н. С. Хрущев, Н. А. Булганин, Л. М. Каганович, А. И. Микоян, М. З. Сабуров, М. Г. Первухин ўртоқлар.

Марказий Комитет Президиум аъзолигига номзодлар — Н. М. Шверник, П. К. Пономаренко, Л. Г. Мельников, Ж. Д. Багиров ўртоқлар.

4. С. Д. Игнатъев, П. Н. Поспелов, Н. Н. Шаталин ўртоқлар КПСС Марказий Комитети секретарлари этиб сайлансинлар.

5. Ўртоқ Н. С. Хрущевнинг асосий фаолияти КПСС Марказий Комитетидаги ишга қаратилиши зарур деб ҳисоблансин ва шу муносабат билан у Москва шаҳар партия комитети биринчи секретари вазифасидан озод этилсин.

6. КПСС Марказий Комитети Секретари Н. А. Михайлов Москва шаҳар партия комитети биринчи секретари лавозимига тавсия этилсин.

7. П. К. Пономаренко ва Н. Г. Игнатов ўртоқлар СССР Министрлар Советидаги раҳбарлик ишига ўтганликлари муносабати билан КПСС Марказий Комитети секретарлари лавозимидан, ўртоқ Л. И. Брежнев Совет Армияси ва Ҳарбий-денгиз Флоти министрлиги Сиёсий бошқармаси бошлиғи лавозимига тайинланганлиги муносабати билан эгаллаб турган вазифасидан озод этилсин.

Г. М. Маленков матнни ўқиб бўлгач: "Кимда қандай саволлар, эътирозлар бор?"— деб сўради. Ҳеч ким "чурқ" этмади. Ниҳоят, кимдир: "Йўқ",— деди. "Марказий Комитет, Ҳукумат, Олий Совет Президиуми, ВЦСПС Президиуми таркибидаги таклиф этилган ўзгаришларга ҳамма розими?" Жавоб тариқасида яна битта сўз айтилди: "Ҳа".

Шу тариқа КПСС XIX съезди, унинг биринчи пленуми, СССР Олий Советининг сўнгги сессияси, СССР Конституцияси, Касаба союзи съездида қабул қилинган қарорлар жиддий ўзгартирилди. Залда ҳозир бўлганлардан бирон биримиз сўзга ҳам чиқмадик, луқма ҳам ташламадик, савол ҳам бермадик.

Шундан кейин Г. М. Маленков ҳозиргина баён этилган таклифларни муҳокама қилиш учун 1953 йил 14 март куни СССР Олий Советининг IV сессиясини чақиритишни

таклиф этди, зеро бу таклифлар Олий Совет томонидан тасдиқланиши керак эди. Таклифга ҳамма рози бўлди.

Пировардида у мазкур таклифлар КПСС Марказий Комитети, СССР Министрлар Совети, СССР Олий Совети Президиуми номидан уларнинг қўшма мажлисида қабул қилинганидек расмийлаштирилса, яхши бўлишини айтди. "Биз шундай мажлисни яқинда чақириб таклифларни қачон эълон қилишни аниқлаб оламиз", — деб хулоса ясади Георгий Максимиллианович. Шу билан мажлис тугади. Залда ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси сукут ичида тарқалишди, чунки улар Сталиннинг бетоблигидан, айниқса, доҳийнинг энди сафга қайтмаслиги ҳақидаги хабардан қаттиқ қайғуда эдилар.

5 март куни тунда бизни Марказкомга чақиринди. У ерда Н. Н. Шаталин ва Марказкомнинг яна икки ходими ҳозиргина И. В. Сталин вафот этганини, 6 март куни КПСС Марказий Комитетининг партиёга, халққа Мурожати, шунингдек, тиббий хулоса радио орқали ўқиб эшиттирилишини ва матбуотда эълон қилинишини маълум қилишди. Улар бизни дафн этиш комиссиясини ташкил қилиш, Сталиннинг жасади солинган тобут Иттифоқ уйининг Колонна залига қўйилиши ҳақидаги қарорлар билан таништиришди. Сўнг бизни, Марказком аъзоларининг бир нечасини номма-ном айтиб, муттасил Колонна залида бўлишимизни, комиссияга ёрдам беришимизни сўрашди.

Биз шу заҳотиёқ Колонна залига жўнаб кетдик. Ўша кунлари юз берган воқеаларнинг ҳаммаси мен учун янги, кутилмаган, ғайритабiiй эди. Илгари ҳеч қачон Москвада бундай тадбирларда иштирок этмагандим. Ўша кунлари кўрганларим, эшитганларим бир умрга хотирамда муҳрланиб қолди. Қуйида дафн маросими қандай ўтган бўлса, шундай баён этаман.

Колонна залига кириб келганимизда у ерда ҳарбийларнинг махсус гуруҳи тегишли тайёргарлик ишларини бошлаб юборган эди. Биз ҳам ишга киришдик. Иттифоқ уйининг Карл Маркс шоҳқўчаси томонидаги пештоқига И. В. Сталиннинг мотам ҳошиясига ўралган каттакон суратини осиб қўйдик. Бинонинг ичкарасига, Колонна залининг ўртасига тобутни ўрнатиш учун баланд такурси — пастамент ўрнатдик. Тобутнинг бош томонига алвон байроқлар эгиб қўйилди. Залнинг мармар устунлари қизил-қора тасмалар билан безатилган. Улкан биллур қандиллар юпқа ғижим газмоллар билан тортиб

қўйилганди. Залнинг орқа томонига, тобут ортига ва унинг икки ёнига ҳисобсиз гулчамбарлар қўйилганди.

Биз йиғилиб, меҳмонларни, чет эл делегацияларини кутиб олиш ва кузатиш русуми, фахрий қоровулнинг иш тартиби ва расму қондаси, видолашувга келганларнинг уюшган ҳолда ўтишларини таъминлаш, марҳумнинг қариндош-уруғлари, яқинларига ғамхўрлик кўрсатиш, видолашувнинг пировардига етиши, тобутни олиб чиқиш ва уни Қизил майдонгача кузатиб бориш, мотам митингини ўтказиш, дафн этиш ва ҳоказолар ҳақида яна бир карра келишиб олдик.

Марҳумнинг жасади солинган тобутни олиб келиб, уни такурсига қўйдик, тобут қопқоғини очдик. Икки томонда фуражка, гимнастёрка кийган, милтиқли, чап қўлига мотам тасмаси боғлаган тўрттадан аскар "смирно" командаси бўйича бамисоли тошдан ясалгандай, қотиб турарди. Тобутнинг чап томонидаги махсус ажратилган ерда марҳумнинг қариндош-уруғлари жойлашишди, ўнг томондаги саҳнага Катта оркестрнинг созандалари чиқишди.

Аниқ кўрсатилган вақтда видолашув маросими бошланди. Биринчи бўлиб мамлакат олий ҳокимияти аъзолари, сўнгра дафн этиш ҳукумат комиссияси аъзолари ва уларга ёрдам берган биз мотам посбонлигида турдик. Дафн маросимининг ёзилмаган, аммо қатъий тартиби бор. Совет кишилари тобут ёнида соқчилар билан ёнма-ён икки қатордан бўлиб, марҳумнинг бош ва оёқ томонларида тўрт кишидан, ҳаммаси бўлиб бир вақтнинг ўзида 16 киши уч дақиқадан, ҳар бири тўла таркибда бўлган чет эл делегациялари эса оёқ томонда, марҳумга юзланган ҳолда фахрий қоровулликда турдилар.

Видолашувга келганлар Пушкин кўчаси томонидан Иттифоқ уйига киришади. Октябрь залидан ўтиб, Колонна залига борадилар, икки кишидан бўлиб, тўппа-тўғри тобутга яқинлашадилар, катта зал бўйлаб тўхтамасдан ўтадилар, 9- ва 10-подъездлар орқали Георгий тор кўчасига, Горький кўчаси томонига чиқадиладар. Пушкин кўчаси томонидан кирган маросим иштирокчилари Георгий тор кўчасига чиққунларига қадар орадан беш дақиқа ўтади. Видолашув маросими эрталаб соат 6 дан тунги соат 2 гача давом этди; видолашувга келаётганларнинг оқими бир дақиқага бўлсада, камаймади. Москваликлар, иттифоқдош республикалар, ўлкалар, вилоятлар вакиллари, ажнабий фуқаролар залдан тинимсиз ўтиб турдилар.

Колонна залида муттасил туриш ниҳоятда оғир эди. Ўнлаб созандалардан иборат симфоник оркестр атоқли дирижёрлар бошқаруви остида юракни қон қилиб юбуровчи мотам куйларини тинимсиз ижро этарди. Сталин билан видолашувга келган кишилар ким бўлишидан қатъи назар — давлат арбобими, партия ходимими, жаҳон коммунистик ва ишчилар ҳаракатининг фахрийсими, оддий совет кишисими — уларнинг ҳаммаси ҳам чуқур қайғуда эди, кўпларининг кўзларида ёш кўринарди.

Залда турар эканман, марҳумнинг жасадига бир неча маротаба диққат билан тикилдим. Авваллари уни бир неча марта кўрган, сўзларини эшитган, ҳузурига маъруза билан киргандим. Ҳозир эса унинг қиёфасини, юз бичимини, ўзига хос белгиларини фанога кетишидан олдин хотирамда муҳрамоқчи эдим.

Залдаги вазият шу қадар кескин эдики, диққатни бирон-бир нарсага жалб қилишнинг имкони бўлмасди. Шунга қарамай миямга у ҳақида турли фикр-мулоҳазалар келарди. Жумладан, тириклик вақтида шарафлашлар, мақтовлар натижасида у сал бўлмаса худо даражасига кўтарилганди. Уни қанақасига улуғламдилар? "Даҳо мутафаккир", "Фаннинг улуғ арбоби", "Доно доҳий", "Энг буюк саркарда" ва ҳоказо. Мана энди ҳаётни абадий тарк этган унинг жасади омманинг кўриши ва видолашиши учун тобутда ётарди...

Қариндош-уруғлар учун ажратилган жойда Яковнинг мотамда қолган, бошлари қуйи эгилган фарзандлари — Евгений ва Галя; Василий ва Светлана ўз оилалари билан, И. В. Сталиннинг бошқа қариндошлари ўтиришарди ёки тик туришарди.

Уларнинг ҳаммаси ҳам жудалиқдан чуқур андуҳда эдилар. Қариндош-уруғлар Сталин умрининг охириги йилларида эски ёки янги хасталиклардан қанчалар азоб чекканини яхши билишарди. Жандармларнинг қамоқхонадаги калтаклашларидан кейин унинг чап қўли бир умрга мажруҳ бўлиб қолди. Турухан бадарғасидан қочиш чоғида ўпка силига дучор бўлди, бу хасталик кейинчалик катта асорат қолдирди. Умрининг сўнгги йилларида у хафақонлик, бод ва бошқа хасталиклардан азоб чекди — бу ҳақда у ўлимидан 4,5 ой бурун Марказий Комитет пленумида сўзлаб берганди.

6 март куни Кремлнинг Свердлов залига тезлик билан стиб келишимизни айтишди. Колонна залида турган биз, Марказком аъзолари пиёда юриб, у ерга етиб бордик.

Г. М. Маленков ўрнидан турди-да, И. В. Сталин хотираси учун сукут сақлашимизни сўради.

Сўнгра у КПСС Марказий Комитети, Министрлар Совети ва СССР Олий Совети Президиумининг мазкур қўшма мажлиси И. В. Сталиннинг вафоти билан боғлиқ кечиктириб бўлмас масалаларни тезликда муҳокама қилиш учун чақирилганини айтиб, мажлисни очди. У Колонна залига кириш тартиби, дафн маросими ўтказиладиган сана ҳақида гапирди. Бир қатор раҳбарлик идораларни қайта тузиш, кадрларни бир жойдан иккинчи жойга қўйиш ҳақида ўтган мажлисда келишиб олинганини эслатаркан: "Шу масалалар юзасидан бирон-бир эътироз борми?" — деб сўради. Ҳамма рози эди (бунга ўтган гал мажлисда иштирок этмаганлар ҳам киради). Шундан сўнг у мазкур қўшма мажлисни бугунги сана билан маълум этишни сўраб, пировардида йиғилиш иштирокчиларини халққа эълон қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланган баъзи бир қарорлар билан таништирди. Ҳамма рози бўлди. Қўшма мажлис ёпилди. Биз дарҳол Колонна залига қайтдик.

7 март куни матбуотда раҳбар идораларни қайта тузиш ва янги кадрларни тайинлаш билан боғлиқ қарорлардан ташқари қуйидагилар эълон қилинди:

"I. И. В. Сталиннинг жасади солинган саркофаг Қизил майдондаги Мақбарага, В. И. Лениннинг саркофаги билан ёнма-ён жойлаштирилсин.

II. Улуғ раҳбар — Владимир Ильич Ленин ва Иосиф Виссарионович Сталиннинг, шунингдек, Қизил майдондаги Кремль девори ёнида дафн қилинган Коммунистик партия ва Совет давлатининг арбоблари хотирасини абадийлаштириш мақсадида Москвада маҳобатли бино — Советлар мамлакатининг улуғ кишиларига мангу шон-шуҳрат ёдгорлиги қурилсин.

Пантеон қурилиши битказилганидан кейин В. И. Ленин ва И. В. Сталиннинг жасади солинган саркофаглар, Кремль девори ёнида дафн қилинган Коммунистик партия ва Совет давлатининг атоқли арбоблари хоки унга олиб бориб қўйилсин. Пантеон кенг меҳнаткашлар оммасининг кириб кўриши учун очиб қўйилсин.

III. ССР Иттифоқи Министрлар Совети Раиси, Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Комитети Секретари Иосиф Виссарионович Сталиннинг вафоти муносабати билан 1953 йил 6, 7, 8 ва 9 март кунлари бутун мамлакатда мотам деб эълон қилинсин.

Бу кунларда ҳамма спектакллар, кино, концертлар, бошқа томошалар бекор қилинсин”.

“Ўртоқ Сталинни дафн этиш комиссиясидан:

СССР Иттифоқи Министрлар Совети Раиси ва Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Комитети Секретари Иосиф Виссарионович Сталинни дафн этиш маросими шу йилнинг 9 март куни кундуз соат 12 да бўлади.

Ўртоқ Сталинни дафн этиш комиссияси барча ташкилотлар эътиборига шуни маълум қиладики, Иттифоқ уйининг Колонна зали эрталаб соат 6 дан тунги 2 гача очиқ”.

“И. В. Сталин жасадининг патолог-анатомик тадқиқоти.

Патолог-анатомик тадқиқот чоғида бош миянинг чап ярим шаридаги қобиқ ости тугунлари жойларида қон қуйилишининг йирик ўчоқлари топилди. Мазкур қон қуйилиши миянинг муҳим жойларини ишдан чиқарди ва нафас ҳамда қон айланишида тиклаб бўлмас бузилишларни юзага келтирди. Мияга қон қуйилишидан ташқари, юракнинг чап қоринчасида талай гипертрофия, юрак мушакларида, қорин ва ичаклардаги шиллиқда кўп сонли қон қуйилишлар, томирларда, айниқса, бош мия томирларида яққол уч бериб турган атеросклеротик ўзгаришлар топилди.

Патолог-анатомик тадқиқотлар натижалари И. В. Сталинни даволаган профессор-шифокорлар томонидан қўйилган ташхисни тўла тасдиқлади.

Патолог-анатомик тадқиқотлар ҳақидаги маълумотлар И. В. Сталиннинг касаллиги мияга қон қуйилиш пайдо бўлган лаҳзадан бошлаб, ўнглаб бўлмас хоссага эга эканлигини кўрсатди. Шу сабабли қатъият билан даволаш тадбирлари ижобий натижалар бериши, фожианинг олдини олиши мумкин эмас эди.

СССР Соғлиқни сақлаш министри А. Ф. Третьяков, Кремлнинг даволаш-санитария бошқармаси бошлиғи И. И. Куперина, СССР Тиббиёт фанлари академияси Президенти, академик Н. Н. Аничев, СССР Тиббиёт фанлари академиясининг ҳақиқий аъзоси, профессор М. А. Скворцов, СССР Тиббиёт фанлари академиясининг мухбир аъзоси, профессор А. И. Струков, СССР Тиббиёт фанлари академиясининг мухбир аъзоси, профессор С. Р. Мардашев, СССР Соғлиқни сақлаш министрлигининг бош патолог-анатоми, профессор В. И. Мигунов, профессор А. Б. Русаков, профессор Б. Н. Усков”.

Шу ерда қуйидаги фикрни айтишни жоиз деб биламан. Ушбу китобда 6 март куни И. В. Сталин тобути ёнида биринчи бўлиб фахрий қоровулликда турган олий раҳбарият аъзоларининг гуруҳи сурати босилган. Уларнинг қаерда ва қандай турганликларига эътибор беринг: Г. М. Маленков, ким биринчи қаторда, ким иккинчи қаторда, ким учинчи қаторда. Мазкур сурат ҳозиргина шаклланган партия Марказий Комитети, Олий Совет ва Ҳукумат Президиумининг таркиби қай тарзда жой-жойига қўйилганлигини акс эттиради.

Колонна залига қайтамыз. КПСС Марказий Комитети ва Совет Ҳукуматининг олий раҳбарияти аъзолари фахрий қоровулликда турганларидан кейин марҳумнинг қариндош-уруғлари ёнига бориб, уларга таъзия изҳор этишди: кимдир уларнинг ҳар бирини ўпиб чиқди, кимдир уларнинг қўлларини қисиб қўйди, кимдир таскин берувчи икки оғиз сўз айтди. Сўнг уларнинг ҳаммаси ён томондаги хонага киришди. Чет эл делегациялари бошлиқлари ҳам худди шундай қилишди.

Фахрий қоровулликда партия идоралари, Қуролли Кучлар вакиллари, фахрийлар, зиёлилар, ишчилар, деҳқонлар, республикалар, вилоятлар, ўлкаларнинг делегациялари туришди. Иккинчи куни Тошкентдан А. Э. Ниёзов бошчилигида бир гуруҳ ўртоқлар стиб келишди, биз ҳаммамиз Ўзбекистон вакилларини ташкил этдик.

Залга фақат Л. И. Брежневгина умумий асосларда, раҳбарият таркибида эмас, эл қатори кириб келди. Уни таниш қийин эди — кўзлари қизарган, қовоқлари ва бутун юзи қирмизи тусга кирганди. У тобутга яқинлашиб келди-да, марҳумни кўргач, ҳўнграб йиғлаб юборди. Дафн этиш комиссияси аъзоси, маршал А. И. Василевский унинг ёнига бориб: "Леснид Ильич, ўзингизни қўлга олинг. Ҳамма сизга қараяпти", — деди сскингина. Брежнев гўё ҳушига келгандай, атрофга олазarak бўлиб қаради ва тез-тез юрганича, залдан чиқди.

Гапнинг очиғи, унга раҳмим келди, ахир бундан бир неча ой муқаддам у олий раҳбарият аъзоси эди, "Чайка" автомобилида соқчилар қуршовида юрар, данғиллама иморатда яшар, дала ҳовлидан фойдаланарди. Унинг қабулига кириш қийин бўлганини айтмайсизми? Портретини одамлар байрам намойишларида кўтариб юришарди. Энди бўлса, мана тўрт кунки, у Совет Армияси ва Ҳарбий денгиз флоти министрлиги Сиёсий бошқармасининг бошлиғи бўлиб ишляпти. Тавба, амал ва ҳурмат-эҳтиром одамни нақадар ўзгартириб юбориши мумкин-а?

9 март куни тунги соат 2 да Колонна зали ёпилди. Эрталабгача тайёргарлик ишлари давом этди. Биронтамиз ҳам мижжа қоқмадик. Тагкурсидаги гуллар олинди. Жасад қизил ипак мато билан ўраб-чирмалди. Сўнг тобутнинг қоққоғини ёпиб, унинг устига СССР Давлат байроғи қўйилди. Марҳумнинг қариндош-уруғлари бир одим ҳам нари жилмадилар.

Эрталаб барвақт партия ва ҳукумат раҳбарлари етиб келишди. Соат 10 да улар сўнгги марта тобут ёнида бош эгишди. Соат 10-05 да тобутни кўтариб, иккинчи йўлакдан Карл Маркс шоҳкўчасига қараб йўл олдик. У ерда тобутни замбарак дастгоҳига ўрнатилди. Тобут қоққоғига марҳумнинг Совет Иттифоқи Генералиссимуси бош кийими қўйилди. Кортёж аста-секин йўлга тушди. Биринчи бўлиб таъзия иштирокчиларини бошқариб турган генерал юриб борарди. Унинг ортидан марҳумнинг мотам ҳошиясига ўралган портретини кўтарган икки офицер йўлга тушди. Уларнинг ортида олам-олам гулчамбарлар оқими. Ҳар бир гулчамбарни икки киши кўтариб олганди. Шундан кейин орден ва медаллар қадалган духоба ёстиқчаларни кўтарган маршаллар ва генераллар юриб боришарди. Уларнинг ортидан замбарак аравасига қўйилган, тобут солинган дастгоҳ кўзга ташланарди, улардан кейин марҳумнинг оила аъзолари ва қариндош-уруғлари йўл олишганди. Буларнинг орқасидан совет олий раҳбарияти ва дафн этиш комиссияси аъзолари боришарди. Навбатдаги гуруҳ КПСС Марказкоми аъзолари, министрлар, қатор хорижий делегацияларнинг бошлиқларидан иборат эди. Таъзия маросими иштирокчиларининг энг охирида бутун йўл давомида мотам куйларини чалиб бораётган оркестр кўзга ташланарди.

Тобут ва унинг ортидан келаётган ҳисобсиз одамлар оқими Карл Маркс шоҳкўчаси бўйлаб бориб, "Москва" меҳмонхонаси ортидан чапга бурилди, Александр боғи томонидан тарихий музей биноси ёни бўйлаб Кремль шоҳкўчасига чиқиб, Қизил майдон маркази томон йўл олди. Иттифоқ уйи билан В. И. Ленин Мақбарасигача бўлган бир чақирим келар-келмас масофа 30 дақиқада босиб ўтилди.

Ҳаво совуқ, қор элаб турар, аммо ҳаммамиз ҳам бош кийимларсиз, қаддимиз дол бўлганча борардик. Йўл-йўлакай бир неча нафар чиниққан инқилобчилар биринкестин ҳушсиз йиқилишди. Гарчи улар бир неча марта ўлим билан юзма-юз келган, талай бало-қазоларни доғда қолдирган бўлсалар-да, Сталиндан айрилиб қолганларига

бардош беролмадилар. Уларни "Тез ёрдам" машинасида олиб кетишди. Чорраҳаларда, кўчаларда, уйларнинг томларида — ҳамма ёқда одамлар.

Қизил майдонда интизомга қаттиқ амал қилинарди. Маълумки, СССРнинг бирини Давлат пости — В. И. Лениннинг Мақбараси. Спасск дарвозасидан Мақбарагача бўлган масофа 210 қадамни ташкил этади. Соқчилар, икки аскар ва бир қўмондон Кремлдан чиқиб, Спасск дарвозасидан Мақбарагача бўлган ана шу масофани тўрт дақиқада босиб ўтадилар. Мақбара ёнидаги қоровул ҳар соатда бир марта — Кремль курантлари айни занг чалган лаҳзаларда алмашади. Қиш фаслида соқчилар тўрт кишидан иборат таркибда Мақбарага йўл оладилар ва постда 30 дақиқа турадилар. Ҳарбий парадлар чоғида аскарлар ва офицерлар Мақбара ёнидан батальончасига, бир дақиқада 120 қадам ташлаб ўтадилар; агар улардан бирон-бири қадамни бир неча сантиметрга қисқартирса ёки узайтирса, бу дарҳол умумий сафга салбий таъсир кўрсатади. Соат 10-45. Кортёж В. И. Ленин Мақбараси ёнида тўхтади. Тобут дастгоҳдан туширилиб, юз томони Мақбарага қаратилганича, баланд такурсига ўрнатилди. Тобутнинг қопқоғи очиб қўйилди. Тобут ортида марҳумнинг қариндошуруғларигина қолишди. Биз Мақбаранинг чап минбарига чекиндик. Қолган минбарларда хорижий мамлакатлар делегацияси аъзолари, дипломатлар, қарши томонда ва Қизил майдоннинг четларида — совет кишилари жойлашишганди. Минбарга ўша даврдаги совет раҳбарияти ва дафн этиш комиссияси аъзолари, шунингдек, Георгиу-Деж, Болеслав Берут, Пак Ден Ай, Вальтер Ульбрихт, Долорес Ибаррури, Отто Гротеволь, Вилко Червенков, Матиас Ракоши, Чжоу Энь-лай, Пьетро Ненни, Пальмиро Толяти, Жак Дюкло, Клемент Готвальд кўтарилдилар.

Соат 10 дан 52 дақиқа ўтганда Н. С. Хрушчев қисқача нутқ сўзлаб, мотам митингини очади. Шундан сўнг Г. М. Маленков, В. М. Молотов ва бошқалар сўзга чиқдилар. Соат 11 дан 54 дақиқа ўтганда мотам митинги ёпиқ деб эълон қилинди. Ҳамма пастга тушди. Совет раҳбарияти вакиллари тобутни кўтариб, В. И. Ленин Мақбараси томон йўл олдилар (у ерда мутахассислар ва олимлар И. В. Сталиннинг жасадини тобутдан олиб, саркофагга солишди). Спасск минорасидаги соат миллари 12-00 ни кўрсатганда, замбараклардан 30 марта ўқ узиб, салют берилди. Уч дақиқа давомида заводлар, фабрикалар, паровозлар гудоги ўкириб турди, корхоналар беш дақиқа ишларини тўхтатишди, қатнов тинди.

Ҳукумат раҳбарлари ўша таркибда минбарга кўтарилди. Мақбара олдидан шахдам одимлар билан Москва горнизони қисмлари ўтди, аниқ сафга тизилган самолётлар парвоз қилди. Шу тариқа И. В. Сталинга сўнгги ҳурмат-эҳтиром кўрсатилди.

Дафн этиш маросими аниқ кўрсатилган соат ва дақиқаларда тугади. Ҳамма жой-жойига жўнаб кетди. Биз ҳам шу заҳотиёқ Тошкентга учиб келдик. Орадан тўрт кун ўтиб, яна Москвага, СССР Олий Совети сессиясига қайтиб келишим зарур эди.

14 март куни Свердлов залида КПСС Марказий Комитетининг пленуми бўлиб ўтди. Мажлисга раислик қилган Маленковнинг таклифи билан бир дақиқа сукут сақлаб, И. В. Сталинни хотирладик. Кун тартиби муҳокама қилинар экан, 6 март куни қўшма мажлисда тасдиқланган тартибда КПСС Марказий Комитети Президиуми сайланди. Секретарларнинг таркиби муҳокама этилиш чоғида илгари келишилганидек, тўрт киши шу лавозимга тасдиқланди. Н. С. Хрущевнинг таклифи билан қўшимча тарзда М. А. Сулов КПСС Марказий Комитетининг Секретари этиб сайланди.

Гап шундаки, Михаил Андреевич партия XIX съезидан кейинги биринчи пленумда Президиум аъзоси ва КПСС Марказий Комитетининг Секретари этиб сайланганди, аммо 4 март куни бўлиб ўтган қўшма мажлисда на КПСС Марказий Комитети Президиумига ва на Секретариатга кирди. Шу тариқа у "ҳеч ким" бўлмай қолди, яъни хизмат юзасидан юқори лавозимдан маҳрум этилганди. Орадан уч кун ўтиб, Хрущев унинг тақдирини ўнглаб юборди, чунки Никита Сергеевичга М. А. Сулов жуда-жуда керак эди.

Пленум СССР Министрлар Совети Раиси этиб тайинланиши муносабати билан Г. М. Маленковни КПСС Марказий Комитети Секретари лавозимидан озод этди. Бироқ у КПСС Марказий Комитети Президиуми ишлари билан ҳам шугулланиши, шунингдек Марказкомнинг Президиуми ва пленумлари мажлисларида раислик қилиши қарорсиз шарт қилиб қўйилди.

Сўнгра Кремль саройида СССР Олий Совети сессияси очилди. Сессия Сталин хотирасини ёдга олиш ва унга муҳаббат сўзлари билан иш бошлади. Депутатлар муҳокамасиз, ҳеч қандай саволлар бермасдан СССР Олий Совети Президиуми, Иттифоқ Министрлар Совети, министрликлар ва идоралардаги таркибий ўзгаришлар ҳамда янги лавозимларга тайинланганларнинг номма-ном рўйхатини

тасдиқладилар. Раҳбар кадрларнинг жойи ўзгариши натижасида СССР Конституциясига киритилган зарур қўшимчалар ва тузатишлар ҳам тасдиқланди. Шу билан сессия ўз ишини якунлади.

Шундай қилиб, ўн кун давомида Сталин тириклигида ва унинг бевосита раҳбарлиги остида барпо этилган партия, давлат, жамиятнинг барча бўғинларида йирик ўзгаришлар қилинди.

Вафоти бутун дунёнинг диққат-эътиборини ўзига қаратган Сталин номи тарихга айланиб қолди.

КИМ ВОРИС?

Сталин бетобланиб қолган ўша кунларда мамлакатда, партиядоғина эмас, балки Кремлда ҳам ким ворис бўлади, КПСС Марказий Комитети Биринчи Секретари лавозими кимга насиб қилади, яъни партия ва давлатнинг, бутун Совет Иттифоқининг биринчи раҳбари ким бўлади, деган савол атрофида даҳшатли кураш кучайиб кетди.

Кўплар қатори мен ҳам кутилмаганда олий раҳбариятдаги гуруҳлар ва шахслар ўртасидаги ана шу қарама-қаршилиқнинг гирдобига тушиб қолдим. Толени қарангки, мени муқаррар ўлимдан КПСС Марказий Комитетининг ўша йил июль ойида бўлиб ўтган пленуми қутқарди. Кремлдаги энг катта шахс бўлиш учун Маленков, Берия, Хрушчев, айниқса, фаоллик кўрсатишди, сабот билан иш олиб боришди. Афтидан, олий раҳбарият аъзолари орасида олий мансабга ўтиришни пинҳона қалбига тугиб қўйганлар ҳам бор эди, аммо улар бунинг учун мавжуд имкониятга эга эмасликлари сабабли сукут сақлашар, "қани, курашда томонларнинг қайси бири ғолиб чиқаркин?" қабиллида пайт пойлашар, у ёхуд бу томоннинг гапини маъқуллашарди. Сўзсиз, партиядо атоқли арбоблар бўлган, аммо улар "Кремлнинг Олимп тоғи" соҳиблари тор доирасида юз бераётган жанглардан узоқда эди.

Тарихда "учлик", "олтилик", "бешлик", "тўртлик", "сттилик"лар... яхши маълум. Бу ерда гап гуруҳдаги карталар ҳақида бораётгани йўқ, гап — раҳбарлик гуруҳлари хусусида. Энди бу тушунчаларни изоҳлаб берай.

30-йиллари республикалар, ўлкалар, вилоятларда тузилган "учлик"лар халқ хотирасида мудҳиш из қолдирди. Уларга республикалар Компартияси Марказий Комитетларининг, ўлка, вилоят комитетларининг биринчи секретар-

лари бошчилик қилганлар; уларнинг таркибига тегишли прокурорлар кирган, учинчиси эса Ички ишлар халқ комиссарлиги, Давлат Сиёсий бошқармаси бошлиқларидан бўлган. Ўша маҳаллари "учлик"лар қулоқларнинг хуружларини, ҳар қандай кўринишдаги аксилсоветчилар, зараркунандалар, қўпоровчилар, халқ душманларини тугатиш мақсадида тузилган эди. Улар суд ва ҳуқуқни ҳимоя қилувчи бошқа идоралар ўрнини босди. Ички ишлар бошқармаси — Давлат Хавфсизлик Комитети муайян шахс ёки гуруҳ устидан жиноий иш тайёрларди, шундан кейин уювлари Биринчи секретарнинг ҳузурда йиғилишарди. Иш "маъқул" кўрилгандан сўнг прокурорлик идоралари шахс ёки гуруҳни қамоққа олиш учун рухсат беришга мажбур эдилар, трибуналлар ёки махсус тузилган идоралар кучи билан терговдан сўнг очиқ ёхуд ёпиқ суд қилинарди. Ҳукм ҳам худди шу тақлидда чиқариларди. Бунинг натижасида одамлар отиб ўлдирилар ёки турли муддатларга Сибирга ва бошқа жойларга сургун қилинарди.

Шуниси эътиборга сазоворки, 30-йилларда қатағон қилинган "халқ душманлари", аниқроқ айтганда, эл-улуснинг асил фарзандлари билан шуғулланарканман, архив ҳужжатларида "учлик" жилла қурса бирон-бир айбловни рад қилиб, инсон ҳаётини сақлаб қолганини кўрмадим. Ягода ва Ежов отиб ўлдирилганларидан кейин "учлик"лар расман тугатилганди, аммо совет фуқароларига нисбатан бундай йўсиндаги ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар кейинчалик ҳам бир қатор ҳолларда юз берди.

"Олтилик"— айниқса, уруш даврида, урушдан кейинги дастлабки йилларда Сталинга яқин бўлган кишилар гуруҳи. Маълумки ВКП(б) XVIII съезди томонидан ташкил этилган Марказий Комитет пленумида Марказкомнинг Сиёсий бюроси, Ташкилий бюроси, Секретариати таркиб топган эди. Уларнинг номларидан қарорлар қабул қилинар, топшириқлар берилар, ташкилий, сиёсий ва бошқа тadbирлар амалга ошириларди. Бироқ мана шу олий ижроия идоралари бошида турган Сталин ҳаммадан ҳам кўра Молотов, Шчербаков, Жданов, Маленков, Берияни ўзига яқинлаштирганди, улар билан муттасил мулоқотда бўлар, маслаҳатлашар, турли-туман масалаларни ҳал қиларди. Худди ана шу "олтилик" ҳар қандай масала бўйича қарорлар ёки кўрсатмаларни олдиндан муҳокама қилиб, ўзаро келишиб, Давлат Мудофаа Комитети, Марказий Комитет, Ҳукумат ёки Олий Совест Президиуми номидан расмийлаштирар ва эълон қиларди. Бунда, албатта, у ёхуд

бу ҳужжатнинг ўзига хос хусусиятлари ва аҳамияти ҳисобга олинарди.

"Бешлик"— Сталинни бевосита қуршаб олган, унинг ишончини қозонган ва у билан муттасил бирга бўлган одамлар. "Бешлик" партия XIX съезди арафасида ва съездан кейин ташкил топган, унга Берия, Маленков, Хрущев, Булганин киришарди.

"Тўртлик"— Хрущев томонидан у Марказком Биринчи секретари, кейин бир вақтнинг ўзида Министрлар Советининг Раиси бўлиб турганида тузилганди. Булар — Суслов, Микоян, Козлов. "Еттилик" эса ҳаммага маълум "аксилпартиявий гуруҳ" бўлиб, Хрущев даврида вужудга келганди. Мазкур гуруҳлар ҳаёлотимиз маҳсули бўлмай, ҳаётий зарурат туфайли вужудга келган. Бироқ бундай турли-туман гуруҳларнинг мавжудлиги коллегиял идоралар ўз фаолиятини тўхтатди, деган маънони билдирмасди. Ўта зарур ҳолларда Сиёсий бюро, Секретариат, пленум мажлислари ўтказиларди, баъзан ҳатто у ёхуд бу масалада одамлардан сўраб билиш орқали маълумот тўпланарди.

Бу "арифметик амал" ларнинг ҳаммаси ҳам маъқул қолиплар асосида вужудга келарди. Ҳаёт, албатта, мураккаб, етти ухлаб тушга кирмаган вазиятлар юз бериб турарди. Табиийки, Сталин, кейин Хрущев ҳаминша ҳам бошқаларнинг фикрига тўла қўшиларди, деб бўлмасди. Улар бирон-бир кишини ўзларидан узоқлаштирар, гоҳо бировларни ўзларига яқинлаштиришар, ҳамма идораларнинг жоловини ўз қўлларида тутиб туришга ҳаракат қилишарди. Агар масалани умумий тарзда олиб кўрадиган бўлсак, юқорида номи келтирилган йўлбошчига яқин шахсларнинг бирикуви ҳақиқатдан узоқ эмас.

Келинг, буни муайян йўналишда кўриб чиқайлик. Мисолни ўзимдан бошлай қолай. 30—40-йилларда раҳбарлик вазифаларида иш бошлаган биз, ёшлар, Сталинга чексиз муҳаббат туйғуларини тарғиб қилувчи қудратли тарғибот, ташвиқот ишлари таъсирида шаклландик. Доҳийнинг нутқлари ва бошқа асарларини, айниқса, "Партия тарихи қисқа курси" ни синчиклаб ўрганардик. Улуғ Ватан урушининг биринчи кунидан то охиригача кунигача жангларида иштирок этарканмиз, барча аскар ва офицерлар каби биз ҳам: "Ватан учун! Сталин учун!" шиорини неча-неча карра такрорладик, шу шиор остида жангга кирдик. Унинг сўзлари, буйруқлари ва номи — хоҳ мағлубият, хоҳ ғалаба бўлсин, ҳар қандай шароитда кучли таъсир кўрсатарди.

Урушдан кейинги йилларда партия ходими сифатида мен ҳам унинг асарларидан иқтибослар келтирганман, номини оммалаштирганман. 30-йиллардаги оммавий қатағонларда, мамлакат ичкарасидаги жиддий хатоларда, урушнинг дастлабки давридаги муваффақиятсизликлар ва кўплаб йўқотишларда юқоридан қатъий кўрсатилганидек, бошқалар айбдор эди, у эса айбсиз, узоқни кўра олувчи, "авлиё" эди. Партиянинг XIX съездида ҳам истисносиз ҳамма делегатлар, меҳмонлар, хорижий вакиллар унга ана шундай муносабатда бўлишди.

1952 йил 16 октябрдаги биринчи пленумда бошқа бир Сталинни кўрганман. Ленин билан бирга ишлаган, ундан сўнг ҳамиша Сталин билан ёнма-ён туриб келган Молотовни шафқатсиз қоралагани, унга нисбатан қаттиқ ташкилий тадбирлар қўлагани Марказкомнинг янги аъзолари каби, мени ҳам ташвишга солиб қўйганди. Ҳатто бу ерда уни том маънода лой билан қориштириб юборганида ҳам у қасам ичиб, Сталиннинг шоғирди эканлигига ва абадий шундай бўлиб қолишига ишонтирганди. Микоян, умуман, гуноҳини бўйнига олган бўлса-да, маълум маънода ўзини оқламоқчи бўлганида, Сталиннинг қўлини бир силкишигина кифоя қилган — бутун зал унга қарши шовқин-сурон кўтарганди. Кагановични Ўзбекистонда ҳурмат қилишарди. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида у Тошкент Советига раҳбарлик қилганди, сўнг бир неча марта Ўзбекистондан партия съездларига делегат ва Иттифоқ Олий Советига депутат бўлиб сайланганди. Бу ерда эса, пленумда Сталинга бир жумла — партия раисини сайлаш лозимлигини айтгани учун миокард инфаркти олишига бир баҳя қолганди. Сталин Кагановичнинг шипшитишини жуда яхши эшитганди, аммо бутун зал эшитсин учун сўзларни жўртгага баланд овозда айтишга мажбур этган ва шу заҳотиёқ унинг фикрини кескин бўлганди.

Шундай қилиб, ўша пленумда кўз ўнгимда фақат ўйлашга одатланганларидек донишманд, узоқни кўриб иш тутувчи, ғамхўр доҳийгина эмас, балки даҳшатли, қаттиққўл, одамларга шафқатсиз, ҳатто энг яқин кишиларидан бирон-бири унга старли даражада эътибор кўрсатмаса, уларни аямайдиган бошқа бир Сталин жонланди. У ўзига ёқмаган кишиларни энг юқори лавозимлардан маҳрум қилиб, барча хизматлари ва садоқатини бир пулгина этиб қолмасдан, ҳатто жисмонан йўқ қилиши ҳам мумкин экан. Айнан шунинг учун ҳам Кремлдаги энг олий мансабдор шахслар унинг олдида лаганбардорлик, тилёғламалик қилишар, мутгасил даҳшат остида яшашарди, чунки

уларнинг тутган мавқеи, "парвози", инқирози, ҳатто ўлими, энг аввало, ана шу инсонга боғлиқ эди.

Муттасил хавф-хатар ҳукм сурган ана шундай мураккаб шароитда биз ҳурмат қилган Сталиннинг атрофидаги доҳийлар унга сажда қилар, ҳамма ерда уни мақташарди. Сталинга ким кўпроқ, яхшироқ садоқат ва муҳаббат кўрсатиши мумкинлиги борасида билибми-билмайми, ўзаро "мусобақалашарди".

Иккинчи томондан, эҳтимол, бу вазият уларни ўз даврасидан ва қуйидан қувватлайдиган куч топишга мажбур этарди. Сталин хасталанганда, вафот этганда ва дафн этилганда ана шундай ҳолатларни кўрдим.

Аниқликка даъво қилмаганимиз ҳолда, бу ҳолатларни таҳлил этишга уринамиз.

Мисол тариқасида раҳбар идораларни қайта тузиш ва кадрларни тайинлаш ҳақидаги КПСС Марказий Комитети, Министрлар Совети ва СССР Олий Совети Президиумининг қўшма мажлиси қарорини олиб кўрайлик. Матбуотда ана шу қарорнинг қабул қилинган аниқ санаси кўрсатилмаган. Бу қарорлар ва кадрларнинг жой-жойини ўзгартириш муаллифлари ким, улар қандай қилиб тил бириктиришди экан, нима учун улар бу масалаларни Сталин ўлим талвасасида ётганида муҳокама қилишди, деган савол туғилади. Бу муаллифлар ўша даврда Сталинга энг яқин турган арбоблар — Бэрия, Маленков, Хрушчев ва Булганинлар эди, деган тахмин бор. Улар олий лавозимларни ўзаро тақсимлаб, бошқа номзодлар хусусида ҳам келишганлар; уларнинг ҳар биридан шахсий суҳбат пайтида ёки телефон орқали розилик олганлар, айримлар эса ўзларининг янги лавозимлари ҳақида мажлисдагина хабар топдилар. Айтмоқчи, Маленковнинг мажлисда сўзлаган маърузасидан кейин чекка-чеккаларда шивир-шивир ўрмалаб қолди: гўё буларнинг ҳаммаси Сталиннинг ўзи томонидан таклиф этилган, унинг васияти эмиш. Бундай фикрлар, албатта, ёлғондир.

Ҳокимият тепасига келган бу шахслар Сталин вафотидан кейин ўзаро ана шундай келишишлари мумкинми? Афтидан, йўқ. Чунки уларнинг ҳаммаси турлича, турли ўй-ниятдаги, ўзаро ихтилофда бўлган ва ҳатто бир-бирини ёмон кўрган одамлар эди. Мазкур ўзгаришлар ҳақида ўзаро келишиб, 4 мартда Марказком аъзоларидан кўпчилигининг розилигини олишгач, 6 март куни уни қарор сифатида узил-кесил расмийлаштиришаркан, улар халқнинг ҳали Сталин тириклигидаёқ ҳокимиятни босиб олди, давлат тўнтариши ясади, деб ғазабланишидан қўрққанлар.

Сталиннинг ўлими далили ҳақида. Гарчи патолог-анатомик тадқиқотлар ўтказган йирик шифокорлар; олимлар заҳарланишнинг ҳеч қандай излари топилмаганини тасдиқласалар ҳам, гўё Сталинни заҳарлаб ўлдиришди, деган миш-миш тарқалди. Сталиннинг умрини узайтириш мумкинмиди? Билмадим. Уни энг малакали, виждонли шифокорлар даволашди. Айни замонда, бошқа бир гап ҳам бор. Унга энг яқин кишилар, кўксига муштлаб: "Биз Сталинни ссвамиз, унга содиқмиз"— деб исботловчилар ростдан ҳам самимий сўзлармидилар? Улар ўша кунлари Сталиннинг соғайишидан манфаатдормидилар? Журъат этиб айтаманки, бундай бўлмаса керак.

Агар Сталин ростдан ҳам соғайиб, ишга қайтганида, у, энг аввало, ўзининг собиқ сафдошларини фитнесчиликда айблаган, уларни сотқинлар деб эълон қилган, дарҳол ҳамма лавозим ва мансаблардан четлаштирган бўлар эди. Асосий ташкилотчиларни қаматар, суд қилдирад, айримларини эса, эҳтимол отиб ташларди. Улар бекор қилган ҳамма аҳкомларни, яъни унинг таклифи бўйича Марказкомнинг Октябрь пленумида, Олий Советнинг сўнгги сессиясида қабул қилинган қарорларни, Конституцияга киритилган ўзгаришларни тиклаган бўларди.

Сталинга хизмат кўрсатган кишиларнинг доирасига кирган, Кремлга энг яқин бўлган чорбоғда хасталаниш лаҳзасидан бошлаб, вафот этгунига қадар унинг ёнида турган бир қатор кишилар ҳодиса қандай юз берганини матбуотда ёзишди. Кейин доҳий вафотининг айрим тафсилотларини баъзи бир янги раҳбарлардан эшитдим.

Қуйидаги тафсилот кишини ўйлантиришга мажбур этади. 28 февраль куни Сталиннинг ҳузурига Берия, Маленков, Хрушчев ва Булганин келишади. Ўтириш қилишади, ейишади-ичишади, 1 март куни эрталаб соат 4 гача кинофильм кўришади. Сталин уларга жавоб бериб, соқчиларга: "Мени уйғотманглар, уйқу босди"— деган ва чироқни ўчирган. Маълумки, у ёлғиз яшар, ёнида оила аъзоларидан ҳеч ким йўқ эди. Одатда у эрталаб соат 11—12 ларда уйқудан турар, сўнг нонушта қиларди. Ўша куни вақт тушдан ошса ҳамки, ундан ҳеч қанақа садо бўлмаган. Соқчилар ва хизматчилар безовта бўла бошлаганлар. Қош қорая бошлаганда ҳам ундан ҳеч қанақа хабар бўлмаган. У ётган хонага кириш у ёқда турсин, ҳатто эшикни тақиллатишга ҳеч кимнинг юраги бетламаган. Ниҳоят, улардан бири бирон кор-ҳол бўлганлигини сезиб, Маленковга қўнғироқ қилган ва вазиятни тушунтирган. Маленков унинг сўзларини тинглаб, ҳеч нима

демасдан, телефон гўшагини жойига қўйган. Орадан ярим соатча фурсат ўтиб, унинг ўзи қўнғироқ қилиб, Берияни ҳеч қасрдан топа олмаётганини айтган ва соқчиларга Берияни излаб топиш, чорбоғдаги вазиятни тушунтиришни топширади. Ярим тунда Берияни топишган ва телефон орқали аҳволни баён қилишган.

Берия шу заҳотиёқ ҳеч кимга ҳеч нарса хабар қилмаслик, қўнғироқ этмаслик ҳақида топшириқ берган. Орадан бир неча соат ўтгач, тун ярмидан оққанда, у Маленков билан биргаликда етиб келган. Эшикни очиб, кичик ошхонага киришган ва қўли билан оромкурсига таянганича ёнбошлаган Сталинни кўришган. Берия яқинлашиб, Сталиннинг юзига диққат билан тикилган ва ортига қайтиб, соқчиларни сўккан, уларни ўртоқ Сталин қаттиқ уйқуга кетган маҳалда иғвогарона миш-миш тарқатганликда айблаган. Маленков ва Берия яна биргаликда қайтиб кетишаркан, соқчиларга ҳеч кимга қўнғироқ қилмаслик ва ҳеч кимни унинг ёнига киритмасликни буюришган. Хизматчилардан бири Сталиннинг аҳволи ёмонлигини кўриб, унинг ёнига борган ва "Соғлигингиз қалай?"— деб сўраган. Сталин кўзларини очган, аммо жавоб беришга қодир бўлмаган: у тилдан қолганди. Уни ердан кўтариб, каравотга ётқизишган ва Бериянинг кўрсатмаларини писанд этмасдан, Молотовга қўнғироқ қилишган.

Вячеслав Михайлович шу заҳотиёқ етиб келган (яқингинада, XIX съездда Сталин уни қанчалар беобрў қилиб ташлаганини эслайлик) ва Сталиннинг аҳволини кўриб, зудлик билан Марказий Комитет Президиуми аъзоларига хабар беришни (улар дарҳол етиб келишади) ва тезликда Соғлиқни сақлаш министри Третьяковни шифокорлар билан бирга чақиришни таклиф қилган. Фақат шундан кейингина 2 март куни тунда етиб келган шифокорлар беморни кўриқдан ўтказганлар ва даволашни бошлаганлар. Шу сабабдан ҳам Сталиннинг хасталанганлиги ҳақидаги биринчи бюллетенда 2 март куни тунги соат 2 деб бежиз кўрсатилмаган.

Тўпланган бир неча Президиум аъзолари вазиятни кўриб, шифокорларнинг мулоҳазаларини тинглашади. Сталинга энг яқин турган "тўртлик" эса хилватга чекиниб, 4 март куни қабул қилинган қайта тузатишлар ва қайта тайинлашлар билан шуғулланади.

Эҳтимол, буларнинг ҳаммаси ҳам худди шундай бўлмаган, эҳтимол, баъзи ўринларда бўёқлар қуюқлаштирилгандир. Аниқ ҳукм чиқаролмайман, чунки ўша кун-

ларда ва соатларда Кремлга яқин дала ҳовлида бўлмаганман. Бу ерда мен шахсий таассуротларим ва мулоҳазаларимни матбуотда ўқиганларим, алоҳида шахслар, воқеаларни ўз кўзи билан кўрган ва унда иштирок этган кишиларнинг ҳикоялари асосида баён қилмоқдаман.

Масалан, мазкур воқеаларда бевосита иштирок этган, Сталиннинг тўшаги ёнида турган хизматкорлардан бири шифокорлар беморга қандайдир кучли дори юборишганини ёзганди. Унинг гувоҳлик беришича, ўшанда Сталиннинг танаси қаттиқ сесканиб кетган. Орадан ўн дақиқа ўтиб, бемор чуқур нафас олган ва ... жон таслим қилган. Аммо бу борада ҳанузгача ойдинлик йўқ. Мен бу ерда кимнидир, хусусан, шифокорларни шубҳа остига қўймоқчи эмасман. Бироқ буларнинг ҳаммаси нимани билдиради?..

Сталин шахсига сизинишни фош қилиш расман 1956 йил февраль ойида, Н. С. Хрушчевнинг КПСС XX съездида сўзлаган нутқидан бошланган бўлса-да, унга нисбатан муносабатнинг ўзгариши, унинг фаолияти қайта баҳоланиши мумкинлиги аломатларини у дафн этилгандан кейин орадан тўрт кун ўтгач, 1953 йилнинг 14 март куни Марказий Комитетнинг пленуми ўтаётган залда ўтирганимда сезган эдим.

Мана, бир неча далиллар. Йирик металлург, машинасоз, СССР Министрлар Совети Раиси ўринбосари, СССР министри, КПСС Марказий Комитети Президиуми аъзолигига номзод Иван Фёдорович Тевосян ўша пленумда Маленковнинг нутқида Сталин даврида тузилган партия ва давлатнинг ҳамма бўғинларидаги ишларни жиддий ўзгартириш ва такомиллаштириш лозимлигини эшитиб, минбарга кўтарилган ҳамда кўксига муштлаб, арманиларга хос эҳтирос билан: "Ҳеч ким бизнинг қалбимиздан ва хотирамиздан қимматли устозимиз ва улуғ доҳий Иосиф Виссарионович Сталинни юлиб ололмайди!"— деган эди. Орадан кўп ўтмасдан, у Токиога СССРнинг Япониядаги элчиси қилиб жўнатилди.

Кекса большевик, инқилобчи А. А. Андреев Министрлар Совети Раиси бўлиб турган Маленковнинг бир вақтнинг ўзида Марказком Президиуми (Сиёсий бюроси) га раҳбарлик қилишини эшитиб, "Маленков — ўртоқ Сталиннинг муносиб вориси"— деб, уни табриклаганида, Маленков дарҳол уни жеркиб ташлаган ва: "Бизда Президиум ворисдир (қўли билан кўрсатиб), энди бизда жамоа раҳбарлиги жорий этилган",— деган эди. Н. С. Хрушчев бўлса, Андреевга зимдан қараб қўйган ва ўрнига бориб ўтиргунига қадар уни нигоҳи билан кузатиб турганди.

Орадан кўп вақт ўтмасдан, ўша пайтда Олий Совет Президиумининг аъзоси бўлиб турган А. А. Андреев бу вазифадан бўшатилади ва Олий Советнинг оддий маслаҳатчиси бўлиб қолди.

4 март кундаги қўшма мажлисда М. А. Суслов на Президиум ва на Секретариат таркибига кирмаганлигини юқорида айтгандик. У Марказий Комитет аъзоси ва Олий Совет депутати бўла туриб, "ишсиз" қолганди. Аммо орадан ўн кун ўтгач, у Н. С. Хрущевнинг таклифи ва қатъий талаби билан КПСС Марказий Комитетининг Секретари этиб сайланди. Аслида нима бўлганди? Маленков соф девон ходими, ақидапараст бўлган Сусловни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди. Аммо у Хрущевга керак эди. Никита Сергеевич келажак ҳақида ўйларкан, ўзининг назарий тайёргарлигини, илм-фаннинг муҳим тармоқлари ва журналистика соҳасида нўноқлигини биларди (бундан ҳамма ҳам хабардор эди). Михаил Андреевич гарчи Плеханов номидаги халқ хўжалиги олий таълимгоҳини тамомлаган бўлса-да, марксча-ленинча дунёқараш назариясини чуқур билар, назарий мақолалар ёзишни ҳам удаларди. Шу сабабли у Латвиядан қайтгач, бежиз ВКП(б) Марказий Комитети Секретари этиб сайланиб, "Правда" рўзномасига бош муҳаррир қилиб тайинланмаганди. XIX съезддан кейинги ташкилий пленумда у Сталиннинг таклифи билан Президиум аъзоси ва Марказий Комитет Секретари этиб сайланганди.

14 мартда бўлиб ўтган пленум натижаларига кўра, ўша кунийёқ Олий Совет сессияси очилди. Олий раҳбариятда шундай вазият вужудга келган эдики, бунинг оқибатида партия етакчисиз — Биринчи котибсиз қолганди, чунки беш Котибнинг ҳаммаси ҳам тенг ҳуқуққа эга бўлиб, Марказком Президиуми Министрлар Совети Раиси ва унинг ўринбосарлари қўлида эди.

Шу тариқа партия етти ой давомида етакчисиз қолди. Бу вақт мобайнида Кремль раҳбарлари ўртасидаги пинҳона ихтилоф, яширин зиддият аста-секин чуқурлашиб борди.

Орадан кўп йиллар ўтиб, биз Андрей Андреевич билан Ҳиндистонда бўлганимизда ойдin тунларнинг бирида мазкур мамлакат Президентининг чорбоғида, ноз-неъматга тўла дастурхон теғрасида суҳбатлашиб, ўтмиш воқеаларини эсладик.

У менинг саволларимга жавоб бериб, қуйидагиларни айтганди: "Сталин вафотидан кейин дарҳол шундай вазият вужудга келдики, бирваракайига уч арбоб — Маленков,

Берия, Хрущев стакчиликка даъво қила бошлашди. Уларнинг ҳаммаси ҳам Сталинга яқин, унинг алоҳида диққат-эътиборига сазовор кишилар тоифасидан бўлсалар ҳам уларнинг бирон-бири дарҳол Сталиннинг ўрнини босиш учун объектив ва субъектив имкониятларга эга эмасди.

Сталиннинг йигирманчи йиллардаги Зиновьев-Каменев гуруҳи ва Троцкий билан яккама-якка курашини эслаймиз. У маҳаллари масала озми-кўпми аниқ эди. Улар бир-бирларига қарши очикдан-очик чиқишаркан, ўзларининг нуқтаи назарларини баён этишар, муҳолифларини танқид қилишарди. Зиновьев ва Каменевнинг гуруҳини осонгина яккалаб қўйишди, кейин эса тугатишди. Троцкий бўлса жиддий рақиб эди, Сталиннинг у билан кураши энгил кечмади. Бироқ Иосиф Виссарионович тўғри тактика қўллади: нутқларида, мақолаларида гап уларнинг ўртасидаги шахсий муносабатлар ҳақида эмас, масала ленинизмми ёки троцкизмми қабилда қўйилаётганини баён этарди. "Мен ўзимнинг устозим бўлган В. И. Лениннинг назарияси ва сиёсати, тажрибаси ва услубини сўзсиз сақлаш ва оммалаштириш тарафдориман", — деб уқтирарди Сталин. Шунинг учун, биз Ленини қаттиқ севганимиз учун, сўзсиз, Сталинни қўллаб-қувватлардик. Троцкий эгаллаб турган лавозимларидан четлаштирилди, унинг назарияси тор-мор келтирилди, ўзи эса кейинчалик Мексикада ўлдирилди.

Сталиндан кейин унинг ўрнига даъвогарлик қилаётган Маленков, Берия, Хрущевлар халққа эълон қилишга арзийдиган бирон-бир дастурга эга эмасдилар, шу сабабли ҳокимият учун бир-бирлари билан очикдан-очик ёқалашардилар. Шундай вазият вужудга келдики, натижада бутун ҳокимият амалда Маленковнинг қўлига ўтиб қолди. Хрущев на катта ҳуқуққа, на чуқур билимга эга эди. Берия эса ҳокимият учун очикдан-очик кураш олиб борарди. Уларнинг ҳар бири қуруқ амалпарастлигидан ташқари, маълум кучларга ҳам эга эди. Ана шундай тўс-тўполонда қайси отга дов тикишни ҳам билмайсан, киши...

Андрей Андреевич шундай деб, тоза ҳаводан мириқиб нафас олди, минерал сув қўшиб кучсизлантирилган ва муз бўлаклари солинган ярим стакан шотланд вискисини ичгач, оромкурсига қулай жойлашиб олди-да, гўзал манзарага, тропик ва субтропик дарахтларга, бахмал далалар узра солланиб юрган товуслар, туяқушлар, оҳулар, жайронларга

узоқ вақт мафтун бўлиб қолди, тўтиқушлар, қумрилар ва Шарқнинг бошқа сайроқи қушларининг ажиб навосига қулоқ солди.

Мен эса қариянинг табиатдан лаззатланаётганига халал етказмаслик учун "чурқ" этмас ва унга қараб: Владимир Ильич даврида РКП(б) Марказий Комитети Ташкилий бюроси аъзоси бўлган, кўпгина партия ва давлат лавозимларини эгаллаб турган бу кекса арбоб хотирасида партия ҳамда мамлакатнинг бутун тарихи мужассамлашган, — деб ўйга чўмардим.

ЖАР ЁҚАСИДА

Сталин умрининг охириги кунларида олий раҳбариятда кучни шундай жойлаштиргандики, натижада Маленков биринчи ўринга чиқиб қолди. Азалдан сергайрат бўлган Хрущев ўзининг салоҳияти ва имкониятлари чекланганини онгли равишда идрок қилиб, республикалар, ўлкалар, вилоятлар билан мулоқотларни кенгайтириш бобида партия ичида қизғин фаолият бошлаб юборди. У шу йўл билан ўз мавқеини мустаҳкамлади, таъсир доирасини кенгайтirdи. Берия бўлса улардан ҳар бирининг ожиз томонларидан фойдаланиб, гоҳ униси, гоҳ бунисига тилёғламалик қиларкан, умумдавлат ва умумхалқ аҳамиятига эга бўлган бир қатор йирик тadbирларни ишлаб чиқишда ва амалга оширишда ташаббус кўрсатди.

Узоқ йиллар Ички ишлар министрлиги ва Давлат Хавфсизлик Комитетиде ишлаган Берия ҳамма жойга ўз одамларини қўйганди. У қандай қилиб Сталиннинг ишончини қозонган эди, қандай қилиб улуг қудратга эга бўлди, сиёсий, иқтисодий, хўжалик ва бошқа фаолиятнинг муҳим соҳаларини қандай қилиб ўз қўлида тутиб турди? Қуйида бу ҳақда батафсил ҳикоя қилиниши сабабли, китобхонларга унинг таржимаи ҳолидаги айрим ўринларни эслатмоқчиман. 1899 йили Абхазияда туғилган, 1917 йилдан партия аъзоси, 1934 йилдан Марказий Комитет аъзоси, 1946 йилдан Сиёсий бюро аъзоси.

1921—1931 йилларда разведка ва аксилразведка идораларида ишлаган, Озарбайжон ВЧК¹ раиси ўринбосари, Грузия ва Кавказорти ГПУ² раиси бўлган. 1931 йилдан

¹ ВЧК — Бутун Россия Фавқулодда Комиссияси.

² ГПУ — Давлат Сиёсий Бошқармаси.

Грузия Коммунистик (большевиклар) партияси Марказий Комитети Биринчи котиби, 1932 йилдан айна бир вақтнинг ўзида Кавказорти ўлка ва Тбилиси шаҳар партия комитетлари биринчи секретари бўлиб турган. 1938 йилда Москвага келиб, СССР Ички ишлар халқ комиссари лавозимини эгаллайди. 1941 йилдан СССР Халқ Комиссарлари Совети Раиси ўринбосари вазифасини бажарган. Қаҳрамон, депутат, маршал. 1941 йилдан СССР Давлат Хавфсизлиги Бош комиссари ҳам бўлиб турган.

Кўриниб турибдики, разведка ва аксилразведка фаолияти унинг қон-қонига сингиб кетганди. У шахсан бадном қилиш, ишдан бўшатиш, ўзига ёқмаган кишиларни йўқ қилиб юбориш йўлларини пухта эгаллаган, бу ишларни ғоят устомонлик билан амалга оширарди. Шунингдек, у ўз манфаатлари йўлида одамларни юқори лавозимларга қўйиш, шубҳали ўтмишга эга шахсларнинг ожизликларидан фойдаланишда ҳам шайтонга дарс берарди. Албатта, бундай кимсалар фақат унгагина сўзсиз итоат қилишарди. Бироқ Берия қандай қилиб, партия-давлат фаолиятининг олий даражасига кўтарилди?

Эҳтимол, шу жойда мавҳум мулоҳаза юритаётгандирман, бироқ ҳар ҳолда, назаримда, бошқа жиҳатлар билан бир қаторда, икки омил бу борада муҳим аҳамият касб этган.

Хавфсизлик идораларининг бевосита саркори бўлган Ягода 1938 йил 15 мартда отиб ўлдирилганди, Ежов эса 1940 йилнинг май ойида қатл этилганди. Натижада бу идоралардаги бутун ҳокимият Бериянинг қўлига ўтди. У дарҳол ўз ёнига ишончли кишиларни тўплади. Масалан, 30—40-йилларда, Ўзбекистондаги қатағонларга шубҳали ишлар бўйича Бериянинг орадан қил ўтмас дўстлари Саджая ва Апресян бошчилик қилишган.

Иккинчиси — миллий омил. Ўша йилларда Москвада олий ҳокимият идораларида уч грузин — Сталин, Оржоникидзе, Енукидзе анъанавий тарзда ишлашарди. Инсон қай даражада байналмилал бўлмасин ва қайси лавозимни эгалламасин, қалбида маълум даражада миллий ҳиссиётларни, урф-одатларни, ота-онасининг анъаналарини сақлайди. Иосиф Виссарионовичнинг иккинчи хотини Надежда Аллилуева Сталин кўпинча Оржоникидзе ёки Енукидзе билан тўпланишганини, бунда грузинча гаплашганини, дастурхонни грузинча тузашганини, ичкилик ичишганини, кўнгил ёзишганини, куйлашганини қасрдадир ёзганди. Оржоникидзе ўзини-ўзи отиб ўлдирди, Енукидзе қамоқхо-

нада ўлди. Берия ана шу вазиятдан усталик билан фойдаланиб, Сталиннинг пинжига кириб олди.

Яна бир омил бор. Ҳашта йиллари хорижий мамлакатларда эълон қилинган баъзи мақолаларда Иосиф Жугашвили (Сталин)нинг болалик ва ўсмирлик чоғларига доир айрим қоронғи жиҳатлар тилга олинганди. Берия буни яхши билган. У жазо идораларидаги хизмати бўйича ўзининг содиқ сафдоши Жаффар Багиров билан бирга ўзларининг ижодий машқлари — мақолалари, нутқлари, алоҳида рисоласида Сталин камбағал оиладан чиққан, болалик чоғлариданоқ инқилобий ҳаракатларда қатнашган, ўзининг шоирлик истеъдодини камбағал деҳқонларга, ишчиларга бағишларкан, уларни бахт-саодат учун курашга чорлаган, деб гувоҳлик беришди. Уларнинг фикрича Сталин ўсмирлик чоғларида Грузия, Боку ва бутун Кавказортидаги инқилобий ҳаракатга қўшилган, кейин унга раҳбарлик қилган. Бунда шуниси ҳам муҳимки, уларнинг сўзларига қараганда, Сталин Кавказортининг мустақил инқилобий йўлини ишлаб чиққан ва амалга оширган (муаллифлар бунда Россиядаги инқилобий ҳаракат ва рус большевиклари таъсирини инкор қилгандилар). Шу тариқа Сталин Кавказдаги социал-демократик, озодлик ҳаракатининг ташкилотчиси ва раҳбари сифатида РСДРП таркибига кирди, унинг сафларида эътибор қозонди, Лениннинг энг яқин сафдоши ва дўсти бўлиб қолди.

Албатта, Сталин Бериянинг бу "хизматлар"ини кўрмаслиги ва баҳоламаслиги мумкин эмасди.

Берия қандай ҳуқуқлардан фойдалангани ва қандай таъсир кучига эга бўлганини икки мисолда кўрсатаман (ҳолбуки, бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин).

Ўзбекистон 1940 йилда мамлакатга 1,5 миллион тонна пахта топширганди, 1943 йилга келиб, бу кўрсаткич 500 минг тоннага тушиб қолди, яъни мазкур хом ашёни ишлаб чиқариш уч марта қисқарди. 1944 йилнинг бошларида ўша даврдаги Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи қотиби Усмон Юсуповни Москвага чақириб, Ташкилий бюро мажлисида унинг ҳисоботини тинглашади. Мажлисга раислик қилувчи А. С. Шчербаков унга мурожаат қилиб: "Ўртоқ Юсупов, мамлакат учун мана шундай оғир вақтда Сиз армия ва халқни иштонсиз қолдирмоқчимисиз?" — дейди. Ташкилий Бюро ўртоқ Юсуповга қаттиқ ҳайфсан эълон қилади. Қаттиқ хафа бўлган Усмон Юсупов меҳмонхонадан Берияга қўнғироқ қилиб, унга ўзининг

қайғуда эканлиги ва Ташкилий бюронинг у ҳақда чиқарган қарори хусусида сўзлаб беради. Кечқурун Бериянинг қабулхонасидан қўнғироқ қилишиб ярим соатдан ксйин меҳмонхона йўлаги олдида унга аталган машина туришини, Лаврентий Павловичнинг ҳузурига етиб келиши лозимлигини хабар қилишади. Усмон Юсупов қабулхонага кириб келганида, Берия кабинетдан чиқиб, уни кутиб олади, қўлини маҳкам қисиб: "Кетдик",— дейди.

Икковлон Сталиннинг Кремлга яқин дала ҳовлисига етиб келишади. Залга киришганда Сталин улар билан қизгин саломлашади. У Юсуповнинг деворий соатга қараганини кўриб: "Ўртоқ Юсупов, нима, соатинг йўқми?"— дейди ва шу заҳотиёқ ёнидан ўзининг соатини чиқариб, унга тортиқ қилади. Илиқ вазиятда, гангир-гунгур билан овқатланишади. Соат воқеаси матбуотда ёритилган, кинофильмда кўрсатилган. Ташкилий бюронинг У. Юсупов ҳисоботи бўйича қарорида унинг ахбороти эътибор учун қабул қилингани, Иттифоқ Халқ Комиссарлари Ўзбекистон учун зарур ёрдам кўрсатишлари лозимлиги расман таъкидланган, аммо унинг жазоланганлиги ҳақида бир оғиз ҳам сўз йўқ эди. Бу ерда Шчербаковга Сталиннинг ўзи қўнғироқ қилганлиги ёки унинг топшириғи бўйича телефон орқали хабар етказишганларига шак-шубҳа йўқ.

Партия XIX съездида Марказий Комитетнинг Ҳисобот маърузаси муҳокамасида сўзга чиққан Александр Фадеев Озарбайжонда зиёлилар билан ишлашга, адибларга ёрдам кўрсатишга зарур эътибор берилмаётгани, айрим ижодкорлар ёлгон айбловлар бўйича жазоланаётгани, қатағон қилинаётгани, бундай бедодлик республика Компартияси Марказий Комитетининг бевосита кўрсатмаси бўйича амалга оширилаётгани ҳақида гапириб, Багировни танқид қилади. Зал унинг сўзларини чапак чалиб қарши олади. Аммо орадан икки кун ўтиб, Фадеев яна сўз сўрайди: минбарга кўтарилиб, ўзининг биринчи чиқишида Озарбайжондаги аҳвол хусусида ноҳолис гапирганини, ҳақиқий аҳволни кўрмай-билмай туриб, масалани аниқламасдан, республика раҳбарларини айблаганини сўзлайди ва бунинг учун ўртоқ Багировдан ҳамда озарбайжонлик ўртоқлардан кечирим сўрайди. Залда гала-говур кўтарилади, одамлар бир-бирлари билан шивирлаша бошлайдилар. А. Фадеевнинг бундай ҳаракатидан кўпларнинг ҳафсаласи пир бўлади. Ахир у том маънода истейдодли адиб, улуг инсон, улкан обрў-эътибор қозонган эди-да?! Унинг "Ёш гвар-

дия"сини ёшлар ва мамлакатимиздаги ҳамда хориждаги одамлар катта қизиқиш билан ўқир эдилар. Бутун бошли авлод ана шу роман руҳида тарбияланганди.

Маълум бўлишича, биринчи марта сўзга чиққанидан кейин танаффус чоғида Берия Фадеевни чақириб, қаттиқ ҳақорат қилади, яна бир карра сўзга чиқиб, ўзининг нутқини хато деб тан олишни, кечирим сўрашни таклиф қилади. У бу билан кифояланмасдан, Маленковни ҳам ишга солади. Маленков ҳам ундан шуни талаб қилади. Жаффар Багиров бу съездда Марказком аъзоси, пленумда эса КПСС Марказий Комитети Президиуми аъзолигига номзод этиб сайланади.

А. Фадеев, афтидан, ўзининг бундай хўрланганини, иродасизлик қилганини ҳеч қачон унута олмаганди ва, шубҳасиз, бу — ижоди айна гуллаган бир пайтда — 1956 йили ўзини-ўзи ўлдиришининг сабабларидан бири эди. Берия 1953 йил декабрида, Багиров эса 1956 йилнинг май ойида отиб ўлдирилди. Шу тариқа бу учбурчак барҳам топди...

Кўплар катта шов-шувга сабаб бўлган "шифокорлар иши"ни яхши эслайди. 1953 йилнинг январь ойида "Правда" рўзномасининг бош мақоласида ва бошқа марказий рўзномаларда шифокор-қўпоровчилар, хоинлар, сотқинлар, қотиллар гуруҳи аниқланиб, зарарсизлантирилгани ҳақида ёзилди. Мақолада улар алоҳида ишонч ва диққат-этибор қозониб, олий раҳбарият аъзоларини даволаш билан шуғулланганликлари ҳақида гап борарди. Текширишда улар ёлланган эканликлари, Англия, АҚШ, Исроилнинг разведка идораларига ва сионизмга сотилган бу муртадлар кўзга кўринган совет арбобларига нотўғри ташхис қўйиш ва даволаш орқали уларни ўлдириш, шу йўл билан Совет Иттифоқининг раҳбарлик таркибини йўқ қилиб ташлаш борасида топшириқ олганликлари ва уни амалда қўллаганликлари тўла аниқланганлиги баён қилинганди. Рўзномаларда ёзилишича, профессорлар Левин, Плетнёв ва уларнинг ҳамтовоқлари А. М. Горькийни, В. В. Куйбишевни, В. Р. Менжинскийни ўлдиришган; чет эл разведка идораларининг фойдасига ишлаган профессор-терапевтлар Б. Коган, Фельдман, Гринштейн, Этингер ва бошқалар А. А. Ждановни, А. С. Шчербаковни ўлдиришган; АҚШ маъмурлари ана шу шифокорларнинг қўли билан совет раҳбариятини йўқ қилиб ташлаш йўл-йўриқларини амалга ошириш учун 100 миллион доллар маблағ берган ва ҳоказолар. Уларнинг ҳаммаси қамоққа олингани, суд

ҳукми билан лагерга жўнатилгани ҳақида хабарлар босилганди.

Бу ҳодиса 1953 йил январь ойида юз берганди. Сталин вафот этганидан сўнг Берия уларни дарҳол қамоқдан озод қилди, оқлади, уларнинг аввалги турар жойини, ишини қайтариб берди. Мамлакат ичкарисидаги Бериянинг тарафдорлари уни ҳақиқат, адолат, инсонпарварлик учун курашчи сифатида ҳар хил йўллар билан тарғиб қилишарди. У ўзининг "халис"лигини кўрсатиш учун махсус идораларнинг бир неча кўзга кўринган арбобларини қамоққа олиб, бутун айбни ўша пайтда КПСС Марказий Комитети Секретари, СССР Давлат хавфсизлик министри бўлиб турган С. Д. Игнатъевга ағдаришга қарор қилади. Таъбир жоиз бўлса, бахтни қарангки, бу пайтда Семён Денисович инфаркт бўлиб шифохонада ётганди. Аммо Берия уни КПСС Марказий Комитети Секретари лавозимидан четлатишга муваффақ бўлди.

Кейин маълум бўлишича, "шифокорлар иши"ни Бериянинг малайлари атайлаб уюштиришган экан. Шифокорларни қамоққа олиш, судлаш билан боғлиқ барча юмушлар, ишларни сохталаштириш ва мақолалар тайёрлаш уларнинг қўллари билан амалга оширилган экан.

С. Д. Игнатъев соғайиб чиққач, Бошқирдистон, сўнг Татаристон вилоят партия комитетларида биринчи секретарь бўлиб ишлади; 1983 йил ноябрь ойида у оламдан ўтди. У билан видолашиш учун марҳум ишлаган барча республикалар ва вилоятлардан делегациялар келди. Дафн маросимида КПСС Марказий Комитети, Олий Совет, Давлат Хавфсизлик Комитетининг масъул ходимлари иштирок этишди. С. Д. Игнатъевни катта ҳурмат-эҳтиром билан Москвадаги Новодевичье қабристонига дафн этдик.

Сталин вафот этганидан кейин Берия жиноий ишлар бўйича жавобгарликка тортилган жуда кўп маҳбусларни қамоқхоналардан чиқарди ва уларнинг киндик қони томган жойларга қайтишига рухсат берди. Албатта, булар шахсан Лаврентий Павловичнинг буйруғи билан озодликка чиққанликлари ҳақида хабардор этилган эди. Бу Бериянинг обрўсига-обрў қўшди!

У халқаро ишлар билан ҳам фаол шуғулланди. Югославия билан яхши дўстона алоқаларни тиклашни таклиф қилиб, совет томонидан ташаббус кўрсатди. Шу билан қардош югослав халқи, маршал Тито ва совет халқи ўртасидаги муносабат совет раҳбариятидаги баъзи бир кишиларнинг айби билан ёмонлашганига ишора қилди. Бошқа мамлакатлар билан муносабатларни яхшилаш, уларга нисбатан совет сиёсатини ўзгартириш ҳақида

таклифлар кирита бошлади ва бу ҳақда очиқ-ойдин гапирадиган бўлди. У халқаро майдонда ўз обрў-эътиборини ошириш учун саъй-ҳаракатларини аямади. Мамлакат ичкарасида республикалар, ўлкалар ва вилоятларнинг раҳбарларига зўр бериб тилёғламалик қила бошлади, улар билан тез-тез телефон орқали мулоқотлашиб, турли масалалар бўйича маслаҳатлашиб турар, уларнинг илтимосини қондирар, уларга ёрдам кўрсатарди.

Юқорида эслатилганидек, 1953 йилнинг апрель ойи охирида бизни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Биринчи котиби хонасига таклиф этишди. У ерга Марказий Комитетнинг котиблари ва Бюро аъзолари тўпланишганди. А. Э. Ниёзов Л. П. Бериядан "Хат" келганлиги ҳақида ахборот берди. Бу даврда Берия КПСС Марказий Комитети Президиуми аъзоси, Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари, Давлат Хавфсизлик Комитети билан бирлаштирилган Ички ишлар министрлигига етакчилик қиларди.

"Хат"ни овоз чиқариб ўқишди, унинг мазмуни билан танишиб чиқилгач, хонага мудҳиш сукунат чўкди. Гап шундаки, унда миллий республикаларда зарур миқдорда кадрлар етишиб чиққани, улар партия, давлат идоралари, халқ хўжалигининг барча тармоқларига муваффақиятли тарзда раҳбарлик қилишлари мумкинлиги, шундай экан, у ерларга марказдан ва бошқа республикалардан кадрлар юборишга зарурат йўқлиги, миллий республикаларнинг раҳбарлик лавозимларида ишлаётган "бегона" ходимларни илгари яшаб турган ва ишлаган жойларига қайтариб юбориш мақсадга мувофиқ эканлиги, уларни миллий кадрлар билан алмаштириш лозимлиги ҳақида гап борарди.

"Хат" шундай йўсинда ёзилган эдики, унда миллий кадрлар ҳақида "ғамхўрлик" қилинар, маҳаллий ходимларни тарбиялаш ва тайёрлаш, партия ва давлат идораларини "тубжойлаштириш" тамойили рўёбга чиқарилаётгандек таассурот қолдирарди. Аммо очиқ айтилмаган бўлса ҳам "Хат"нинг мазмунидан Бериянинг шахсан ўзи бошчилик қилаётган соҳалар бундан мустасно эканлиги кўриниб турарди. Шуниси диққатга сазоворки, ушбу "Хат" КПСС Марказий Комитетида кўрилмасдан, муаллифнинг секретариатидан келганди.

Раислик қилувчи фикримизни сўради. Кимдир рўйхатни тузишга киришиш лозимлигини айтди. Менга министрликлар, идоралар ва Министрлар Совети девони бўйича раҳбар кадрларнинг миллий таркибини аниқлаш, уларнинг бирини иккинчиси билан алмаштириш борасида таклиф тайёрлаш топширилди.

Мен сўз олиб, ўз фикримни баён этдим. Дарҳақиқат, тубжой миллат — ўзбеклардан раҳбар лавозимлар учун малакали кадрлар тайёрлаш муҳим ва кечиктириб бўлмайдиган, диққат-этибор талаб қиладиган вазифа. Бу борада камчиликларимиз бор, албатта. Бундай кадрларни дадиллик билан юқори лавозимларга кўтариш керак. Шу билан бирга, Ўзбекистон Болтиқбўйи ва Кавказортига ўхшаш баъзи республикалардек бир миллатдан таркиб топган эмас. У кўп миллатлидир. Бу далилни инкор этиб бўлмайди. Айни дамларда халқ хўжалигининг асосий бўғинлари, умуман, малакали ходимлар билан таъминланган. Албатта, баъзи бир мутахассисларнинг камчиликлари, нуқсонлари бор, айримлари жиддий хатоларга йўл қўяди. Бундай ҳолларда ҳар бир алоҳида олинган ходим билан масалани муҳокама қилиш, ҳал этиш керак. Бироқ ҳозир кадрлар сиёсатини қисқа муддатли кампанияга айлантириш мақсадга мувофиқ бўлмаса керак.

Менга, модомики "Хат" юборилган экан, биз унга жиддий муносабатда бўлмоғимиз керак, деб эътироз билдиришди. Шунда мен: "Ўзбекистонда туғилиб-ўсган, аммо миллати ўзбек бўлмаган ўртоқлар нима қилишади? Иккинчи томондан, Тожикистон, Қирғизистон, Туркманистон, Қозоғистонда ўзбеклар оз эмас. Нега энди улар ҳуқуқсиз, иккинчи нав одамлар бўлиб қолишлари, бошқалар билан бирга раҳбарлик лавозимларида ишламасликлари керак?" — деб савол бердим.

Бошқа баъзи бир ўртоқлар ҳам "Хат"да баён этилган таклифлар хусусида анча эҳтиёткорлик ва босиқлик билан салбий фикр билдиришди. Йиғилишимиз расмий бўлмаганидан, қарор қабул қилмасдан, масалани ҳар тарафлама ўйлаб кўришга ва яна бир карра тўпланишга келишдик.

Эртаси кун мен кабинетимда ўринбосарларим — М. З. Мирзааҳмедов, А. Н. Рудин, ёрдамчим П. А. Сибирцев ва Ишлар бошқармаси бошлиғи вазифасини бажарувчи В. С. Гукасов билан бирга ўтириб, Министрлар Совети мажлисининг кун тартибини тузаётган эдик. Кутилмаганда Москвадан кўнғироқ бўлиб қолди. "Сиз билан Лаврентий Павлович сўзлашади," — деб огоҳлантиришгач, алоқани улашди. У салом-алиқни бир четга суриб қўйиб: "Нега менинг "Хат"имга қарши сўзладинг?" — деб дағдаға қила бошлади. Жавоб тариқасида ўзимнинг нуқтаи назаримни баён қилдим. У фикримни охиригача тингламасдан, шундай бўралаб сўкдики, унинг оғзидан чиққан сўзларни бу ерда ишлатиб бўлмайди. "Ишдан бўшатаман, кулингни

кўкка совураман",— деб пўписа қилди ва зарда билан телефон гўшагини жойига қўйди.

Шу заҳотиёқ А. Э. Ниёзов билан боғланиб: "Мени Марказкомнинг бошқа секретарлари билан бирга қабул қилинг",— дедим. Келишувимизга мувофиқ, икки соатдан кейин унинг қабулига кирдим. Ниёзовнинг хонасида Р. Е. Мельников ва М. А. Абдураззоқовлар ўтиришарди. Л. П. Берия билан бўлган суҳбат хусусида ахборот бериб, эгаллаб турган вазифамдан озод қилишларини сўрадим. Узоқ ўтирдик. Амин Эрматович: "Ўйлаб кўрамиз. Қизишманг. 1 Май байрамини хотиржам ўтказиб олайлик, кейин маслаҳатлашамиз",— деб сўзини якунлади.

1 Май куни Тошкент меҳнаткашларининг байрам намойишида республиканинг бошқа раҳбарлари билан бирга мен ҳам минбарда турар, жилмаяр, юзимга қувноқлик тусини берардим. Бироқ руҳий ҳолатимни, миямда машъум фикрлар айланиб юрганини, юрагимнинг безовта ураётганини ҳеч ким кўрмас ва сезмас эди.

Мен билан бўлган суҳбатдан кейин янада қутуриб кетган Берия энди бошқаларни ишга солди. 3 май куни туманлардан бирига жўнаб кетмоқчи бўлаётганимда қўнғироқ бўлиб, Марказкомга етиб келишим лозимлигини айтишди. Хонага кирганимда у ерда бюро аъзолари ўтиришарди. Биринчи секретарь мени Министрлар Совети Раиси лавозимидан озод қилиш ҳақида таклиф борлигини айтди.

Генерал И. Е. Петров — Туркистон ҳарбий мавзеи қўмондони:

— Нега?

Жавоб:

— Москвадан қўнғироқ қилиб, шундай таклиф билдиришди.

В. А. Билбас:

— Ким қўнғироқ қилди?

А. Э. Ниёзов:

— Лаврентий Павлович Берия.

Шу пайт мажлисда иштирок этаётган бюро аъзолари, айниқса, Р. Е. Мельников, А. М. Баскаков, И. Е. Петров, М. А. Абдураззоқов ва бошқа ўртоқлар норозилик билдиришиб раислик қилувчига: "Берияга айтинг, Н. А. Муҳитдиновни Министрлар Совети Раиси лавозимида қолдириш лозим", дейишди.

4 май куни мени яна Марказий Комитетга чақиришди. Бюро аъзоларининг ҳаммаси йигилиб бўлгач, А. Э. Ниёзов Л. П. Берияга қўнғироқ қилгани ва уни СССР Пахтачилик

министрлиги тугатилганлиги ва собиқ министр Усмон Юсуповни Ўзбекистон Министрлар Советининг Раиси лавозимига тавсия қилганини айтди. Мен биринчи бўлиб сўзга чиқдим. "Мени исталган вилоятга ишга ёки Ижтимоий фанлар академиясига ўқишга юборинглар. У. Ю. Юсуповни Министрлар Советининг Раиси этиб тайинланглар",— дедим. Бюро аъзоларининг айримлари бу фикрга эътироз билдиришди. Бунга улар У. Юсуповнинг ўтмиш фаолиятидаги хатоларини далил қилиб кўрсатишди. Узоқ давом этган қизгин муҳокамадан сўнг Секретариатга бу борада таклифлар тайёрлаш хусусида топшириқ берилди.

6 май куни эрталаб Амин Эрматович менга қўнғироқ қилиб: "Ўзузимга бирров кириб ўтолмайсизми?"— деди. Кирдим. Хонада Марказий Комитетнинг бир неча секретарлари ва Ш. Рашидов ўтиришарди. Ниёзов вужудга келган вазиятдан ранжиб ва менинг қаттиқ туриб қилган илтимосимни рўкач қилиб, танишишим учун қўлимга қўйидаги ҳужжатни тутқазди. Унда шундай дейилганди:

"Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми томонидан тасдиқланиш учун қўйидаги таклифлар киритилсин:

— Ўртоқ Н. А. Муҳитдинов илтимосига кўра, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Раиси лавозимидан озод этилсин;

— Ўртоқ У. Ю. Юсупов Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Раиси этиб тайинлансин;

— Ўртоқ Н. А. Муҳитдинов Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюроси аъзоси, Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари ва Ўзбекистон ССР ташқи ишлар министри этиб тайинлансин".

Матни ўқиб чиқиб: "Мени чеккароқ вилоятга юборишнинг иложи йўқми?"— деб сўрадим. Ҳамма эътироз билдирди. Шу сабабдан рози бўлдим.

Куннинг иккинчи ярмида Марказий Комитет Бюросининг мажлиси бўлиб ўтди. Амин Эрматович юқорида зикр этилган лойиҳани ўқиб эшиттирди. Ҳеч ким сўзга чиқмади. Ҳамма сукут сақлаганича розилик билдирди. Бюро мажлисидан кейин ҳамма менинг хонадонимга борди. Тун оққунча бирга ўтирдик, чой ичдик, гурунглашдик.

Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми Раиси Ш. Рашидов ва Президиум Секретари Ж. Илҳомова ўша куниёқ, яъни 6 майда менинг вазифамдан озод этилганим ҳақидаги Фармонга имзо чекишди.

7 май куни эрталаб, янги ишимга боришга ҳозирлик кўраётганимда, кутилмаганда Амин Эрматович қўнғироқ қилиб қолди ва тўппа-тўғри Марказкомга стиб келишимни

сўради. "КПСС Марказий Комитетидан қўнғироқ қилишиб, Муҳитдинов ҳақидаги қарорни амалга оширмай турингиз дейишди", — деди Амин Эрматович хонага киришим билан. Маълум бўлишича К. Е. Ворошилов, Н. С. Хрушчев, В. М. Молотов, А. Н. Косигин, Н. А. Булганин менинг ишдан озод қилинишимга эътироз билдиришипти. Ўз сўзида қаттиқ туриб олган Берияни Г. М. Маленков, Л. М. Каганович, А. И. Микоян қўллаб-қувватлашган. Бироқ шунга қарамасдан, кўпчилик менинг мазкур лавозимда қолишим тарафдори бўлгани учун А. Э. Ниёзовга қўнғироқ қилиб, шу ҳақда хабар қилишган экан.

Мен билан боғлиқ масалага нега бунчалик диққат-этибор кўрсатишди? Гап шундаки, иттифоқдош республикаларнинг Министрлар Совети Раислари лавозими Марказий Комитет Сийсий Бюроси тасарруфига кирарди. Бунинг устига, мен КПСС Марказий Комитети аъзоси, СССР Олий Советининг депутаты эдим. Афтидан, Сийсий Бюро аъзоларидан айримлари мен ҳақимда маълум тасаввурга эга бўлганликлари учун ҳам масала шундай тус олганди.

Воқеалар шиддат билан ривожланиб борарди. Ўша куни кечқурун Москвадан яна А. Э. Ниёзовга қўнғироқ қилишипти. "Сизларнинг Ҳукуматингиз Раиси теварагида катта баҳс келиб чиқди. Шунинг учун биз ўйлаб кўриб, масалани кескинлаштирмасликка қарор қилдик. Л. П. Бериянинг таклифига рози бўлдик. Муҳитдинов ҳали ёш, юқори лавозимларда ишлашга улгуради", — дебди Н. С. Хрушчев.

Менинг вазифамдан озод қилинишим ҳақидаги Фармон 8 май куни эрталаб рўзномаларда эълон қилинди. Дарҳол Министрлар Советига етиб келиб, бино олдида Усмон Юсуповни кутиб олдим. Бир неча дақиқадан кейин А. Э. Ниёзов келди ва залга ходимларни йиғиб, У. Юсуповни Министрлар Совети Раиси лавозимига тайин қилинганини ва мени бошқа ишга ўтганимни эълон қилди. Йиғилишдан сўнг Усмон акани кабинетга бошлаб кириб, ҳамма ҳужжатларни кўрсатдим, иш йўсини билан таништирдим, кейин иккаламиз ўтириб, самимий суҳбатлашдик.

Эртаси кун — 9 май, Ғалаба байрами. Ҳамма одамлар уруш фахрийларини табриклашди ва қутлашди, сайлларда, зиёфатларда, учрашувларда собиқ жангчилар диққат-марказда туришди, уларга гуллар, совғалар тақдим этишди. Мен эса, ўтган урушнинг биринчи кунидан охиригача иштирок этган, бир неча марта яраланган, талайгина жанговар мукофотларга эга бўлган офицер, эрталаб

машина сўраб, унга қақир-қуқурларимни ортдим, рафиқамни кабинага ўтказиб, ўзим болаларим билан юкхонага чиқдим; квартирани бўшатиб, Эски шаҳарга — Аллон маҳалласидаги ота-онамнинг уйига жўнаб кетдим. Отам бизни қучоқ очиб кутиб олиб, чоғроқ хонани бўшатиб бердилар. Навбатдаги хизмат вазифам ўзгаргунига қадар бола-чақам билан шу хонада яшадим.

Ўз ихтиёримга зид равишда дипломат бўлиб қолганимдан, дипломатия нима, уни чет эл мамлакатлари билан бевосита алоқалари бўлмаган Ўзбекистонда қандай қилиб амалга ошириш мумкинлигини билиб келиш учун Москвага учиб кетдим. Бу борада қилинадиган ҳамма юмушлар СССР Ташқи ишлар министрлиги рухсати ёки розилиги билан амалга ошириларди.

Москвага етиб келиб, Ўзбекистоннинг Доимий ваколатхонасидан В. М. Молотовнинг қабулхонасига қўнғироқ қилдим. Ўзимни таништирганимдан кейин: "Вячеслав Михайловичга илтимосимни етказинг — мени қабул қилсин", — дедим. Орадан сал фурсат ўтиб, қўнғироқ бўлди ва "Вячеслав Михайлович сизни кутмоқда. Машинани қасрга юборайлик?" — деб сўрашди. Мени хонада қорамтир-кўк тусдаги костюм, қордай оппоқ кўйлак, мовий галстук боғлаган, қора туфли кийган В. М. Молотов самимий кутиб олди. "Мана Сиз ҳам дипломат бўлдингиз, — деди у кўлимни қисар экан. — Энди биз ҳамкасблармиз". Молотов мени оромкурсига ўтказди-да, ўзи рўпарамга ўтирди. Бизга икки стакан чой келтиришди, столга қанд, конфетлар, тилимланган лимон ва қоқ қилинган тешиккулча қўйишди. Мезбон чой ичишга таклиф қиларкан, сал-пал дудуқланиб: "Сиз, ўзбекистонликлар, назаримда, кўк чой ичасизлар, бизлар эса кўк чой дамлашни билмаймиз. Устига-устак, Москванинг об-ҳавоси, иқлим шароитлари кўк чой ичишни мусоид қилмайди", — деди.

Шундан сўнг у республика раҳбариятида рўй берган ўзгаришлардан хабардор эканлигини билдирди. "Ғаройиб, афсоналар билан йўғрилган, гўзал ва бой ўлка — Ўрта Осиёда ақалли бир марта ҳам бўлмаганлигимдан чуқур афсус чекаман", — деди у фикрида давом этиб. Республика аҳолисининг ҳаёти, ишлари, муаммолари билан қизиқди. "Ҳали ёшсиз. Биз ҳам ёшлигимизда инқилобий ҳаракатда қатнашганмиз", — деди у кўзларимга тик боқиб. Сўнгра у В. И. Ленин билан бирга ишлагани, Владимир Ильич ташқи сиёсат билан қандай шуғуллангани ҳақида сўзлади. Менинг қизиқишимни кўриб, у ўзининг Гитлер билан

учрашгани, унинг феъл-атвори, Риббентроп¹ билан ўтказилган музокаралар, Техрон, Ялта, Потсдам конференцияларини қандай тайёрлаганликлари ва ўтказганликлари, уларнинг муҳим натижалари хусусида ҳикоя қилиб берди.

У ўтган урушда оламшумул ғалабани қўлга киритганимизни, бунда, шунингдек, йирик ташқи сиёсий муваффақиятлар ҳам ёрдам берганини таъкидлади. У собиқ иттифоқчиларимиз ва бошқа душман доиралар жаҳондаги вазиятни ўзгартириш учун тишларини қайраб бизга қарши режалар тузастганликлари, бу йўналишда улар, айниқса Сталин вафотидан кейин фаолашиб қолганликлари, эндиликда бизнинг асосий вазифамиз — энг кўп даражада ҳушёрлик ва қатъият кўрсатиш, халқаро, майдондаги сиёсий ютуқларимизни мустаҳкамлаш, янада тараққий эттиришдан иборат эканлиги хусусида гапирди.

Пировардида у: "Мамлакат дўстларининг сонини ошириш, унинг душманларини зарарсизлантириш, иттифоқчилар билан бирликни мустаҳкамлаш, социализм ва коммунизм қурилиши учун халқаро майдонда мақбул шарт-шароитлар яратишдек ленинча ташқи сиёсатни оғишмай, ижодий тарзда амалга ошириш совет дипломатларининг бурчидир", — деди.

Вячеслав Михайлович билан бўлган икки соатлик суҳбат давомида илгари дипломатия ҳақидаги ўқиган ва эшитганларимдан кўра кўп нарса билиб олдим. Бу тажрибали арбобнинг ўзини тута билиши, меҳригисси, кенг мушоҳада юритиши менда ўзимга ишонч ҳиссини уйғотди, баъзи бир шубҳаларни ёзиб юборди. Қизиқарли фикрлари ва берган тавсиялари учун унга миннатдорчилик билдириб, уни Ўзбекистонда меҳмон бўлишга таклиф этдим. Молотов мен билан самимий хайрлашаркан, яқин орада Ўрта Осиёга сафар қилишга умид билдирди. Афсуски, унинг бу нияти амалга ошмади.

1953 йилнинг 1 июли. Москвадан қўнғироқ қилишиб, Ниёзов, Мельников ва мени шу бугуноқ Москвага учиб боришимиз кераклигини айтишди. "Қайси қатнов билан учиб келишингизни хабар қилинг. Аэропортда сизларни кутиб олишади ва нима сабабдан таклиф этишганини айтишади", — деб таъкидлашди улар.

¹ Риббентроп Иоахим — фашистлар Германияси ташқи ишлар министри. 1946 йилда Халқаро Ҳарбий трибунал ҳукми билан Нюрнбергда қатл этилган.

Москвага тунда учиб келдик. Бизни кутиб олувчилар эртага, 2 июль куни соат 10-00 да Кремлнинг Свердлов залида КПСС Марказий Комитетининг пленуми очилишини, қандай масала муҳокама этилиши пленум очилиши чоғида айтилишини хабар қилишди.

Ҳаммамиз — Марказком аъзолари ва аъзолигига номзодлар, Марказий Ревизия комиссияси аъзолари, махсус таклиф қилинган кишилар залда тўпландик. Марказий Комитет аъзолари пленум президиумидан жой олишди. Г. М. Маленков пленумни очар экан шундай деди: "Кун тартибида битта масала — "Бериянинг иши". Эътирозлар йўқми?" Шундан сўнг у Марказий Комитет Президиуми Берия томонидан социалистик қонунчилик, партиянинг низом талаблари мунтазам бузилганлиги, унинг хизмат вазифасини суиистеъмол қилганлиги, давлат ва халққа зарар келтирувчи ўзбошимчалик хатти-ҳаракатлари содир этганлиги ҳақида чидаб бўлмас далиллар борлигини батафсил муҳокама қилганлигини ва аниқлаганлигини билдирди.

У нутқини тамомлаб, Н. С. Хрушчевга сўз берди. Никита Сергеевич Бериянинг бир неча йиллик жиноий фаолиятини таҳлил қилиб берди. У фақат совет кишиларини оммавий қатағон этибгина қолмасдан, эгаллаб турган лавозимини суиистеъмол қилган, халқ хўжалигининг бошқа ҳал қилувчи соҳаларида, ички ва ташқи сиёсатда жиноий хатти-ҳаракатлари билан давлатга зарар етказган.

Никита Сергеевичнинг ҳаяжонли нутқи жиддий, муайян мисоллар билан тўлиб-тошган эди. "Берия — партия ва халқнинг душмани, ниқобланган сотқин, унга Марказий Комитет, партия, давлат идораларида жой бўлиши мумкин эмас. Унинг жойи қамоқхонада", — деб сўзини тамомлади у. Шундан сўнг минбарга Н. Н. Шаталин кўтарилди. У махсус ҳайъат Бериянинг иш кабинети, қабулхонаси, дала ҳовлиси ва хонадонини текшириб, қасрдан нима топганлигини айтди. Рўйхатда бир қатор арбобларни — бунга олий раҳбариятнинг бир неча аъзолари ҳам кирарди — бадном қилувчи ҳужжатлар, далиллар, фақат махсус ҳужжатгоҳда сақланиши лозим бўлган алоҳида аҳамиятга молик маълумотлар бор эди.

Шундан сўнг Николай Николаевич Берия қандай қилиб бошқаларни кузатгани, қулай пайт келиши билан бундай шахсларни йўқ қилиш учун "исботлар" тўплагани ҳақида ҳужжатлар топилганини ҳам айтди. Бериянинг маънавий қиёфаси, тубан хулқи ҳақида гапириб, унинг пўлат

сандиқларидан хотин-қизлар буюмлари, ҳатто ички либослари ҳам топилганини санаб берди.

Бу уч нутқ ҳаммада Берияга нисбатан чуқур нафрат уйғотди. Масалани кенг муҳокама қилиб ўтирмадик, чунки ҳамма ишнинг моҳиятини тушуниб етган эди. "Нима сабабдан бу ерда Бериянинг ўзи йўқ?"— деб савол берди кимдир.— Марказий Комитет аъзоси, Министрлар Совети Раисининг ўринбосари сифатида унга нисбатан қўйилаётган айбловларга, унинг қандай қилиб бунчалик тубанлашганига жавоб талаб қилайлик ва шу ердаёқ уни шафқатсизлик билан жазолайлик". Бу саволга мажлисга раислик қилувчи Маленков: "Марказий Комитет Президиумида масалани ҳар томонлама муҳокама қилганимиздан кейин, унинг томонидан ифвогарлик ва ҳатто газандалик содир этилмаслиги учун Берияни қамоққа олдик. Ҳозир у қамоқхонада ўтирипти",— деб жавоб берди.

Раҳбариятнинг таклифи билан пленум бир овоздан Л. П. Берияни эгаллаб турган ҳамма лавозимларидан бўшатиш, партия сафидан ўчириш ва ишини тергов-суд идораларига ошириш ҳақида қарор қабул қилди.

Мазкур пленум хусусида яна икки оғиз сўз. Бериянинг жиноятлари муҳокама этилаётганда унинг бир қатор республикалар раҳбарларига ялтоқлик қилгани, кадрлар ҳақида маҳаллий идораларга юборган "Хат"и хусусида ҳам гапириб ўтилди. Афтидан, бошқа жойларда ҳам мазкур "Хат"нинг ифвогарона моҳиятини пайқаб олишганга ўхшайди. Бериянинг мақсади мамлакат халқларининг миллий туйғуларини қитиқлаб, жойлардаги ҳокимиятни "тубжойлаштириш" ҳақида хўжакўрсинга ғамхўрлик кўрсатиш, шу йўл билан миллатларни, уларнинг кадрларини бир-бирига гиж-гижлатиш, уларнинг бирини миллатчиликда, иккинчисини шовинизмда айблаб, бундан фойдаланган ҳолда, республикалардаги, унинг ўзига ҳамда ҳамтовоқларига маъқул келмаган шахсларни ўртадан кўтариш, уларнинг ўрнига ишончли одамларини қўйишдан иборат эди. Бу машъум "Хат" пленумдан сўнг ҳамма ерда йўқ қилинди, Бериянинг кўрсатмасини бажаришга, кадрларни алмаштиришга шошилган кишилар қораландилар.

Кунларнинг бирида "тор доира"да ўтирарканмиз, кайфи чоғ бўлган Никита Сергеевич, дил розини изҳор этиб, Берияни қандай қилиб қўлга олганликларини сўзлаб берди. Унинг сўзларига қараганда, ғоя Никита Сергеевичнинг ўзидан чиққан. Дастлаб у гарчи Бериянинг одамлари ҳар бир раҳбарни кузатаётганини, уларнинг сўзларини яширинча тинглаётганини билса-да, таваккал қилиб, бу ҳақда

Маленков билан гаплашади. Устига-устак, Маленков ва Берия кўп йиллардан бери дўст бўлишган. Хрушчев ва Маленков бу масалани машинада, шивирлашиб ҳал қилишади. Георгий Максимиллианович Бериянинг қўнорувчилиги фаолияти қандай оқибатларга олиб бориши мумкинчилигини тушуниб, бир оз ўтгач, Н. С. Хрушчевнинг мулоҳазаларига қўшилади. Эртаси кун К. Е. Ворошилов, сўнг Л. М. Каганович билан яккама-якка суҳбат бўлиб ўтади. Каганович гапга қулоқ солиб бўлгач, "Хўш, Никита Сергеевичнинг фикрини яна ким қувватлайди?"—деб сўрайди. Жавобни эшитгач, қўллаб-қувватлашга рози бўлади. Н. А. Булганин эса Берияни четлаштириш ва зарарсизлантиришнинг қатъий тарафдори бўлиб чиқади. Бериянинг ишини Президиумда муҳокама қилиш ва уни дарҳол қамоққа олиш режаси қатъий махфийлик билан ишлаб чиқилади. Бу ишларнинг ҳаммасини ҳарбийлар кучи билан амалга оширишга қарор қилинади. Уни тайёрлаш ишига Г. К. Жуков жалб қилинади, бевосита раҳбарлик қилиш эса маршал К. С. Москаленконинг зиммасига юклатилади.

Режа қандай қилиб амалга оширилди? Белгиланган вақтда Марказий Комитет аъзолари мажлислар залига киришади. Берия энг сўнгилардан бири бўлиб залга киради, жойига бориб ўтиради. Шу заҳоти йўлакларда ва қабулхонада қолган унинг соқчилари, бириктирилган одамлари ҳамда ёрдамчилари ушланадилар. Бинони маршал К. С. Москаленко бошчилигидаги махсус гуруҳ ходимлари эгаллайди. Худди шу лаҳзада Кремлнинг қаватларидаги ва ташқарисидаги қўриқлаш постлари алмаштирилади.

Маленков Президиум Мажлисини очиб: "Келинлар, Бериянинг масаласини кўриб чиқайлик",—деб эълон қилади ва Хрушчевга сўз беради. Хрушчев дарҳол унинг ҳамма жиддий айбларини очиқчасига тўкиб солади. Берия ўзининг шаънига айтилган гапларни кескин рад этиб, унинг сўзларини бўла бошлаганида, бошқалар дарҳол гапга араллашиб, унинг хатолари ва нотўғри хатти-ҳаракатлари ҳақида гапира бошлашади. Вазиятни тушунган Берия стол устида турган портфелга қўл чўзганида Никита Сергеевич дарҳол портфелни ундан тортиб олиб: "Шумлик қилма, Лаврентий!"—дейди. Портфелда тўппонча бор экан. Кескин даҳанаки жангдан кейин Маленков ўрнидан туриб: "Келинлар, пленум чақириб, масалани ўша ерда муҳокама қилайлик",—деб таклиф қилади. Бериядан ташқари ҳамма бу фикрга рози бўлди. Шу билан мажлис ёпилади. Ҳамма ўрнидан туриб, кета бошлайди. Берия мажлислар залидан

чиқаетганида уни эшик ёнида ушлаб, қамоқхонага олиб кетишади.

Уни ДХК ёки ИИМ қамоқхонасида эмас, балки кўзга ташланмайдиган бинолардан бирига қамашади. Соқчилар қўриқлаган бу бинода айнан Берия ўтирганини ҳеч ким хаёлига ҳам келтиролмасди.

Яна битта масала: пленум 2 июль куни очилди, аммо у ҳақидаги материаллар 10 июлда эълон қилинди. "Бериянинг иши" жуда тез — уч кун ичида муҳокама қилиниб, ҳал этилди. Хўш, қолган кунларда Марказком, Ҳукумат қайси ишлар билан банд бўлди? Бу кунларда махсус идораларнинг фаолияти, уларнинг кадрлари ва ижтимоий-давлат тузуми билан боғлиқ ҳужжатлар, муаммолар мажмуи ўрганилди. Буларнинг ҳаммаси қарорнинг ўзида, нутқларда, мажлис баёнида ва амалий ишларда кенг ёритилди. Бу ҳужжатларда гап қуйидагилар ҳақида борарди:

— бирлашган Ички ишлар министрлигининг марказий идораларигагина эмас, маҳаллий идораларига ҳам суқилиб кирган, Берия ва унинг одамлари томонидан қўйилган нопок, шубҳали унсурларни ишдан четлаштириш;

— бу идораларда ишлаш учун партия ва давлат ходимлари таркибидан кўп миқдорда малакали кадрлар жўнатиш;

— 30-йилларда ва ундан кейинги даврда қатағон қилинганларнинг ишини синчиклаб ўрганиш;

— Бериянинг, ундан илгари эса Ягода ва Ежовнинг махсус идораларни партия ва давлатдан юқори қўйишга интилганликларини қоралаш, бундан кейин улар учун қатъий тартиб ўрнатиш, уларнинг партия раҳбарлиги остида ва Ҳукумат таркибида фаолият кўрсатишларини қатъий белгилаб қўйиш;

— марказий ва маҳаллий партия идоралари зиммасига махсус идораларнинг фаолияти билан астойдил ва бевосита шуғулланиш вазифасини юклатиш.

Бериянинг кейинги тақдири ҳақида шуни айтиш мумкинки, сўроқ ва тергов ишлари тугаб айблов ҳужжатлари тузилгач, суд жараёни бошланиши лозим эди. Аммо ўртада бир муаммо кўндаланг бўлиб қолади. Агар тергов қилинаётган маҳбус ҳарбий унвон соҳиби бўлса, уни ўздан юқорироқ унвон ёки даражага эга бўлган кишигина суд қилиши мумкин экан. Берия эса маршал ва Совет Иттифоқи Қаҳрамони эди. Шунинг учун ҳам "махсус суд маҳкамаси" тузилди. Унга атоқли маршал,

икки марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони Иван Степанович Конев бошчилик қилди. Суд жараёни қандай тугаганлигини юқорида баён этган эдик.

ЯНА ЎЗБЕКИСТОН ҲУКУМАТИДА

Берия отиб ўлдирилгандан кейин орадан кўп фурсат ўтмай, мени аввалги вазифамга тиклашди — яна республика Министрлар Совети Раиси этиб тайинландим. Сирасини айтганда, бу маросим аввалгидек такрорланди, А. Э. Ниёзов ва Марказий Комитет Бюроси аъзолари Катта мажлисоҳдаги Президиумда ўз ўринларини эгаллашди. Амин Эрматович Фармонни ўқий бошлаганди, шу ерда ҳозир бўлган ходимлар унинг сўзларини қарсақлар билан бўлиб юборишди. Жамоанинг менга бўлган муносабатидан ҳаяжонланиб кетдим. Маросимдан кейин шу заҳотиёқ ишга киришдим. Аниқроғи, раҳбарият кетганидан кейин деярли иш кунининг охиригача тўхтовсиз равишда ҳузуримга кирган ўртоқларнинг табриklarини қабул қилдим.

Эртаси кун ишлар бошқарувчиси ҳузуримга кириб, мен илгари яшаган ўша манзилгоҳ бўш турганлигини, уни ҳеч ким банд этмаганлигини билдирди. Оиламни кўчириб келишга рухсат сўради. Миннатдорчилик билдириб: "Кутиб турайлик-чи",— дедим. Кечқурун уйга қайтиб, рафиқам ва фарзандларимга қайтадан кўчиб боришимиз лозимлигини айтганимда: "Бобомизникида бинойидай яшаяпмиз",— дейишди улар. Катта қизим бўлса: "Яна кўчириб юборишса нима қиламиз?"— деб сўради соддалик билан. Бироқ орадан икки кун ўтиб, аввалги манзилгоҳга кўчиб ўтдик.

Шундан сўнг бир қатор тадбирлар ўтказдик. Шулардан иккитасига китобхонларнинг диққатини жалб қилмоқчиман: улардан бири ўлкага хос касалликлар бўйича илмий конференция чақирганимиз бўлса, иккинчиси, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархларини қайта кўриб чиққанимиз бўлди.

1953 йилнинг охирларида республика Компартияси Марказий Комитети ва Ҳукумати йирик олим-шифокорлар маслаҳатига кўра, ўлка тиббиёти бўйича конференция ўтказишга қарор қилиб, Иттифоқ идораларига мурожаат этдик. У ерда бизнинг таклифимизни қўллаб-қувватлашди. Тайёргарлик ишлари қизиб кетди. Конференция 1954 йили бўлиб ўтди. СССР Тиббиёт Фанлари академияси вице-президенти Ф. Г. Кротов, СССР Соғлиқни сақлаш министрининг биринчи ўринбосари А. Г. Шчупик, Ўзбекистон

ССР Соғлиқни сақлаш министри Р. Соатов, жаҳонга танилган совет олимлари — академиклар К. С. Скрябин, Е. Н. Павловский, профессорлар А. Юнусов, О. Н. Павлова, Н. Мўминов, А. В. Каценович, Г. Маҳқамов ва бошқалар ўз нутқларида Совет ҳокимияти йилларида ўлкада жуда кўп ишлар амалга оширилганлиги натижасида айниқса, Шарқда тарқалган шилпиқлик, қўтир, ришта, ўлат, вабо, безгак каби касалликларга барҳам берилганлигини алоҳида таъкидладилар. Улар барча ихтисослар бўйича миллий шифокор мутахассислар, тиббий ҳамширалар, фельдшерлар, илмий ходимлар тайёрлаш, илмий тадқиқот ишларининг тараққиёти ва Ўзбекистон олимларининг тиббиёт фанига қўшган муносиб ҳиссаси, маиший турмушда гигиенани, аҳоли ўртасида санитария тарғиботини яхшилаш ҳақида ҳикоя қилиб беришди.

Шунингдек анжуманда, тиббий хизмат кўрсатишнинг барча соҳаларида илмий тадқиқот ишлари олиб боришда тўпланиб қолган муаммолар ва камчиликлар хусусида фикр юритилди.

Конференцияда қатнашган 32 та хорижий Шарқ мамлакатлари вакиллари тиббиёт соҳасида қўлга киритган муваффақиятларимизни ўрганиш ва уларни ўзларида қўллаш хоҳишлари борлигини баён этдилар.

Ўша кезлари Ўлка тиббиёти олий илмгоҳи (ҳозирги Эндокринология илмий тадқиқот олий илмгоҳи) ташкил этдик, унга йирик олим, эндиликда академик Ёлқин Холматович Тўрақулов директор этиб тайинланди.

Энди Онкология олий илмгоҳи ҳақида икки оғиз сўз. 1955 йили уйимизга холаваччам, ёш рентгенолог Жўра Пўлатов келди. Суҳбат давомида у ўлка тиббиёти тарихидан, даҳшатли хасталик — хавfli ўсманинг тарқалиш суръатидан кўплаб мисоллар келтирди ва республиканинг шифокор-олимлари Тошкентда Онкология олий илмгоҳи ташкил этилиши тарафдори эканликларини билдирди. У шу соҳада ва унга турдош соҳаларда ишлаётган мўътабар олимлар ва ёш мутахассислар номини тилга олди. Мен унга мазкур таклиф ва асослашларни қоғозда баён этишни таклиф қилдим.

Ўша кунлари истеъдодли олим ва машҳур шифокор Эргаш Отахонов билан (у Ўрта Осиёда биринчи бўлиб СССР Тиббиёт Фанлари академияси мухбир аъзолигига сайланганди) учрашиб, унга Ж. Пўлатов билан бўлган суҳбат хусусида сўзлаб бердим. У ўлкамиз учун бундай олий илмгоҳ жуда зарурлигини қўллаб-қувватлади ва буни исботлади.

Орадан бирмунча вақт ўтиб, Ж. Пўлатов эндигина тиббиёт фанлари доктори бўлган Д. М. Абдурасулов билан бирга ҳузурига кириб келди. Улар ишонтирарли маълумот тўплашганди. Москвада бўлганимда узоқ йиллар давомида Ўзбекистонда ишлаган, соғлиқни сақлаш, миллий мутахассислар тайёрлаш борасида катта хизматлар қилган профессор И. А. Кассирский билан учрашдим ва бу борадаги мулоҳазаларимни билдирдим. У ҳам мазкур фикрни қувватлади. СССР Тиббиёт Фанлари академияси Президенти А. Н. Бакулов ва йирик онколог Н. Н. Блохин билан маслаҳатлашдик. Улар бундай олий илмгоҳ барпо этиш ғоясига ижобий ёндошиб, бу масалада ҳар тарафлама ёрдам кўрсатишга ваъда бердилар. Шундан сўнг бу ҳақида таклиф киритдик. Махсус қарор қабул қилинди.

Шаҳар ҳудудини ва унинг чеккасини айланиб чиқиб, олий илмгоҳни Оқтепа атрофларида жойлаштиришга қарор қилдик. Шу тариқа Совет Шарқида биринчи Онкология олий илмгоҳини барпо этиш ишлари бошланди. Ҳозир 17 бинони ўз ичига олган мазкур олий илмгоҳда 300 дан зиёдроқ илмий ходимлар меҳнат қилмоқда. У йирик онкологик марказлар сирасига киради.

Мазкур олий илмгоҳга йирик олим Д. М. Абдурасулов директор этиб тайинланди. Эндиликда бу олий илмгоҳга профессор, тиббиёт фанлари доктори, радиология бўйича мутахассис Наримон Муротхўжаев раҳбарлик қилмоқда.

1954 йилнинг ўрталарида бевосита ўлка аҳолиси манфаатларига тегишли, республикада қишлоқ хўжалигини тараққий эттиришнинг ҳал қилувчи муҳим масаласи бўйича "Хат" тайёрлаб, КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советига юбордик.

Орадан бир неча кун ўтиб, Марказий Комитетга қўнғироқ қилганимда "Хат"ни олишганини, бундан кейин Марказком хўжалик масалалари билан шуғулланмаслигини, энди бу масала бўйича Министрлар Совети шуғулланишини билдиришди.

Министрлар Совети Ишлар бошқарувчиси М. Смиртюковга қўнғироқ қилиб, "Хат"имиз тегишли министрликларга жўнатилганидан хабар топдим. Тахминан бир ойча фурсат ўтиб, Министрлар Советидан таклифимизга молия министри А. Г. Зверев қатъиян қарши эканлигини билдиришди. А. Э. Ниёзов билан маслаҳатлашиб, Москвага бордим ва Маленковнинг қабулига кирмоқчи эканлигимни билдирдим. Орадан уч кун ўтиб, у мени қабул қилди. Сўзларимни тинглаб, масалани кўриб чиқиш учун бўлимларга ҳавола қиларкан, манфаатдор министрликларни

таклиф этиб, уларга масалани қайта кўриб чиқиш хусусида топшириқ берди.

"Хат"да нималар ҳақида гап борарди? Ўша йиллари 1939 йилдаёқ пахта хом ашёси учун белгиланган меҳнатга ҳақ тўлаш жуда мураккаб, кўп босқичли эди, нарх пахтанинг нави, тури, ҳосилдорлиги, режанинг қандай бажарилаётганини ва бошқа кўрсаткичларга кўра белгиланарди. Вазият кескин ўзгарган ҳозирги шароитларда деҳқонларгина эмас, балки жамоа хўжаликлари ва давлат хўжаликлари ҳам пахта ҳосилини оширишдан манафаатдор эмасдилар, чунки уларда моддий рағбат йўқ эди. Белгиланган амалдаги нархларга кўра бақувват жамоа хўжаликлари ва давлат хўжаликлари янада бойиб, уларнинг азалдан камбағал бўлган катта кўпчилиги турли сабабларга кўра, ҳосилдорликни ошириш борасидаги харажатларга бардош беролмасдан, тобора камбағаллашиб бораётган эди.

Биз зарур ҳужжатлар ва ҳисоб-китобларни тайёрлаб, кенг кўламли таклифларни киритгандик. Бунда қуйидагилар назарда тутилганди:

1. Бир тонна совет навли пахта хом ашёсининг ўртача харид нархларини барча жамоа хўжаликлари учун 2150 сўмдан 3100 сўмга, бир тонна ингичка толали пахта хом ашёси учун эса харид нархларини 3660 сўмдан 6150 сўмга ошириш.

2. Жамоа хўжаликларида ички режани бажарганлик учун табақалаштирилган қўшимча мукофотлар тўлашни тўхтатиш.

3. Жамоа хўжаликларининг шартномада кўзда тутилганидан ортиқча топширган ҳар бир тонна пахтаси учун асосий тайёрлов нархларига кўра 100 фоиз миқдорида мукофот бериш.

4. Жамоа хўжаликлари ва давлат хўжаликларининг пахта хом ашёси ҳосилдорлигини оширишдаги ютуқларини рағбатлантириш мақсадида қуйидаги миқдорда мукофот тўлашни жорий қилиш:

Жамоа хўжаликлари ўртача 1 гектардан давлатга пахта хом ашёси топширган чоғда	Жамоа хўжаликлари пахта топшириш режасининг бажарилишидан қатъи назар, давлатга топширган хом ашёси учун қуйидаги фоиз миқдорида мукофот тўлаш
25 центнердан 30 центнергача	5
30 центнердан 35 центнергача	10
35 центнер ва ундан ошиқ	15

5. 1955 йил 1 январдан бошлаб СССР Министрлар Советининг 1949 йил 29 апрелда қабул қилган "Экинларни суғориш, корхоналарнинг эҳтиёжи ва бошқа хўжалик зарурияти учун сув ҳақи олиш тўғрисида"ги қарорини бекор қилиш.

6. Пахта этиштирувчи жамоа хўжаликларига ўз хоҳишларига кўра пул даромадининг 10—15 фоизи миқдорида бўлинмас жамғармаларга маблағ ўтказиш, суғориш иншоотлари, чорвачилик ва бошқа биноларни қуриш, боғ-роғлар, узумзорлар, тутзорлар ва бошқа кўп йиллик кўчатлар барпо этишда иштирок этган колхозчиларга ажралмас жамғармалар ҳисобидан ҳақ тўлаш ҳуқуқини бериш.

Пахта этиштирувчи жамоа хўжалиklarининг бўлинмас жамғармаларга маблағ ўтказиш борасидаги 1955 йил 1 январигача бўлган қарзларини кечиб юбориш.

7. Ўрта Осиё ва Кавказорти республикаларининг жамоа хўжаликларига 3 йиллик муддатгача РСФСР, БССР, УССР жамоа хўжаликлари учун белгиланган нархларнинг 50 фоизи миқдорида минерал ўғитлар сотиш.

8. МТСларда трактор ишлари учун натурал ҳақ тўлаш ставкаларини 15—20 фоиз миқдорида камайтириш ва МТСларнинг жамоа хўжаликларидаги пахта ҳосили учун моддий жавобгарлигини белгилаш.

9. Чигит экиш учун янгидан суғориладиган ерларни ўзлаштираётган жамоа хўжаликларига қўшимча имтиёзлар бериш.

Шуни миннатдорчилик билан қайд этмоқчиманки, СССР Қишлоқ хўжалиги министри В. В. Мацкевич пахтачиликдаги масалага давлат нуқтан назаридан қараб, таклифларни амалга оширишда ёрдам берди ва бизни қўллаб-қувватлади. Бироқ муҳокама чоғида СССРнинг ўша маҳалдаги молия министри А. Г. Зверевнинг жиддий қаршилигига дуч келдик: у таклифларимизга эътироз билдирди.

Йирик молиячи сифатида маълум ва машҳур, иқтисодиётни маблағ билан таъминлаш борасида катта мутахассис бўлган Арсений Георгисвич (марҳум)нинг мамлакат олдидаги хизматлари жуда каттадир. Ҳаммамиз ҳам уни ҳурмат қилардик: агар у ёхуд бу масалада эътироз билдирса, ҳеч ким хафа бўлмас эди. Агар молия министри миллиардлаб сўмлик давлат харажатларини талаб қилувчи, шунингдек туб ўзгаришларни назарда тутувчи таклифларга дарҳол розилик берганида, аксинча, буни тушуниш қийин бўлур эди.

Ғоятда юқори нуфузли бўлган бошқа шахслар ҳам таклифларимизга қарши чиқишди, улар таклифларнинг ҳаммасидан ёки айрим ўринларидан айб қидиришди. Бизни қарши кайфиятдаги одамлар кўпчиликни ташкил этиши безовта қилаётган эди. Қўшимча тарздаги қаттиқ туриб қилинган далиллашлардан кейин Иттифоқ Ҳукумати пахта етиштирувчи жамоа хўжаликлари ва давлат хўжаликларини моддий жиҳатдан рағбатлантириш мақсадга мувофиқ деган қарорга келди. Бироқ бунда умумий харажатлардан четга чиқмаслик кераклиги шарт қилиб қўйилди, яъни давлат қўшимча маблағ ажратмади.

Биз масаланинг бундай тарзда қўйилишига рози бўлолмасдик, чунки бу аҳволда юқори ҳосил етиштирувчи хўжаликларнинг пул даромадлари кескин камайиб кетар эди.

Агар пахтанинг навларига қараб харид нархлари оширилганда, қуйидаги манзара намоён бўларди: 1 тонна пахта учун 2150 сўмдан 3000 сўмгача тўланарди, ички режа учун қўшимча устама ҳақ тўлаш тўхтатилганида ва жамоа хўжаликларини режадан ортиқча топширган пахта учун 100 фоиз миқдорда мукофотлаш жорий этилганида, уларнинг даромадлари гектаридан 15 дан 20 центнергача ҳосил олинганида—40 фоиз, 17 центнердан ҳосил олинганда —23 фоиз, 20 центнердан ҳосил олинганида қарийб 9 фоизни ташкил этарди. Юқорида таъкидлаганимиздек, бу ҳолда юқори ҳосил оладиган жамоа хўжаликларининг даромадлари кескин камайиб кетган бўлур эди. Масалан: 25 центнердан ҳосил етиштирилганда даромад 6 фоизга, 30 ц. да —19 фоизга, 35 ц. да —23 фоизга, 40 ц. да —25 фоизга ошади, холос.

Кўриниб турибдики, бундай қарор пахтачиликнинг янада тараққий этишига жиддий зарар етказган бўлур эди. Хусусан, гектаридан 25 центнердан зиёд ҳосил етиштирувчи жамоа хўжаликлари ўша даврда мамлакат бўйича пахта хом ашёсининг 35 фоизидан зиёдроғини берарди. Бундай йўл тутиш кам қувватли жамоа хўжаликларининг аҳволини бирмунча яхшиласа-да, бир неча йил давомида юқори ҳосил етиштирган хўжаликларни кам қувватлилар даражасига тушириб қўярди.

Агар бизнинг лойиҳамиз қабул қилинадиган бўлса, аҳвол бошқача манзара касб этарди ва бундан ҳамма жамоа хўжаликлари бирдай, фақат гектар бошидан олинадиган ҳосилга қараб ютган бўлур эди. Энг аввало, кам қувватли жамоа хўжаликлари устунликка эга бўлар, бу эса уларни ҳосилдорликни оширишга рағбатлантирарди.

Бу масала Ҳукуматда қайтадан муҳокама этиладиган бўлди. Шундан кейинги кескин билдирилган мулоҳазалар, В. В. Мацкевич, тўқимачилик саноати министри В. И. Чесноков, халқ истеъмоли моллари министри В. И. Миротворцев, КПСС Марказий Комитети, Давлат План комитети масъул ходимларининг қўллаб-қувватлашлари натижасида бизнинг таклифларимиз, ниҳоят, баъзи ўзгаришлар билан қабул қилинди. Тўғри, фақат қаттиқ туриб талаб қилганимиздек, КПСС Марказий Комитети ва Министрлар Советининг қўшма қарори чиқарилишига муяссар бўла олмадик, масала Ҳукуматнинг алоҳида фармойишлари ва қарорлари сифатида расмийлаштирилди. Биз бунга рози бўлдик, чунки масаланинг шакли эмас, моҳияти муҳим эди.

Ҳукуматнинг мазкур қарорлари 1955 йилнинг охирида чиқди ва 1956 йилнинг 1 январидан кучга кирди. Бироқ ўтган бир ярим йил биз учун сарсон-саргардонликдан иборат бўлди. Ўзбекистоннинг масъул ходимлари — Марказком Секретари М. Абдураззоқов, Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари М. Мирзааҳмедов, Давлат План комитетининг Раиси С. Зиёдуллаев, молия министри М. Исомитдинов ва бошқалар Тошкент билан Москва ўртасида тинмай зир қатнашди, кўпгина министрларнинг, девонхонанинг масъул ходимлари эшиги олдида "ётиб" олишди. Очиқ айтиб қўяй, агар СССР Министрлар Советининг янги Раиси Н. А. Булганнининг ҳузурига жиддий шикоят билан кирмаганимда, бу зарур ҳужжатлар мазкур муҳлатда ҳам тасдиқланмасдан қолаверарди.

Юқорида санаб ўтилган бу тадбирлар ҳар йили пахтачилик учун қўшимча 3 миллиард сўмга яқин маблағ сарфлашни талаб қиларди. Шунини қайд этиш керакки, пахтакорлар ҳақида қилинган бу катта ғамхўрлик пахтачиликни ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатди. Бунга ўша 1956 йилнинг ўзидаёқ пахтачилик ва суғорма деҳқончилигининг бошқа тармоқларида катта муваффақиятларга эришилганлигини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Натижада давлатга валюта тушуми кўпайди, саноатни хом ашё, аҳолини озиқ-овқат ва саноат моллари билан таъминлаш яхшиланди.

Пахтачиликка сарфланган қўшимча харажатлар икки йил бадалида ўзини тўла қоплади. Шу тариқа пахтачиликда моддий рағбатлантиришни ошириш бўйича қабул қилинган янги дастурдан ҳамма — колхозчилар ҳам, жамоа хўжаликлари ҳам, давлат хўжаликлари ҳам, МТС ва уларнинг ишчилари ҳам, давлат ҳам — бутунисига халқ ютди.

Энди Г. М. Маленков хусусида. У Сталиннинг вафотидан сўнг дарҳол СССР Министрлар Советининг Раиси бўлиб қолди, Марказий Комитетнинг Секретари бўлмасданоқ Марказком Президиумини бошқарди. 1953 йил март ойида бўлиб ўтган қўшма мажлис, Марказком пленуми ва Олий Совет сессияси руҳидан у муайян равишда Сталиннинг вориси бўлиб қолиши лозимлиги кўриниб турарди. Сирасини айтганда маҳаллий ташкилотлар ҳамда хорижий мамлакатлардан келаётган табрикномаларда шунга ишора қилинарди ва унга муваффақиятлар тиланарди. Бироқ унинг Марказий Комитет Президиумидаги раҳнамолиги ярим йил давом этди, ҳукуматга икки йилдан камроқ бошчилик қилди. У ўзининг сиёсий ва меҳнат йўлини узоқ Қозоғистондаги Усть-Каменогорск шаҳрида якунлади. Шу ерда уни партия сафидан чиқаришди, Экибастуздаги электростанция директори лавозимидан четлатишди.

Нималар бўлганди, ўзи? Буларнинг ҳаммасида Н. С. Хрущевнинг каттагина "ёрдами" бор эди. Агар Берияни тўғридан-тўғри ҳужум қилиш орқали ўртадан кўтариб ташлашган, яъни унга нисбатан "сарой тўнтариши" услуби қўлланилган бўлса, бу гал эса Г. М. Маленковнинг марралари қадам-бақадам, босқичма-босқич заифлаштирилди.

Июль пленумининг кенг кўламли қарорларида Марказкомнинг аҳамиятини ошириш, хавфсизлик идораларини унга бўйсундириш акс эттирилди. Ҳадемай, Никита Сергеевичнинг қистови билан ДХК бошлиғи этиб А. Н. Серов тайинланди. Бериянинг муҳитидан чиққан, қўпол фсъл-атвори, фаросатсизлиги, маданий савиясининг пастлиги билан ажралиб турадиган бу зот бутун халқлар ва арбобларга нисбатан хилоф бир қатор хатти-ҳаракатлар қилган, аммо Н. С. Хрущевнинг азалий дўсти эди. Маленковнинг эса уни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди.

Маршал Г. К. Жуковни "Фахрий сургун"дан Москвага қайтарган Н. С. Хрущев уни дарҳол СССР мудофаа министрининг биринчи ўринбосари лавозимига тайинлади. Георгий Константинович Хрущев ҳақида яхши фикрда эмасди, уларнинг ўртасида уруш давриданоқ айрим йирик стратегик жанглар режасини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш билан боғлиқ совуқ муносабатлар сақланиб келарди. Армия ва халқ орасида атоқли саркарда сифатида катта обрў-эътиборга эга бўлган Г. К. Жуковнинг хизмат вазифасидаги ўзгариш ҳарбийларнинг кайфиятига маълум даражада таъсир қилди, уларнинг муҳитида Н. С. Хрущевга бўлган меҳрни кучайтирди. Ҳадемай Жуков бутун-

лай Никита Сергеевичнинг тарафига ўтиб, унинг фаолиятини тўла қўллаб-қувватлади.

Н. С. Хрушчев Бериядан қутулгач, партия идораларида қизгин фаолият бошлаб юборганлиги ва август ойидаёқ Президиумга Марказий Комитетнинг Биринчи котибини сайлаш ҳақидаги масалани кескин қўйганлиги Г. М. Маленковга энг катта зарба бўлди, десак янглишмаймиз. Бунга Хрушчев нега шунча вақтдан бери партиянинг биринчи раҳбари йўқлигини тушунмаётган коммунистларнинг кайфиятини важ қилиб кўрсатарди.

КПСС Марказий Комитетининг 1953 йилнинг 7 сентябрида бўлиб ўтган пленумида у қишлоқ хўжалигидаги аҳвол ва уни ривожлантириш тадбирлари хусусида маъруза қилди. Муҳокама ҳамда қарор қабул қилинганидан кейин у КПСС Марказий Комитетининг Биринчи котиби этиб сайланди ва дарҳол Президиумнинг бутун фаолиятини ўзига бўйсундирди. Секретариат таркибида сезиларли ўзгаришларни амалга оширди, унга М. А. Сусловни киритди. Натижада унинг обрўси мустаҳкамланди. Маленковнинг таъсир кучи пасайди. Н. С. Хрушчев кўп ўтмай Н. Н. Шаталинни Марказий Комитет Котиби лавозимидан озод қилиб, Приморьё ўлка партия комитетига ишга юборишга муваффақ бўлди. Бу Маленковга яна бир зарба бўлиб тушди. Гап шундаки, ақлли-ҳушли, мулоҳазали Шаталин ажойиб нотик бўлибгина қолмай, одамларни ҳам тинглай оларди. У 1946 йилдаёқ Ташкилий Бюро таркибига сайланган, узоқ йиллар Марказий Комитет Кадрлар бошқармаси бошлиғининг, яъни Г. М. Маленковнинг биринчи ўринбосари бўлиб келган эди. Бу ҳол Георгий Максимиллиановичнинг Марказкомдаги ишидан кетишида муҳим аҳамият касб этди.

Бутун вужуди билан партия тўраларидан бўлган Г. М. Маленков Бауман номидаги олий техника билим юртини ва ҳарбий хизматни тамомлаб, 24 ёшида маҳаллий партия комитетининг йўриқчиси бўлди, 20 йил давомида муттасил партия девонининг ҳамма босқичларини босиб ўтиб, Сиёсий Бюро аъзоси ва КПСС Марказий Комитетининг Секретари даражасигача етди.

Партия низомида иккинчи котиб лавозими назарда тутилмаганди, бироқ 40-йиллар охирида Маленков Сталинга шу даражада яқинлашиб, унинг ишончини қозондики, амалда у мамлакатда иккинчи шахс бўлиб қолганди. КПСС XIX съездида КПСС Бош котиби ушбу анжуманда шахсан иштирок этгани ҳолда Марказий Комитет Ҳисобот

маърузасини унга топширганди. Бу мисли кўрилмаган ҳодиса Маленковнинг партия ва мамлакатда қандай ўрин тутаётганлигини кўрсатганди. Шу сабабли март ойининг бир неча куни давомида у бирон-бир қийинчиликларсиз партия раҳнамоси даражасига кўтарилганди.

Орадан бор-йўғи ярим йилгина ўтиб, у элга ошкор этилмайдиган қудратли куч — Марказий Комитетнинг девонидан ажралиб қолди. Никита Сергеевич эса ташаббус кўрсатиб, иқтисодиётнинг, айниқса, қишлоқ хўжалигининг аҳволини яхшилаш, тараққий эттириш, ташқи сиёсат ва бошқа йирик муаммолар бўйича бир қатор кескин тақлифлар киритди, республикалар ва вилоятлар бўйлаб кўплаб сафарлар қилди, одамлар билан кенг мулоқотда бўлди. Маленков бўлса давлат ишларида тажриба ҳосил қилмаганидан, республикаларда бўлмаганидан, партия, махсус идоралар ва армияда таянчли йўқотаётганлигини сезиб, бирон-бир жиддий дастурни олға сурмади. Президиумда ўз шаънига билдирилган кескин эътирозлар ва танқидларга чидашга мажбур бўлди. Иш шу даражага бориб етдики, Президиумда: "у Ҳукумат бошлиғи сифатида ишларни удалай олмаяпти", — дейишди. Маленков бу лавозимнинг баҳридан ўтишга мажбур бўлди. Унинг ўзини ўзи танқид қилиб, бундан кейин фойда келтириши ҳақидаги ваъдаларининг самимий эканлигига ишониб, шунингдек, мамлакатдаги аҳволни эътиборга олиб, янги чигалликлар ва миш-мишлар келиб чиқмаслиги учун уни Марказий Комитет Президиуми таркибида қолдириб, СССР электр станциялари министри этиб тайинлашди.

Н. С. Хрущевнинг таклифи ва Марказий Комитет Президиумининг маъқуллаши билан Н. А. Булганин СССР Министрлар Совети Раиси этиб тасдиқланди.

Г. К. Жуковнинг мамлакат мудофаа министри лавозимига кўтарилиши унга нисбатан чиқарилган адолатсиз қарорларнинг бекор қилинганини ва сиёсий жиҳатдан оқланганини билдирарди. Георгий Константинович унинг ўзигагина хос бўлган қатъият ва дадиллик билан армия таркибини қайта ташкил этиш, штаблар ишини яхшилаш, интизом ва тартибни мустаҳкамлашга киришди. Никита Сергеевич аста-секин уни сиёсатнинг муайян ва умумий муаммоларини ҳал этишга, партия ва давлат фаолиятига жалб қила бошлади. У бундай ишларда бажонидил қатнашарди.

А. Н. Косигиннинг аввалги ишига қайтиши (у яна СССР Министрлар Совети Раисининг ўринбосари этиб тайинланганди) амалда Ҳукуматни мустаҳкамлашга, унинг фаолиятидаги самарадорликни оширишга хизмат қилди.

Алексей Николаевич — йирик иқтисодчи, муҳандис, ишлаб чиқариш ташкилотчиси эди. У режалаштиришни, молия, саноат ишларини, хусусан, енгил, тўқимачилик; озиқ-овқат соҳаларини яхши биларди. Ақл-мулоҳаза юри-тиш қобилияти зўр бўлган, мулоҳазаларда ва сўзлаган нутқларида доимо қисқаликка, аниқ-равшанликка интилган бу инсон ҳар бир рақамни, жумлани синчиклаб текширар ва ҳисоблаб чиқарди. У ўта меҳнатсеварлиги, ҳалоллиги, камтарлиги билан ажралиб турарди.

А. Н. Косигин, Г. К. Жуков каби атоқли арбоблар билан дўстлашганлигимни тақдирнинг менга кулиб боққанлиги деб биламан. Мен улардан кўп нарсани билдим, ўргандим. Бу ҳақда бошқа бўлимда ҳикоя қилинади.

Н. С. ХРУШЧЕВ — РАҲНАМО

1955 йилга келиб, олий бўғиндаги кадрларни танлаш ва уларни жой-жойига қўйиш борасидаги ишларнинг биринчи босқичи, асосан, тугалланди дейиш мумкин. Никита Сергеевич XX съездни муддатидан илгари чақириш ҳаракатига тушиб қолди. Мақсад — партия раҳнамоси сифатида ўз мавқеини мустаҳкамлаш, сўнгги икки-уч йил ичида қилинган ишларни, партия ички ва ташқи сиёса-тининг асосий йўналишларини маъқуллаштириб олиш, Марказий Комитет ва унинг Президиумини сезиларли даражада янгилашдан иборат эди.

Марказий Комитет Президиумида бу борада ҳар тарафлама мулоҳаза юритилиб, съездни 1956 йил февра-лида чақиришга қарор қилинди. Тахминий кун тартиби аниқланди, кескин баҳс-мунозаралардан кейин қўшимча равишда Сталиннинг фаолиятига баҳо бериш, 30—40-йил-лардаги қатағонлар ҳақида маълумотлар тўплаб, ўрганиб, улар билан танишиб чиқилгандан кейин бу ҳақда съездда ким ва қанча ҳажмда гапиришини аниқлаб олиш хусусида келишиб олинди.

Қайд этиш лозимки, съездни чақириш ғояси Никита Сергеевичдан чиққан эди. Тор доирада қулфи-дили очилган кезларда сал бўлмаса 1953 йилнинг 8 сентябрида, яъни Марказий Комитетнинг Биринчи секретари этиб сайланган куннинг эртасигаёқ съездни чақириш масаласи-ни ўртага қўймоқчи бўлганини айтарди. Шу тариқа ҳеч кимга билдирмасдан, анжуманни тайёрлай бошлаганди.

Н. С. Хрущев билан биринчи марта 1953 йил ноябрь охирларида Қозоғистоннинг Актюбинск шаҳрида сўзлашгандим. Албатта, бунгача ҳам мен уни пленумларда, сессияларда кўрган, унинг сўзларини эшитгандим: 1952 йил 7 февраль куни Марказий Комитет Ташкилий Бюросида Ўзбекистоннинг муаммолари тўғрисида маъруза қилганимда, у савол берган, мен эса шу заҳотиёқ жавоб қайтаргандим. Марказий Комитетнинг 1953 йил сентябрь пленумида А. Э. Ниёзов, Р. Е. Мельников ва мен унинг Биринчи секретарь этиб сайланишини ёқлаб овоз бергандик. Эртаси куни унинг янги кабинетига кириб, табриклаган ва Ўзбекистонга таклиф қилган эдик.

Актюбинскдаги суҳбат кўламдор бўлган эди. Бунга қуйидаги воқеа сабаб бўлганди.

1953 йил охирида СССР Олий Совети фин сейми раиси, жаноб Фагерхольмнинг таклифига мувофиқ, Финляндияга делегация юбормоқчи бўлди. Делегация таркибида Чет эллар билан дўстлик Совет жамияти раиси, депутат Н. В. Попова, Меҳнат ва иш ҳақи Давлат комитети раиси А. Н. Волков, Ленинград шаҳар Совети ижроия комитети раиси Н. Н. Смирнов, мен ва бошқа депутатлар бор эди.

Финлар биринчи совет парламент делегациясини қизғин кутиб олдилар. Парламентлар вакилларининг икки томонлама долзарб ва халқаро муаммоларга бағишланган масалалар бўйича музокаралари бўлиб ўтди, бир қатор шаҳарларни бориб кўрдик. Бизни бош министр Урхо Кекконен қабул қилди. Ёқимли суҳбат ва қабул маросими тугагач, эндигина хайрлашмоқчи бўлиб турганимизда, бош министр отни илгарироқ қамчилаб, эртага яна учрашишимизни билдирди. Ҳақиқатдан ҳам эртаси кун сеймдаги суҳбатдан сўнг кечқурун биз турган меҳмонхонага Фагерхольм кириб келди. Ҳаммамизнинг равоқда турганимизни кўриб, Нина Васильевнага мурожаат қилиб, унинг учун алоҳида дастур тузилганини, шу важдан бир неча дақиқадан кейин рафиқаси етиб келишини билдирди.

Ҳаммамиз башанг кийинганимизча, кўл соҳилидаги чоғроққина уйга кириб бордик. Ичкарига кирганимизда бизни кутиб турган эшик оғаси кийимимизни ечишни таклиф қилди. Биринчи бўлиб Фагерхольм либосларини ечиб ташлади; бизнинг ноқулай аҳволда турганимизни кўриб: "Мендан ўрнак олингиз",— деди. Ҳавонинг қуруқлиги, ҳароратнинг 100 даража атрофидалиги, ҳаммомнинг саранжом-саришта қурилганлиги, уч қаватли сўкчаклар, игнабаргли дарахт япроқларининг ёқимли ҳиди анқиб

турадиган ўчоқ бизда ғоят ажойиб таассурот қолдирди. Орадан 8—10 дақиқа ўтиб, аъзон баданимиздан тер дўлдай ёғилди. Бош министр ўрнидан турди-да: "Ҳамма менинг ортимдан юрсин!"— деб буйруқ берди. У ҳовлига чиқиб, шу заҳотиёқ кўлга шўнғиди, унинг ортидан биз ҳам ўзимизни сувга отдик. Сув муздек, ҳаво эса 2—3 даража совуқ эди. Биз шу даражада гангиб қолдикки, гапириш у ёқда турсин, бамисоли баданимизга мингларча игна қадал-гандек, ҳатто тилларимиз калимага ҳам келмай қолди.

Сувдан чиқиб, яна ҳаммомга кирдик. Қайтадан исиб, юз-кўзимиздан тер ёғила бошлагач, совуқ душга тушиб, дастурхон теграсига ўтирдик. Шоҳона тузалган дастурхон атрофида бунчалар кўп ҳурматли, аммо бундай меҳмонларни умримда биринчи марта кўрдим. Финларни, одатда, маъюс, совуқ ва кам сўзлашувчи халқ деб ҳисоблашади. Бу фикр ёлғон бўлиб чиқди. Иккала олий мартабали меҳмон шу даражада гапга чечан, ҳазилкаш эканларки, биз роса мириқиб кулдик.

Н. Смирнов "сауна" сўзининг маъноси, унинг келиб чиқиш тарихини сўради. Улар Финляндиянинг шафқатсиз табиий шароитларида сауна фин учун бамисоли жаннатнинг ўзи эканлигини айтишди. "У давлат мустақиллигидан кечган тақдирда ҳам саунадан воз кечмайди. Финларнинг туғилиши ва қайта туғилиши сауна билан боғлиқ",— дейишди. Шунинг учун ҳам уни онанинг бағри, аёлнинг оғуши, шифохона, руҳоний, маданий муассаса билан таққослашар экан. Финлар ҳар қандай меҳмонни, зўрлаб бўлса ҳам, саунага олиб киришаркан. Сауна — фин учун битмас-туганмас қувонч манбаи. Сауна — фин учун ит ва уй сингари энг қимматли аъмолдир. Ўзингиз ўйланг: 4,5 миллион аҳолига 1 миллиондан зиёдроқ сауна тўғри келади. Бизга тушунтиришларича, сауна финларнинг ихтироси эмас, у қадимги римликлар ва араблардан ўзлаштирилган экан, бироқ финлар саунани ўзгалардан ўзлаштириб олган бўлсалар-да, ҳаммомнинг бу турига умумхалқ аҳамияти берганлар, кейинчалик уни миллий ифтихор сифатида бутун дунёга оммалаштирганлар.

Суҳбат саунадан бошланиб, бошқа мавзуларга кўчди.

"Президент Паасикиви кексайгани устига, касал ҳамдир, шунинг учун у истеъфога чиқмоқчи,— деди Кекконен.— Президентлик лавозимига номзодлар орасида энг кўп имконият иккаламизда. — Фагерхольм ва менда. Ишонаманки, мен ғалаба ҳозонаман".— "Ҳали кўрамыз, сайловда ким ғалаба қиларкин",— деди Фагерхольм унинг бу сўзларига жавоб бериб.

Орадан икки йил ўтиб, Финляндия президентлигига сайловлар бўлди. Энг сўнгги босқичда Кекконен ва Фагерхольм ўртасида кураш қизиб кетди. Ҳал қилувчи овоз беришда 301 сайловчидан 151 таси Кекконенга, 150 таси Фагерхольмга овоз берди. Шу тариқа битта ортиқча овоз олган Кекконен президент қилиб сайланди ва чорак аср давомида Финляндия республикаси давлатига узлуксиз раҳнамолик қилди.

Бизнинг сафаримиз ва сейм депутатлари билан учрашув пировардида Қўшма баёнот қабул қилинди. Фин парламентарийлари бизга меҳмондўстлик намуналарини кўрсатишди. Хельсинки ва бутун мамлакатнинг диққатга сазовор жойлари билан таништиришди ва қизгин кузатиб қолишди. Делегация яхши кайфият билан Москвага қайтиб келди.

Йўл-йўлакай КПСС Марказий Комитетига кирдим. У ерда Н. С. Хрушчев бир гуруҳ масъул ходимлар билан Тошкентда эканлигини хабар қилишиб, менга тезда Тошкентга етиб боришимни маслаҳат беришди. Самолётда Актюбинскага учиб келдим. Вилоят ижроия комитети раиси қандайдир меҳмонларни кутиб олиш учун самолёт зина-пояси олдига келаркан, мени кўриб қолди. Саломлаша туриб, у Н. С. Хрушчев Тошкентдан Москвага учиб кетаётди, шу ерга қўнганини айтди ва залга ўтишни маслаҳат берди. Бироқ мен буни ўзимга эп билмай, умумий залга кирдим. Орадан бир неча дақиқа ўтиб, ёнимга вилоят партия комитетининг биринчи котиби Ж. А. Ташенов ва Никита Сергеевичнинг ёрдамчиси Лебедев келишди ва салом-алиқдан сўнг Никита Сергеевич мени ўз олдига таклиф қилаётганини айтишди. Биргаликда чоғроқ залга кирдик. Ноз-неъматга тўла дастурхон тегра-сида 10—12 киши ўтирарди. Ҳол-аҳвол сўрашганимиздан кейин мени Никита Сергеевичнинг рўпарасига ўтқозишди. Шундан сўнг қуйидаги суҳбат бўлиб ўтди.

"Ҳаммамиз ҳам пахтакор бўлиб қолдик,— деди Н. С. Хрушчев менга мурожаат қилиб.— Ҳозиргина Сизнинг юртингиздан бой таассурот билан қайтдим. Пахта стиштирувчи республикалар раҳбарларининг кенгаши яхши ўтди. Тожиклар пахтачилик билан жиддий шуғулланишмоқда. Ўзбекистонда эса агротехника, илғор тажрибанинг прогрессив, янги усулларига, жумладан, квадрат-уялаб экишга ва икки томонлама ишлов беришга қарши кучли консерватизм мавжуд экан. Эскилик ақидаларига ёпишиб олганларнинг бошида Усмон Юсупов турипти. У пахтачиликда механизациянинг жорий этилишига тиш-тирноғи билан қарши. Бу ҳақда Ҳамроқул Турсунқулов-

нинг колхозида бўлганимизда ва кенгашда ўзбекларнинг ўзлари гапиришди. Мен уларни қўллаб-қувватладим, Юсуповнинг хато йўл тутганини кўрсатиб ўтдим.

Ўтказилган тadbирлар, ўйлашимча, қўшимча тарзда кам деганда 500 минг тонна пахта беради", — деди у.

Унинг фикрларига муносабат билдириш керак эди. Шунинг учун ҳам: "Шу чоққача партия ва Ҳукумат раҳбарлари юртимизга кам келганини ҳисобга оладиган бўлсак, Сизнинг Ўрта Осиё республикаларига қилган сафарингиз фойдали натижалар беради, — дедим мен, — Тожикистон ва Ўзбекистон аҳолиси Сизни самимий кутиб олишганига шубҳам йўқ. Аммо сафарингизда қатнаша олмаганимдан таассуфдаман.

Тожиқ пахтакорлари пахтадан гектар бошига энг юқори ҳосил етиштиришади. Улар ҳар қандай мақтовга сазовор. Ўзбекистонда пахта етиштиришни кўпайтиришни истамайдиган бирон-бир одам топилмаса керак. Ҳамма шу ҳақда ўйлайди, шу билан яшайди.

Шубҳасиз, пахтачиликни ривожлантиришнинг асосий йўли — илм-фан, техника ва илғор тажриба ютуқларидан кенг фойдаланишда. Агротехникадаги янги усул — квадрат-уялаб экиш, бўйига ва энига ишлов беришни аслида Наманган туманидаги жамоа хўжалигининг дала мудури Тешабой Маллабоев ишлаб чиққан. У ҳали 1934—1935 йиллардаёқ чигитни уялаб экиб, чопиқ ва культивацияни даланинг бўйига ҳамда энига ўтказган эди. Шунинг учун у меҳнат қилган жамоа "Қизил шахматчи" номини олган. Кейинчалик Маллабоевни республика Деҳқончилик халқ комиссарлигининг бош маслаҳатчиси этиб тайинлашганди. Бир қатор сабабларга кўра, жумладан, техниканинг йўқлиги, ишчи кучининг етишмаслиги ва эътиборсизлик натижасида, хусусан, уруш даврида мазкур тажриба кенг ёйилмади.

Агротехниканинг янги усуллари индустриал негизда қурилиши керак. Энг, аввало, мослашган тракторлар, тиркама машиналар ва механизмларнинг мавжудлиги, менимча, ҳал қилувчи омил саналади. Сўнги йилларда биз бу масалалар устида жиддий шуғулландик; чигит экиш, кўчатларни парвариш қилиш ва ҳосилни йиғиб-те-риб олиш учун механизмлар яратилган. Уларнинг такомиллаштирилиши ва ишлаб чиқарилиши аҳволни тузатиш имконини беради.

Усмон Юсупов масаласига келсак, бизнинг ўртоқларимиз нима дейишганини билмайман. Аммо у оғир шароитларда узоқ йиллар ишлаган. Биз уни содиқ коммунист, ҳалол ватанпарвар, республика ва мамлакат олдида катта

хизмат қилган инсон сифатида биламиз. Айниқса, у Улуғ Ватан уруши даврида Ўзбекистон иқтисодиёти ва маданиятини тараққий эттириш учун жуда катта ишларни амалга оширган. У ўлканинг ўзига хос жиҳатларини чуқур билади, халқ билан яқин алоқа ўрнатган, унинг ҳурмат-этиборини қозонган. Пахтачиликнинг баъзи масалаларида орқада қолганимизга ҳаммамиз жавобгармиз.

Сизнинг иштирокингизда масаланинг ҳар тарафлама муҳокама этилиши пахтачиликнинг тараққиёти учун хизмат қилади",— деб қўшиб қўйдим сўзимнинг охирида.

Никита Сергеевич, афтидан, бу мавзуда суҳбатнинг давом этишини истамади, шекилли, гапни бошқа ёққа буриб, бизни Финляндияда қандай кутиб олишганини сўради. Энди жавоб беришга киришгандим, унга самолёт тайёр эканлигини айтишди. У зинапояга қараб йўл оларкан, мени ёнига чақириб: "Пахтачиликка бир қолипда ёндашиш мумкин эмаслигини тан оламан. Бироқ Юсуповни ҳаммадан кўп биламан. Мен ўз маърузамнинг матнини қолдирдим, у ерда кенгаш ҳақида ҳисобот тайёрлашди. Уни босиб чиқарилгунига қадар кўриб чиқинг, агар Сизда бирон-бир эътироз бўлса, қўнғироқ қиларсиз",— деди. Н. С. Хрущев ўтирган самолёт Москвага учиб кетди.

Йўлда об-ҳавонинг бузилиши сабабли самолётимиз ушланиб қолди, биз эртаси кунни Тошкентга стиб келганимизда кенгаш ҳисоботи ва Н. С. Хрущев нутқи рўзномаларда эълон қилинган эди. Ҳисобот ва нутқ матни билан танишиб чиққач, Москвага, Лебедевга қўнғироқ қилдим ва нутқ матнининг баъзи ўринларига нисбатан ўз мулоҳазаларимни билдирдим.

1954 йилнинг дастлабки кунларида мени СССР Министрлар Советининг мажлисига таклиф қилишди. У ерда халқ хўжалиги режаси ва бюджет лойиҳалари муҳокама этилиши лозим эди. Биз — республика вакиллари ўз эътирозларимиз, истакларимиз, стилган муаммоларни баён эта бошладик.

Мунозаралар ва баҳслар янада "газак олмаслиги" учун: "Мазкур лойиҳа, республикалар бўйича режалаштириш билан қўшиб ҳисобланганда ҳам, Марказий Комитет Президиуми томонидан маъқулланган"— деди СССР Давлат план комитети раиси Г. П. Косаченко. Шу заҳотиёқ бу ерда ҳозир бўлган ҳамма — СССР Министрлар Совети Раисининг ўринбосарлари, Иттифоқ идоралари раҳбарлари, биз, республикаларнинг вакиллари бошқа сўз сўраб ўтирмадик, ҳужжат бир овоздан қабул қилинди.

Давлат идораларининг, барча соҳаларининг ва жами республикаларнинг ҳаёти ҳамда фаолияти билан боғлиқ бўлган бунчалик муҳим ҳужжатларнинг муҳокамаси ҳамда ҳал этилиши учун бор-йўғи икки соатдан камроқ вақт сарфланди. Доимий ваколатхонага қайтиб, Лебсдегва қўнғироқ қилдим ва ҳозиргина Министрлар Советининг мажлиси тугаганлигини айтгач: "Никита Сергеевич мени бир неча дақиқага қабул қила олмасмикин?"— деб сўрадим. У илтимосимни Н. С. Хрущевга етказишга ваъда берди. Кечқурун эртага соат 12-00 да унинг ҳузурига етиб келишим лозимлигини хабар қилишди.

Эртасига айтилган вақтда етиб бордим. Никита Сергеевич дарҳол пахта етиштирувчи республикалар раҳбарлари кенгаши қарорлари ва у берган тавсиялар қандай бажарилаётганини сўради. Ахборот бердим.

Шундан кейин у навбат билан ўз мулоҳазаларини билдириб, мамлакатда ҳамма соҳалардаги ишлар ўлжа-жўлда эканлигини айтди. "Халқни тўйғазиш, кийинтириш керак,— деди у. — Турмуш даражамиз жуда паст. Маленков "Б" гуруҳидаги саноатни жадал ривожлантириш учун кўп эътибор ва маблағ ажратиш кераклиги ҳақидаги масалани кўтарди. Маъқулладик, кенг кўламли қарор қабул қилдик, аммо ўзингиз кўриб турганингиздек, олға силжиш йўқ; қарор қоғозда қолиб кетди. Нима учун шундай бўлди? Чунки унинг нутқи халққа ялтоқланиш йўналишида эди, у арзон-гаров обрў орттирмоқчи бўлди, Маленков нон, гўшт, сут, картошка, кийим-кечак, пойабзал, қанд ва бошқа нарсаларнинг мўл-кўл бўлиши учун қишлоқ хўжалигини тараққий эттириш лозимлигини тушунмасди, чунки хом ашёсиз на енгил, на озиқ-овқат, на тўқимачилик ва на бошқа соҳалардаги саноат ишлай олмайди.

Бизда тураржой масаласи ёмон. Ҳадемай урушнинг тамом бўлганига ўн йил тўлади, аммо миллионлаб аҳоли бошпанасиз. Сизларнинг Ўрта Осиёнингизда халқ ҳар ҳолда квартирага, уй, томорқага эга. Албатта, ҳамма ҳам бу нарсаларга эга эмас ёки бир хилда эга эмас. Мана, Россия, Украина, Белоруссияга бориб ўзингиз кўринг, одамлар ёмон жойлашишган. Бутун бошли қишлоқларда том маънода қимирлаган жон йўқ, йўллар вайрон. Коммунал-маиший хизмат ҳақида оғиз очмасангиз ҳам бўлади. Мактаблар, шифохоналар етишмайди. Агар уруш даврида мажбурият юзасидан одамларни кўчирган бўлсак, ҳозир улар нон, тураржой, иш қидириб, ота-боболари дафн

этилган жойларни тарк этмоқдалар. Бизга ана шундай оғир мерос қолган экан, бу муаммолар билан дарҳол шуғулланишимиз керак".

У шу ҳақда сўзлаб туриб: "Хўш, Сиз нима дейсиз?"— деб фикримни сўради. У мени тинглаб, сўзида давом этди: "Халқ тушкун кайфиятда. Фронтдаги йўқотишларимиз, унда миллионлаб одамларнинг ҳалок бўлганлиги аламли воқеадир. Бироқ ҳамма бунинг уруш эканлигини тушунарди. 30-йиллардаги қатағонлар давомида кадрларнинг оммавий қирғин қилинишини халқ тушуна олмайди. Нима бўлди, нима учун колхоз бригадирларидан тортиб, халқ комиссарларигача минг-минглаб ходимлар ўлдирилди — халқ бунга жавоб беришни талаб қилади. Биз,— деди пировардида,— биргаликда муҳокама қилиб, масалага ойдинлик киритайлик, халққа ҳақиқатни айтайлик". У шундай деб ўлкамизда 30-йиллардаги қатағонлар қандай ўтганлигини сўради.

Ҳамма тафсилотларни билмаслигимни олдиндан айтиб, қисқача тушунтириш бердим.

— Уша вақтдаги Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи секретарини билардим, унинг исму шарифини унутибман.

— Акмал Икромов.

— Ана-ана. Ажойиб, келишган, мард инсон эди, у. 1937 йил ёзида унинг аризаси Сиёсий Бюро мажлисларида муҳокама этилганди. Мен бу мажлисларда иштирок этганман. Унинг аризаси ўқиб эшиттирилди, кейин унга сўз берилди. У ўзини дадил тутди, ишонтирарли гапирди, сўнг бир неча саволга жавоб берди. Сталин унинг сиёсий маслағи, кадрларга муносабати, синфий ҳушёрлиги ҳақида, ишлар билан суст шуғулланаётганлиги хусусида жиддий эътироз билдирди. Икромов ўз-ўзини танқид руҳида жавоб бериб, бу танбеҳлардан сабоқ чиқариб олиш, хулоса чиқариш, аҳволни ўнглаш учун қўлидан келадиган ҳамма ишларни бажаришини айтди. Унга: "Қабулхонада кутиб туринг",— дейишди. У чиқиб кетганидан кейин, Сталин: "Албатта, Икромовнинг хатолари бор, бироқ, ўйлайманки, у ҳалол инсон, бу ерда самимий гапирди",— деди. Аммо Икромовни ишдан бўшатиш, партия сафларидан чиқариш ва ишини судга ошириш ҳақида таклиф киритган муаллифлар — Ежов, Берия, Каганович, Микоян — ўз сўзларида қаттиқ туриб олишди. Икромов Тошкентга учиб кетди. Секретариатга зарур ҳужжатларни тайёрлаш ҳақида топшириқ берилди.

— Сиёсий Бюронинг ўша мажлиси ҳужжатлари билан танишиш мумкинми?— деб сўрадим мен.

— Норасмий тарзда ва ошкора қилмасдан ўша йиллардаги оммавий қатағонлар ҳақидаги ҳужжатларни ўрганишга киришгандик,— деди Никита Сергеевич.— Пётр Николасвич Поспеловга бу иш билан шуғулланиш топширилган. У ишни бошлади. Унга учрашинг. Умуман, бу ишларни таҳлил қилишда иштирок этинг, токи у тайёрлайдиган ҳужжатларда фақат марказдаги аҳвол эмас, балки республикалардаги бошқа халқларнинг ўғлонлари ҳам қандай ҳалок бўлганлиги акс этиб турсин.

Сўнг телефон гўшагини кўтариб, П. Н. Поспелов билан боғланди: "Пётр Николаевич, менинг ҳузуримда Тошкентдан келган ўртоқ Муҳитдинов ўтирипти. Уни танийсиз. У 30-йилларда қатағон қилинганларнинг ишлари билан қизиқади. Фикримча, тўғри қилади. Сиз ўттиз еттинчи йил ёзида Икромовнинг иши кўрилган Сиёсий Бюро мажлислари баёнини кўриб чиқишда унга ёрдамлашинг. Умуман, уни ишга жалб қилинг; ўша кезлари бу ерда ва республикаларда қандай воқеалар юз берганлигини таҳлил қилишингизда ёрдамлашади. У ҳозир Сизнинг ҳузурингизга киради".

У гўшакни жойига қўйиб, менга юзланди: "Умуман, ҳамма ҳужжатларни ғайрирасмий тарзда, бошқаларнинг эътиборини жалб қилмасдан ўрганиб чиқинг, кейин сўзлаб берасиз".

Н. С. Хрушчевнинг ҳузуридан чиқиб, дарҳол П. Н. Поспелов ёнига бордим. У мен билан илиқ сўрашгандан сўнг: "Қатағон қилинганларнинг ишларини таҳлил этиш менинг соҳам эмас, мутахассисмасман. Бироқ Никита Сергеевич маълумотлар тўплаш, улар билан танишиб чиқиш, имкони борича умумлаштиришни менга топширди. У тарихчи, сиёсатшунос сифатида холис баҳолашим мумкинлигини билдирди. Рози бўлдим, мана энди шу иш билан шуғулланмоқдаман",— деди.

"Икромовнинг аризасини кўриб чиққан Сиёсий Бюро мажлислари ҳужжатларини кўриб чиқмоқчи эдим",— дедим мен. "Ҳа,— деб жавоб берди у,— Никита Сергеевич менга бу ҳақда гапирди".

У шу заҳотиёқ қаёққадир қўнғироқ қилиб, ким биландир сўзлашгач, ҳужжатларни бир-икки соатдан кейин олиб келишларини айтди-да, икки кишилиқ тушлик учун буюртма берди. Тушлик маҳали Ўзбекистон, 30-йиллардаги воқеалар хусусида суҳбатлашдик.

Унча катта бўлмаган папкани олиб келишди. Унда Сиёсий Бюро мажлисларининг стенограммаси йўқ эди. Қисқа мажлис хулосасини қўлга олдим. Унда Икромовнинг аризаси баёни, унинг тушунтиришлари, саволлар ва жавоблар, унинг сўнги сўзи, Сталиннинг танбеҳи, иш муаллифларининг фикр-мулоҳазалари, Секретариатга берилган топшириқ акс этирилганди. Мажлис баёни билан танишиб чиққач, Пётр Николаевичдан сўрадим:

— Нима сабабдан Каганович, Берия, Ежов, Микоянлар Сталин ижобий фикр билдирганига қарамасдан, уни отиб ўлдириш ҳақидаги фикрларига қаттиқ ёпишиб олдилар?

— Улар,— деб жавоб берди у,— афтидан, Икромовни ўлдиришдан манфаатдор эдилар.

— Сталин ўзининг ҳокимияти ва тутган мавқеидан фойдаланиб, Икромовни омон сақлаб қолишга эришиши мумкинмиди?

— Албатта, эришиши мумкин эди.

— У ҳолда нега шундай қилмади?

— Сталиннинг иш услуби, тутган йўл-йўриги моҳияти ҳам шунда-да. У тарихда холис, одил бўлиб кўринмоқни истаган, бироқ шу билан бирга, мажлисда қатнашаётганларни текширмоқчи ва иш учун уларни жавобгар қилмоқчи бўлган. Улар буни тушунишарди.

— Секретариат қарори билан танишиш мумкинми?

У телефон орқали сўзлашиб, ҳужжатларни тайёрлаш ва олиб келиш учун икки-уч соат талаб қилинишини айтди. Эртаси кун эрталаб учрашишга келишдик.

Эртаси кун унинг ҳузурига кирганимда, Николай Петрович пўлат сандиқдан бир папкани олиб, менга берди. Унда қуйидаги ҳужжат бор экан.

*"Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар)
партияси пленумига*

а) қамоққа олинган Бухарин, Ф. Хўжаев, Разумов, Румянцев, Полонский, Хўжанов, Антонов, Рисқуловнинг кўрғазмалари;

б) ўртоқ Икромовни Бухарин, Ф. Хўжасв, Антипов, Разумов, Румянцев билан юзлаштириш баёни ва

в) ўртоқ Икромовнинг аризаси билан танишиб чиқиб, ВКП(б) Марказий Комитети шунини аниқладикки

ўртоқ Икромов буржуа миллатчилари, ўзбек халқининг душманлари (Ф. Хўжаев, Хўжанов, Болтабоев, Тожиев, Каримов ва бошқалар)га нисбатан сиёсий кўрлик қилибгина қолмай, баъзан уларга ҳомий сифатида ҳам иш тутди;

афтидан, Икромовнинг Москвада троцкийчи-ўнг аксил-совет гуруҳлар (Бухарин, Антипов ва бошқалар) билан алоқаси бор эди.

ВКП(б) Марказий Комитети қарор қилади:

1) Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети пленумига ўртоқ Икромов ҳақидаги масалани муҳокама қилиб, ўз фикрини ВКП(б) Марказий Комитетига билдириш таклиф этилсин;

2) мазкур хат билан боғлиқ масалаларни тушунтириш учун ВКП(б) Марказий Комитети Сиёсий Бюроси аъзоси ўртоқ А. А. Андреев Ўзбекистонга юборилсин.

1937 йил
10 сентябрь,
Москва шаҳри

И. СТАЛИН
В. МОЛОТОВ"

— Нима сабабдан Икромовга нисбатан бунчалик шафқатсизлик қилишган? Қани унинг жинояти?— деб сўрадим ҳужжатни ўқиб бўлгач.

— Менинг тушунишимча, бу ерда гап Ўзбекистон ҳақида, Икромовнинг республикада қилган хатолари ҳақида бораётгани йўқ,— деб жавоб берди Пётр Николаевич.— Гап бошқа ёқда. Сталин йигирманчи йилларда ўзининг мухолифлари, рақибларини бирин-кетин йўқ қилган эди. Унинг учун Бухарин ва Троцкий энг хавfli душман эди. Троцкийни Қозоғистонга — сургунга юборди, ундан сўнг Мексикага бадарга қилди, кейинчалик у ўша ерда ўлдирилди. Шу тариқа Сталин Троцкийдан қутулди. Бухарин партиядagi раҳнамоликка очиқчасига даъвогар эмасди, бироқ у чуқур назарий билимга, улкан ақл-заковатга эга бўлиб, мунозарани очиқчасига олиб боришни биларди, кўпинча Сталиннинг йўналишига тўғри келмайдиган ва ҳатто унинг йўлига тескари бўлган ўзининг нуқтаи назари ҳақида очиқ ёзар ва гапирарди. У партия ичида улкан обрўга эга эди. Сталиннинг феъл-атворини ҳисобга олсак, бундай шахс унга тўғоноқ бўлганини тушуниш қийин эмас. Сизнинг Икромовингиз бўлса, буларнинг ҳаммасини кўриб-билиб турган бўлса-да, Бухарин билан қалин дўстона алоқани узмаган, Москвага ҳар гал келганида унинг уйида ва дала ҳовлисида бўлаверган. Иккинчи томондан, Бухарин ҳам Ўзбекистонда бир неча марта бўлганида, Икромовникида ҳафталаб яшаган. Устига-устак, Икромов Бухариннинг жиянига уйланган. Шундай қилиб у Бухаринга қариндош бўлиб қолган. Буларнинг ҳаммаси уни

Бухариннинг маслакдоши ва ҳамтовоғи деб эълон қилишга яхшигина баҳона бўлган.

— Хўш, бу хатнинг кейинги тақдири нима бўлди?— дедим.

— А. А. Андреев уни олиб, Тошкентга стиб келади. У ерда Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетининг пленуми бўлиб ўтади. Пленумда Икромов ишдан бўшатилиб, партия сафидан ўчирилади, қамоққа олиниб, Москвага келтирилади.

— Мазкур пленум ва суд жараёни ҳужжатлари билан танишиш мумкинми?

— Пленум ҳужжатлари Тошкентда. Ўша ерда танишарсиз. Тергов ва суд стенограммаси билан ўзим ҳам танишганим йўқ. Сизнинг навбатдаги келишингизга уларни ихтиёримга олишга ҳаракат қиламан.

Хайрлашар экан, П. Н. Поспелов шундай деди:

— Умид қиламанки, Сиз қатагонлар ҳақидаги ҳужжатларни тайёрлашда иштирок этасиз. Республикадаги ҳужжатларни ўрганиб бўлиб, ҳузуримга кирасиз.

Доимий ваколатхонага етиб келдим. Вакилимиз Бўри Одилов таклиф этган тушликдан воз кечиб, бир чойнак аччиқ кўк чойга буюртма бердим ва алоҳида хонага кирдим. Бир неча соат юрдим, ўтирдим, фикрга чўмдим.

1938 йил март ойида "Ўнг троцкийчи блок" устидан ўтказилган суд жараёнида А. Я. Вишинский, В. В. Ульрих, суд аъзолари И. О. Матулевиц, Б. И. Иевлев ва уларнинг ҳамкасблари менга инсон ҳуқуқларини, қонунни оёқ ости қилаётган ваҳшийлар бўлиб кўринишганди. 1954 йил январида Н. С. Хрущев, П. Н. Поспеловнинг сўзларини тинглаб, ҳужжатлар билан танишиб, бу гуруҳни суд қилган, улар устидан ҳукм чиқарганлар бор-йўғи ҳукмдорларнинг топшириғини бажарган кишилар эканлигини тушуна бошладим. Керакли ҳужжатларни тўплаш, "ишни вужудга келтириш", қамоққа олиш, тергов қилиш, судлаш, отиб ўлдириш ёки лагерга сургун қилиш... Улар ва уларга ўхшаш кимсалар йўл-йўриқни қай тарзда яхши бажариш, Кремлда ўтириб топшириқ берган валинсъматларига ёқиш учун жонларини жабборга бериб тиришган ва ҳатто бир-бирлари билан мусобақалашганга ўхшайдилар.

Тошкентга қайтиб келгач, А. Э. Ниёзовга Министрлар Совети мажлиси ва қисқа тарзда Н. С. Хрущевнинг фикр-мулоҳазалари ҳақида ахборот бердим. Ҳукуматнинг вилоят ижрокомлари раислари, министрлар, республика муассасаларининг раҳбарлари иштирок этган кенгайтирил-

ган мажлисида вилоятлар бўйича режалар ва бюджет кенг муҳокама қилиб, тасдиқланди, шунингдек, уларнинг ба-жарилиши борасида бир талай тадбирлар белгиланди.

Ўзбекистон Давлат Хавфсизлик комитетининг раиси этиб, касби чекист бўлган, ҳалол, холис киши, яқинда Ўзбекистонга келган А. П. Бизов тайинланди. Унга мурожаат қилиб, 1929 йилгача Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи секретари бўлиб ишлаган В. И. Ивановнинг, 1934 йилгача ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўрта Осиё Бюроси аъзоси сифатида фаолият кўрсатган И. А. Зеленскийнинг, Акмал Икромовнинг, 1924 йилдан Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг Раиси бўлиб ишлаган Файзулла Хўжаевнинг иши билан қизиқдим. Алексей Петрович уларнинг идорасида бундай шахсларнинг иши йўқ эканлигини, чунки улар Н. И. Бухарин ва А. И. Риков гуруҳи таркибида жинсий жавобгарликка тортилганликларини айтди.

Файзулла Хўжаев тўғридан-тўғри Москванинг ўзида қамоққа олинганди, Икромовни эса у Марказком пленумида ишдан олишгач, дарҳол Москвага олиб кетишган. А. Икромов ва Ф. Хўжаевнинг улар республикада бўлиб турган даврга оид "иши"нинг муқаддима қисми, афтидан, партия архивида бўлса керак. А. П. Бизов менга қатъий қилиб гапирганига қарамасдан, яна бир марта ҳужжатларни текшириб чиқишни, қандай ҳужжат топса, менга кўрсатишни ундан илтимос қилдим.

Ўзбекистон Коммунистик партияси олий илмгоҳи директори К. Е. Житовни (илгари у Марказкомда бўлим бошлиғи ўринбосари эди) таклиф қилиб, архивдан Ўзбекистон Компартиясининг VII съезди материалларини (шу съездда Ф. Хўжаев ҳамма лавозимлардан олинганди), "А. Икромовнинг иши"ни кўриб чиққан Марказий Комитет пленуми ҳужжатларини олиб келишини илтимос қилдим. У бу ҳужжатларни олиб келди. Мен унда қуйидагиларни топдим.

"16 сентябрь куни Тошкент шаҳрида Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетининг III пленуми очилди. Унда Марказком аъзоларидан 42 киши, Марказком аъзоларига номзодлардан 18 киши, тафтиш комиссиясининг аъзоларидан 8 киши, вилоят, шаҳар, район партия комитетларининг котибларидан 73 киши иштирок этди. Пленум ишида ВКП(б) Марказкоми секретари ўртоқ А. А. Андреев қатнашди.

Эшитилди:

1) ВКП(б) Марказий Комитетининг Хати. Ўртоқ А. А. Андреевнинг Икромов ҳақидаги ахбороти ва А. Икромовнинг тушунтириши.

Музокараларга 77 киши ёзилди, 35 киши сўзга чиқди.

Тўрт кунлик муҳокамадан сўнг 15 кишилик комиссия тақдим этган қарор тасдиқланди.

2) Ташкилий масалалар:

а) Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети IV пленумини чақириш тўғрисида.

Қарор қилинди:

Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетининг пленуми 6 кундан кейин чақирилсин.

б) Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетининг секретари ҳақида (А. А. Андреев).

Қарор қилинди:

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг иккинчи секретари қилиб Павел Никитович Яковлев сайлансин".

"Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети III пленумининг ВКП(б) Марказий Комитети Сиёсий Бюроси аъзоси ўртоқ А. А. Андреевнинг Икромов ҳақидаги ахбороти юзасидан қарори. Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети Биринчи секретари Икромов:

а) ҳозирги кунда фош этилган халқ душманларининг асосий партиявий ва совет раҳбарлик лавозимларини эгаллаб олишларига тўла имкон берган;

б) бугунги кунда қамоққа олинган халқ душманлари — Каримов, Цехер, Болтабоев, Шермухамедов ва бошқаларни ҳимоя қилган, уларнинг фош этилишига ҳалал етказган, улар билан алоқада бўлган, ашаддий халқ душмани — Файзулла Хўжаевга нисбатан партия аъзоларининг танқидини бўғиб келган;

в) ўзининг 1923 йилдан бери троцкийчиларга мансублигини Ўзбекистон партия ташкилотларидан яшириб келган, деб ҳисоблайди.

Марказий Комитет пленуми шуни аниқладики, Икромовнинг ҳомийлиги натижасида ўзбек халқининг ашаддий душманлари бўлмиш ўнг-троцкийчи ва буржуа-миллатчи хоинлар (Ф. Хўжаев, Цехер, Болтабоев, Немцович, Манжара, Моор, Шермухамедов, А. Каримов, Зелькина, Тожиев ва бошқалар) Марказком Бюросига ва бошқа обрўли лавозимларга ўтиб ишлашга, узоқ вақт душманлик фаолиятини олиб боришга муваффақ бўлганлар.

Юқорида баён этилганлардан келиб чиқиб, Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети III пленуми қарор қилади:

Икромов Марказком Биринчи секретари лавозимидан бўшатилинсин, Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети таркибидан чиқарилсин, партия сафларидан ўчирилсин, унинг иши тергов идораларига оширилсин ва дарҳол қамоққа олинсин.

Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети пленуми Ўзбекистоннинг барча партия ва партиясиз большевикларини аксилинқилобий миллатчиларнинг ҳамма қолдиқларини узил-кесил тор-мор этишга ва илдизини қўпориб ташлашга, сталинча ВКП(б) Марказий Комитети теварагида янада зичроқ жипслашишга ва ўзбек халқини социализм қуриш учун курашда янги ғалабаларга бошлашга даъват этади.

Шу ҳақда ВКП(б) Марказий Комитетига хабар қилинсин.

1937 йил,
21 сентябрь.

НОРБЕКОВ. ЯКОВЛЕВ".

Мазкур пленумда ундан олдинги II пленумда сайланган Марказий Комитет Бюроси аъзоларининг 12 тасидан 6 таси, Марказий Комитет Бюроси аъзолигига номзодларнинг 7 тасидан 1 таси партия сафларидан чиқарилди, Марказий Комитет таркибидан 19 аъзо ва 3 аъзоликка номзод чиқарилди.

Марказий Комитетнинг 1937 йил 26-27 сентябрь куни бўлиб ўтган IV пленуми бир неча номзодни кўриб чиқди ва Усмон Юсуповни Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетининг Биринчи секретари этиб сайлади.

Шундан кейинги кунларда жамоаларда, аҳоли истиқомат жойларида бўлиб ўтган мажлислар, митингларда Марказий Комитет Бюроси аъзолари, бошқа масъул ходимлар III ва IV пленумларнинг якуналари ҳақида тушунтириш ишларини олиб бордилар. Бу издиҳом иштирокчилари пленумлар қарорларини маъқуллашар, қабул қилинган қарорларда халқлар доҳийси Сталинга самимий муҳаббатларини изҳор қилишар, миллатчи, аксилинқилобчи ва бошқа ғайри кучларни тўла даражада илдизи билан қўпориб ташлагунга қадар курашни янада кучайтиришга ишонтиришар эди.

Жиноий жавобгарликка тортилган Икромов, Хўжаев ва бошқа ходимлар ортидан уларнинг рафиқалари, фарзандлари, ота-оналари ва бошқа қариндошлари қатағон қилинди.

И. В. Сталин ва В. М. Молотовнинг Хати моҳият-эътибори ва шаклига кўра Партия Низоми ва демократик централизм тамойили қўпол даражада бузилганини кўрсатарди, чунки Хат бевосита Пленумга юборилганди. Ҳолбуки ҳар қандай ҳужжат, хусусан, бу қабилдаги Хат, одатда, республика Компартияси Марказий Комитетига юборилиши керак эди. Унинг Бюроси танишиб чиқиб, қасрда ва қандай муҳокама қилиш, тегишли қарорлар чиқаришни аниқлаши зарур эди. Муаллифларни бундай қадам қўйишига, яъни Марказком ва унинг Бюросини четлаб ўтишга нима мажбур қилган эди? Гап шундаки, бу пайтга келиб Бюро аъзоларининг кўпчилиги қамоққа олинган, улардан фақат уч кишигина қолганди. Модомики шундай экан, Бюро мажлисини олиб бориш учун кворум йўқ эди.

Аҳвол шу даражага етдики, Биринчи котибнинг иши муҳокама қилинаётган пленумда раислик қилгани одам топилмай қолди. Шунинг учун дастлаб Марказдан келган Яковлевни иккинчи котиб қилиб сайлашди. Биринчи котиб Икромов ҳақидаги масала ҳал қилиниши билан уни дарҳол ҳибсга олишди. Бироқ кимни Биринчи котиб этиб сайлаш керак? Бу масалани дарҳол ҳал қилишолмади. Бунинг бир неча сабаблари бор эди.

Биринчидан, бундай кескин, оғир шароитда муносиб номзод топиш осон иш эмасди. Шунга қарамасдан, бир неча номзодни танлашди. Улардан бирини Биринчи котиб қилиб сайлаш мумкин бўлса-да, номзодлар хусусида Москва, ВКП(б) Марказий Комитети билан келишиш лозим эди. Тавсия қилинган номзод Москвага бориб, суҳбатдан ўтгандан кейингина, у лавозимни эгаллаш-эгалламаслиги ҳал қилинарди. Шу муносабат билан орадан бир неча кун ўтгач, сайлов учун IV пленумни чақиришга қарор қилинди.

Уч номзод ичидан Усмон Юсуповни танлашди. Москва уни чақириб ўтирмасдан Биринчи секретарликка розилик берди, чунки Усмон Юсупов Касабалар иттифоқида ишлаганида, Ўзбекистон озиқ-овқат халқ комиссари бўлиб турганида Каганович ва Микоян уни яхши билишарди. Улар Усмон Юсуповга ижобий тавсифнома беришгач, Сиёсий Бюро ҳам "оқ фотиҳа"сини аямайди. Бироқ муҳокама Тошкентда жуда кескин ўтади, шундан сўнг у Биринчи котиб қилиб сайланади.

Бу воқеада демократиянинг қандайдир белгилари кўзга ташланади, аммо бошқа арбобларга нисбатан шафқатсиз йўл тутилди, бунда энг оддий ҳуқуқлар поймол этилди, ҳатто инсоннинг ор-номуси ҳам писанд қилинмади.

Мисол учун. Файзулла Хўжаевни олиб кўрайлик. У Ўзбекистонда Халқ Комиссарлари Совети ташкил этилган кундан бошлаб, унинг раиси бўлди ва шу лавозимда 1937 йилнинг июнь ойигача ишлади. Унинг республикада ва Иттифоқда улкан обрўга эга бўлишининг сабабларидан бири шундаки, у СССР Марказий Ижроия Комитетининг раисларидан бири, мамлакат Олий Мудофаа Кенгаши аъзоси эди.

1937 йилнинг июнида Ўзбекистон КП(б) VII съезди бўлди. Файзулла Хўжаев президиум столи теграсида ўтираркан, бир неча мажлисга раислик қилди, сўзга чиқди, аммо ташкилий масалалар кўрилган чоғда, уни — республиканинг иккинчи улуғ кишисини Марказий Комитет таркибига тавсия этишмади. Ўшандаёқ унинг миллатчиликда ва душманлик фаолиятида айбланаётгани ҳақида маълумотнома беришганди.

17 июнда съезд ёпилди. Файзулла Хўжаев юрак хуружидан уч кун ётиб қолди. 21 июнда ишга чиқиб, иш куни охирида жорий ишлар ҳақидаги Халқ Комиссарлари Кенгашининг 840-қарорига имзо чекди. Бу Ҳукуматнинг у имзо чеккан сўнгги ҳужжати бўлиб қолди. Ф. Хўжаев Сталиннинг қабулига кириш учун кечаси онаси, рафиқаси ва қизини олиб, поездда Москвага жўнаб кетади. Сталин уни яқиндан танир, ҳатто "яхши иқтисодчи" деб мақтаганди. Хўжаев унинг уйида ва дала ҳовлисида бўлиб турар, уларнинг қизлари Светлана ва Вилоят бир-бирлари билан дугоналашган эдилар. Бироқ энди доҳий қабулига киришни қанчалар ўтиниб сўрамасин, ундан жавоб бўлмайди. Уни меҳмонхона номерида ҳибсга олишади. Шундан кейин Бухарин устидан бошланган суд жараёнини истисно этганди, Файзулла Хўжаевни қайтиб ҳеч ким кўрмади.

Файзулла Хўжаевдан кейин Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети Раиси бўлган Султон Сегизбоев ҳақида икки оғиз сўз айтишни жоиз деб биламан. У 17 ёшида 1916 йилги қўзғолонда иштирок этди. 1918 йилда Коммунистик партия сафларига кирди, коммунистик ташкилотлар барпо этилиши билан унинг раҳбарларидан бирига айланди. Москвадаги Қизил профессура олий илмгоҳини тамомлаб, профессор бўлди, шу олий илмгоҳда, Москва ва Тошкент олий ўқув юртларида тарих ва иқтисод фанларидан дарс берди. 1937 йил сентябрида Халқ Комиссарлари Совети

Раиси бўлди. 1938 йил 15 июнь куни Тошкентда вилоят партия конференцияси бўлиб ўтганда, С. Сегизбоев президиумда Усмон Юсупов, ички ишлар халқ комиссари Апресян ва Марказком Бюросининг бошқа аъзолари билан ёнма-ён ўтирарди. Худди шу пайт унга кимдир: "Сизни равоқда бир киши интизорлик билан кутиб турипти",— дейди. У ўрнидан туриб, залдан чиқади. Уни шу ерда — равоқда ҳибсга олишади ва 21 июнда Москвага олиб кетишади. 1939 йилнинг 25 феввалида эса Султон Сегизбоевни Ҳарбий трибунал суд қилади. Суд жараёни икки соат давом этади. У олий жазога ҳукм қилинади ва ўша куниёқ отиб ўлдирилади. Тарихда бундай далиллар кўп, биз уларни санаб ўтирмаймиз.

1953 йили (ўша пайтда Министрлар Совети Раиси эдим) ҳузуримга бир аёл кириб, 1948-1949 йиллари Ўзбекистоннинг йигирмадан кўпроқ йирик олимлари, истеъдодли ёзувчи ҳамда шоирлари миллатчилик, сепаратизм ва ҳоказоларда айбланиб, қамалганлиги ҳақида сўзлаб берганди. Улар Ички ишлар министрлиги томонидан суд қилиниб, ҳар бири 20 йилгача ҳукм этилган, лагерларга юборилган экан. Улар орасида таниқли олим Ҳамид Сулаймон, шоир ва ёзувчилардан Шайхзода, Шукрулло, Шухрат ҳамда бошқалар бўлишган. Мазкур арбоблар ҳақида 1950 йилнинг ўрталарида Марказий Комитетнинг тарғибот ишлари бўйича секретари бўлиб сайланганимда эшитгандим. Аммо бу галги ҳикоя батафсил, мукаммал бўлди.

Марказий Комитет Биринчи секретари А. Э. Ниёзовнинг розилигини олиб, ДХК раиси А. П. Бизов билан бир неча марта учрашдим. У мени ҳамма ҳужжатлар билан таништирди, чунки юқорида номлари зикр этилган арбоблар Тошкент шаҳар Ҳарбий прокуратураси томонидан суд қилинган экан. Ҳар бир маҳбуснинг иши билан шуғулланиш, тегишли таклифлар тайёрлаш учун Марказнинг рухсати керак эди.

Н. С.Хрущёв томонидан ўтказиладиган икки кенгаш — МТСнинг иши учун натурал ҳақ тўлашни бекор қилиш, жамоа хўжаликлари ва давлат хўжаликлари ҳамда МТС ўртасидаги ўзаро муносабатни тубдан яхшилаш; саноат ва қурилишга раҳбарликни қайта ташкил этиш — ишида қатнашишим учун мени Москвага чақирди.

Тегишли министрлар ва мутахассислар билан бирга Марказга етиб келдик. Бу икки кенгаш иши уч кун давом

¹ Ажралиб чиқиш тарафдори.

этди. Уларда мен ҳам нутқ сўзладим. Биз амалда қишлоқ хўжалиги тараққиётини жадаллаштириш ва механизациялаштириш, техникадан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, бу борада жамоа хўжалиги ва давлат хўжалиги раҳбарлари, шунингдек, МТСнинг масъулдорлигини оширишни қўллаб-қувватладик. Мақсад — қишлоқда меҳнат унумдорлигини сезиларли даражада ошириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг таннархини пасайтиришдан иборат эди. Амалда бу машина-трактор станцияларини тугатиш, уларнинг бутун хўжалигини — техникаси, мутахассислари, таъмирлаш ва бошқа соҳаларини жамоа хўжаликларига бериш борасида қўйилган дастлабки қадам бўлди. Орадан бир оз фурсат ўтиб, шундай қилинди ҳам.

Н. С. Хрущёв саноат ва қурилишга раҳбарлик қилишни қайта тузиш борасида гапириб, мамлакатда мазкур соҳа билан шуғулланувчи министрликлар ва идоралар сони ҳаддан зиёд кўплигини, бироқ ҳаммаси тарқоқ, кўпинча ёндош ҳолда фаолият кўрсатаётганлигини, бу эса уларнинг масъулиятини пасайтиришини алоҳида таъкидлади. Иккинчи томондан республикалар, ҳатто саноати ривожланган жумҳуриятларнинг совет ва партия идоралари бу соҳалар билан мунтазам, чуқур шуғулланмасликларига эътиборни қаратди. Жойларда Иттифоқ қарамоғидаги завод ва фабрикалар, шахталар, қурилиш ташкилотлари ҳаддан ташқари кўп эдики, бунга йўл қўйиб бўлмасди. Чунки улар Москвадан ажралиб қолган, республика, ўлка ва вилоят ташкилотлари билан боғланмаган эди. Бу ташкилотлар масъулиятни ҳис қилмасди. Аҳволни тузатиш керак эди. Хўжаликларимиз эндиликда улкан ва кўп тармоқли бўлиб қолганлиги сабабли уларга биргина марказдан туриб раҳбарлик қилиш мумкин эмас эди. Республикалар, ўлкалар ва вилоятларнинг аҳамияти оширилиши уларнинг масъулиятини ҳам оширган бўлур эди.

Мунозаралар чоғида — бу қўшимча тарзда фикр алмашиш бўлиб, масала жиддий ўрганиб чиқилмагани учун — нуқтаи назарларда ихтилофлар бўлди. Бир неча Иттифоқ министрликлари раҳбарлари гарчи гоёни қўллаб-қувватлаган бўлсалар-да, ким пинҳона, ким очиқчасига ягона хўжалик тизимини майдалаб юбориш мақсадга мувофиқ эмас, айрим муҳим соҳалар шу даражада ўзига хос хусусиятга эгаки, уларга фақат Марказдан турибгина малакали раҳбарлик қилиш мумкин, деб исботлай бошладилар. Биз — жойлардан келган вакиллар эса республикаларга имкони борича кўпроқ соҳалар ва корхоналарни

бериш мақсадга мувофиқ эканлигини турли йўллар билан ишонтиришга ҳаракат қилдик. Шу тариқа саноатни ва қурилишни юқоридан ва қуйидан бошқаришни ташкил этишда зиддиятларнинг дастлабки белгилари пайдо бўлди. Уларни мақбул, самарали тарзда уйғунлаштиришнинг тўғри воситалари ва йўллари топиш керак эди. Мазкур кенгаш Иттифоқ министрлари ва идораларини бундан сўнг қисқартириш ҳамда Совнархозлар (Халқ Хўжалиги Кенгаши) барпо этишга асос солди.

Аввал келишилганига кўра, мен билан бирга келган ўртоқларни Тошкентга жўнатиб, бир неча кунга Москвада қолдим. П. Н. Поспеловга учрашиб, унга 30-йиллар қатағонлари бўйича республикада танишишга муваффақ бўлганим ҳамма ҳужжатлар ва маълумотлар ҳақида сўзладим. Сўнг унга 40-йиллар охирида Ўзбекистоннинг жиноий жавобгарликка тортилган олимлари ва адиблари гуруҳи ҳақида, улар Тошкентда Ички ишлар министрлиги йўли бўйича судланганлари хусусида ахборот бердим.

"Марказий Комитетнинг 1937 йил февраль-март пленуми стенограммасини ўқидингизми?"— деб сўради Пётр Николаевич.

Ўқимаганлигимни айтдим. У жонланиб, деди: "О, бу Сиз учун жуда муҳим! Ўзбекистоннинг собиқ раҳбарлари тақдирини ана шу пленумда ҳал этилганди. Келинг, келишайлик: қатағон қилинган зиёлиларингиз ҳақида ИИМ, ДХК ва Бош прокуратурадан маслаҳат оламан, Сиз эса февраль-март пленуми стенограммасини ўқиб чиқасиз. Умумий бўлимга Сизни ўша стенограмма билан таништиришлари хусусида кўрсатма бердим". Эртаси кун эрталаб учрашишга келишдик.

Соат 15-00 да умумий бўлимга кирдим. У ерда менга пленум материалларидан иборат семизгина папкани беришди-да, алоҳида хонани кўрсатишди. Ўша жойга кириб, ҳужжатларни ўқий бошладим. Кечга қадар қоғозлардан кўз уза олмадим, Бухариннинг ишини, Микоян бошлиқ бўлган комиссиянинг таклифларини, пленум қарорларини эса икки марта ўқидим. Пленум ишининг бошқа йўналишларига тўхталмасдан, бу ерда Бухарин "гуруҳи"га дахлдор масалалар хусусида мулоҳаза юритаман.

Пленумнинг бошланишидаёқ Н. И. Бухарин фақат маърузадагина эмас, музокараларда ҳам қаттиқ танқид қилинади. Унинг Марказий Комитетнинг 1929 йил ноябрь пленумида Сийсий Бюродан чиқарилганлигини, пленумда таъкидланганидек, ундан зарур хулосалар чиқариб олма-

ганлигини, амалда партия ва давлатга қарши қаратилган ўзининг йўли ва сиёсатини фаол юргизаётганлигини эслатишади...

Шу муносабат билан Н. И. Бухарин Марказком таркибидан чиқарилиб, партия сафидан ўчирилади ва ўша йилнинг 27 февралда ҳибсга олинади. Бухарин ва унинг шериклари фаолиятини атрофлича ҳамда чуқур ўрганиш, баҳо бериш, таклифлар киритиш учун дарҳол пленумнинг махсус комиссияси тузилади. Комиссия аъзолари бир неча кун давомида ҳужжатларни ўрганиб чиқиб, хулоса тайёрлайдилар. Унда айтилишича, Марказда ва республикаларда юқори лавозимли гуруҳ фаолият юргизмоқда, мазкур гуруҳ тор-мор этилган Троцкийнинг йўлини фаол олиб бормоқда. Партиянинг мамлакатни индустрлаштириш ва унинг қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш йўлини обрўсизлантириш ва уни саботаж қилишга уринишлар алоҳида кўрсатилган эди.

Комиссия 21 кишидан иборат бу гуруҳга "ўнг-троцкийчи блок" деб ном қўйди. Уларнинг ҳаммасини Марказий Комитет таркибидан чиқариш, партия сафларидан ўчириш, ишларини тергов идораларига ошириш назарда тутилганди. Ҳужжатларга комиссия аъзоларининг ҳаммаси имзо чеккан, раис А. И. Микоян эса ўзидан "Қамоққа олинсин, суд қилинсин, отиб ўлдирилсин" деган сўзларни қўшиб ёзганди. Суд пировард-натижада Анастас Иванович таклиф қилгандек ҳукм чиқарди...

Гуруҳ аъзолари устидан суд, юқорида қайд этганимиздек, 1938 йилнинг 2 март куни Иттифоқ Уйининг Октябрь залида бошланиб, 13 март куни тонг саҳарда — соат 4³⁰ да ҳукмни ўқиб эшиттириш билан яқунланди. А. Вишинскийнинг талаби билан СССР Олий Судининг Ҳарбий коллегияси қуйидагиларни олий жазога — отиб ўлдиришга ҳукм қилди:

1. Н. И. Бухарин,
2. А. И. Риков,
3. Г. Г. Ягода,
4. Н. Н. Крестинский,
5. А. П. Розенгольц,
6. В. И. Иванов,
7. М. А. Чернов,
8. Г. Ф. Гринько,
9. И. А. Зеленский,
10. А. Икромов,
11. Ф. Хўжаев,
12. В. Ф. Шарангович,
13. П. Т. Зубарев,
14. П. П. Буланов,
15. Л. Г. Левин,
16. И. Н. Казаков,
17. В. А. Максимов-Диковский,
18. П. П. Крючков.

Қолган уч киши турли муддатларга қамоқ жазосига ҳукм қилинди. А. Енукидзе қамоқхонада вафот этди.

Келишувга биноан, эрталаб П. Н. Поспеловнинг ҳузурига кирдим. Пленум материаллари менда ҳайратомуз таассурот қолдирганини айтдим.

— Ахир уюшган блокнинг мавжудлигини тасдиқловчи маълумот — на режа, на Низом, на дастур, на уларнинг бирон-бир кенгаши, учрашуви ва ҳоказоларнинг мажлиси баёни йўқ-ку?

— Ўша вақтларда бундай масалалар ҳеч кимни қизиқтирмасди, — деб жавоб берди Пётр Николаевич. — Асосий мақсад Бухарин, Риков ва уларни фаол қўллаб-қувватлаган кишиларни тор-мор келтиришдан иборат эди. Тошкентда қатағон қилинган зиёлилар гуруҳи масаласига келсак, мен бу хусусда маслаҳатлашдим. Бу жараёнлар маҳаллий бўлганлиги, унинг устига, ёпиқ тарзда ўтказилганлиги учун агар хоҳиш бўлса, республика раҳбариятининг ўзи уларни ўрганиб чиқиши, ҳар бир маҳбуска ўз муносабатини билдириши мумкин. Шу асосда тегишли идораларнинг ўзи қарор қабул қилиши керак.

— Шу ердан Ички ишлар министрлиги, Давлат Хавфсизлик Комитети, Бош прокуратура йўли билан уларнинг идораларига зарур кўрсатма берилса, фойдали иш бўлур эди, — дедим. — Токи улар биз билан ҳамкорлик қилишсин, ўзларидаги маълумотлар билан бизни таништиришсин, биргаликда чора кўриб, қарорлар қабул қилайлик.

П. Н. Поспелов гаплашиб кўришга ваъда берди.

Куннинг иккинчи ярмида мени Н. С. Хрушчев қабул қилди. Никита Сергеевич ўтган кенгашлар ҳақида фикрларимни сўради. Кенгашларга ижобий баҳо берарканман, биз унинг ҳужжатларини ҳар тарафлама ўрганамиз, маслаҳатлашамиз, зарур мулоҳазалар ва таклифларни тайёрлаймиз, деб ишонтирдим.

Сўнг унга Тошкентда қатағон қилинганларнинг ишлари билан танишганлигим, 1937 йил февраль-март пленумлари ҳужжатларидан эсанкираб қолганлигим ҳақида ахборот бердим. У қониқиш ҳисси билан:

— Бу ишга бевосита аралашганингиз яхши бўлди. Бундан кейин ўша йилларда қандай жиноятлар содир этилганини, қонунга хилоф ишлар қилинганини билиб оласиз, — деди.

— Уларни, жумладан, Ўзбекистоннинг собиқ раҳбарларини оқлаш ҳақидаги масалани ўртага қўйиш мумкинми? — деб сўрадим.

— Йўқ, — деб жавоб берди у, — ҳозирча мумкин эмас. Аввало, биз бу масалада пухта тайёргарлик кўриб, уни съезда кўришимиз керак. Партия маъқулласин, кейин амалий ишга ўтамиз. Ҳозирча бу борада Президиумда ягона фикр йўқ. Ҳозироқ айрим ўртоқларимиз оёғи куйган товукдай питирлаб қолишди, масалага ўта манфаатдорлик билан қарашмоқда, сирни ошкор қилишга унамаяптилар.

Яқинда Президиумда қўшимча тарзда П. Н. Поспеловнинг ахборотини кўриб чиқамиз, кўрайлик-чи, масала қандай тус олар экан. Сиз бу соҳадаги ишни бўшаштирманг. Таклифлар бўлса Поспеловга хабар қилинг.

Учрашувдан фойдаланиб, суғориладиган ерлар майдонини, биринчи навбатда, Мирзачўлни ва бошқа қўриқ ерларни ўзлаштириш ҳисобига сезиларли даражада кенгайтириш учун Ўзбекистонда сув хўжалиги қурилишини кескин кенгайтириш масаласини кўтардим. Бу ҳақда 1952 йил бошида Сталинга айтганимда, у масалага ижобий ёндашганини қўшиб қўйдим. Н. С. Хрушчев Сталин номини эшитиб, афтини буриштирди, мен унинг номини эслатганим учун ичимда афсусландим.

— Умуман олганда, бу фойдали иш, — деди у. — Суғорма деҳқончилик қишлоқ хўжалигида энг кўп самара беради. Вақти-соати келиб, Сизни қўллаб-қувватлаймиз, бироқ ҳозир халқни нон билан боқиш, гўшт озуқасини бир оз кўпайтириш биз учун муҳим масала бўлиб турипти. Шунинг учун ҳам партиянинг биринчи навбатдаги вазифаси — бутун мамлакатда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам ғалла ва чорвачилик маҳсулотлари стиштиришни жиддий кўпайтиришдан иборат.

Мен вазифани тушунганимни изҳор қилиб, фақат пахта учунгина эмас, ғалла, сабзавот, мева, чорвачилик маҳсулотларини кўпайтириш учун ҳам суғорма деҳқончиликни кенгайтириш истагимиз борлигини айтдим. "Шунинг учун республикада бу соҳаларга эътибор берамиз, Марказда ҳал қилинадиган масалалар бўйича кейинчалик муҳокамага қўйиш учун ҳисоб-китоблар ва таклифлар тайёрлаймиз", — дедим. Н. С. Хрушчев рози бўлди, шу билан биз хайрлашдик.

"ҲИНДИСТОН ЙИЛИ"

Сталиндан кейинги йиллар шу жиҳати билан эътиборга сазоворки, мамлакат раҳбарлари республикаларни хорижий мамлакатлар билан мулоқотлар қилиш ишига жалб қила бошладилар. Жумладан, биз, ўзбекистонликлар учун 1955

йил, ифодали айтадиган бўлсак, "Ҳиндистон йили" бўлиб қолди. Июль ойида Ҳиндистон бош вазири Жавоҳарлаъл Неру қизи Индира Ганди билан мамлакатимизга ташриф буюриб, Кремлда муҳим музокаралар олиб борди, Н. А. Булганин билан бирга бир неча шартномага имзо чекди, Ўзбекистонда уч кун меҳмон бўлиб турди.

Ўша йилнинг ноябрь ойида СССР Министрлар Совети Раиси Н. А. Булганин ва СССР Олий Совети Президиуми аъзоси Н. С. Хрушчев бошчилигидаги Совет Ҳукумати делегацияси Ҳиндистонга бора туриб, йўл-йўлакай Тошкентда тўхтади ва Ҳиндистондан қайтаётиб, декабрь ойининг ўрталарида республикамиз пойтахтида яна икки кун бўлди.

Неру Ўзбекистонда бўлганида СССР ташқи ишлар министри ўринбосари В. В. Кузнецов ва мен ҳамма ерда ҳамроҳлик қилдик, Тошкентдан уни Ватанига кузатиб қолдик. Табиийки, Жавоҳарлаъл Неру билан бир неча марта суҳбатлашиш шарафига муяссар бўлдим. Дунё миқёсидаги бу донишманд сиёсатчи билан мулоқотлар менда чуқур таассурот қолдирди. У амалда, мен учун Осиё, Африка ва ўтмишдаги бутун мустамлака оламини "кашф" этди.

Шундан кейинги йилларда мен хизмат юзасидан кўпгина мамлакатларда, айниқса, Осиё, Африка ва Оврупода бўлиб, уларнинг раҳнаmolари билан учрашдим. Мао Цзе-дунь, Чжоу Энь-лай, Ден Сяопинь, Ким Ир Сен, Хо Ши Мин, Сукарно, Сианук, Прасад, У Ну, Бандранаикс, шаҳаншоҳ Ризо Паҳлавий, Чи Гевара, Зоҳиршоҳ, Довуд, Э. Нетто, Атаси, Асад, Қосим, Носир, Садат, Салол, Сабоҳ, Файсал, Аббуд, Нумейри, Кадафи, Бурғиба, Муҳаммад V, Ҳасан II, Ҳусайн, Бен Белла, Секу Туре ва бошқа қироллар, президентлар, амирлар, шайхлар, сиёсий партияларнинг раҳнаmolари, саркардалар, дин арбоблари ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бу учрашувлар ва суҳбатлар ҳақида кейинги китобда, СССРнинг Шарқдаги сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш масалалари ёритилган бобда батафсил ҳикоя қилинади. Ҳозирча эса Жавоҳарлаъл Нерунинг Ҳиндистон, Шарқ, геосиёсат¹ борасидаги қарашлари, назариялари ҳақида қисқача тўхталаман.

Самарқандда уни илиқ кутиб олишди. Регистон майдонида бир неча юз минг киши тўпланганди. У олий

¹ Жугрофий манфаатларга кўра юргизилган сиёсат.

даражали меҳмон, улуғ ҳинд халқининг доҳийси бўлганидан, самарқандликларга сал бўлмаса, пайғамбар бўлиб кўринганди. Унинг шахсига нисбатан катта қизиқиш, иzzат-ҳурмат шу билан изоҳланарди.

Кундуз куни улкан боғда унинг шарафига зиёфат уюштирилди. Ҳаво товадай қизиб кетганди, аммо боғ ям-яшил буталар, тоқлар, мевали дарахтлар билан қоплангани учун жазирама сезилмасди. Дастурхон аъло даражада безалганди, турли-туман совуқ газаклар, буғи чиқиб турган таомлар, ширинликлар, чанқовбосди ичимликлар кўзни қамаштирарди. Дастурхонда фақат спиртли ичимликлар йўқ эди. (Неру ва унинг ҳамроҳлари спиртли ичимликларни мутлақо истемол қилишмас экан). Мезбонлар меҳмондорчилик таомили бобида шунчалар ғайрат кўрсатдиларки, косагул навбатдаги табрикни айтиш учун ўрнидан тураётиб, ҳаяжондан, маринадланган балиқ солинган тақсимчани тирсаги билан бехос туртиб юборди. Тақсимча Индира Гандининг тиззасига тушиб, унинг сарисини ифлос қилди. Ақлли-фаросатли Индира сал-пал жилмайиб, ўзини ҳеч нарса бўлмагандай қилиб кўрсатди. Индира ўта ҳаяжонланган раислик қилувчини тетиклаштириш учун унинг қўлини секингина силаб қўйди.

Дастурхон атрофида ўтирган бизнинг аёлларимизга ҳам тан бериш керак. Министрлар Совети Раиси ўринбосари Ёдгор Насриддинова, маданият министрининг биринчи ўринбосари Зухра Раҳимбобоева ўтирганларнинг эътиборини жалб қилмасдан, астагина келишиб, Индирани маҳаллий аёллар ёнига бошлаб кетишди. Орадан 20-30 дақиқалар чамаси фурсат ўтиб, Ёдгор ва Зухралар ўртасида чиройли хонатласдан кўйлак кийган Индирани кўрган зиёфат аҳли бирдан ўрнидан туриб, гулдурос қарсақлар чалиб юборди.

Бир оз дам олганимиздан кейин Нерунинг ташаббуси билан икковимиз (таржимон ёрдамида) боғда узоқ суҳбатлашдик. Бошқа шаҳарлар ва районларни кўриш чоғида Неру билан тез-тез суҳбатлашадик. Суҳбатларда, албатта, В. В. Кузнецов ҳам иштирок этди. Тафсилотлар ва иккичириларга тўхталмасдан, унинг фикр-мулоҳазалари моҳиятини баён этмоқчиман.

Неру Москвада бўлганидан, шартномалар имзоланганидан, Ҳиндистонга кўрсатилган диққат-эътибордан мамнун эди. У ёш Ҳиндистон ҳукумати Совет давлатининг ёрдами ва қўллаб-қувватлашига суяниши мумкинлигига ишонч

билдирди. "Биз,— деб сўзида давом этди у,— мустамлака зулмидан озод бўлган барча мамлакатлар каби, инқилобни амалга ошириб, мақсадимизга эришдик. Бироқ мустамлака қарамлигидан мустақиллик ва ҳурлик сари ўтиш — улуг тарихий иш. Менинг тасаввуримда — бу олтин кўприк. Биз ана шу кўприкдан бошқа соҳилга ўтар эканмиз, озод этилган мамлакатимизда, табиийки, катта қийинчиликларга, сиёсий, иқтисодий, хўжалик, маданий, руҳий, ахлоқий, миллий, диний ва бошқа муаммоларга дуч келямиз.

Мамлакат таланган, халқ қашшоқ. Бундай шарт-шароитларда бизда, Шарқ мамлакатларининг раҳнамоларида на амалий тажриба, пишиқ-пухта қурилма, малакали мутахассислар, на оз ёки кўп миқдорда қониқтирадиган назария, фаолият дастури, на моддий, техник ва молиявий манбалар бор.

Биз миллий-озодлик кураши тўлқинида, жаҳонда ўзимиз учун қулай бўлган вазиятдан фойдаланиб, бошқаларнинг сиёсий қўллаб-қувватлаши туфайли мустақилликка эришдик. Эндиликда бизда мутлақо бошқача шарт-шароит вужудга келди. Ўзимиз меҳнат қилишимиз, ўзимиз ҳақ тўлашимиз, халқни сафарбар қилишимиз, том маънода ишни йўқ ердан бошлаб, янгилик бунёд қилиш учун барча аҳоли, сиёсий ва диний оқимларнинг жипслашувига эришмоғимиз лозим. Бу ерда инқилобий ташаббус ва ватанпарварликдан ташқари, ақл-фаросат билан, етти ўлчаб, бир кесган ҳолда ички ва ташқи сиёсатни ишлаб чиқишимиз, амалга оширишимиз зарур.

Мустамлака халқларининг мустақилликка эришишида урушда Гитлерга қарши коалициянинг галабаси, Совет Иттифоқининг халқаро майдонда мустамлакачилик, ирқчилик, ирқий айирмачилик ва зулмнинг бошқа шаклларига қарши тутган қатъий йўли ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Унинг Шарқ халқлари миллий-озодлик ҳаракатини оғишмай қўллаб-қувватлаши, уларнинг истиқлолини тан олиши, айниқса, муҳимдир. Буларнинг ҳаммасини табриклаган ҳолда қуйидагиларни қайд этмоқчи эдим. Озодликка чиққан ҳар бир мамлакат, энг аввало, ўзи ҳақида ўйлайди, кучлари ва воситаларини ички муаммоларни ҳал қилишга қаратади. Шунинг учун Советлар мамлакатининг янги, ёш давлатларга, улардан ҳар бирининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, алоҳида эътибор бериши, албатта, ўзаро фойдали икки томонлама ҳамкорликни кучайтириши муҳимдир.

Шунга қарамасдан, ҳозир мустақил мамлакатларнинг раҳнамолари ва давлат идоралари минтақавий асосда ўзаро алоқалар ва ҳамкорлик қилишга интиломоқдалар. Бу, энг аввало, икки йўналишга эга. Улар мустақилликка эришгунларига қадар деярли бир хил аҳволда бўлганликлари сабабли, барча соҳада бир-бирларига ёрдам кўрсатишнинг истиқболли шаклларини биргаликда топишга интилишлари табиийдир. Бу — тажриба алмашиш, ички турмушнинг самарали услублари ҳамда воситаларини излаб топиш, хўжаликни тиклаш ва ҳоказоларда акс этади.

Иккинчидан, ташқи сиёсат, эндиликда бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қутб — Ғарб олами ва социалистик дунё яққол кўзга ташланмоқда. Уларнинг ҳар бири фақат иқтисодий эмас, балки ҳарбий куч-қудратга ҳам эгадир. Бундай қарама-қаршилик бирон-бир тўқнашувга олиб келмаслиги ҳақида кафолат йўқ. Уларнинг ҳар бири ўз ихтиёридаги воситалар ва услублар билан, табиийки, дўстлар, маслакдошлар орттиришга, фақат у ёхуд бу сиёсатчиларни эмас, балки бутун-бутун халқларни, давлатларни ўз томонига оғдириб олишга интилиши аниқ сезилиб қолди. Бундай шароитларда бу яккама-якка курашга аралашиб, у ёхуд бу қутб томонига ўтиш ёки улар ўртасида низо нишонига айланиб қолиш нафақат бемаънилик, ҳатто хатарли ҳамдир.

Худди мана шу сабабли биз Чжоу Энь-лай, Сукарно, Носир ва Тито билан масалани қўшимча тарзда ва ҳар томонлама ўрганиб чиққанимиздан сўнг Қўшилмаган давлатлар ҳаракатини — баъзан уни "ривожланаётган мамлакатлар" деб атайдилар — ташкил этишга қарор қилдик. Илгаридан тегишли тайёргарлик кўрганимиздан сўнг шу йил апрель ойида Индонезиянинг Бандунг шаҳрида мазкур ҳаракатнинг Таъсис конференциясини ўтказдик ва унинг Декларациясини қабул қилдик, "Панча шила"¹ тамойилини халққа етказдик.

Бу янги ҳаракат бутун Шарқ халқининг ижобий баҳосига сазовор бўлди, шунинг учун ҳам бу ҳаракат кенгайиб, юксак марраларни эгалламоқда. Ғарбдаги кўпгина ахборот маҳкамалари, давлат идоралари ва баъзи бир таниқли арбоблар бу ҳаракатга нисбатан салбий муноса-

¹ "Панча шила" — (ҳиндча) тинч-тотув яшашнинг беш тамойили: 1) худудий бутунлик ва мустақилликни ўзаро ҳурмат қилиш; 2) ҳужум қилмаслик; 3) бир-бирларининг ички ишларига аралашмаслик; 4) тенглик ва ўзаро манфаатдорлик; 5) тинч-тотув яшаш.

батда бўлиб, ғаразли фикр-мулоҳазалар билдирмоқдалар; улар бизни жаҳон ҳамжамиятига ихтилоф солмоқчи, ўзларини Ғарб оламига қарши қўймоқчи, деб танқид қилмоқдалар ва ҳатто бизга, улар келажакда жаҳонда етакчи мавқени эгаллашга даъвогардирлар, деб таъна қилмоқдалар. Биз эса уларга ҳаракатнинг мақсадини тушунтирмамиз, зарур ўринларда эса бундай қарашларга зарба бермаемиз.

Совет Иттифоқига келсак — яхши, бевосита танқидий мулоҳазалар бўлмади, бироқ, афсуски, шу чоққача бизнинг ҳаракатимизга нисбатан аниқ тутилган йўл эълон қилинмади. Тўғри, айрим мақолаларда ижобий фикрлар билдирилди, бироқ бу мақола муаллифлари, журналистлар ёки сиёсатшуносларнинг нуқтаи назаридир. Фикримча, бизнинг ҳаракатимиз учун ҳам, Совет Иттифоқи учун ҳам, шунингдек, унинг дўстлари учун ҳам бизнинг ҳаракатимиз аъзолари билан ўзаро бир-бирини тушуниш, икки томонлама ва кўп томонлама асосда ҳамкорлик йўлидан бориш фойдали бўлур эди. Табиийки, бунда ҳар ким ўзининг сиёсий, мафкуравий тамойилида қолади, бошқа мамлакатларнинг ишларига аралашмайди.

Мен буларнинг ҳаммаси хусусида мистер Хрушчев ва мистер Булганин билан гаплашмоқчи эдим, бироқ дастур тифиз бўлиб, қизгин ишладик. Шу сабабли, уларнинг вақти ва диққат-эътиборини банд қилмасликка қарор қилдим.

Энди, дўстона тарзда менинг бу ердаги мулоқотларим хусусида баъзи бир истакларимни баён этмоқчи эдим. Таассуротлар улкан, яхши, бироқ шундай ўринлар борки, уларга тегишли идоралар эътибор берсалар яхши бўлур эди. Чунончи, бизнинг сафаримиз билан боғлиқ айрим нутқлар ва мақолаларда менинг биринчи ташрифим улкан аҳамиятга эга, мамлакатларимиз ўртасида ҳамкорликда янги даврни очиб беради, дейилади. Афтидан, муаллифлар 1929 йилдаёқ отам билан биргаликда Советлар мамлакатаида бўлганимни билишмаса керак. Биз бу юртда бир неча кун бўлиб, ўша даврдаги раҳбарлар билан мулоқотлашган эдик. Отам ва мен маълум даражада Октябрь инқилобини тайёрлаш ҳамда уни амалга ошириш тажрибасини, Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ва ишлари, давлат ҳамда жамоат ташкилотларининг фаолиятини ўргангандик. Отам учун Сизнинг қонунчилигингизни тушуниш муҳим, чунки у ҳуқуқшунос бўлиб, Адвокатлар уюшмаси раиси эди. Отам ва мен ўша сафаримиз чоғида кўп нарсаларни

ўргандик, кўрган-билганларимиздан ўз фаолиятимизда фойдаландик.

Яна бир фикр. Миллий-озодлик ҳаракатимизнинг негизида ётган эски ҳикмат: "Золим ўнг юзингга урса, сен чап юзингни ҳам тутиб бер"ни охиригача тўғри тасаввур қилмайдилар ва ҳатто изоҳламайдилар. Ахир бу ҳақда миллатимизнинг отаси Махатма Ганди ва улуг рус ёзувчиси Лев Толстой ўртасида ёзишма, ўзаро тушуниш бўлганди. Моҳият ҳаммага тушунарли — сустлик эмас, фаоллик; инсон, миллат ва давлатнинг озодлик ва мустақиллик учун кураш услуби — қурол-яроғ, уруш, босқинчилик эмас, тинчлик, сиёсий воситалар — халқнинг онгини, меҳнат фаоллигини, ахлоқий кучини ошириш.

Назаримда, айрим олимларингиз буни тўла даражада тушунмайдилар. Ёки "Панча шила"ни олиб кўрайлик. Қунларнинг бирида мақола ўқиб қолдим, ундаги баъзи бир муаллифларнинг фикрича гўё биз бу тамойилни марксча-ленинча назарияга, коммунистик дунёқарашга қарши қўяётган эмишмиз. Бу нотўғри. Биз ўзимизнинг тамойилларимизда бошқаларни танқид қилмаймиз, айниқса, қарама-қарши қўймаймиз, балки ўз дунёқарашимизни, сиёсий нуқтаи назарларимизни, ахлоқий ва маънавий негизларимизни, тенгликка, ҳурликка, юксак ахлоқий-маънавий сифатларга асосланган давлат ва жамият барпо этиш истагимизни баён этамиз.

Ўзбекистон масаласига келганда шуни айтишим мумкин: мен бу юртни ўрганмаганман, ҳамма соҳада гапира олмайман. Аммо менда шундай таассурот қолдики, бу ерда ўтмиш тарихини ўрганишга, ўзбскларнинг ва бошқа Ўрта Осиё халқларининг Ҳиндистон билан ўзаро муносабатига етарли аҳамият берилмаганга ўхшайди. Айрим нотиқлар биздаги чин дўстлик ва ҳамкорлик 1947-1950 йилларда Ҳиндистон мустақил деб эълон қилинганидан кейин бошланганлигини айтишди. Албатта, бундай мақтов қулоққа хуш ёқади, бу менинг шаънимга билдирилган хушомаддир ҳам. Бироқ Ҳиндистон ва Ўрта Осиё халқлари азал-азалдан бир-бирлари билан яхши қўшничилик, дўстлик ва биродарлик борасида улкан тажрибага эга. Буни билмаслик, айниқса, менсимаслик — бу илдизга болта уриш, улуг халқларимизнинг фаолиятини унутишдир".

"Биласизми,— деди у сўзида давом этиб,— менинг ота-бобом кашмирлик бўлишган. 4300 йил муқаддам Ўрта Осиёдан бу ерга — Кашмирга келган одамлар ерларни ўзлаштира бошлаганлар, хўжаликлар барпо этганлар, суғориш тизимларини вужудга келтирганлар, маданият келтирганлар ва жаҳон маданияти казинасига муносиб

ҳисса қўшганлар. Бу ҳақда олимлар чуқур тадқиқотлар асосида кўламли маълумотлар эълон қилганлар. Эҳтимол, бу ҳақда совет олимлари ҳам ёзган бўлсалар керак. Яна бир фикр. Бундан 2300 йил муқаддам Александр Македонский Ҳиндистонга бостириб кириб, унинг бир неча вилоятларини эгаллаганди. Ана шунда Ашок бошчилигидаги халқ қўзғолон кўтариб, Александрни ўз қўшинлари билан Ҳиндистон ҳудудидан чиқиб кетишга мажбур этган. Александр йўлида давом этиб, Бобил (Вавилон)ни босиб олишга киришади. Шундай, ўшанда ва ундан кейинги даврларда ҳиндлар Ўрта Осиё халқлари ва йирик давлатлари ёрдами билан ҳис қилганлар. Бунинг учун Амударё соҳилларида вужудга келган қадимги Кушон давлатини эслаш кифоядир.

Ёки сизларнинг машҳур ҳамюртларингиз Бобурни олиб кўрайлик. У 23 ёшида элқасидаги тўни, қўлидаги таёғи билан Ватанини тарк этишга, тахминан 200 чоғли ёр-биродарлари билан Амударёни кечиб ўтишга мажбур бўлган. Йигирма йил Афғонистонда яшаган, у ерда давлат тузган. Сўнг Ҳиндистонга юриш қилган, бу ерда давлат тузиб, ўзини шоҳ деб эълон қилган. Бироқ у мамлакатни атиги беш йил бошқарган, 100 дан зиёд вилоятлардан тахминан 30 таси устидан ҳукм юргизган. Бир жиҳати шуки, унинг давлати ҳам, армияси ҳам соф мусулмонча эди. Шунга қарамасдан, биз унга юқори баҳо берамиз, ҳурмат қиламиз, халқ унинг хотирасини эъзозлайди. Мен шу хусусда, бу ақлли, узоқни кўра оладиган, юксак даражада маданиятли ҳукмдор ҳақида ёзганман. У Ҳиндистоннинг бир қисмини эгаллаб, бу ерда ўз давлатини тузиб, уни ҳинд халқининг ўзига қолдирди, уни Ўрта Осиёга қўшиб юбормади.

Бизда подшолик қилган бобурийларнинг олти авлодидан Бобурнинг невараси Акбар умумхалқ ҳурматига сазовор бўлган. У ўзининг бобоси ва отаси Ҳумоюндан фарқли ўлароқ, 63 йил умр кўрди, шундан 50 йил давомида мамлакатимизда подшолик қилди. Тинч йўл, сиёсий воситалар билан барча вилоятларни бирлаштирди, қудратли давлат вужудга келтирди...

Бизнинг ва сизнинг каби улкан мамлакатларда, энг аввало, икки омил — одамларнинг диний ва миллий туйғулари мутлақ муҳим аҳамият касб этади. Ҳиндистонда миллат ва элатлар, этник гуруҳлар, улар сўзлашадиган тиллар жуда кўпдир. Акбар диний ва миллий туйғуларни оёқ ости қилмади, аксинча, уларга ҳурмат билан ёндошиб, шу асосда бутун мамлакат миқёсида халқларни бирлаштириш йўлини топди.

Бу ҳам майли, Бобур беш марта уйланган бўлса — уларнинг биттаси Тошкентдан, тўрттаси Афғонистондан, ҳаммаси ҳам мусулмон қизлари эди. Акбарнинг уч хотини бўлган: Султон Таги—мусулмон, ўзбек, Жо Дова — ҳинд (бу қиз индуизм динига итоат қилган). Мария — насроний қиз эди. Шу қабилда у деярли бутун Ҳиндистон халқи билан қариндош тутинди ва бутун аҳолининг куёви бўлиб қолди; негаки мамлакатнинг асосий дини — индуизм, ислом ва насронийликдир. Албатта, бизда бошқа қудратли диний таълимотлар — буддизм, брахманизм, жайнизм ҳам бор. Мен бу ерда Акбарнинг донишмандлиги, узоқни кўра олиши ҳақида гапирмоқдаман.

Агар янги ва энг янги тарихни олсак, халқларимиз ўртасида яхши қўшничилик, бир-бирини тушуниш ва ҳамкорлик борасидаги кўп далилларни келтириш мумкин. Албатта, инглиз ҳукмдорлари ҳинд халқининг қўшнилари ва дўст мамлакатлар билан алоқаларини қандай бўлмасин, чеклашга интилдилар, бироқ шундай шарт-шароитларда ҳам халқлар, олимлар, савдогарлар, зиёлилар ўзаро алоқалар учун йўл-йўриқлар топа олдилар. Ҳозирги ва келажак авлоднинг манфаатлари йўлида ўз халқларимиз тарихини энг қадимги замонлардан бошлаб чуқур ўрганишимиз, шунингдек уларни бир-бирларига яқинлаштириш ва бошқа халқлар билан борди-келди, ҳамкорлик қилиш йўларини топишимиз муҳимдир".

Шу билан Нерунинг фикрларини мухтасар қилсак бўлади. Албатта, мен ҳам, ўз навбатида, мулоҳазаларимни айтдим. У сўзларимни қизиқиш билан тинглади.

Жавоҳарлаъл Неруни кузатиб қўйиб, мен Василий Васильевич Кузнецовга унинг айтган ҳамма фикрларини ва ўзимнинг жавобларимни муфассал сўзлаб бердим. У бизнинг мулоқотларимизни маъқуллади. Меҳмон мамлакатимиз учун маълум қимматга эга бўлган муҳим масалаларни кўтарганлигини билдирди. "Мен,— деди у,— Москвага қайтиб борганимда юқори маҳкамаларга Ўзбекистонда ҳиндистонлик меҳмонлар яхши қабул қилингани ҳақида албатта ахборот бераман. Бироқ унинг Сизга нималар дегани, айниқса, яккама-якка мулоқотда билдирган фикрлари хусусида ўзингиз партиявий йўл билан ахборот йўлласангиз нур устига аъло нур бўлур эди. Унинг устига мен айрим суҳбатларингизда иштирок этмаганман, шу сабабли, ҳамма нозик жиҳатларни билмайман. Айтмоқчи, бошқа республикаларга олий даражадаги меҳмонлар келишганда ҳам худди шундай йўл тугилади".

Мулоҳазаларимни бир жойга тўплаб, уларни ёзма тезислар шаклида тайёрлаб, А. Э. Ниёзовга кўрсатдим. У киши маъқуллаганидан сўнг Москвага қўнғироқ қилдим. Н. С. Хрушчевнинг ёрдамчиси ўртоқ Шевченко жойида экан. Нерунинг Ўзбекистонда бўлганлиги ҳақида қисқа ахборот бергач, шундай дедим: "Республиканинг зудлик билан ҳал қилиниши лозим бўлган бир қатор муаммолари ва Нерунинг айтган фикрлари юзасидан Москвага учиб бормоқчиман ва бу хусусда Никита Сергеевичга ахборот бермоқчиман". У қўнғироқ қилишини айтди. Орадан тўққиз ёки ўн кун ўтгач, Москвага учиб келишим мумкинлиги ҳақида телефон орқали хабар беришди.

Учиб келдим. Эртаси куни мени Никита Сергеевич қабул қилди. У республикадаги ишлар, халқнинг кайфияти, қишлоқ хўжалик юмушларининг қандай бораётгани билан қизиқди. Сўнгра: "Хўш, Неру нима деди?"— деб сўради.

Унга фикримни, Неру билан орамизда бўлиб ўтган суҳбат мазмунини баён этдим. Н. С. Хрушчев сўзларимни тинглади-да: "Агар у шундай кайфият билан, бизнинг Ҳиндистонга, шахсан унинг ўзига самимий муносабатимизга ишонч билан учиб кетган бўлса, бу яхши. Унинг Шарқ мамлакатлари, собиқ мустамлака халқлари ва ҳозирги аҳвол ҳақида айтган фикрларига қўшилмаслик мумкин эмас. Бизнинг, албатта, ўз сиёсатимиз, ўз стратегиямиз бор, бироқ шунга қарамасдан, бундай арбобларнинг фикрларини ҳисобга олиш керак.

Кулфатимиз шундаки, бу ерда, Москвада, бизнинг орамизда Осиё ва Африканинг муаммоларини яхши биладиган, у ерларда юз бераётган воқеаларни диққат билан кўзатадиган одамлар йўқ. Агар, умуман, партиянинг бутун тарихига қарасангиз, унинг раҳнамолари, Плехановдан тортиб Ленингача Оврупоча ақл-идрок соҳиблари эдилар, Оврупода туғилиб, Оврупода яшадилар. Улар учун пролетар инқилоби ва пролетар диктатураси асосий масала эди. Шарқ эса узоқ, тушуниб бўлмас минтақа бўлиб қолаверди.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Марказда замонавий таълим олган осиеликлар пайдо бўлган эди, бироқ орадан сал фурсат ўтгач, улар миллатчиликда айбланиб, тарих саҳнасидан тушишга мажбур бўлгандилар. Миллий республикалар, жумладан, Сизнинг Ватанингиздан чиққан вакилларнинг иккинчи авлоди 30-йилларда йўқ қилиб юборилганди. Мана энди ҳозир Шарқ тугён

урмоқда, йирик воқеалар юз бермоқда. Иккинчи томондан, давлатимизнинг обрў-эътибори шу даражада баландки, бизга катта умид билдирмоқдалар, моддий, ҳарбий ва сиёсий ёрдамимизни қадрламоқдалар. Неру тўғри айтганидек, ҳозирги шарт-шароитларда истиқболни ҳисобга олган ҳолда янги Шарқ сиёсатига эга бўлмоғимиз лозим.

Сиз Марказком, Ташқи ишлар министрлиги, Ҳукумат, илмий муассасалардаги Шарққа тааллуқли бўлган маълумотларни ўрганиб чиқинг. Улардан бизга керакли ҳамма ҳужжатларни танлаб олинг, ўйлаб кўринг, токи биз бу мамлакатларда юз бераётган воқеалар тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлайлик. Мақсадимиз равшан, уларга бўлган муносабатимиз беғараз, бироқ буларнинг ҳаммасини қандай амалга ошириш, кўп миллионли Шарқ халқлари онгига қандай етказиш мумкин? Бир вақтнинг ўзида бу обрў-эътибор, мавқе, таъсир кўрсатиш, моддий омил, дипломатия ва ҳоказолар маъносида мамлакатимиз учун ҳам фойдали бўлур эди. Афтидан, жорий вазифалар ва узоқ йилларга мўлжалланган муаммолар келиб чиқса керак.

Қаранг, қанча мутахассисларимиз бор — олимлар, дипломатлар, иқтисодчилар. Умуман, министрликлар ва идораларда Шарқни ўрганиш даражаси, услублари қандай? Улар талабларга қанчалик жавоб беради? Бу борадаги ишларни яхшилаш, самарадорлигини ошириш учун қандай имкониятлар бор? Бир сўз билан айтганда, Сиз Шарқ кишиси, осиелик, мусулмон фарзанди сифатида буларнинг ҳаммасини фаҳмлаб олинг ва бизнинг Шарқдаги сиёсатимиз тўғрисида ўйлаб кўринг. Кейин учрашамиз, ҳикоя қилиб берасиз. Агар бу ишни съездгача уддаласангиз, яхши бўлур эди”.

Менда Марказком бўлимлари ва Министрлар Советида ҳал қилиниши лозим бўлган бир неча жорий саволлар бор эди. Никита Сергеевич саволларимни тинглаб, шу заҳотиёқ манфаатдор шахсларга тилга олинган масалаларни кўриб чиқиш ва ёрдам кўрсатиш борасида топшириқ берди.

“Қатағонлар ҳақидаги сўнги ҳужжатлар билан танишиб чиқдингизми?” — деб сўради шундан сўнг Н. С. Хрущев. Ўқиганлигимни айтдим. У эса: “Биз бу борада сезиларли даражада чуқурроқ кириб боришга муваффақ бўлдик. Ҳамма бало шундаки, ўзимизнинг орамизда ҳали ягона қарашга эришганимизча йўқ. Ҳозир ўзим бу ишга шўнғиб кетдим, деярли ҳар кун маълумотларни ўрганишга вақт

ажратмоқдаман", — деди. Қўнғироқ қилиб ёрдамчисини чақирди-да: "Ўртоқ Муҳитдиновга Сталин шахсига сизнинг ҳақидаги сўнги ҳужжатларни кўрсатинг", — деб тайинлади.

Улар билан танишиб чиққач, яна Никита Сергеевичнинг қабулига кирдим. Ўқиб чиққанларимдан олган таассуротларимни қоғозда ифодалай олмайман. Бизнинг ўша чоғлардаги "доҳийларимиз"нинг 30-йиллар қатағонлари ҳақидаги қарорлари ва хатлари кишида жирканиш, бундан бошқа муносиброқ сўз тополмайман, ҳиссини уйғотади.

Ўзлари чиқарган қарорларга ўзлари имзо чекканлар. Агар танишиш ёки келишиб олиш учун ҳужжатлар жўнатилса, улар имзо чекиш билан кифояланмасдан, баъзи бирлари ҳатто ўзларидан қўшиб: "Аблаҳ", "Разил", "Бу илонни йўқ қилиб ташлаш керак", "Империализмнинг малайи", "Хоин" каби сўзларни ёзиб қўйишган. Кўп ҳолларда бу ҳужжатларга олий жазога ҳукм қилиш ҳақида мулоҳаза битилган. Бундай ғайриинсоний ҳужжатлар "маслаҳатлашилган" тарзда муҳокама қилинган, ҳал этилган. Партия ва давлатнинг энг олий идораларида шу тариқа бир-бирини қўллаш вужудга келган.

Мен бу масалаларга бағишланган ҳужжатларда фақатгина Сталиннинг имзосинигина эмас, шу билан бирга икки ёки уч имзо, ёхуд жамоа тарзида ёзилган хат, ёки қарорларни кўрдим. Масалан, юқорида айтганимиздек, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети пленумига Икромов ҳақида юборилган Хатга Сталин ва Молотов имзо чекишган. Ҳолбуки, бу пайтда Молотов Халқ Комиссарлари Совети Раиси бўлиб, бинобарин, Ўзбекистон Компартияси Марказкоми Биринчи котибига бевосита алоқаси йўқ эди. "Бухарин ва унинг шериклари иши" бўйича комиссиянинг Марказий Комитет пленумида муҳокама қилиш учун тақдим этган Хатида ўша комиссия раиси Микоян: "Қамоққа олинсин, судлансин, отиб ўлдирилсин", — деган сўзларни қўшиб ёзган.

Шу суҳбатда Никита Сергеевич Неру уни ва Булганинни Ҳиндистонга меҳмон бўлиб боришга таклиф этганини айтди.

— Биз таклифни қабул қилдик, бироқ сафарнинг аниқ куни белгиланмаган. Қайси кунни танлашимни билмайман, — деди Хрушчёв.

— Фурсатни орқага суриш мақсадга мувофиқ бўлмаса керак. Вақт омили катта аҳамиятга эга,— дедим.

— Билмайман. Афтидан, келгуси йил тигиз келадиганга ўхшайди. Йилнинг бошида партия съездини ўтказиш керак, сўнг съезд якунларига бағишланган партия комитетларининг пленумлари, коммунистларнинг мажлислари бўлиб ўтади. Қарабсизки, дала ишларини қизитиш керак. Ёзда эса сизлар билан биргаликда кенгашда муҳокама қилганимиз қишлоқ хўжалиги ва саноатда ислоҳот ўтказиш ҳужжатларини тайёрлашни ниҳоясига етказиш лозим. Хорижлик меҳмонларнинг бир нечаси мамлакатимизга келади, ўзимиз ҳам чет элларга сафарлар қилишимиз зарур; булар вақт ва диққат-эътибор талаб этади.

— Сафарни шу йилнинг охирида амалга оширишнинг имкони йўқмикин?

— Ҳиндистондан ташқари, чамаси, Бирма ва Афғонистонга жавоб тариқасида боришимиз керак: У Ну ва Муҳаммад Зоҳиршоҳдан таклиф тушган. Уларни биз бу ерда, сиз, ўзбеклар ўз юртингизда қабул қилгандик. Буларнинг ҳаммаси, 10-12 кунни олса керак.

— Ноябрь охирида учиб кетиш ва сафарни Ҳиндистондан бошлаш мумкиндир?

— Ҳа. Афтидан, шундай қилсак, яхши бўлар. Президиумда маслаҳатлашамиз ва ўша ерда масалани ҳал этамиз.

— Ҳар қандай ҳолда ҳам бир кун олдин Тошкентга учиб келиш фойдали бўларди. У ерда дам олиб, тунаб, бир оз иқлимга мослашиш ва эртаси куни эрталаб Дехлига етиб бориш мумкин.

— Чамаси шундай қиламиз.

1955 йил 17 ноябрь кундуз куни Н. А. Булганин ва Н. С. Хрушчев Тошкентга келишди. Уларга СССР маданият министри Н. А. Михайлов, армия генерали И. А. Серов, СССР ташқи ишлар министрининг биринчи ўринбосари А. А. Громико, СССР қишлоқ хўжалик министрининг ўринбосари Ж. Р. Расулов, СССР ташқи савдо министрининг ўринбосари П. Н. Кумикинлар ҳамроҳ эдилар.

Дала ҳовлига етиб келишгач, делегация аъзолари ва Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюро аъзолари айвонда ўтиришганда, Н. С. Хрушчев менга мурожаат қилиб: "Сиз ҳам делегация таркибига киргансиз. Тайёргарлик кўринг, эрталаб бирга учиб кетамиз",— деди.

А. Ниёзов, Ш. Рашидов ва мен ёнма-ён ўтирардик. Мен Амин Эрматовичга қарадим. Беражак саволимни олдиндан фаҳмлаган А. Ниёзов: "Ахир индинга чорвадорлар кенгаши-ку? Унда маърузачисиз",— деди.

Шунда Никита Сергеевичга миннатдорчилик билдириб:

— Сиз билан биргаликда Ҳиндистон, Бирма ва Афғонистонга сафар қилиш ғоятда қизиқарли бўлур эди. Бунинг устига, ҳали у мамлакатларда бўлмаганман. Бироқ индинга чорвачилик бўйича кенгашимиз бор. Вилоятлар ва районлар, жамоа хўжаликлари ва давлат хўжаликлари вакиллари етиб кела бошлашди. Маърузачиман. Кенгашни бошқа вақтга қолдириш ноқулай бўлса керак,— деб жавоб бердим.

— Нима ҳам дердим, бу Сизнинг ишингиз. Чорвачилик билан шуғулланиб, тўғри қиласиз,— деди Никита Сергеевич.

— Балки,— деб сўзимда давом этдим,— менинг ўрнимга делегация таркибига Ш. Р. Рашидовни киритарсиз? У — Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми Раиси.

— Қасрда у?— деб сўради Н. А. Булганин.

Никита Сергеевич бармоғи билан Шароф Рашидовични кўрсатди.

— Эътирозим йўқ.

— Ёзда Индира Ганди отаси билан юртимизга сафар қилганди. Бизда у яхши таассурот қолдирди, афтидан, унинг ўзи ҳам кўрган-кечирганларидан мамнун бўлса керак. Индира Гандига биз билан бирга Зуҳра Раҳимбобоева ҳамроҳ бўлганди. Ҳозир у республика маданият министрининг биринчи ўринбосари. Ижтимоий Фанлар академиясини тамомлаган, тарих фанлари номзоди, ҳиндшунос, инглиз тилини билади. Агар ўртоқ Раҳимбобоева сафарда Сизга ҳамроҳлик қилса, яхши бўларди. Сўнги йилларда Ҳиндистонда хотин-қизларни раҳбарлик лавозимларига кўтаришга катта эътибор берилётганини ҳам ҳисобга олиш керак. Масалан, Деҳли шаҳрининг ҳокими хоним Алидир,— дедим мен.

— Ишонтирдинг, яхши таклиф, қабул қиламиз. Қани у? Чақиринглар,— деди Никита Сергеевич.

Тушлик қилгани ўрнимиздан турдик, сўнг сафар дастурини аниқладик.

— Қани, айтинг-чи, сафар чоғида қачон ва қасрда бўламиз?— деб сўради Н. С. Хрущев А. А. Громикога мурожаат қилиб. У Ҳиндистонда 10-12 кун, Бирма ва Афғонистонда 3-4 кундан бўлишларини, Тошкентга 7-8 декабрь кунлари қайтишларини айтди.

Маслаҳатлашиб, улар сафардан қайтганларидан кейин Тошкентда умумшаҳар митинги ўтказишга қарор қилдик.

— Қизиқ. Одамлар билан мулоқотлашиш ҳамиша фойдалидир. Сафар ҳақида сўзлаб берамиз, тошкентликларни кўрамиз, уларнинг бу ерда қандай ишлаётганларини эшитамиз,— деди Никита Сергеевич бу фикрга жавобан. Улар Деҳлига етиб боргач, дастур узил-кесил аниқланиши ҳамано А. А. Громико Ташқи ишлар министрлиги орқали делегациянинг Тошкентга қайтиб келадиган аниқ кунини телсграф орқали хабар қиладиган бўлди. Биз улардан куннинг биринчи ярмида етиб келишларини, шунда куннинг иккинчи ярмида — тахминан соат 16 да митингни бошлай олиш имконига эга бўлишимизни илтимос қилдик. Улар розилик беришди.

Ҳаммамиз биргаликда Навоий номидаги театрда бордик. Қизиқарли концерт бўлди. "А. А. Громико Ўзбекистондан бирданга икки арбобни олишимиз ноқулай бўлади деяпти,— деди Амин Эрматович концертдан қайтар эканмиз. Бунинг устига делегация таркиби Сиёсий Бюрода тасдиқланган, Ҳиндистон, Бирма, Афғонистонга хабар берилган".

Эрталаб меҳмонларни кузатдик. Тошкент раҳбарлари шу заҳотиёқ митингга тайёргарлик ишларини бошлаб юборишди: ҳар эҳтимолга қарши об-ҳавонинг қандай бўлишини аниқлашди, районлардан қанчадан одам олиб келиш, уларни жойлаштириш, митингни ўтказиш тартиби, уни қандай ёритиш, хавфсизлик чоралари ва ҳоказоларни белгилаш билан шуғулланишди.

А. А. Громикодан шошилинонома олдик. Унда делегация Тошкентга 10 декабрь, куннинг биринчи ярмида қайтиб келиши айтилганди. Марказий Комитетда тўпландик, шаҳар ва районлар, тегишли министрликлар ҳамда идораларнинг митингга тайёргарлиги ҳақидаги ахборотларини тингладик. Митингни ўтказиш тартибини аниқладик: митингни ким очади, ким сўзга чиқади, ким минбарга кўтарилади, ким йўл, майдон ва минбарни кўриқлайди. Ахборотлардан халқ митингни қизиқиши билан кутаётгани, раҳбарлар эса ишга жиддий, масъулиятни ҳис қилган ҳолда ёндашганлари маълум бўлди. Аэропортдан тўппа-тўғри дала ҳовлига борамиз, бирпас дам олишдан кейин тушлик қиламиз ва митингга жўнаб кетамиз.

Шу аснода янги шошилинонома олдик. Унда делегациянинг етиб келиши 15 декабрга кўчирилгани маълум қилинганди. Тайёргарлик ишлари шунга қараб мувофиқлаштирилди. Кутилмаганда 14 декабрь куни А. А. Громико

қўнғироқ қилди: "Бугун эрталаб ҳиндлар билан хайрлашдик, тайёрамиз Деҳлидан учди, аммо об-ҳаво шароити оғир бўлгани сабабли, Афғонистон пойтахти Қобулга қўна олмади. Ҳозиргина Сталинободга етиб келдик. Эртага Афғонистонга қайтамиз, деб умид қилмоқдамиз. 18 ёки 19 декабрь куни эрталаб Тошкентда бўламиз".

Зудлик билан ҳаммага қандай воқеа юз берганини хабар қилдик, митинг сал кейинроқ бўлади, аниқ санани қўшимча тарзда хабар қиламиз, дедик. Ниҳоят, Қобул билан боғланиб, масалага ойдинлик киритдик, одамларни 19 декабрь соат 16 га тўплай бошладик.

Совет авиациясининг ўша даврдаги етакчи "Ил-14" самолёти Афғонистонда бўлиб, 19 декабрь куни тахминан соат 15 да ўз бортида олий даражадаги меҳмонлар билан Қобул аэропортидан учиб, Тошкент томон йўл олди.

А. Э. Ниёзов бошчилигидаги Марказий Комитетнинг ҳамма Бюро аъзолари аэропортга йиғилди. Самолёт соат 17 лар атрофида ерга қўнди. Туйнук очилди, зинапоядан Хрущев, Булганин ва бошқалар туша бошладилар. Қўпол қилиб гапирганда ҳаммасининг ранг-қути ўчган, юзлари бўздай оқарган, ҳорғин кўринарди. Маълум бўлдики, Ҳиндиқуш тоғлари устида самолёт у ёндан-бу ёнга роса лапанглаган, улар "бундай оғир ва хатарли синовдан эсон-омон ўтайлик"— деб роса хавотирда бўлган эканлар.

Никита Сергеевич бизнинг қутловларимизга ланжлик билан жавоб берди. Унга аэропортдан тўппа-тўғри митингга жўнаб кетишни таклиф қилдик. У: "Қанақа митинг?"— деб бақирди.

— Сафарга жўнаб кетишингиздан олдин келишган эдик-ку?! Ҳозир майдонда бир неча юз минг киши тўпланган, улар Сиз билан учрашувни қувонч ва сабрсизлик ила кутишмоқда,— деб жавоб бердик.

— Толган эрмагингизни қаранг-у? Бизсиз иш битмайдими? Яхшиси, бизни дала ҳовлига элтиб қўйинг!

— Ахир биз митингни икки марта қолдирганмиз. Одамлар сўзларингизни тинглашга муштоқ.

— Бу аҳволда мен қандай маъруза қиламан, ахир?! Хўш, бўпти, модомики, одамларни тўплаган экансиз, мана, Булганин гапирди.

— Йўқ, йўқ! Мен мутлақо тайёр эмасман. Бу аҳволимдан ҳам кўриниб турибди,— эътироз билдирди Булганин

— Ахир сен делегация бошлиғисан, мана энди жаззангни тортаврасан. Меҳмондорчиликда, телевидение, журна-

листлар олдида ўзингни кўз-кўз қилишни ёқтирасан, энди эса оддий одамлар қаршисида бир ишлаб кўр. Маъруза қиласан!— деди Никита Сергеевич.

Машиналарга ўтириб, майдонга жўнаб кетдик. Мингларча одамлар кўчанинг икки ёнига турна қатор тизилишган, улар қўлларидаги байроқчалар ва гулларни силкитишади. Никита Сергеевич ва Николай Александрович уларни кўриб ўзларига кела бошладилар. Майдонга етиб келдик. Уч юз мингга яқин одам тўпланганди. Уларнинг кўплари транспарантлар, портретлар кўтариб олишган. Ҳар томондан Никита Сергеевичнинг, меҳмонларнинг шаънига, партия ва ҳукуматнинг шарафига табрик хитоблари янграйди. Қулоғимизга ҳайқиринлар чалинади: "Хуш келибсиз, Никита Сергеевич!" Буларнинг ҳаммасини кўриб:

— Йўқ, дўстлар, маъруза қиламан. Бундай ажойиб кишилар олдида сукут сақлай олмайман. Сен эса, Николай Александрович, дам ола қол, чарчагансан,— деди Никита Сергеевич.

Минбарга делегация ва биз билан бирга Тошкентга — кенгашга етиб келган Қозоғистон Компартияси Марказий Комитети Биринчи котиби Л. И. Брежнев, Тожикистон Министрлар Совети Раиси Т. Ўлжабоев, Туркменистон Министрлар Совети Раиси Б. Овезов ҳам кўтарилдилар.

Митингни табрик сўзи билан Тошкент партия комитети биринчи котиби С. Н. Нуриддинов очди. У Никита Сергеевични, Николай Александровични, бошқаларни таништирди. Қудратли "Ура!" садолари янгради. Митингда академик О. С. Содиқов, Каганович номидаги заводнинг устаси И. Вєрєвкин, "Шарқ юлдузи" жамоа хўжалиги раиси, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Ҳ. Турсунқулов, 43-мактабнинг 5-синф ўқувчиси Дилбар Исмоилова қисқача нутқ сўзлашди. Сўнг Н. С. Хрушчевга сўз берилди. У микрофонни ўзи томон суриб, гапира бошлади:

— Салом, қадрдон тожикларим! Биз сизларга Ҳиндистон, Бирма, Афғонистон халқларидан, сизларнинг қўшнилариингиздан самимий салом келтирдик. Бизни у ерда яхши кутиб олишди. Музокаралар муваффақиятли ўтди, том маънода тарихий шартномалар имзоланди.

Кейин кутилмаганда шундай деди:

— Сиз, тожиклар, баракалла, яхши ишляяпсизлар, пахтадан юқори ҳосил олмоқдасиз! Қўшнилариингиз —

Ўзбекларнинг ишлари эса пачава. Энг аввало шуки, уларнинг раҳбарлари орасида аксилмеханизаторлар бор...

Ҳаммамиз ҳайкалдай қотиб қолдик. Мен бўлсам Н. А. Булганинга қараб: "Ўзбекистонда турибсиз. Қаршингизда турганлар ўзбеклар денг унга", — дедим.

"Ўзинг айт", — деди у менга секингина. Н. С. Хрущевга яқинлашиб, унга шу ҳақда гапирмоқчи бўлгандим, аммо у қизишиб кетганидан, менга эътибор бермади. Орадан икки дақиқа ўтиб, яна унинг ёнига бордим ва:

— Никита Сергеевич! Қаршингиздагилар — тошкентликлар. Бутун Ўзбекистон аҳолиси Сизни диққат билан тингламоқда, — дедим.

У бошини менга томон кескин буриб:

— Нима дедингиз? — деди.

— Сизни ўзбекистонликлар тинглашмоқда, — такрорладим мен.

— Нега аввал шуни айтмадингиз, — деб дўқ қилди Никита Сергеевич. У шу заҳотиёқ микрофонга бурилиб, кўтаринки руҳда сўз бошлади:

— Тошкент ва Ўзбекистоннинг азиз аҳолиси! Сизларни бир текширмоқчи бўлдим: қани, кўрай-чи, қанақа муносабат билдирасизлар деб, очиқчасига танқид қилдим. Сиз эса, азиз тошкентликлар, менинг ҳазилимни тўғри тушуниб, сўзларимни диққат билан тингладингиз. Бунинг учун сизларга раҳмат!

Гулдурос қарсақлар! Шундан сўнг Н. С. Хрущев умумий тарзда Ўзбекистоннинг ютуқлари, республиканинг катта имкониятлари, ўзбек халқининг меҳнатсеварлиги ҳақида гапирди:

— Сизнинг республикангиз янада кўпроқ пахта ва бошқа маҳсулотлар беради. Қалай, берасизми?

— Ҳа! Берамиз! Режани ошириб бажарамиз! Бизнинг Никита Сергеевичимизга ура! — мингларча овоз аҳиллик билан жавоб берди. Сўнг у бир оз тин олди-да, сукунат чўкишини кутиб, овозини пасайтирди:

— Тожикистоннинг муваффақиятлари масаласига келсак, улар ростдан ҳам мўл ҳосил етиштирадилар. Хўш, ўртоқ ўзбеклар, розимисиз?

— Розимиз! — деган сўзлар эшитилди жавоб тариқасида.

— Агротехниканинг илғор усулларини секин жорий қилиш ва айрим хўжаликларда аксил механизаторлик кайфиятларининг кўринишлари масаласига келсак, — деди Н. С. Хрущев, — ишонаманки, сизлар менинг танқидий

мулоҳазаларимдан зарур хулосалар чиқариб оларсиз, аҳволни ўнглайсизлар. Хўш, шунга розимисизлар?

— Розимиз!— ҳайқаришди пастдан жўровоз бўлиб.

— Сизларга, азиз дўстларим, бутун ўзбек халқига сиҳат-саломатлик ва катта муваффақиятлар тилайман! Қудратли олқишлар, "Ура!" хитоблари янгради.

Хрушчев микрофондан нари кетди-да, секингина:

— Энди дала ҳовлига борайлик,— деди. Митинг охирида менинг жавоб сўзи айтишим назарда тutilганди. Бироқ унинг: "Қани, кетдик!"— деган буйруғидан кейин раислик қилувчига: "Халққа раҳмат айтинг, Никита Сергеевичга, Николай Александровичга ва делегациянинг бошқа аъзоларига миннатдорчилик билдириг", деб уқтирдим. Шундай қилишди ҳам. Митингда қабул қилинган ҳужжатда мамлакат раҳбарларининг сафари маъқулланди, республика меҳнаткашларининг вазифалари белгиланди.

Дала ҳовлига етиб келдик. Хиёбонда 15-20 дақиқа дам олгач, ҳамма дастурхон атрофига ўтирди. Меҳмонлар ҳам, меҳмонлар ҳам бедана гўшти солиниб дамланган паловга, кабобга, сомсага ва Самарқанд коньягига юқори баҳо беришди. Мен бу ҳақда ўша даврада иштирок этганларнинг ҳикоясидан билиб олдим (нима учун бундай бўлганлигини сал кейинроқ изоҳлайман).

Эртаси куни 20 декабрда, эрталаб, Навоий номидаги театр биносига пахта стиштирувчи қўшни республикалар раҳбарлари иштирокида қишлоқ хўжалик илғорларининг республика кенгаши очилди. Президиум столи теграсида Н. А. Булганин, Н. С. Хрушчев, Л. И. Брежнев, Т. Ў. Ўлжабоев, Б. О. Овезов, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюро аъзолари ўтиришди.

Кенгашни Ш. Рашидов очди. Марказий Комитет Бюроси топшириғига кўра, мен "Қишлоқ хўжалик йили якунлари ва 1956 йилда республикада пахтачиликни ҳамда қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳаларини янада ривожлантириш вазифалари" мавзуида маъруза қилдим. Бир неча илғорлар, олимлар, мутахассислар, шунингдек, қўшни республикалар делегацияларининг бошлиқлари сўзга чиқдилар. Шундан сўнг Н. С. Хрушчев катта нутқ сўзлади. А. Э. Ниёзов жавоб тариқасида маъруза қилди. Кенгаш иштирокчилари 1956 йилга социалистик мажбуриятлар қабул қилдилар.

21 декабрь куни эрталаб делегацияни Москвага кузатиб қўйдик.

УЧИНЧИ МАРТА ЎЗБЕКИСТОН КОМПАРТИЯСИ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИДА

Ўша декабрь кунларида мен тумов бўлиб шифохонада ётган эдим. Шифохонадан чиқиб, сафардан қайтган делегацияни кутиб олиш учун аэропортга чиқдим, митинг-да иштирок этдим. Меҳмонлар билан дала ҳовлига етиб келгач, эртага маъруза ўқишим кераклигини айтиб, кечирим сўрадим ва кечки таомга қолмадим. 20 декабр-да—республика кенгашидан кейин яна шифохонага бордим. 21 декабрда делегацияни Москвага кузатиб, яна шифохонага қайтмоқчи бўлиб турганимда, қисқа муддатга Марказий Комитетга тўпланишимиз зарурлигини айтишди.

Бюро аъзолари тўплангач, Р. Е. Мельников менга қараб шундай деди:

— Яқинда, Сиз шифохонада эканлигингизда мажлис бўлиб ўтди. Унда Бюро ва Секретариатдаги аҳвол муҳокама қилиниб, уларнинг иши қониқарсиз деб топилди. А. Э. Ниёзов йўл қўйган жиддий хатолар ва камчиликлар ҳақида очиқдан-очиқ гапирилди. У ишни уддалай олмаяпти, деган хулосага келдик.

Батафсил суҳбатдан сўнг А. Э. Ниёзов бундай йирик партия ташкилотига раҳбарлик қилишни уддалай олмаслигини тан олиб, эгаллаб турган вазифасидан озод этишларини, маълумоти ва тажрибасига мос бошқа осонроқ лавозим беришларини илтимос қилди. Энди Сиздан Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига бошчилик қилишингизни сўраймиз. Эртага соат 10 да пленум чақиришга қарор қилдик.

Илгари ҳеч ким мен билан бу хусусда гаплашмаган эди. Мазкур таклифнинг турли томонларини муҳокама қила бошладик. Мен шундай бир даврда бундай қарорларнинг мақсадга мувофиқлигига шубҳа билдирганимда менга шундай жавоб беришди:

"КПСС Марказий Комитетининг раҳбарияти билан суҳбат шуни кўрсатдики, улар ўртоқ Ниёзовни Марказком Биринчи котиби вазифасидан озод этиб, Сизни шу лавозимга сайлашни қўллаб-қувватлайди. Мажлис қисқа бўлади. Ўртоқ Ниёзовнинг аризаси ҳақида ўртоқ Абдураззоқов ахборот беради, Сизнинг номзодингизни эса Бюро номидан ўртоқ Рашидов киритади".

Ҳамма жой-жойига тарқаб кетди, мен эса шифохонага қараб йўл олдим. Кечқурун шифохонага, менга Амин

Эрматович қўнғироқ қилиб: "Сиз билан учрашмоқчиман",— деди. Мен унинг ҳузурига боришим мумкинлигини айтганимда: "Йўқ, ўзим Сизни бориб кўрмоқчиман",— деб эътироз билдирди.

Биз у билан узоқ ва очиқ суҳбатлашдик. Амин Эрматович Бюро мажлиси қандай ўтганлигини, унга қандай айблар қўйилганини, шулардан қайси бирларини тўғри, қайси бирларини нотўғри деб ҳисоблашини айтди. Вазиятга ва ўз ишига шахсан баҳо берди. Суҳбат пировардида:

— Бюродан кетишим керак. Секретариатда ҳам ҳамма ишлар силлиқ эмас. Барча соҳаларда, айниқса, йирик, ҳал қилувчи масалаларда ҳамиша ҳам бир ёқадан бош чиқариш қийин. Буни биласиз. Шунинг учун бу мажлисда ўзимни озод қилишлари ҳақидаги масалани расман қўйдим. Биргаликда ишлаганимиз учун Сизга раҳмат. Номзодингизни чин қалбимдан қувватладим. Пленумда ҳам худди шундай баёнот бераман,— деди.

Очигини айтганда, ноқулай аҳволда қолдим. Амин Эрматовични аризасини қайтиб олишга кўндириш ноқулай, бунинг иложи ҳам йўқ, чунки масала Бюрода ҳал қилинган. Бюрода муҳокама этилган масалаларни таҳлил қилиш беодоблик ҳисобланади. Ҳамдарлик билдириб, юпатай десам ярашмайди. Негаки, у ёши ва лавозими бўйича мендан катта, иш жараёнида ундан кўп фойдали нарсаларни ўрганганман. Албатта, ўртамизда баҳслар, гоҳо эса келишмовчиликлар бўлган, бироқ улар фақат иш юзасидан юз берган. Шу тариқа биз хайрлашдик.

Эртаси куни, 22 декабрда пленум бўлди. Унда Марказком аъзолари, аъзоликка номзодлар, Тафтиш комиссияси аъзоларидан ташқари, бутун раҳбар фаоллар иштирок этди. Роман Ефимович Мельников пленумни очар экан, кун тартибида битта — Марказий Комитет раҳбарияти масаласи турганлигини айтди.

Бюро таклифларини эълон қилиш учун сўз М. Абдураззоқовга берилди. Малик Абдураззоқович қарорни ўқиб эшиттирди ва Бюронинг бундай таклифлари сабабларини шарҳлаб берди. У А. Э. Ниёзовни кескин танқид қилди. Яна бир неча киши худди шундай руҳда сўзга чиқди, сўнг А. Э. Ниёзовга сўз берилди. У танқидни тўғри деб тан олди, ўз ишидан қониқмаётганлигини айтиб, эгаллаб турган лавозимидан бўшатишларини илтимос қилди. Масала овозга қўйилиб, яқдиллик билан қарор қабул қилинди.

Сўнг Шароф Рашидович минбарга кўтарилиб, республиканинг биринчи сиёсий раҳбари қандай сифатларга эга бўлиши тўғрисида муфассал гапирди. У шундай деди: (стенограммадан келтирамиз): "Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг Биринчи котиби ким бўлмоғи керак?"

Ўзбекистон Компартияси Марказкомининг Биринчи котиби партия ташкилотимиздаги энг маданиятли, энг холис одам бўлмоғи лозим. Айни чоғда, у ўзига мафтун қиладиган даражада самимий, бироқ бирон-бир борада виждонини сотмайдиган, ўта ҳалол, деярли идеал даражада бениқсон бўлмоғи зарур!

Ўзбекистон Компартияси Марказкомининг Биринчи котиби сафдошлари, бирга хизмат қиладиган кишилар, теварак-атрофдаги одамлар учун ҳаммабоп бўлмоғи керак. У ҳамма жиҳатда, айниқса, турмушда энг камтар одам бўлмоғи лозим. Бироқ, айни чоғда, у ўзига ва бошқаларга талабчанлиги билан ажралиб туриши даркор.

У ўзгаларнинг фикр-мулоҳазаларига, танқидга сабртоқат билан қараши жиҳатидан бизнинг ҳаммамиз, республика партия ташкилотимиз аъзоларидан юқори турмоғи зарур! У одамлар билан мулоқотда бўлганида уларга нисбатан энг кам даражада бўлса ҳам қўполлик қилишга ҳаққи йўқ. Ана шу фазилатларнинг ҳаммаси унинг фсъл-атворида гоят гўзал тарзда мужассамлашган бўлиши лозим!

Бундан яна битта фазилат — умум инсонийлик тариқатидаги атоқли арбобларга хос — ҳар қасрда ва ҳар қачон, хоҳ катта ишда бўлсин, хоҳ кичик ишда бўлсин — соддалик келиб чиқмоғи зарурдир!

Республика Компартияси Марказий Комитети Биринчи котиби яна бир фазилат соҳиби бўлмоғи лозим. Мазкур фазилат ишлаб чиқариш воситалари умумхалқ мулки бўлган бизнинг шаронгта жуда-жуда зарурдир, яъни улкан ишлаб чиқариш, хўжалик, иқтисодиёт, гарчи турли даражаларда — Иттифоқ, республикалар, маҳаллий маъмурий бўлинмалар — вилоятлар ва районлар юксаклигидан туриб бошқарилса-да, улар амалда битта, ўша марказдан туриб идора қилинишини тушунмоғи керак. Республика-миз раҳнамози ўлкадаги ишлаб чиқариш, хўжалик ва иқтисодий ҳаётнинг йирик ташкилотчиси бўлмоғи, Ўзбекистон миқёсидаги масалаларни тўғри ҳал қилиш борасида қимматли фикрларни ўзида мужассамлаштириш учун одамларни, мутахассисларни, тажрибали амалиётчи-

ларни муайян масалалар бўйича тинглай билиши керак! У пахтачиликни янада ривожлантиришнинг мураккаб масалаларини муттасил ўрганиб бориши, шунингдек, олимлар ва омилкор кишиларнинг фикрларини деҳқонлар ҳамда бутун жумҳурият аҳолисининг фаровонлиги учун сафарбар қилмоғи даркор!

Шундай бўлишига қарамасдан, республика Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи котиби маданият соҳасида қолоқлик, назарий масалаларни тушунишда маҳдудлик қилган айрим ўтмишдошларининг нуқсон ва хатоларини муттасил ҳисобга олиб бормоғи керак! Доно партиямиз томонидан белгилаб берилган, тутган мавқеига кўра зиммасига юклатилган масъул вазифаларни, Марказий Комитетнинг сизу биздан иборат бўлган ўртоқ аъзолари ва аъзоликка номзодларнинг, республика аҳолиси ва бутун ўзбек халқининг ишончи ҳамда орзу-умидларини оқлаши учун Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи котиби, ниҳоят, одамлар билан, омма билан, фаоллар билан ишлашнинг энг мураккаб санъатини юксак даражада эгаллаган бўлиши зарур! Маълумки, булар барча лавозимдаги, мазкур ҳолда эса республика даражасидаги, касбий партия ходими учун энг биринчи ва ўз ичига кўп нарсаларни ҳамраб олувчи сифатдир. Маълум бўлганидек, бунинг энг муҳим, биринчи ва охири шarti партия аъзоларининг, бутун халқнинг ишончини қозонишдир, яна ҳам аниқроғи, партия ташкилотининг раҳбарига коммунистлар ва бутун халқнинг кўрсатган ишончидир!"

Шароф Рашидов биринчи партия раҳбарининг сифатларини ана шундай баён қилиб, ўтирганлар юрагига чўғ соларкан: "Биз, Марказий Комитет Бюроси аъзолари Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи котиби қилиб ўртоқ Нуритдин Акрамович Муҳитдиновни сайлашни бир овоздан маъқулладик ва бу таклифни сизларнинг муҳокамангизга тақдим этамиз",— деди. Раислик қилувчининг: "Муҳокамага қўямизми?"— деган саволига: "Йўқ",— деган жавоб тушди. Овозга қўйишди ва сайлашди. Сўнг менга сўз беришди.

Мен ҳали дуруст тузалмагандим, пленумга баланд ҳарорат билан келгандим. Шу сабабли минбарга чиқмасдан, ўрнимдан туриб, ўртоқларга миннатдорчилик билдирдим, олий ишончни оқлашга, ҳаракат қиламан деб, уларни ишонтирдим, жамоа шаънига баъзи бир истакларни билдирдим. Амин Эрматович Ниёзов ҳақида илиқ гапирдим, у билан беш йил бирга ишлаганлигимиз, унинг

томонидан носамимийлик, иккиюзлаmacherлик ёки об-
рўсиялантиришга, менсимасликка интилиш бўлганлигини
сезмаганлигим ҳақида, унинг ҳалол, камтар, бутун вужуди
билан ишга берилган одамлиги тўғрисида гапирдим.

— Ҳа,— дедим,— унинг хатолари, нуқсонлари, камчи-
ликлари бор эди. Аммо у билан бирга биз, Бюро аъзолари
ҳам ўз масъулиятимизни ҳис қилишимиз, келажак учун
хулосалар чиқариб олмоғимиз керак. Бундан келиб
чиқадиган кечиктириб бўлмас вазифа шуки, умумий
куч-ғайрат билан Бюрода ва пленумда тилга олинган
ҳамма салбий ҳолатларга барҳам бермоғимиз, барча
соҳалардаги аҳволни жиддий тузатмоғимиз лозим. Амин
Эрматович эса қўлидан келган ҳамма ишларни қилди.

Шундан сўнг мен ўртоқ Ниёзов бундан кейин ҳам
муносиб лавозимда, партия ташкилотидан ажралмаган
ҳолда ишлайди, деб умид билдирдим.

Министрлар Советининг Раиси лавозимига Марказий
Комитетнинг қишлоқ хўжалиги бўйича котиби бўлиб
ишлаётган С. Камолов тавсия этилди. Шу билан пленум
ёпилди. Вилоятлар партия комитетларининг биринчи
котибларини, вилоятлар ижроия комитетларининг раисла-
рини олиб қолиб, қисқа танаффусдан кейин муайян ва
кечиктириб бўлмас ишлар ҳақида гаплашиб олдик. Маж-
лисдан чиқиб, тўппа-тўғри шифохонага қайтиб келдим.

Шу тариқа мен учинчи марта Ўзбекистон Компартияси
Марказий Комитети жамоасида ишладим. 1946 йил бошида
Марказий Комитетнинг маърузачиси бўлиб тайинланган-
дим, Апрель (1950 йил) пленумида Бюро аъзоси ва
Марказий Комитетнинг тарғибот ишлари бўйича котиби
этиб сайлангандим. Энди эса — Биринчи котибман. Жамоа
менга таниш эди, иноқлик билан, беғалва, кескин
ўзгаришларсиз ишлай бошладик.

КПСС XX СЪЕЗДИ

Партиянинг XX съездида тайёргарлик ишлари ўзига хос
хусусиятга эга. XIX съезднинг очилиши санаси ва кун
тартиби ҳақидаги ахборот 1952 йилнинг 20 августидан эълон
қилинганди. Сентябрьда тайёргарлик бошланди. Партия
ташкilotларида мажлислар, район, шаҳар ва область
ташкilotларида конференциялар, шунингдек, иттифоқдош
республикалар Компартияларининг съездлари бўлиб ўтди.
Мазкур анжуманларда VI беш йиллик Директивалари

лойиҳалари ва Партия Низоми муҳокама қилинди, республика съездларида эса XIX съездга делегатлар сайланди.

Съезд ўн кун давом этди. Бироқ орадан беш ой ўтиб, унинг кўпгина қарорлари, хусусан, олий партия идоралари гузилиши ва съездда сайланган раҳбарлик таркиби қайта кўриб чиқилди.

Бу гал XX съездга тайёргарлик ишлари икки йилдан кўпроқ вақт, аниқроғи, КПСС Марказий Комитетининг 1953 йил Сентябрь пленумидан кейин бошланди. Маълумки, Н.С. Хрущев шу пленумда Биринчи котиб этиб сайланганди. Ўша съездолди даврининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат эди? Унинг айрим ўринлари ҳақида тўхталиш жоиздир.

Партия ва давлатнинг олий идоралари иш услуби ва йўл-йўриқлари сезиларли даражада ўзгарди. Бу — жойларда, мамлакатимиз ичкарисида ҳам, хорижда ҳам дарҳол сезилди.

Сталиннинг иш тарзи ва ҳатто шахсий ҳаёти ғоятда мураккаб бўлиб, умум томонидан қабул қилинган мезонлардан фарқ қиларди. У ишга соат 11, 12, 13 ларда келарди. Ҳолбуки ҳамманинг иши соат 9 да бошланган бўларди. У ўз кабинетида шомдан оққунича, ҳатто тун ярмига қадар ўтирарди, ҳамманинг иш куни эса соат 18 да тугар эди. Унинг энг яқин кишилари ва девонхона ходимлари, табиийки, у ўзининг кабинетини тарк этгунига қадар ўтиришга, эртасига яна соат 9 да ишга келишга мажбур эдилар.

Жойлардаги ходимлар, айниқса, биз, осиеликлар яна ҳам қийин аҳволда эдик. Ёзилмаган шундай анъана амал қиларди: область ва республикалардаги биринчи раҳбарлар кутилмаганда Сталин ёки унинг топширигига кўра бирон-бир киши қўнғироқ қилиб қолиши мумкин деб, ўз ишхоналарида етти хуфтонгача ўтиришарди. Москва билан Тошкент уч соат фарқ қиларди. Шу сабабли кабинетда тунги соат 2-3 гача ўтириш, эрталаб эса соат олтидан кечикмасдан, деҳқонлар тонг қоронғисиди далага отланаётганларида туриш керак бўларди. Иш услуби шунақа эди.

Наманган, кейин Тошкент область партия комитетлари биринчи котиби бўлиб турганимда на Сталиннинг ўзи, на унинг номидан бирон-бир киши қўнғироқ қилгани йўқ. Бироқ эл қатори биз ҳам ана шундай ғайриқонуний кун тартибига амал қилишга мажбур эдик.

Янги раҳбарлар дарҳол иш услубини ўзгартиришди. Умумфуқаро қоидалар изига тушдик. Бу эса, шубҳасиз, иш унумдорлигини оширди.

Сиёсий бюро, Секретариат фаолияти, умуман, Кремлда амалга оширилаётган жамики юмушлар қандайдир пардага ўралганди. Энди эса ошкоралик пайдо бўлди: Кремлда қилинаётган ишларнинг ҳаммаси матбуотда ёритила бошланди, муҳокама этиладиган бўлди ва ҳоказо. Бу — ишга қизиқишни оширарди.

Шахсий омил ҳам бор эди. Сталин жойларга камданкам сафар қиларди. Ўрта Осиёга эса бирор марта ҳам келмаганди. Халқ унинг портретларинигина кўрар ёки шакл-шамойилини кино экранлари орқали томоша қиларди. Тўрт йилдан зиёдроқ вақт мобайнида республика Министрлар Совети Раиси сифатида Иттифоқ Ҳукуматининг мажлисларида тез-тез иштирок этарканман, унинг бу йиғилишларда фақат икки марта раислик қилганини кўрганман.

Сталиннинг ўрнига келган Хрушчев бу борада унинг акси эди. Никита Сергеевич дарҳол республикалар, ўлкалар, областлар бўйлаб сафарларга чиқиб, қишлоқ аҳли, ишчилар билан дангал мулоқотлашар, улар билан катта муаммоларни ҳал қилар, маслаҳатлашарди. У Кремлда гоҳ у, гоҳ бу масалада кенгаш ўтказар, унга фақат номенклатура — бирор ташкилот ҳисобида турадиган ходимларинигина эмас, балки олдий ходимлар кенг доирасини ҳам таклиф қиларди. Бунга жойларда аҳамият беришди, бу эса Никита Сергеевичга бўлган ишонч ва ҳурматни оширди.

Хрушчев ташқи сиёсатга ҳам ўзгаришлар киритди. У. Черчилл Советлар мамлакатининг ёпиқлиги, унинг бошқа давлатлар билан алоқаси чегараланганини назарда тутиб, "темир парда" ифодасини муомалага киритган эди. Сталин вафот этганидан кейин бизнинг урушдаги кечаги иттифоқчиларимиз бу "парда"ни суриб ташлашга, ҳатто социалистик лагердан баъзи бир давлатларни тортиб олишга, уларни Совет Иттифоқидан ажратишга уриниб кўрдилар. Бундай шароитда Хрушчевнинг ташқи сиёсат масаласидаги фаол, жўшқин фаолияти ижобий натижалар бера бошлади.

Чунончи, Югославияга қилган сафари чоғида Никита Сергеевич самолётдан тушгани ҳамон икки мамлакат ўртасидаги жиддий ихтилофлар учун масъулият, энг аввало, ўша даврдаги совет раҳбарлари зиммасида экан-

лигини тан олди. Ўша йилларда совет кишиларининг хорижий мамлакатларга сафари ва олий мартабали хорижлик меҳмонларнинг СССРга ташрифи анча жонланиб қолганди.

"Совуқ уруш" энг қизиган пайтда "икки системанинг тинч-тотув яшаши" шиори кучли жаранглади ва жаҳон афкор оммасининг диққат-эътиборини ўзига жалб қилди.

Шу билан бирга, КПСС Марказий Комитети Президиумининг ўзида вазият кескинлашиб кетди. Бу кескинлик, энг аввало, оммавий қатағонлар учун Сталиннинг шахсан жавобгарлиги ва қурбон қилинганлар номини оқлаш зарурлиги замирида келиб чиқди.

Оммавий қатағонлардан айбисиз азият чекканларни оқлаш хусусида барча совет кишилари каби, Ўзбекистондаги бизлар ҳам Хрушчев томонида эдик. Сталиннинг шахси масаласида, йўл қўйилган бедодликлар, урушнинг бошланиши давридаги, бошқа соҳалардаги жиддий хатоларда унинг жавобгарлиги масаласида бизнинг нуқтаи назаримиз бирмунча фарқ қиларди. Фикримизча, совет халқининг урушда, урушдан олдин ва урушдан кейин эришган барча ғалабаларини қора бўёқ билан чаплаб ташлаш, мамлакатнинг бу муваффақиятларида Сталиннинг аҳамиятини чиппакка чиқариш адолатдан эмасди. Ахир урушдаги ғалаба, хўжаликнинг ҳамма соҳаларидаги муваффақиятлар миллионлаб кишиларнинг меҳнати, ақл-идроки, вақти келганда қони ва ҳаёти эвазига, фидокор инсонлар саъйҳаракатлари туфайли қўлга киритилмаганмиди?

Бундан ташқари, Сталин шахсининг баъзи бир томонлари менга тўла-тўқис ойдинлашмаганди. Масалан, нима учун у, Бош котиб бўла туриб, гарчи партия XIX съездида шахсан иштирок этса-да, Марказий Комитетнинг фаолияти ҳақида ўзи маъруза қилмасдан, уни ўқиб беришни Марказком Котибларидан бирига топширди? Съезд пайтида нега у тез-тез зални тарк этиб турди, мажлислар чоғида ўрнидан туриб, равоқ бўйлаб юрди? Сўзга чиққанида ҳаммаси бўлиб, 15 дақиқа атрофида гапирди, шунда ҳам, асосан, жаҳон коммунистик, ишчилар ва миллий-озодлик ҳаракатига тўхталиб, мамлакатимиз, совет халқи, партия ҳақида "лом-мим" демади? Ниҳоят, нима учун у пленумда икки марта: "Мени Биринчи котиб этиб сайламанг", — деди? Нима учун у партия тарихида шу чоққача юз бермаган — фирқага раҳбарлик қилишнинг кўп босқичли тузилишини таърифлаб берди?

Фақат кейин, оғир касаллик билан ётиб қолганидагина, даволаган шифокорларнинг хабарларидан Сталиннинг нечоғли жиддий хасталигини тушундим. Қон босимининг ошиб кетиши, бод хасталигининг хуружи уни ўрнидан туришга, съезд мажлислари чоғида юришга мажбур қилган экан-да?! Ахир у: "Мени Марказий Комитетнинг Биринчи котиби этиб сайламанг",— деб илтимос қилгани билан бошқа лавозимларидан воз кечмаганди-ку?! Шунинг учун у ўзини камтарликка солмоқда дейиш, унчалик тўғри бўлмаса керак.

1955 йилнинг бошларида тагин Москвага йўлим тушганида, П. Н. Поспелов билан учрашдим. У жилмайиб, енгил хўрсинди-да, Н. С. Хрущев қатагонлар билан боғлиқ ишларни шахсан ўзи ўрганиб чиқаётгани, у эса фақат ҳужжатларни тўплашда ёрдамлашаётганини айтди. Мен 1954-1955 йиллардаги Президиум мажлисларида қатнашмаганман. Бироқ айтишларича, Никита Сергеевич қатагон қилинганларнинг ишлари билан қанчалик чуқур шуғулланса, шунчалик кўп ҳис-туйғуга берилган, шунга кўра олий раҳбариятда тегишинча кескинлик, баҳс-мунозара ва ихтилофлар кучайган.

Дастлаб XX съездда бу ҳақда П. Н. Поспелов ахборот беради, деб тахмин қилинганди. Сўнграқ Марказий Комитет Президиумидан кимдир сўзга чиқади дейишди. Орадан бир неча кун ўтгач, бу ҳақда М. А. Суслов маъруза қилади, деган гап чиқди. Бироқ охир-оқибатда съездда Никита Сергеевичнинг ўзи маъруза қилди.

Энг сўнги кунларда бу масала хусусидаги низолар шу даражада кескинлашдики, мухолифлар ўртасида оранинг бузилишига сал қолди. Хрущев Марказком Президиуми аъзоларидан зўрлик, ён бериш ва таҳдид билан розилик олишга муваффақ бўлди.

Табиийки, республикалар, ўлкалар, областлар, айтиш мумкинки, бутун халқ мамлакатда юз бераётган воқеаларга жалб этилганди. Одамлар СССРнинг ички ва ташқи сиёсатидаги ўзгаришларни ҳис қилиб, ижобий баҳорлардилар.

Эълон қилинган съезднинг кун тартиби ҳаммада қизиқиш уйғотиб, қизгин муҳокама қилина бошланди. Кун тартибига қуйидаги масалалар киритилганди:

1. КПСС Марказий Комитетининг Ҳисоботи.
2. Марказий Тафтиш комиссиясининг Ҳисоботи.

3. СССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1956-1960 йилларга мўлжалланган VI беш йиллик режаси бўйича КПСС XX съезди Директивалари.

4. КПСС Дастурини тайёрлаш ҳақида.

5. КПСС Низомига баъзи бир ўзгаришлар киритиш тўғрисида.

6. Партиянинг раҳбарлик идораларига сайловлар.

Халқ съездан кўп нарсаларни кутаркан, анжуман моддий ишлаб чиқариш ва маънавий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларига сезиларли ўзгартиришлар киритади, деб умид қиларди. 1955 йил олий бўғиндаги кадрлар таркибида жиддий ўзгаришлар ясамади. Фақат 8 март куни бўлиб ўтган пленумда Н. Н. Шаталин КПСС Марказий Комитетининг Котиби лавозимидан озод қилинганлиги ва 12 июлда А. Б. Аристов, Н. И. Беляев, Д. Т. Шпиловлар КПСС Марказий Комитети Котиблари этиб сайланганликлари бундан истиснодир.

Одатга кўра, съезд арафасида хорижий делегацияларни кутиб олиш ва кузатиб қўйиш учун Марказий Комитетнинг бир неча аъзоларини Москвага таклиф қилишди. Мени съезд очилишига етти кун қолганда чақиришганди. Энг аввало, Никита Сергеевичнинг ёрдамчилари чақиришга кўра, уларнинг ҳузурига кирдим. Улар ўз бошлиқларининг топширигини айтиб, съездда ўқийдиган "Сталин шахсига сиғиниш тўғрисида" маърузаси матни билан танишиб чиқишимни сўрашди. Унинг ўзи маъруза устида ишлаётганлиги хусусида мени огоҳлантиришди. "Мазкур лойиҳа узил-кесил эмас, ўзгаришлар бўлиши мумкин, уч кундан кейин Марказком Президиумида кўриб чиқилади", — дейишди.

Мени бир хонага олиб киришди. У ерда деярли кун бўйи ўтирдим. Маърузани ўқиб бўлиб, айрим мулоҳазаларимни билдирдим. "Бу ҳақда Хрушчевга айтиб қўямиз", — дейишиб, шахсга сиғиниш ҳақидаги маъруза мазмунини ҳеч кимга ошкор этмаслик ҳақида яна бир карра эслатишди.

Эртаси куни халқаро бўлимга таклиф қилишди. У ерда менга съездга 55 қардош коммунистик ва ишчи партияларидан делегациялар келиши кутилаётгани ҳақида ахборот беришди. Уларни Президиум аъзолари ва аъзоликка номзодлар кутиб олишар экан. Венгрия, Корея, Вьетнам, Марокаш, Уругвай ва яна икки яширин партия делегацияларини кутиб олиш ҳамда кузатиб қўйишда иштирок этишимни сўрашди.

Бўлимдан ким мени хабардор қилиб туриши, делегацияни қачон кутиб олиш ва қачон кузатиб қўйиш лозимлигини олдиндан айтишларини тушунтиришди. Сўнг умумий гуруҳда кутиб олиш ва кузатиб қўйишдан ташқари, Чионг Тин бошчилигидаги Вьетнам, Цой Ен Ген бошчилигидаги Корея Меҳнат партияси, Айдит бошчилигидаги Индонезия Коммунистик партияси, Арисменди бошчилигидаги Уругвай Коммунистик партияси делегациялари билан бутун съезд давомида ишлаш учун шахсан мени уларга бириктириб қўйишди.

Ташкилий ва кадр ишлари бўлимида съездда қилинадиган маърузалар ҳақида ўйлаш лозимлигини олдиндан билдиришди. Агар мен Ҳисобот маърузаси бўйича, Министрлар Советининг Раиси С. Камолов беш йиллик Директивалари ҳақида сўзга чиқсак, маъқул бўлишини маълум қилишди.

Сўнг ҳозирча республика раҳбарларининг тахминий фикрини сўраб билиш билан шуғулланишга ҳақида огоҳлантиришиб, Марказий Комитет ва Тафтиш комиссиясига Ўзбекистондан номзодлар кўрсатиш ҳақида таклифларимизни сўрашди. Бу борада бўлимда қандай мулоҳазалар борлиги билан қизиқдим. "Бизнинг фикримизча, Сизни КПСС Марказий Комитети аъзолари таркибига, Туркистон Ҳарбий округи қўмондони А. А. Лучинскийни, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети иккинчи котиби Р. Е. Мельниковни ва Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Раиси Ш. Р. Рашидовни Марказком аъзоси номзодлигига, Марказий Тафтиш комиссияси аъзолигига С. Камоловни тавсия этсангиз яхши бўлур эди", — дейишди менга.

Таклифларни ўртоқлар билан маслаҳатлашиб, эртага хабар қилишимни билдирдим. Кейин ахборот беришларича: 133 киши Марказий Комитет аъзолигига, 122 киши аъзоликка номзодликка, 63 киши Марказий Тафтиш комиссияси аъзолигига сайланиши тахмин қилинаётган экан. "Шуни ҳисобга олиб қўйингки, съезднинг мажлисларидан бирига раислик қиласиз", — деб қўшиб қўйишди суҳбатнинг охирида. Шу билан биз хайрлашдик.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюроси аъзоларини, вилоятлар партия комитетлари биринчи котибларини йиғиб, КПСС Марказий Комитети бўлимининг хомчўтини уларга маълум қилдим. Номзод қилиб кўрсатилган ўртоқларнинг исму шарифларини ўқиб бердим. Ҳамма рози бўлди, савол ва эътирозлар йўқ эди. Шу

заҳотиёқ бизнинг розилигимиз ҳақида бўлимга ахборот бердим.

Сиёсий Бюрода тайёрланган лойиҳалар ва кўрсатилган номма-ном таркиб муҳокамаси чоғида, Ўзбекистон Министрлар Совети Раиси ўринбосари бўлиб ишлаётган Ё. С. Насриддиновани ҳам КПСС Марказий Комитетининг бўлажак аъзолари рўйхатига киритиш лозим деб топилди.

Сайловда 1341 делегат ҳал қилувчи овоз билан иштирок этди. Ўзбекистондан кўрсатилган ҳамма номзодлар сайландилар.

Энди энг ишқал масала хусусида. Мен юқорида КПСС Марказий Комитети Президиумида Сталин шахсига сиғиниш ҳақидаги маълумотларни тайёрлаш ва қўшимча муҳокама қилиш қанчалик қийинчиликлар билан бораётгани, съезд арафасида сал бўлмаса ихтилофчилар ўртасидаги муносабат бузилаётгани ҳақида ҳикоя қилган эдим. "Эски гвардия" вакиллари тақдим этилган маъруза лойиҳасига қарши чиқдилар, улар маъруза партия ичида ва хорижда кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши мумкин, деб ҳисоблардилар. Улар Марказком Котибларидан бири (аммо Биринчи котиб эмас) маъруза қилиши мумкинлиги хусусида таклиф киритдилар. Никита Сергеевич матнни тўла сақлаб қолиш ва маърузани ўзи ўқиши тўғрисида қаттиқ туриб олди. Муҳолифлари қатъий эътироз билдирганларида, у қайсарлик қилиб: "У ҳолда бутун масъулиятни зиммамга оламан, маърузани тугатиб, бу ерда ўтирган айрим кишиларнинг ҳамиятига тегадиган қатағонлар ҳақидаги ҳужжатларни ўқиб бераман",— деди.

Табиийки, ҳамма гап ким ҳақида ва қандай ҳужжатлар хусусида бораётганини тушуниб, ҳушёр тортди.

— Биз ҳам сенинг ҳақингдаги ҳужжатларни эълон қилишимиз мумкин,— деди Маленков.

Қисқа сукунатдан сўнг яна муҳокама бошланди. Ниҳоят, бир қарорга келишди. Никита Сергеевич азбаройи розилик олиш учун рақибларига ён босиб, таклиф киритди:

— Келинглр, съездда Президиумимизда коллегиялик ва раҳбариятда яқдиллик борлигини намоиш қилайлик. Шу мақсадда бу ерда иштирок этувчи 1953 йил март кунлари қўшма мажлисда сайланган Марказий Комитет Президиуми аъзоларини қайта сайлайлик. Шахсга сиғиниш ҳақидаги маърузани съезднинг охириги мажлисида ўқиймиз. Бу мажлисни хорижлик меҳмонларсиз ва съездга таклиф қилинган ўртоқларсиз ёпиқ тарзда ўтказамиз.

Ҳамма рози бўлди. Сўнг шахсга сиғиниш ҳақидаги маъруза муҳокама этилмайди, деб келишиб олинди. Маъруза эшитилгач, кичикроқ қарор қабул қилинади, сўнг эса, орадан бир оз фурсат ўтиб, КПСС Марказий Комитетининг муфассал қарори чиқарилади.

Хорижий делегацияларга бириктириб қўйилган ўртоқларимизга, бу мажлисдан кейин дарҳол улар билан учрашиш, Сталин шахсига сиғиниш ҳақидаги маъруза мазмуни, шу муносабат билан қилинажак ишлар ҳақида оғзаки таништириш топширилди. Съездга тайёргарликнинг сўнгги қисми шу тариқа бирмунча қулай якунланди.

КПСС Марказий Комитети ва Марказий Тафтиш комиссияси ҳисоботлари силлиқ, бирон-бир жанжалларсиз ўтди. Худди шундай фикрни Н. А. Булганиннинг янги беш йиллик марралари ҳақидаги маърузаси хусусида ҳам айтиш мумкин. Низомга киритилган жузъий ўзгаришлар тасдиқланди, Марказий Комитетнинг янги таркибига XXI съездга партия Дастури лойиҳасини тайёрлаш топширилди.

Марказий Комитет аъзолари ва аъзоликка номзодлар Марказий Тафтиш комиссияси аъзолигига сайловлар ҳам қўшимча тарздаги муҳокамада қабул қилинган миқдор ва таркибда белгилангандек, уюшган ҳолда ўтди.

25 февраль куни эрталаб съезднинг 20- (ёпиқ) мажлиси бўлди. Ҳамма йиғилиб, делегатлар залдан ва президиумдан жой олиб бўлгач, мажлисга раислик қилувчи Н. А. Булганин Н. С. Хрушчевга сўз бераркан: "Масала — "Сталин шахсига сиғиниш ва унинг оқибатлари", — деди. Залга пашша учса билинадиган сукунат чўкди. Ҳамма асаби таранг тортилган ҳолда ўтирарди.

Никита Сергеевич минбарга чиқиб, дадил гапира бошлади. Биринчи қаторда Булганиндан чапда Ворошилов ва Молотов, уларнинг ортида эса, иккинчи қаторда — Жуков ва мен ўтирардик. Георгий Константинович уларга бошини эгди ва матндан четга чиқилган ҳар бир ҳолатни дарҳол ҳисобга олиб, шивирлаб муҳокама эта бошлашди. Мен маърузани тингласам-да, залда юз бера бошлаган ўзгаришларни кузатардим.

Делегатлар маърузани сукут сақлаб диққат-эътибор билан тинглардилар. Бироқ аста-секин залнинг гоҳ у еридан, гоҳ бу еридан тасдиқ, розилик, маъқуллаш ёки норозилик тарзида муносабат билдирила бошланди, баъзан қарсақлар чалиниб қоларди. Никита Сергеевич эса кўп

марта матндан четга чиқиб, ўзидан қўшиб гапирди. Айнан ана шу лаҳзалар ўзининг очиқ-ойдинлиги ва янгилиги билан одамларда ҳаяжон уйғотди. Ниҳоят, у маърузани ўқиб бўлди. Маъруза бошланишида гангиб қолган зал, охирида уни қарсақлар билан олқишлади. Ҳозир бу масалани муҳокамага қўйиш мақсадга мувофиқ эмаслиги хусусида келишилгач, съезд қўйидаги ҳужжатни қабул қилди:

"Ўртоқ Н. С. Хрущевнинг "Шахсга сиғиниш ва унинг оқибатлари тўғрисида"ги маърузаси юзасидан Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XX съездининг қарори

*(1956 йил 25 февралда
бир овоздан қабул қилинган)*

Ўртоқ Н. С. Хрущевнинг "Шахсга сиғиниш ва унинг оқибатлари тўғрисида"ги маърузасини тинглаб, Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XX съезди Марказий Комитет маърузасининг йўл-йўриқларини маъқуллайди ва Марказий Комитетга марксизм-ленинизмга ёт бўлган шахсга сиғинишга барҳам беришни таъминловчи тадбирларни изчиллик билан амалга оширишни, партия, давлат ва мафкуравий ишлардаги унинг оқибатларини тугатиш, улуғ Ленин томонидан ишлаб чиқилган партия ҳаёти нормалари ва партияга раҳбарлик қилишнинг жамоат тамойилини қатъият билан амалга оширишни топширади".

Катта танаффус эълон қилинди. Сўнгра мажлисга Н. С. Хрущев раислик қилди. VI беш йиллик бўйича Директивалар тасдиқланди, сайловлар натижаси эълон қилинди, партиянинг янги Дастурини тайёрлаш ҳақида қарор қабул қилинди. Унда шундай сўзлар бор эди:

"КПСС XX съезди Марказий Комитетга партиямизнинг тарихий тажрибаси асосида ижодий ривожланаётган марксча-ленинча назариянинг асосий йўл-йўриқларидан, социалистик мамлакатлардаги қардош партиялар тажрибаси, барча халқаро коммунистик ва ишчилар ҳаракати тажрибаси ва муваффақиятларидан келиб чиқиб, шунингдек, Совет Иттифоқида коммунистик қурилишнинг истиқболли режаси тайёрланаётганини, иқтисодиёт ва маданиятдаги ривожланишни ҳисобга олиб, Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг янги Дастурини тайёрлашни топширади.

Съезд Марказий Комитетга партия Дастури лойиҳасини, уни қизғин муҳокама қилиш учун, олдиндан, КПСС ХХІ съездиғача эълон қилишни топширади".

КПСС Марказий Комитетининг биринчи ташкилий пленуми бўлиб ўтди. Қуйидаги таркибда Президиум тузилди: аъзолар — Н. А. Булганин, К. Е. Ворошилов, Л. М. Каганович, А. И. Кириченко, Г. М. Маленков, А. И. Микоян, В. М. Молотов, М. Г. Первухин, М. З. Сабуров, М. А. Сулов, Н. С. Хрущев (11 киши); аъзоликка номзодлар — Л. И. Брежнев, Г. К. Жуков, Н. А. Муҳитдинов, Е. А. Фурцева, Н. М. Шверник, Д. Т. Шепилов (6 киши); Секретариат — Н. С. Хрущев (Биринчи котиб), А. Б. Аристов, Н. И. Беляев, Л. И. Брежнев, П. Н. Поспелов, М. А. Сулов, Е. А. Фурцева, Д. Т. Шепилов (8 киши).

Пленум 27 февраль куни бўлиб ўтди, 26 февраль куни ҳаммамиз эргалабданоқ хорижий делегациялар билан учрашиб, уларга Н. С. Хрущев маърузаси ва шахсга сифиниш ҳақида қабул қилинган қарорни тушунтириш билан банд бўлдик.

Венгрия, Вьетнам, шунингдек, яширин партия делегациялари билан учрашишимга тўғри келди. Албатта, ҳар бир делегация билан алоҳида, улар жойлашган ерда гаплашдим. Шунини айтиш керакки, буларнинг бари улар учун кутилмаган янгилик бўлди. Меҳмонлар сўзларимни диққат билан тинглаб, йўл-йўлакай бир неча саволлар беришаркан, бир нарсани бетўхтов сўрашарди: "Нега бунақа расмий маросим? Бизни ҳеч бўлмаса, маърузани тинглашга чақиришганда ҳам майли эди. Сизлар бу ерда фақат КПССга тааллуқли эмас, балки ҳар бир партияга, жаҳон коммунистик ҳаракатига дахлдор, фавқулодда муҳим масалани кўриб чиқдингиз, биз эса бу пайтда зерикиб ўтирдик".

Ҳатто: "Модомики сизларда шундай муаммо пайдо бўлган экан, нега уни бутун коммунистлар билан очиқ муҳокама қилиш ўрнига, ўзларингиз кўриб чиқдингиз?"— деган савол ҳам тушди. Яна: "Қардош партияларга расмий ахборот юбориладими?" деб сўрашди. "Ҳа, афтидан, юборилади, орадан пича фурсат ўтиб эса, шахсга сифиниш ҳақида КПСС Марказий Комитетининг муфассал қарори қабул қилиниб, матбуотда босиб чиқарилади",— дедим. "Н. С. Хрущевнинг маърузаси матбуотда эълон қилинадими?" "Йўқ, чунки КПСС Марказий Комитетининг қабул қилинажак қарорида, шунингдек, қардош партияларга,

қуйи партия ташкилотларига юбориладиган ахборотда, амалда, маърузанинг ҳамма жиҳатлари баён этилади".

Қисқа хулоса шундай бўлди: "Албатта, КПССда талай муаммолар ва қийинчиликлар тўпланиб қолган, қатағон йилларида партия Низоми ва қонунлар озмунча оёқ ости қилинмаган. Халққа ҳақиқатни айтиш керак эди. Афтидан, Н. С. Хрущевнинг маърузасида ҳам ана шу жиҳатлар ҳисобга олинган. Шу билан бирга, мазкур масалани кўриб чиқиш тартиби каби, маърузанинг ўзи ҳам мутлақо кутилмаган ҳодиса бўлди. Бу турли-туман ғийбатларни келтириб чиқаради. Албатта, дўстлар куяди, душманлар эса қувониб, бундан дарҳол жаҳон коммунистик ҳаракати ва сизларнинг мамлакатингиз зарарига фойдаланишга шошилади. Хориждаги партияларимизда ҳам қийинчиликлар келиб чиқади. Энди эҳтимол тутилган ҳужумларни қандай қайтариш, партияларнинг обрў-эътиборини, коммунистларга бўлган эътиқод ва ишончни сақлашни ҳар томонлама ўйлаб кўриш керак".

Мазкур мавзуни тамомлашдан олдин қуйидаги фикрни айтмоқчиман: XX съезд мамлакат ва партия ҳаётида муҳим анжуман бўлди. Унда кўтарилган масалалар, айниқса, шахсга сиғиниш билан боғлиқ муаммоларнинг кун тартибига қўйилиши — йўқотишлар ва салбий жиҳатларидан қатъи назар, тарихий аҳамиятга эгадир. Бу масала шу даражада муҳим эдики, Сталин ўлганидан кейин ҳам унинг руҳи узоқ йиллар партия, мамлакат, жаҳон узра айланиб юрди.

Бунга битта исбот келтирамиз. XIX съезд қарорлари, айниқса, партиянинг олий идоралари таркиби ҳақидаги ҳужжатлари Сталин вафотидан кейин орадан бор-йўғи беш ой вақт ўтиб, сезиларли ўзгартирилди ва қайта кўриб чиқилди. XX съезд қарорларига нисбатан ҳам худди шундай фикрни айтиш мумкин.

Съездда қабул қилинган беш йиллик режалар уч йилдан кейин сезиларли даражада қайта кўриб чиқилди. Бунинг учун партиянинг навбатдан ташқари XXI съездини чақиришга тўғри келди.

XX съездда сайланган Марказий Комитет Президиуми ва Секретариатнинг номма-ном таркиби шу қабилда 15 ой яшади, холос. Марказком аъзоларининг ўн биттасидан еттитаси бу таркибдан чиқарилди, кейинчалик улар партия сафларидан ўчирилди.

Энди партия Дастури ҳақида. Юқорида қайд этилганидек, XIX съездда Марказий Комитетнинг янги таркибига

муҳокама қилиш ва ХХ съездда қабул қилиш учун янги Дастур лойиҳасини тайёрлаш топширилганди. ХХ съездда эса ҳеч қандай лойиҳа тайёрланмагани, муҳокама қилиш учун ҳеч нарса йўқлиги маълум бўлди. Яна Марказий Комитетнинг янги таркибига ХХІ съездда муҳокама ва қабул қилиш учун янги лойиҳа тайёрлашни топшириш борасида қарор қабул қилиш билан чекланишга тўғри келди. ХХІ съездда ҳам Дастур лойиҳаси тайёрланмагани маълум бўлди. Яна топшириқ-қарор қабул қилинди, иш ХХІІ съездгача қолдирилди.

Шундай қилиб, партия ХХ съезди тарихда, шубҳасиз, муҳим воқеа сифатида қолади, аммо унинг қарорлари старли даражада кутилган натижаларни бермади, боз устига, ҳаётий масалаларда жиддий қийинчиликлар юзага келди.

Делегатлар меҳмонларни кузатиб, ўзларининг республикалари, ўлкалари, областларига жўнаб кетдилар. Никита Сергеевич Президиум ва Секретариатнинг янги таркиби йиғилишини ўтказмоқчи бўлди. Аниқ эсимда йўқ — 28 ёки 29 февралда — Президиум хонасига йиғилдик. Бу расмий мажлис бўлмай, оддий, иш юзасидан учрашув эди. У ҳаммамизни янги лавозим билан табриклади, съезд, умуман олганда, кутилганидек ўтганидан мамнуният изҳор қилди.

— Кўзда тутилган мақсадларнинг ҳаммаси амалга оширилди, — деди у. — Энди энг муҳими, амалий иш, белгиланган ҳамма ишларни ўз вақтида ва оғишмай амалга ошириш. Бу борада Марказком, Ҳукумат, Олий Совет Президиуми, шунингдек, Иттифоқ ва маҳаллий идоралар ҳал қилувчи аҳамият касб этадилар.

Президиум барча аъзоларининг хизмат вазифаси аниқ-равшан. Марказком Котиблари ўртасида хизмат вазифаларини кейинроқ тақсимлаб чиқамиз, ҳозир эса бутун диққат-этиборимизни яқин келажакда амалга ошириладиган ишларга қаратсак, яхши бўлар эди. Ўртоқ Суслов, келишганимиздек, Сталин шахсига сифинишнинг салбий оқибатларини тугатиш ҳақида Марказком қарорининг лойиҳасини тайёрланг. Ҳужжатларни тайёрлашда Поспелов ва Муҳитдинов ўртоқларни ишга жалб қилинг, улар мазкур масаладан хабарлари бор. Ўртоқ Аристов, Сиз қатағонлар билан боғлиқ масалаларнинг бутун мажмуи билан шуғулланишни ўз зиммангизга олинг, ҳужжатлар тайёр бўлиши билан уларни юзага чиқариш борасида муайян таклифлар киритасиз. Ўртоқ Беляев, Сиз Қозогистон ва Россиянинг қўриқ срларидан келган ўртоқлар

билан мазкур ерларни ўзлаштириш борасида амалга оширилган ишларни ўрганинг, зарур бўладиган ёрдамни аниқланг. Фикримча, гарчи икки йил мобайнида анча иш қилинган бўлса-да, қўриқни техника, одамлар билан мустақкамлаш, уларнинг кўчиб боришлари учун шарт-шароитлар яратиш, молиявий ва моддий-техника манбаларини старли даражада ажратиш зарур. Бундан ташқари, ўртоқ Қўнаев съездда тўғри гапирди, қўйчиликни кескин кўпайтириш, унинг маҳсулдорлигини бир неча марта оширишга янгича ёндошишимиз, бу борадаги ишларни қизитиб юборишимиз керак, токи қўриқ ҳам ғалла, ҳам гўшт берсин.

Никита Сергеевич ўз фикрини охиригача етказа олмади. К. Е. Ворошилов луқма ташлади. Натижада вазият кескинлашди. Ўртада машмаша бошланди.

— Никита, сен Россияни унутяпсан ёки уни билмайсан,— деди Ворошилов Хрущевга қараб. — Азалдан русларники бўлиб келган областларнинг қандай аҳволда эканлигига бир қара! Улар ҳалокат ёқасида! Бутун бошли қишлоқлар, хуторлар ўз ҳолига ташлаб қўйилган. У ерларда йўллар вайрон. Одамлар қорни ёлчиб овқат емайди, усти ёлчиб кийим кўрмайди! Кўплар ишсизликдан, яшаш шароитининг йўқлигидан азоб чекмоқда. Сен эса давлатнинг пулларини Қозогистон қумларига янада кўпроқ кўймоқчисан!

Никита Сергеевич қип-қизариб кетди.

— Клим, ўзинг тўла таъминлангансан, кўпдан бери халқ ва унинг ҳаётидан ажралиб қолгансан! Мен эса ҳамма одамлар, жумладан, русларнинг ҳам оиласи, болалари учун нон, гўшт, уй-жой, иш етарли бўлишини истайман,— деди тоқати тоқ бўлган Хрущев асабийлашиб.

— Қўриқда абжафнинг чиқади,— хитоб қилди В. М. Молотов.

— Эсингда тут, Вячеслав, қанчалик қийинчиликлар, қаршилиқлар бўлмасин, мақсадимизга эришамиз!— қатъий жавоб берди Хрущев.

Ўртага сукунат тушди. Бирдан Каганович тилга кирди:

— Президиумда шахсга сиғиниш ҳақидаги маъруза матбуотда эълон қилинмасин, деб келишиб олгандик. Хорижда эса деярли тўла равишда унинг баёнини эълон қилишипти. Буни ким ташкил қилди? Кимнинг "хизмати" бу?

Ҳамма сукутда.

— Қаерда ва қайси рўзномаларда эълон қилишипти?— сўради Г. К. Жуков.

— Менга Польшада, Италияда ва бошқа мамлакатларда эълон қилинган дейишди, — деб жавоб берди Каганович.

Дарҳол Н. С. Хрущевнинг маърузаси жиддий таҳлил қилина бошланди, унга Президиумда келишилган аҳдни бажармади деган айб қўйилди, ҳал қилувчи масалаларда ўзбошимчалик билан бошқа фикрларни берган, бу эса умумий йўлга мутлақо зиддир, дейишди улар.

Хрущев бўш келмади:

— Ўз мулоҳазаларим ҳақида сизларни огоҳлантирганман. Тасдиқланган матнни ўқидим, аммо баъзи ўринларда ўзимнинг фикрларимни ҳам айтдим. Буни менга ҳеч ким ман қила олмайди! Ҳар қандай одам қатори менинг ҳам бунга ҳаққим бор! Маърузанинг хорижда эълон қилингани масаласига келсак, келинглар, вазиятдан чиқиш йўлини ўйлаб кўрайлик.

Булганин:

— Текшириш керак, Марказий Комитетнинг ҳужжатлари орадан атиги бир неча кун ўтиб, қандай қилиб хорижий матбуотда эълон қилингани ва бу ҳақда бутун дунё хабардор бўлганлигини текшириш керак. Серовга текшириш ўтказиш топширилсин ва у бунинг натижасини бизга маълум қилсин.

— Шу фожага, эҳтимол, биз дарҳол муносабат билдирмаганимиз маъқулдир? — деди Суслов. — Лекин ҳамма бало шундаки, агар биз буни тасдиқласак, у ҳолда оғир аҳволга тушиб қоламиз, чунки маърузанинг айрим ўринлари бузилган ёки бошқача ифодаланган ҳолда баён этилганди. Агар инкор қилсак, янада ёмон бўлади, чунки съезднинг бир мажлисида ана шундай маъруза қилинганди.

— Бўлмаса нима қилайлик? — деб сўради кимдир.

— Ҳозирча индамай турганимиз маъқул, — жавоб берди Суслов.

— Бундай вазиятда маҳаллий партия ташкилотларига тегишли ахборотлар юборишни тезлаштириш керак, токи ҳамма коммунистлар шахсга сиғиниш ҳақидаги материаллар билан танишсинлар — деб таъкидлади Хрущев. — Секретариат бундай ахборотни зудлик билан тайёрласин. Сиз эса, ўртоқ Суслов, 15—20 кун ичида Сталин шахсига сиғиниш ҳақидаги қарор лойиҳаси қабул қилинишини таъминлаб, уни матбуотда босиб чиқариш чораларини кўринг. Шу билан биз юз бериши мумкин бўлган читалликларга барҳам берамиз.

— Президиум аъзолари ҳамма ҳужжатлар (ахборот ва қарор лойиҳаси) билан олдиндан таништирилса, нур устига аъло нур бўлур эди,— деди Маленков узоқни мўлжаллаб.

— Биз учун ҳозир муҳими шундаки, коммунистлар, халқимиз, бутун дунё съезднинг ҳамма қарорларини бажаришимизни ва уларга жиддий муносабатда бўлаётганлигимизни тушунсин,— деди Хрушчев. — 30-йилларда жабр кўрганларни оқлаш алоҳида аҳамиятга эгадир. Қатагон қилинганларни оқлаш ҳақидаги қарорларнинг эълон қилиниши мамлакатимизда ва хорижда партия, давлатнинг янги йўналиши сифатида, бизда XX съезддан кейин сиёсатда демократия, адолат, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида бурилиш бошланаётганлигининг гувоҳи сифатида қабул қилинади.

Шу билан ҳаммамиз жой-жойимизга тарқалдик.

Эртаси куни Беляевнинг ҳузурига кириб, уни табрикладим, чунки Қозоғистонда ишлаганидан бери у билан таниш эдим. Беляев Тошкентга келиб турарди.

— Ўрта Осиёда уч республика — Ўзбекистон, Қозоғистон ва Тожикистон ҳудудлари ўртасида улкан Мирзачўл ерлари бор,— дедим мен унга. — Бир замонлари у суғорма деҳқончиликка асосланган, гуллаб-яшнаган ўлка бўлган. У ерда ҳаммаси бўлиб 200 минг гектар ер қайта тикланган. Ўз вақтида бу ҳақда Сталинга ахборот бергандим, у қўллаб-қувватлаганди. Шу масалани кўтарсак, дегандим.

— Эсимда. Сен ҳақсан. Ғаллани-ку, қўлга киритамиз, аммо кундалик турмушда пахтасиз иш битмайди. Фикримча, агар бу масалани кўтарсак, сени қўллаб-қувватлашади,— деб жавоб берди у.

Аристовнинг ҳузурига кирдим (уларнинг кабинетлари ёнма-ён эди). Авсркий Борисович мени эски қадрдондек кутиб олди, чой билан сийлар экан:

— Елкамга қанақа юк ортишганларини қара-я. Умримда бунақа ишларнинг кўчасидан ҳам ўтмагандим. Энди эса бу юмушлар билан жиддий шуғулланишга тўғри келади. Инсонпарварлик — олижаноб иш. Маълумотларни тайёрлашда иштирок этганингни биламан. Умид қиламанки, мендан ҳам ёрдамнингни аямассан,— деди.

— Ўзбекистонда қатагон қилинганларнинг ишлари билан бевосита шуғулланиш хоҳишимиз бор. Биринчи навбатда собиқ раҳбарлар иши билан банд бўлсак, дейман. Бу ҳақда Никита Сергеевичга айтганимда у хайрихоҳлик билдирди, бироқ бу масалани съезддан кейин кўтаришни тавсия қилди,— жавоб бердим.

— Бу борада сени қўллайман. Ҳозирча ҳеч нарса дея олмайман. Аввал ишни нимадан бошлаш ва қандай ташкил қилишни ўзим тушуниб олай.

Давлат Режа комитетига — Сабуров ҳузурига кириб, Мирзачўл ҳақидаги масалани кўтардим.

— Қўриқ билан боғлиқ қандай чигалликларимиз борлигини эшитдинг-ку. Пул ва моддий манбалар етишмайди. Сизларнинг суғорма деҳқончилигингиз масаласига келсак, эсимда, 1952 йилда бу муаммони ўрганиб чиқиш хусусида кўрсатма олгандик. Айрим асос қилиб олинган ҳужжатлар, афтидан, Давлат Режа комитети девонхонасида бўлса керак, — деди у.

— Биз фақат Мирзачўл билангина шуғулланмоқчи эмасмиз, шу билан бирга сув манбаларини ойдинлаштириш ва улардан самарали фойдаланиш, суғорма деҳқончиликни кенгайтириш учун ер баланси ва майдонларини аниқлаш борасида комплекс дастур тузиш учун республикада бутунисича сув хўжалиги қурилиши билан банд бўлмоқчимиз. Буларнинг ҳаммаси шундай ҳисоб-китоб билан қилиниши керакки, токи Ўзбекистон бошқа республикалар билан бирга пахта, мева-сабзавот етиштиришни кўпайтирсин, чорвачилик, унинг самарадорлиги билан жиддий шуғуллансин, биринчи навбатда гўшт, сут, жун, тухум етиштиришни оширсин.

Сув хўжалиги қурилиши дастурини биргина йиллик ва ҳатто беш йиллик режалар доираси билан чеклаш мумкин эмас. Бизда минтақадаги мавжуд сув ва ер манбаларининг умумий кўламлари ҳамда ҳажмларини аниқлаш хоҳиши бор. Ана шунда комплекс режалар тузиш осонлашади.

— Масалага тўғри ёндошибсизлар, — деди фикримни қўллаб Сабуров. — Бу бизнинг режалаштириш борасидаги энг заиф жойимиздир. Шу сабабли узоқ келажакка мўлжалланган режа тузишда қийналамиз.

— Никита Сергеевич қўриқ ҳақида гапирар экан, пахта ва гўшт деб таъкидлади, — дедим сўзимда давом этиб. — Биз хўжаликнинг бир ёқлама тараққиётига барҳам бермас эканмиз, қишлоқ хўжалигининг пахтачилик ва чорвачилик, суғорма деҳқончиликнинг бошқа соҳалари билан комплекс ривожланишини таъминламас эканмиз, бундан кейин ҳам қийналамиз, ҳозирги экстенсивликни¹ ишлаб чиқариш интенсивлиги билан алмаштира олмаймиз.

¹ Сифатга эътибор бермай, миқдорни ошириш.

— Бу энди, азизим, биргина Ўзбекистоннинг муаммоси эмас. Амалда кўпгина ўлка ва вилоятларда бошқа экинлар билан худди шундай аҳвол ҳукм сурмоқда,— деди у.

Сув ва ер манбаларидан самарали фойдаланиш, хўжаликни комплекс тарзда юритиш борасидаги сув хўжалиги қурилиши бўйича хомчўтларимиз билан қўшимча тарзда ўрганиш ва маслаҳатлашиш учун Давлат Режа комитетини таништиришга келишиб олдик.

Учинчи куни, жўнаб кетишдан аввал Никита Сергеевичнинг қабулхонасига қўнғироқ қилдим. У мени куннинг охирида қабул қиларкан, дарҳол шундай деди:

— Мана энди Сиз фақат Ўзбекистоннинг эмас, балки Иттифоқнинг ҳам ходимисиз. Фаол қатнашиб тулинг, биз эса Сизни фаолиятнинг ҳамма жабҳаларига жалб этамиз. Малинга тайинлаб қўяман, у Сизни ҳамisha Президиум мажлисига таклиф этиб туради. Сиз унинг — Президиумнинг ишида дадилроқ иштирок этаверинг. Президиумдаги тунов кунги учрашувда дастлабки жанговар синовдан ўтдик, вазият ҳақида таассуротга эга бўлдингиз. Азбаройи съезд муваффақиятли ўтсин деб, маълум даражада муро-са-мадорага бордик, ялпизлаб гапирдик. Раҳбариятда бирликни сақлаб қололсак яхши бўлар эди-ю, аммо сезиб турибман, мушкулликлар, ҳатто можароли вазиятлар келиб чиқиши мумкин.

Айрим ҳамкасбларимиз Сталиннинг маҳрамлари, ишонган сафдошлари бўлиб турганларида Кремлдан ковушларини тўғрилаб қўймасликлари, доҳийнинг қаҳрига учмаслик учун унинг олдида лаганбардорлик қилишарди. Шу билан бирга, мудом қўрқув ичида яшашарди, чунки Сталин уларнинг истаганини йўқ қилиб ташлаши мумкин эди-да. Шу сабабли улар Сталинга нисбатан юракларида адоват сақлаганлари ҳолда сўздагина меҳр-муҳаббат, садоқат изҳор қилардилар. Улар Сталиннинг вафот этганидан жуда хурсандлар, энди эса бизга, партия ва давлат фаолиятини жиддий ўзгартирмоқчи, тузатмоқчи бўлган аъмолларимизга қарши унинг номидан фойдаланадиларми, деб қўрқаман.

Шундай қилиб, биз турли жабҳаларда туриб қолишимиз мумкин, бу эса Марказком Президиуми доирасида ва умуман, бутун мамлакатда мушкулликлар келтириб чиқаради.

Никита Сергеевич фикрини тугатиб, сўради:

---

¹ В. Н. Малин — КПСС Марказий Комитетининг Умумий сиёсий ишлар бўлими мудир.

— Тошкентга қачон учмоқчисиз?

— Эртага,— дедим ва қўшиб қўйдим.— Энди бир маҳаллари Сизга ахборот берганим икки масалага қайтмоқчиман — Ўзбекистоннинг собиқ раҳбарларини оқлаш ва суғорма деҳқончиликни кенгайтириш.

— Қўриқ ерлар учун менга қандай ҳужум қилаётганларини, мени айблаётганларини кўрдингизми? Бироқ биз уларнинг ишга тўғаноқ бўлишларига йўл қўймаймиз. Сиз эса саволларингиз юзасидан таклифлар тайёрланг. Москвадаги манфаатдор ташкилотлар, Марказий Комитетнинг бўлимлари билан маслаҳатлашинг. Таклифларингизни киритинг.

Шу билан биз хайрлашдик. Унинг ҳузуридан чиқар эканман, XX съезд ўз ишини тамомлаганининг иккинчи кунидан бошлабоқ Кремль гўшаларида қандай вазият вужудга келаётгани, кучлар қандай жойлаштирилаётгани хусусида чуқур ўйга толдим.

Никита Сергеевичнинг "олдинда катта қийинчиликлар келиб чиқиши мумкин" деган фикри, унинг ишлатган "биз" ва "улар" деган сўзлари ҳақиқий башорат бўлиб чиқди. Гарчанд у ўшанда бирон-бир муайян кишининг исму шарифини тилга олмаган бўлса-да, орадан маълум фурсат ўтгач, буларнинг ҳаммаси ҳақиқатга айланди. Бунда иш, олдиндан ўйланганидек, Н. С. Хрущевни Биринчи котибликдан четлатиш билан эмас, балки XX съездда барпо этилган Президиум ва Марказий Комитетнинг II аъзосидан 7 нафарини эгаллаб турган вазифасидан бўшатиш билан яқунланганлиги ёки машҳур саркарда, халқнинг содиқ фарзанди, ажойиб ватанпарвар, чин инсон Г. К. Жуковга қарши уюштирилган ифвогарликни, унинг эгаллаб турган лавозимидан четлатилганлигини ва Марказий Комитет таркибидан чиқарилганини эслаш мумкиндир.

Тошкентга келганимиздан сўнг фаоллар мажлисини ўтказиб, унда КПСС XX съезди иши ва яқунлари, беш йиллик вазифалари ҳақида сўзлаб бердик. Марказий Комитет пленумини март ойида ўтказиш ва унда қўйидаги масалаларни муҳокамага қўйиш ҳақида келишиб олдик:

1. КПСС Марказий Комитетининг Ҳисобот маърузасида ва шу Ҳисобот юзасидан ўтказилган пленумда илгари сурилган вазифаларни бажариш тадбирлари.

2. Ўзбекистон ССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг VI беш йиллик марралари.

Фаоллар мажлисини яқунлаб, вилоятлар партия комитетлари биринчи котиблари ва вилоятлар ижроия комитетлари раислари иштирокидаги Марказком Бюросида

Н. С. Хрущев, Марказкомнинг бошқа котиблари ва ўртоқ М. З. Сабуров билан бўлиб ўтган шахсий суҳбатлар хусусида қисқача сўзлаб бердим.

А. Икромов, Ф. Хўжаев ва бошқаларни оқлаш учун зарур ҳужжатларни тайёрлашга зудлик билан киришиш хусусида келишиб олдик. Бу борада Секретариатга топшириқ бердик. Министрлар Совети, Марказий Комитет бўлимлари, Давлат Режа Комитетига сув-хўжалик қурилиши улкан дастурини тайёрлаш учун (бунга, жумладан, Мирзачўл ва Қаршидаги қўриқ ерлар ҳам кирди) тўпланган ҳамма ҳисоб-китоблар ва таклифларни умумлаштиришни топширдик.

Собиқ раҳбарларни оқлаш ҳужжатларини Р. Е. Мельников, Мурод Шералиев (республика прокурори), А. П. Бизов (ДХК раиси), Д. А. Бобожонов (ички ишлар министри), П. В. Охунжонов (Марказий Комитет маъмурий идоралар бўлими мудири), Маҳмуд Мусаев (биринчи котибнинг ёрдамчиси) лардан иборат масъул ходимлар гуруҳи тайёрлади. Менга гуруҳ ишига раҳбарлик қилиш топширилди. Қатағон қурбонларидан ҳар бирининг ҳужжатлари ҳуқуқшунослар ва бошқа мутахассислар жалб қилинган ҳолда алоҳида-алоҳида ўрганилди. Хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилганидан кейин ҳужжатлар Марказий Комитет Секретариатида кўриб чиқиш учун тақдим қилинди. Айрим ҳолларда баҳсли масалаларни Марказий Комитет Бюросида муҳокама этдик. Шу қабилда иш қизиб кетди.

Сув хўжалиги қурилиши ҳақидаги таклифларни 1951 йилдан бошлаб жадал суръатлар билан тайёрлай бошлагандик. 1952 йил бошларида режанинг моҳиятини Сталинга қисқа тарзда баён этгандик, аммо унинг вафоти муносабати билан режанинг муҳокамаси ўлда-жўлда қолиб кетганди. Шунинг учун энди Марказнинг розилигини олиб, ҳисоб-китобларни яна бир марта диққат билан ўрганиб чиқдик ва ирригаторлар, мелиораторлар, агрономлар, механизаторлар, олимлар, мутахассислар, қишлоқ хўжалик, ишлаб чиқариш ҳамда сув ишларининг ҳамма стакчи соҳалари вакиллари иштирокида республика кенгаши ўтказдик. Уч кун давомида ишлаб чиқилаётган комплекснинг ҳар бир йўналишини — турлари, муддатлари, ишларнинг ҳажмлари, изланишларнинг тахминий муддатлари, техникавий ҳужжатлар мажмуини ишлаб чиқиб, пул ва моддий-техник харажатларни муфассал кўриб чиқдик.

1955 йилнинг октябрь ойидаёқ Қорақалпоғистонда 120 минг гектар майдонда шолчилик хўжаликлари ташкил

этиш ҳақида қарор қабул қилинган бўлиб, бу мақсад учун 90 миллион сўм маблағ ажратилганди. Шунингдек, 1953 йилда Марказий Фарғонанинг йирик ҳудудидаги бот-қоқлашган янги ерларни қуритиш ва сугориш учун мелиорация ва ирригация ишларининг катта дастури тасдиқланди. Шу муносабат билан умумий дастурдан ташқари, икки объект — Мирзачўлда 300 минг гектар ерни ўзлаштириш, ишларнинг иккинчи навбати сифатида Қарши ва Бухоро чўлларини ўзлаштириш учун сув хўжалиги қурилишини амалга ошириш бўйича муайян таклифлар тайёрлашга қарор қилдик. Ҳужжатлар тайёр бўлгач, қўшимча келишувга мувофиқ, мутахассислар билан бирга Олмаота шаҳрига етиб келдик.

Қозоғистон Компартияси Марказий Комитетида, Д. А. Қўнасовнинг ҳузурида республика, министрликлар, идоралар раҳбарлари иштирокида масалани муфассал муҳокама қилиб, беш йил давомида Мирзачўлда 300 минг гектар ерни (шундан 200 минг гектари Ўзбекистон ҳудудида ва 100 минг гектари Қозоғистон ҳудудида) ягона раҳбарлик остидаги яхлит майдон сифатида ўзлаштиришни таклиф қиламиз, деб келишдик.

Сўнг Сталинободга бордик. У ерда Марказий Комитет Биринчи котиби Б. Ғафуров ҳузурида манфаатдор шахслар билан учрашдик. У ерда 1953 йилдан бошлаб Тожикистоннинг Ленинобод вилоятида қад кўтараётган Қайроққум сув омбори қурилишини якунлаш ва унинг негизда бунёд этилаётган ГЭСни фойдаланишга топшириш борасидаги ишларни жадаллаштириш, шунингдек, юқорида тилга олинган режага кўра, Мирзачўлнинг Тожикистоннинг айрим туманларига қарашли бир қисмини умумий ўзлаштиришга киритишга келишдик.

Республикалар билан келишиб, ҳамма жиҳатларни аниқлаб, Министрлар Совети ва Марказий Комитет мажлисларида яна бир карра синчиклаб кўриб чиққанимиздан кейин Москвага, М. З. Сабуровга қўнғироқ қилиб, бизнинг мутахассисларимиз у ерга май ойида боришлари ҳақида унинг розилигини олдим.

Белгиланган муддатда Сув хўжалиги министри Раҳматулла Алимов, академиклар — А. Б. Аскоченский, Б. В. Пославский, Марказий Комитетнинг қишлоқ хўжалик бўлими мудири В. Бабков, Министрлар Совети, Қишлоқ хўжалиги министрлиги, Давлат Режа Комитети, молия министрлигининг масъул ходимлари ва бошқа мутахассислар Марказга учиб кетишди. Улар турли кабинетларда зўр ғайрат билан ишладилар. Ниҳоят, орадан тахминан ярим ойча фурсат ўтиб, Р. Алимов хаста, абгор

овозда (афтидан, у ердаги тўраларнинг сансалорлиги унинг тинкасини қуритганди) хабар қилди: "Асосан, ўзаро келишувга эришдик. Давлат Режа комитети раҳбарлари масалани Тошкентда кўриб чиқишимизни, республика Компартияси Марказий Комитети ва Министрлар Совети номидан расман тақдим этишимизни талаб қилишмоқда".

Мутахассисларимиз Тошкентга қайтиб келишди, ўзларига келишлари учун уч кун таътил бердик, кейин Марказком Бюросида уларнинг маърузаларини тингладик, фикр алмашдик, тегишли тузатишлар киритдик, ҳужжатларни таҳрир этдик. КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Совети номига ёзилган хатга С. Камолов ҳамда мен имзо чскдик.

Гуруҳ, энди қисқарган таркибда, яна Москвага учиб кетди. Ўн кунларча ишлагач, Алимов қўнғироқ қилиб: "Биз ҳамма ҳужжатларга қўл қўйдириб, Давлат Режа комитети раиси имзо чскиши учун унинг ҳузурига киритдик"— деб хабар берди. Орадан бир ҳафта ўтгач, М. З. Сабуров менга қўнғироқ қилиб қолди: "Мана, сув ҳақидаги ҳамма қоғозларинг столим устида турипти. Агар қарши бўлмасанг, имзо чекиб, Президиумга юборишим мумкин". Мен унга миннатдорчилик билдирдим.

ХКП VIII СЪЕЗДИ ВА КМП СЕНТЯБРЬ ПЛЕНУМИ

Август бошларида менга Малин қўнғироқ қилиб; "Яқинда Хитой Компартиясининг VIII съезди бўлади. КПСС делегациясини юбориш ҳақида таклиф олганмиз. Президиумда муҳокама этиб, таклифни қабул қилишга қарор бердик. Делегация таркибига Сиз ҳам киритилгансиз",— деб маълум қилди.

"Съезд тахминан қачон бўлади?"— сўрадим мен. "Сентябрнинг ўрталарида дейилган, аммо аниқ кунини хабар қилишади". Кейин сўрадим: "Мирзачўлни ўзлаштириш ҳақидаги Хатимиз М. З. Сабуровдан Сизга келиб тушди-ми?" У: "Гап қайси Хат ҳақида бормоқда?"— деб уч карра сўрагач ниҳоят, жавоб берди: "А, эсладим. Хатингиз яқин кунларда Марказком Президиумида муҳокама қилиш учун Марказком ва Министрлар Советида тайёрланмоқда". Ундан: "Марҳамат қилиб, Никита Сергеевичга ўтинчимни етказинг. Масала Пекинга жўнаб кетгунимга қадар муҳокама қилинса яхши бўларди. Муҳокамада ўзим иштирок этмоқчи эдим. Шу масала хусусида унга гапиргандим",— деб илтимос қилдим.

Кўп ўтмай Малин қўнғироқ қилиб, бизнинг Мирзачўл ҳақидаги Хатимиз Марказий Комитет Президиумининг 6 август куни ўтказиладиган мажлисида кўрилажаги ва мен Москвага учиб келишим мумкинлигини маълум қилди. Эртаси куни эрталаб қарор лойиҳаси ва унинг иловаларини ўрганишга дарҳол киришиш учун Сув хўжалиги министри, Марказком бўлими мудирлари, олимлар ва маслаҳатчилар пойтахтга учиб кетишди.

Мен эса Москвага фақат 5 август куни сўнги қатнов билан учиб кета олдим. Ўзбекистоннинг Доимий ваколатхонасига тун оққанда етиб келдим. Тонгга қадар ҳужжатларни, вакилларимизнинг эътирозларини ўргандик. Марказком Президиумида маъруза қилиш учун ягона нуқтаи назарни ишлаб чиқдик.

6 август куни соат 15-00 да мажлис залига хариталар, диаграммалар, графиклар ва бошқа кўргазмали воситаларни осиб қўйдик, навбат бизнинг масаламизга келганида муаммонинг моҳияти, белгиланаётган дастур, харажатлар ва олинажак фойда ҳақида сўзлаб бердим. Тушган саволларга жавоб қайтардим. Ниҳоят, таклиф этилган лойиҳа баъзи бир тузатишлар билан қабул қилинди. Узил-кесил таҳрир учун Марказком ва Министрлар Совети бўлимларига уч кун вақт берилди.

Қабул қилинган қарор учун миннатдорчилик билдириб, яна бир муаммони кўтармоқчи эканлигимни айтдим. Никита Сергеевич менга қараб қўйди — гапириш мумкинлигини тушундим.

— Биз Ўзбекистонда Пахта байрамини нишонламоқчи эдик. Гап шундаки, халқ инқилобий ва тарихий байрамларга ўрганиб, уларни севиб қолди. Бу байрамлар яхши ўтмоқда. Хўжалик раҳбарлари илтимос қилганларидек, байрам шодиснасини халқнинг меҳнат фаолияти, жумладан, пахта билан боғласак дегандим. Хорижда иқтисоднинг бирон-бир муҳим тармоғи билан боғлиқ байрамлар бор. Масалан, Кубада — Мачете¹ байрами, Калугада — "Олтин плуг". Бизда эса асосий соҳа — пахта.

Шу заҳотиёқ залда ғала-ғовур бошланди.

Кириченко:

— Агар сизларда Пахта байрами ўтказилса, эртага Украина Лавлага куни, Буғдой куни ва ҳоказо кунларни ўтказишни хоҳлаб қолади...

¹ Мачете — шакар қамишни ўриш учун ишлатиладиган ўроқ. Ҳосил байрами ҳам шундай помланган.

Первухин:

— Бу — ишлаб чиқаришга зарар келтириши, одамларни ишдан чалғитиши мумкин.

Сабуров:

— Ўтган йили илтимосингизни қондириб, пахтанинг харид нархларини оширгандик. Энди Ўзбекистон бундан ҳар йили 3 миллиард сўм соф фойда кўрмоқда. Ҳозиргина давлатга яна 4,5 миллиард сўмга тушадиган Мирзачўл ҳақида қарор қабул қилдик. Хўш, бу байрам бизга қанчага тушади?

Қарасам, бошқа саволлар, эътирозлар йўқ. Жавоб бера бошладим.

— Лавлаги, ғалла ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг бошқа турлари бўйича ҳам байрамлар ўтказилиши мумкин. Ахир саноатда соҳалар бўйича байрамлар бор-ку? Биз ишни шундай режалаштирмоқчимизки, ҳеч ким ишдан чалғимади. Байрамни августнинг охиригى ўн кунлигида шанба ва якшанбага мўлжалламоқчимиз. Одамлар баҳорда чигит экишди, бутун ёз давомида гўзаларни парвариш қилишди, ҳосил етиштиришди. Энди техникани тартибга келтириш, бир оз маза қилиб дам олиш, яхши кайфият билан ҳосил теримига киришиш, етиштирилган ҳосилни нест-нобуд қилмасдан, сўнгги кўса-гигача йиғиб-тегиб олиш мумкин. Бюджетдан харажат бўлмайди, бизда азалдан турли тантаналар ҳашар йўли билан амалга оширилади.

Унда кекса, ҳурматли кишиларга диққат-эътибор кўрсатилади, чойхоналарда уларнинг дам олиши ташкил этилади, жамоа хўжаликлари ва давлат хўжаликларида концертлар, адабиёт ва санъат арбобларининг чиқишлари уюштирилади, ҳамма ёқ ободонлаштирилади, саранжом-саришта қилинади. Бу ишларнинг ҳаммасини одамларнинг ўзлари бажаришади. Бу ерда Иттифоқ идораларининг қарорлари талаб қилинмайди. Сизлардан рухсат олишимизнинг сабаби шундаки, гап фақат касбий байрам ҳақида бораётгани йўқ, гап республика миқёсидаги улкан оммавий-сиёсий иш ҳақида ҳам бораётир.

— У ҳаммамизни пахтакор қилмоқчи,— деди Каганович.

— Бу ерда иштирок этаётганларнинг ҳаммаси ҳам пахтакорлар ва пиллачилардир. Ички либосларингиз, кўйлақларингиз, кўрпа-тўшакларингизга бир қаранг,— ҳазиллашдим мен.

Ҳамманинг юзида жилмайиш зуҳур бўлди.

— Хўш, келинг, ўртоқлар, уни қўллаб-қувватлайлик, — деди Хрушчев. — Агар одамлар ўзларининг байрамларини меҳнат фаолиятлари билан боғласалар, бунинг нимаси ёмон? Қарор қабул қилмаймиз, шу таклифга рози бўламиз. Қарабсизки, балки, ўзбеклар бизни ҳам ўзларининг байрамига таклиф қилиб қолишар.

— Ҳа, таклиф қилишади-я, таклиф қилишади. Ҳадемай у (менга қаради), сезиб турибман, барчамизни пахта теримига сафарбар қилади, — деди Микоян.

Ҳамма кулиб юборди.

10 август куни Никита Сергеевичнинг қабулхонасидан қўнғироқ қилишди — Москвага етиб келишим керак экан. Ҳузурига кириб борганимда: "Мана, Сизнинг Хатингиз бўйича қарор. Қаранг-чи, унда ҳамма нарса ҳисобга олинганми?" — деди у. "Ҳа, асосан, ҳисобга олинган". Шу заҳотиёқ у қарорга имзо чекди.

— Яна икки масала бўйича Сиз билан маслаҳатлашиш мумкинми? — деб сўрадим.

— Қанақа масалалар экан?

— Ўртоқ Пospelов қатағон қилинганларнинг ишлари билан танишиб чиқди ва ўз мулоҳазаларини айтди. Энди Бухарин, Риков билан бирга уларнинг гуруҳида отиб ўлдирилган ўзбекистонлик раҳбарлар ҳақидаги масалани расман кун тартибига қўйсақ, дегандим.

Хрушчев жавоб берди:

— Марказий Комитетнинг 1937 йил февраль-март пленумида қатнашиб, ҳаммасини эшитганимни эслайман, бу ҳақда Сизга гапиргандим. Комиссия Хатини ўқиганман, Икромов аризасининг Сиёсий Бюро муҳокамасида иштирок этгандим. Бироқ, афтидан, биз бу гуруҳни оқлай олмаймиз, чунки асосий айбдорлар — Каганович, Молотов, Микоян — ҳозир Марказий Комитет Президиуми таркибида туришипти. Улар қаттиқ қаршилиқ кўрсатишади. Менга келсак, Бухарин ва Риковни яхши билар, уларни ҳурмат қилардим. Гарчи жиддий хатолари бўлса-да, уларнинг жиноят қилмаганликларини биламан. Ҳарбийлардан — Тухачевский, Якир ва бошқаларни оқлашга киришганим учун, қаранг, улар мени қандай танқид қилишмоқда. Афтидан, бу борада вақт ўтиши, сиз билан биз эса сабр қилишимиз керак.

— Мен фақат Ўзбекистон кадрлари ҳақида гапиряпман. Улар бор-йўғи тўрт киши — шулардан икки киши маҳаллий одамлар.

— Уларни гуруҳдан ажратиб олиш мумкин бўлармикин? Ахир ҳаммага битта ҳукм чиқарилганди-да?! Қани, Руденко билан учрашинг-чи?

Н. С. Хрущев шу заҳотиёқ у билан боғланди:

— Роман Андреевич, ҳузуримда ўртоқ Муҳитдинов ўтирипти. У Бухариннинг гуруҳида судлангач Икромов ва Хўжасвни оқлаш ҳақидаги масалани қўймоқда. Мен Икромовни билардим — яхши, виждонли одам эди. Биргалликда ўйлаб кўрарсизлар, уларни гуруҳдан ажратиб, хусусий тарзда озод қилиш мумкинмикин? У ҳузурингизга киради.

Никита Сергесвичга миннатдорчилик билдириб, унинг кабинетидан чиқдим, Руденко билан учрашишга келишиш учун шу ердан, қабулхонадан унга қўнғироқ қилдим. У: "Марҳамат, келинг", — деб жавоб берди.

Катта қизиқиш билан унинг ҳузурига йўл олдим. У билан маслаҳатлашиладиган масала ўз-ўзича жуда муҳим эди. Бундан ташқари, бутун дунёга машҳур бўлган инсон билан суҳбатлашиш имкони туғилаётганди. Негаки, у Нюрнбергда бўлиб ўтган судда Бош айбловчи сифатида муайян, эътироз қилиб бўлмайдиган далиллар билан фашистларнинг шафқатсизлиги, жинояткорлигини буткул фош қилиб ташлаганди, совет кишиларининг, бутун тараққийпарвар инсониятнинг иродасини ифодалаб, айбланувчилар курсида ўтирган гитлерчилар тартибининг бошлиқларига ўлим жазоси берилишини талаб қилган эди. Халқаро трибунал ана шундай ҳукми чиқарган, улар шу ердаёқ дорга тортилгандилар.

Машинада борарканман, унинг фёъл-атвори, одатлари ҳақида фикр юритиб, у ўта шафқатсиз, камгап, одамови бўлса керак деб ўйлардим.

Котиб келганимни унга билдирганида, Роман Андреевич мени кабинетининг эшиги ёнида кутиб олди, қадрдон дўстлардек, очиқ чеҳра билан саломлашдик. Қўлимдан ушлаб оромкурси ёнига бошлаб келди. Мен билан ёнма-ён ўтирди. У бағоят содда, ҳушчақчақ, қувноқ одам экан. Сўзларимни тинглаб, ўзининг Украинада туғилиб-ўсгани ва ишлагани, 1937—1939 йиллардаги воқеаларнинг бошқа республикаларда қандай кечганлиги тафсилотларини билмаслигини, бироқ тегишли ходимларга масалани синчиклаб ўрганишни топширишини ва ўзи ҳам ўша ишлар билан танишажагини айтди. Сўнг у биз оқламоқчи бўлган шахсларнинг исму шарифларини санаб, зарур далиллар билан расман таклиф киритишимизни тавсия қилди.

"Мен,— деди у,— холис, хайрихоҳлик билан хулоса бераман".

Шундан сўнг Роман Андреевич деди:

— Ўзбекистонда бир марта ҳам бўлмаганман, жуда-жуда кўргим келади-да, юртингизни. Айтмоқчи, анави машҳур ашуладаги шу мисраларни биламан:

*Ай, да Галя и Усман,
Украина и Узбекистан...*

Бунинг маъноси нима?

— Украина ва Ўзбекистон — мамлакатнинг йирик жумҳуриятлари, қадимги, ўзига хос маиший турмушга эга халқдир. Азал-азалдан аҳил ва тотув яшашган, улар. Афтидан, шоир шуларни назарда тутган бўлса керак. Исмлар масаласига келсак, қўшиқ матнида сал бошқачароқ. Аммо мазкур муқобилда ҳаммамиз учун ҳурматли, хизмат кўрсатган арбоб Усмон Юсуповнинг номи келиб чиқади. Унинг рафиқаси — украин қизи, насаби — Степаненко, Юлия Леонидовна деб аташади. Юлия Леонидовна ҳам йирик давлат арбоби.

— Юсуповни биламан,— деди Роман Андреевич.— У Жанубий Украинадаги деҳқонларимизни хонавайрон қилган, уларга ўзининг момигини зўрлаб тиқиштирган. У ерда лавлаги, буғдой каби анъанавий экинларнинг баҳридан ўтишди, аммо момиқ ҳам битмади...

— Бу воқеадан хабарим бор,— дедим.— Бироқ у бу ишни ўзбошимчалик билан эмас, Иттифоқ Ҳукуматининг қарорига биноан қилган. Бизга пахта ғалладан кам зарур эмасди. Давлат захиралари тамом бўлган, импорт учун валюта манбалари йўқ эди, халқни эса кийинтириш керак.

— Биламан, биламан. Гапнинг хонаси келиб қолди-да.

У шу заҳотиёқ ўзининг ўринбосарини чақириб, мени таништирди. Н. С. Хрушчевнинг топшириғи борлигини айтиб: "1938 йилда отиб ўлдирилган Бухарин гуруҳининг ҳамма ҳужжатларини кўтаринг. Уларнинг оқланиши ҳақида гап кетмаяпти, Ўзбекистоннинг собиқ раҳбарларини ўша гуруҳдан ажратиб олиш масаласи қўйилмоқда",— деди. У менга нигоҳ ташлаганди, аниқлик киритдим: "Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевни". У сўзида давом этди: "Бу ишни уч нуқтаи назардан ўрганиб чиқасиз: улар бу гуруҳга қандай тушиб қолишган, уларни Бухарин ва Риков билан нималар боғлаб турган, уларнинг хатолари, айби нимада. Муддат — бир ҳафта". У шундай деб, ўринбосарига жавоб берди.

"Агар зарур деб ҳисобласангиз, ўз мутахассисларингизни ҳам юборинг", — деди менга мурожаат қилиб.

Гап-гапга қовушиб кетди. Ўзбекистон ҳақида сўзлаб бердим. У эса менинг қизиқастганимни хис қилиб, Нюрнбергдаги суд қандай тайёрлангани, қандай ўтгани, судланувчиларнинг хулқи, шунингдек, ўзининг АҚШ ва Англиядан келган ҳамкасбларининг феъл-атвори ҳақида гапирди, прокуратура қонунчиликни янада мустаҳкамлаш учун қайси муаммолар устида ишлаётгани билан таништирди. Хитойдан қайтиб келишим ҳамоно Ўзбекистоннинг собиқ раҳбарлари иши бўйича унинг ҳузурида тўпланишга шартлашдик.

Ўша кунисқ Мирзачўл ҳақидаги қарорнинг нусхасини олиб, икки кунга Тошкентга учиб кетдим. Делегация таркибида Пекинга учиб кетиш учун дарҳол Москвага қайтишим зарур эди.

КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг "Пахта етиштиришни кўпайтириш учун Ўзбекистон ССР ва Қозоғистон ССРдаги Мирзачўлнинг қўриқ ерларини суғориш ва ўзлаштириш ҳақида"ги қарори 11 август куни "Правда", "Известия"да ва барча республика рўзномаларида эълон қилинди. Нима учун мен ушбу қарор хусусида кўп гапирдим? Унда нималар назарда тутилганди?

Беш йил давомида чигит ва бошқа экинларни экиш учун 300 минг гектар ерни ўзлаштириш зарур эди. Бунинг учун 34 та давлат хўжалиги ва 34 та пахта тозалаш заводи барпо этилади. Шуниси жуда муҳимки, бу ерда суғориш ишларини қатъий илмий асосланган тарзда олиб бориш мўлжалланганди, яъни комплекс хўжаликни вужудга келтириш, алмашлаб экишни тўла жорий этиш, пахтачилик ва чорвачилик билан бир қаторда сабзавот, мевалар, узум ва бошқа қишлоқ хўжалик экинлари экиладиган майдонларни кенгайтириш.

Бундан ташқари, у ерда муҳожирлар учун тураржойлар, йўллар, каналлар ва бошқа сув хўжалиги иншоотлари қуриш назарда тутилганди. (Мирзачўлга қарийб 200 минг киши кўчиб келиши лозим эди). Ана шу мақсадлар учун 4 миллиард 600 миллион сўм маблағ, иловаларга мувофиқ, қурилиш ашёлари, техника, ускуналар ва шунча ҳажмдаги ишларни бажариш учун барча зарур воситалар ажратилганди.

34 та завод ва 34 та давлат хўжалигининг вужудга келиши ўта муҳим — буни биринчи даражали деса ҳам бўлади — ғоя билан боғлиқ эди: айнан шу ерда Ўрта Осиё хом ашё захираси эмаслигини, аксинча, пахта хом

ашёсини ўзида қайта ишлайдиган, ундан ип, газлама ва бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқарадиган ўлкага айланганини кўрсатиш керак. Бу эса Ўзбекистоннинг аграр-саноат давлатга айланишининг бош йўли эди.

Қозоқ дўстларимиз самимий биродарлик ва олижаноблик ҳис-туйғуларини намоён қилдилар: илтимосимизга кўра Ўзбекистонга учта пахта етиштирувчи районни ва даволаш, спорт минтақаси барпо этиш учун Тошкент яқинидаги Чимён тоғлари этакларида жойлашган Бўстонлик шаҳрини беминнат тортиқ қилишди.

Бу муҳим ҳужжат Ўзбекистон ССР ва Қозоғистон ССР Олий Советлари сессияларида тегишли Фармонлар билан маъқулланиб, расмийлаштирилди, СССР Олий Совети Президиуми эса қуйидаги Фармонни қабул қилди:

**"ЎЗБЕКИСТОН ССР ВА ҚОЗОҒИСТОН ССР
ЎРТАСИДАГИ ЧЕГАРАЛАРНИ ҚИСМАН
ЎЗГАРТИРИШ ТЎҒРИСИДА
1956 ЙИЛ 13 ФЕВРАЛДАГИ ФАРМОН**

Қозоғистон ССР Олий Советининг 1956 йил 21 январдаги "Бўстонлик районини ва Мирзачўл ерларининг бир қисмини Қозоғистон ССР таркибидан Ўзбекистон ССР таркибига ўтказиш ҳақида"ги қарори ва Ўзбекистон ССР Олий Советининг 1956 йил 24 январдаги "Қозоғистон ССРдан берилган Бўстонлик райони ва Мирзачўл ерларининг бир қисмини Ўзбекистон ССР таркибига қўшиш ҳақида"ги қарори муносабати билан ва СССР Конституциясининг 14-моддаси "д" бандига асосланиб, тақдим этилаётган тавсифда Ўзбекистон ССР ва Қозоғистон ССР ўртасидаги чегараларни қисман ўзгартириш тасдиқлансин".

10 августда Тошкентга учиб келиб, 11—12 кунлари қуйидаги ишлар билан банд бўлдик.

Р. А. Руденконинг суҳбати асосида гуруҳнинг барча аъзоларини, беш маслаҳатчи ва профессор Х. Сулаймоновани тўплаб, А. Икромов, Ф. Хўжасев ва бошқа раҳбарларнинг ҳужжатларини тайёрлашни таклиф қилдим. Чунки орадан тахминан ўн кун ўтгач, масала СССР Бош прокурори ҳузурида кўриб чиқилиши керак эди.

Шундан сўнг Ўзбекистоннинг ихтиёрига ўтган саноат корхоналари ва қурилиш ташкилотлари бўйича тузилган комиссиянинг ахборотини тингладик. Гап шундаки, юқорида қайд этилганидек, 1954 йилдаёқ КПСС Марказий Комитетида Н. С. Хрушчев раислиги остида ва Президиумнинг бир неча аъзолари иштирокида саноат ва қури-

лишга раҳбарликни қайта ташкил этиш масаласи муҳокама қилинганди. Шундан сўнг биз бир неча марта учрашдик, турли даражаларда мунозаралар олиб бордик, таклифлар тайёрладик. Мазкур йигинларда иштирок этиш билан бирга, "Правда" рўзномасида мақола эълон қилиб, бу борадаги мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашдик.

Демократик централизм тамойилига амал қилиб, республикалар ва Марказ хўжаликларининг ўзаро алоқасини мустақкамлаб, саноат ва қурилиш иши устидан жумҳурият ҳамда маҳаллий идораларнинг аҳамияти ва масъулиятини дадил кенгайтириш йўлидан бориш — бизнинг нуқтаи назаримиз ана шундан иборат эди. Тайёрланган таклифлар КПСС Марказий Комитетида муҳокама этилди, сўнг Ҳукуматнинг тақдими бўйича СССР Олий Советининг VII сессияси махсус муфассал қарор қабул қилди.

Ана шу қонунга биноан, бир қатор Иттифоқ министрликлари ва комитетлар тугатилди, турдош, бир-бирини такрорлайдиганлари бирлаштирилди. Шу тариқа 11 минг саноат корхоналари иттифоқдош республикалар ихтиёрига ўтказилди.

Тошкентда ана шу саноат корхоналари ва қурилиш ташкилотларини қабул қилиб олиш бўйича махсус комиссия туздик, шу билан бирга, ҳар бир завод, фабрика, шахта, қурилиш ва ҳоказоларнинг ишлаб чиқариш кўрсаткичларини яқунлаш бўйича тадбирлар мажмуасини белгиладик.

Комиссиянинг таклифини тинглаб, бундан кейин нима-лар қилиш лозимлигини келишиб олдик.

1956 йил 11 август кuni Ўзбекистонда катта воқеа юз берди: 12 августда ўтказиладиган Қурувчилар кунини улкан совға билан нишонламоқчи бўлдик. 1955 йилдаёқ Тошкентда спорт комплекси қуриш ишлари бошланганди, чунки аҳоли бундай иншоотга катта эҳтиёж сезаётганди, ишлаб турганлари эса ўсиб бораётган талабларни ҳеч ҳам қондиролмай қолганди.

Мутахассисларнинг тавсияси билан Анҳор соҳилида — шаҳар марказида қулай жойни танладик. Партия, совет, комсомол идоралари, министрликлар ва корхоналар маълум бир майдонлар ҳамда иш ҳажмлари олдилар ва қурилишда бевосита иштирок этдилар. "Ўзбекбирлашув" бошқарувининг ўша маҳалдаги раиси Ҳилол Юнусов (2 миллион сўмга яқин пул ажратди), республика Давлат назорати министрлиги, ўз майдонларидаги ишни муддатидан олдин бажарган бошқа ташкилотлар, айниқса, сахийлик ва ташаббус намуналарини кўрсатдилар. Қад

кўтариши лозим бўлган комплекс ҳудудида яшаётган ҳамма фуқаролар шаҳарнинг бошқа туманларига кўчирилдилар, уларга томорқа, қарзга пул, қурилиш материаллари ажратилди ёки квартиралар берилди.

Шундай қилиб, 12 август — Қурувчилар куни. 11 август куни ўйингоҳда мазкур байрам ва комплекснинг очилишига бағишланган умумшаҳар тантанали мажлиси бўлиб ўтди. 50 мингдан зиёд киши СССР, Ўзбекистон ССР, барча иттифоқдош республикалар Давлат байроқлари, К. Маркс ва В. И. Лениннинг портретлари, транспарантлар ва шиорлар билан безатилган трибуналарни эгалладилар. Ҳукумат ложасида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюро аъзолари ва аъзоликка номзодлар М. А. Абдураззоқов, А. А. Алимов, А. П. Бизов, С. К. Камолов, М. Мирзааҳмедов, К. Муртазоев, Р. Е. Мельников, Н. А. Муҳитдинов, С. Н. Нуритдинов, Ш. Р. Рашидов, А. Н. Рудинлар ўтиришди.

Тантанали мажлисни Тошкент шаҳар ижроия комитети раиси М. Т. Турсунов очди. Шаҳар партия комитети котиби Р. Ф. Фуломов маъруза қилди. Шундан сўнг сувоқчи В. Кудрявцев, дурадгор А. Синюков, гишт терувчилар бригадаси бошлиғи В. Олимжонов ва мен табрик сўзи билан мурожаат қилдик. Ўз сўзимда йиғилганларни байрам ва ўйингоҳнинг очилиши билан табрикладим. Шунингдек, комплекс қурилишини якунлаш бўйича, ишлаб чиқариш, тураржой, коммунал-маиший ва маданий-оқартув объектлари митинг иштирокчилари бунёдкорлиги бўйича беш йиллик режаларини ўз вақтида бажариш, қурилиш материаллари ишлаб чиқаришни анча кўпайтиришнинг кечиктириб бўлмас вазифалари ҳақида тўхталдим. Митинг иштирокчилари ўйингоҳни "Пахтакор" деб аташ ҳақидаги таклифни маъқуллашди, республиканинг барча қурувчилари, лойиҳачилари, қурилиш материаллари саноати ходимларига Мурожаатнома қабул қилишди.

Мажлис ёпилгач, оммавий сайил бўлди. Ўйингоҳга байроқ кўтариб олган мотоциклчилар карвони кириб келди, сўнгра йигит ва қизлар юриб бораётган мотоцикллар устида мураккаб машқлар бажардилар. Фанфаралар садоси остида физкультурачилар паради бўлди, спорт жамоалари вакиллари текис сафларга тизилиб ўтдилар. Улардан кейин пионерлар чиқишиб, ўйингоҳнинг яшил майдонини тўлдирдилар, гимнастика машқларини снгил ва аниқ бажардилар. Спортчи-акробатлар ўз санъатларини кўрсатдилар. Сайил охирида бадий ҳаваскорлик қатнашчилари, Ўзбекистон санъат усталари концерт бердилар.

Вақт хуфтондан ошганда одамлар яхши кайфият билан, қувноқ ва ҳаяжон ичида ўйингоҳни тарк этдилар.

Бу пайтга келиб шаклланган футбол жамоасига ҳам "Пахтакор" деб ном бердик. Тошкентда комплекснинг қурилиши, тантанали мажлис қатнашчиларининг Муружатномаси жойларда яхши натижа берди. Шаҳарларда, саноат корхоналарида, қурилишларда, олий ўқув юртлари ва мактабларда, жамоа хўжаликлари ҳамда давлат хўжаликларида жисмоний тарбия ва спортга кўпроқ эътибор бериб, ўз имкониятлари ва талаблари даражасида спорт иншоотлари қура бошладилар, турли командалар туздилар, мусобақаларни кенгроқ ва фаолроқ ўтказадиган бўлиб қолдилар.

"Пахтакор" жамоаси Москва, иттифоқдош республикалар ва қатор хорижий мамлакатларда бир неча марта ўз маҳоратини кўрсатди, республика шарафини муносиб ҳимоя қилди. Кўпгина республика, Иттифоқ ва хорижий жамоалар "Пахтакор" ўйингоҳида мусобақалашарканлар, ҳар гал ўн минглаб, "зангори экран" орқали эса юз минглаб томошабинлар бу учрашувларни қизиқиб кузатадиган бўлиб қолишди.

Тошкентга етиб келгач, КПСС Марказий Комитети Президиумида "Пахта байрами" ҳақида бўлиб ўтган суҳбат, бу ғояга хайрихоҳлик билан қараганлари хусусида сўзлаб бердим. Шу муносабат билан ҳукумат раҳбар ходимлари иштирокида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюросининг ва Республика Олий Совети Президиумининг мажлисида ҳар тарафлама муҳокамадан кейин қуйидаги қарорни тасдиқладик. Мазкур қарор 14 август куни ҳамма рўзномаларда босиб чиқарилди ва радио орқали ўқиб эшиттирилди:

"ЎЗБЕКИСТОН ССР ҲУДУДИДА "ПАХТА БАЙРАМИ"НИ ЖОРИЙ ҚИЛИШ ҲАҚИДА

Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми, Ўзбекистон Министрлар Совети ва Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети қарор қиладилар:

Меҳнаткашлардан тушган кўплаб илтимосларни инобатга олиб, қишлоқ хўжалик ва саноат ходимларининг кенг меҳнаткашлар оммасини республика олдида турган пахтачиликни тараққий эттиришга қаратилган курашга сафарбарлигини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон ССР

ҳудудида 1956 йилдан эътиборан "Пахта байрами" ўтказилсин. Байрам ҳар йили август ойи охириги ҳафтасининг якшанба ва душанба кунларида нишонлансин.

Ўзбекистон ССР
Олий Совети Президиуми

Ўзбекистон ССР
Министрлар Совети

Ўзбекистон Компартияси
Марказий Комитети

1956 йил 13 август".

"Пахта байрами"ни биринчи марта ўша йилнинг август ойи охирида нишонладик. Байрамга ҳар тарафлама пухта тайёргарлик кўрилди. Барча жамоаларда махсус дастур ишлаб чиқилди, радио орқали машҳур кишиларнинг чиқишлари уюштирилди. Улар ўзбек, рус ва бошқа халқларнинг яхши, тараққийпарварлик анъаналари ҳақида сўзлаб бердилар. Театрлар, концерт ташкилотлари, цирк, бадий ҳаваскорлик тўғараклари ходимлари бу борада катта ишларни амалга оширдилар. Улар гуруҳларга бўлиниб, туманлар, шаҳарларга жўнаб кетдилар, жамоа хўжаликлари, давлат хўжаликлари, корхоналар, маданият ва истироҳат боғлари, марказий майдонлар ҳамда бошқа жойларда концертлар қўйдилар.

Якшанба кунини тонг саҳарданоқ башанг кийинган эркаклар, аёллар, болалар карнай, сурнай, най, чилдирма ва бошқа мусиқа асбоблари садолари остида кўчаларга чиқдилар. Қишлоқлар, районлар, шаҳарлар, областлар ва республика раҳбарлари, колхозчилар ва давлат хўжаликлари ишчилари билан бирга бўлдилар.

Савдо министрлиги ва матлубот ширкатлари ҳамма жойларда дўконлар, тамадихоналар, чойхоналар, автопештахталар, савдо дўкончаларининг байрам савдосини ташкил қилдилар.

Транспарантлар, шиорлар, портретлар ва кўргазмали ташвиқотларнинг бошқа воситалари уйлар, бинолар ва кўчаларни безади. Спорт мусобақалари бўлиб ўтди. Одамлар кун бўйи ўйнаб-кулиб, дам олдилар. Ўша йил жуда серҳосил келди. Байрам кунларига мевалар, узум, қовун-гарвузлар пишганди. Ҳамма бир-бирини меҳмон қилар, бир-бириникига зиёфатга борарди. Ўша кунлари талай йигит ва қизлар ўзларининг никоҳ тўйларини ўтказдилар, оила қурдилар.

Дала меҳнаткашлари шу тариқа яхши дам олиб, ўйин-кулги қилиб, янги куч, тетик кайфият билан байрамдан кейиноқ пахта теримига киришдилар.

Марказком Бюросининг мажлисидан кейин 13 сентябрь куни Москвага учиб кетдим. А. И. Микоян, Н. А. Муҳитдинов, Б. Н. Пономарев, И. В. Капитонов, П. А. Сатюковлардан иборат КПСС делегацияси Хитой Компартиясининг VIII съездида иштирок этиш учун жўнаб кетди. Иркутскда тўхтаб, у ерда тунадик. Вилоят партия комитетининг биринчи котиби Шчербина ва вилоятнинг бошқа раҳбарлари бизни ажойиб Сибирь чучвараси билан сийлашди. Эрталаб Пекинга учиб кетдик.

Янги "ИЛ-18" самолётида кестар эканман, бутун йўл давомида умримда биринчи марта Хитойда бўлаётганим ҳақида ўйлайман. Илгари бу қадимги мамлакат ҳақида кўп нарсалар ўқигандим. Аҳолиси 700 миллион киши (ҳозир бу рақам аллақачон 1 миллиарддан ошиб кетган). Ўзбекистон ва Хитой минг йиллар муқаддам бир-бири билан ҳар тарафлама алоқалар ўрнатиб келган. Буюк ипак йўли ана шу юртдан бошланади. Фаннинг кўп соҳаларида ижод қилган улуг хитойлик олимлар номи жаҳонга яхши таниш. Хитой ва Ўрта Осиё халқлари ўртасидаги дўстлик шеърятда кўп марта куйланган. Менинг Ватанимда Хитой чинниси ва чойи юқори баҳоланади.

Ўша даврда бизда ва бошқа мамлакатларда, айниқса, учинчи дунёда катта обрў-эътибор қозонган, фақат Сталиндан кейинги ўринда турувчи Мао Цзе-дунни кўрсам, унинг нутқини эшитсам керак. СССР Олий Советининг сессияларидан бирида В. М. Молотов ташқи сиёсат ҳақида маъруза қилиб: "Энди социалистик лагерга икки буюк давлат — СССР ва ХХР бошчилик қилади", — деб бежиз айтмаганди.

Делегациямизни Пекин аэропортида самимий кутиб олишди. Ҳар биримизни алоҳида-алоҳида, барча жиҳатдан қулай меҳмонхонага жойлаштиришди. Эртаси куни бизни саройга олиб боришди. У ерда делегацияни Мао Цзе-дун, унинг сафдошлари кутиб олдилар. Мао Цзе-дун бизни табриклар, Н. С. Хрущевнинг А. И. Микоян томонидан етказилган оғзаки саломини тинглади, съездни қандай ўтказмоқчи эканликларини қисқача баён этиб, Хитойнинг диққатга сазовор жойлари билан таништириш борасида совет делегацияси учун тузилган дастур хусусида алоҳида тўхталди, талай умумий ва икки томонлама муаммолар тўпланиб қолгани, булар ҳақида батафсил гаплашиб олиш лозимлигини таъкидлади. "Шунинг учун, — деди у, — танаффусларда, эҳтимолки, кечқурунлари мажлислардан кейин алоҳида учрашармиз". Шу билан суҳбат тугади.

Кечқурун саройда чет эллик делегациялар учун расмий қабул маросими ўтказилди. Меҳмонлар шивирлашиб, қабулда Сиёсий Бюронинг ҳамма аъзолари иштирок этиши, Мао Цзе-дун катта нутқ сўзлаши ҳақида гапирди. Зал одамлар билан лиқ тўлган. Ҳамма Хитой раҳбарларини кутаётган эди. Хитойлик раҳнамолар эшикда кўринишлари билан ҳамма ўша ёққа ўгирилиб қаради. Қарсақлар янгради. Шу заҳотиёқ дастурхонга чанқовбости, спиртли ва бошқа ичимликлар тортилди. Ҳаммамиз тик тургандик. Шу пайт Мао Цзе-дун қўлида қадаҳ тутганича, микрофонга яқинлашди. Зал ва президиум Хитой халқи доҳийсининг сўзларини тинглаш учун унга томон ўгирилиб олди.

У паст овозда: "Сизнинг соғлигингиз учун!"— деди-да, қадаҳ кўтарди ва жойига бориб ўтирди. Шу уч сўз унинг табрик нутқи эди. "Энг қисқа алёр. Шундай ҳам бўлиши керак",— деди биз билан ёнма-ён ўтирган совет элчиси, академик Юдин.

Шундан сўнг ҳамма дастурхонга таклиф этилди. У ерда соф хитойча таомлар бизга мунтазир эди.

Съезд эрталаб очилди. Бизни президиумга, биринчи қаторда чапдан жойлаштиришди. Мао Цзе-дун қисқача кириш сўзи билан съездни очиб: "Марказий Комитетнинг Ҳисобот маърузасини Лю Шао-ци, беш йиллик режа ҳақида Чжоу Энь-лай, партия Низоми бўйича Дэн Сяо-пин маърузаларини тинглайсиз",— деб эълон қилди. Съезд ўз ишини бошлади.

Мен учун янгилик шу бўлдики, Мао Цзе-дун ва бошқа маърузачилар нутқ сўзлаганларида ҳамма делегатлар бошларини кўтармасдан, қўлларидаги матнларни ўқийвердилар. Ғайриодатий ҳол. Маълум бўлишича, уларнинг тили бир бўлгани билан турли вилоятлардаги шевалар ўртасидаги фарқ сезиларли экан. Фақат иероглифларгина бирлаштириб тураркан.

Яна бир гап. Съезд бошлангунига қадар вилоятлардан келган делегатлар қўшимча тарзда ҳужжатлар ва таклифларни ўргандилар, уларни муҳокама қилиб, ўз фикрларини ишлаб чиқдилар. Шу қабилда мажлисларда делегатлар билган нарсалар асосланилар ва тасдиқланар эди.

Бизнинг алоҳида суҳбатларимиз кучли таассурот қолдирди. Бундай суҳбатлар ҳар куни, гоҳо бир кунда икки маротаба бўлиб ўтарди. Суҳбатлардан бири олти соат давом этса-да, уни барибир тугата олмадик. Хитойликларнинг хотиржамлиги, сабр-тоқати, иродаси ва ўзини-ўзи

назорат қилишларига қойил қолиш керак! Ҳамма учрашувларда Мао Цзе-дун, биз томонимиздан эса, делегация бошлиғи А. И. Микоян гапирди. Аҳён-аҳёнда баъзи биримиз Мао Цзе-дуннинг саволларига жавоб берардик (у менга икки савол берди).

Музокараларда хитойча чой ичиш русуми айни муддао бўлди. Чинни финжонларда аччиқ, ҳайратомуз даражада хушбўй, зираворлар қўшилган кўк чой беришди. Бундай чой фақат чанқов босишга ва овқат ҳазм қилишга ёрдамлашибгина қолмай, меҳнат қобилиятини ҳам ошириб, кишини тетик қилар, диққатни бир жойга тўплашга ёрдам ҳам бераркан. Биз маърузаларни диққат билан тинглаб, чойхўрлик қилдик, Хитой қизлари эса ҳар ярим соатда чойни янгилаб туришди. Баъзи бир хитойлик ўртоқлар аллақандай хушбўй гиёҳларни чекиб ўтиришди.

Мазмуни кескин, шиддатли суҳбатлар Сталин шахсига сизгинишдан бошланди. Хитой раҳбарлари бизнинг сиёсатимиз ва бу масаладаги тутган йўлимиздан норози эканликларини айтдилар. Микоян масаланинг моҳиятини тушунтира бошлади. Бироқ улар энди жаҳон коммунистик ҳаракати оғир аҳволга тушиб қолди деб, хавотирга туша бошладилар.

Сталин билан Мао Цзе-дуннинг муносабатларидаги нозик томонлар яхши маълум эди. Хитойликлар кейинчалик йирик саркарда, Улуғ Ватан урушининг қаҳрамонларидан бири бўлиб етишган генерал В. И. Чуйков Чан Кай-шиннинг маслаҳатчиси бўлганлигини ҳануз унутганлари йўқ эди. Кескинликни келтириб чиқарган бошқа сабаблар ҳам топиларди. Шунга қарамасдан, роллар мантиққа мос келмайдиган тарзда тасқимланди. Хитойликлар Сталинни ҳимоя қилишар, унинг фазилатлари, хизматлари ҳақида гапиришар, бизнинг делегациямиз бошлиғи эса унинг хатолари ва жиноятларини очиб ташларди.

Хитойнинг Шинг-Жонг — Уйғур мухтор мавзеи ҳақидаги суҳбат анча кескин кечди.

Шундан сўнг Мао Цзе-дун Корёя Халқ-Демократик Республикаси ҳақидаги масалани кўтараркан, бу мамлакат раҳбарлари орасида кескин аҳвол вужудга келгани, ажралишга бир баҳя қолгани хусусида гапирди. Бир талай кўзга кўринган арбоблар, чамаси, яширинишга мажбур бўлишган. Буларнинг ҳаммасига чек қўйиш керак. "Эҳтимол,— деди у, — бу борада партияларимиз корейс дўстларимизга ёрдам бериши лозимдир? Агар совет раҳ-

барлари Кореяга ўз делегациясини юборишни мақсадга мувофиқ деб ҳисобласалар, биз ҳам ўз вакилларимизни ХКП Сиёсий Бюроси аъзоси, мудофаа министри ўртоқ Пин Дэ-хуэй бошчилигида юборамиз. Пин Дэ-хуэй у ерда Кореянинг озодлиги ва мустақиллигини ҳимоя қилишда иштирок этган кўнгилдиларимизга раҳбарлик қилган.

Эртаси куни А. И. Микоян ҳаммамизни тўплаб, Москвадан кўрсатма борлигини, унга, Муҳитдинов ва Пономаревга Ким Ир Сен ҳамда бошқа корейс раҳбарлари билан учрашиш учун Пхеньянга учиб кетиш топширилганини, Капитонов ва Сатюков Пекинда қолиб, Хитой Компартияси съездида қатнашишда давом этишлари лозимлигини гапирди. Шундай қилиб, биз Кореяга учиб кетдик. Орадан бир неча соат ўтиб, у ерга Пин Дэ-хуэй бошчилигидаги Хитой делегацияси тушган махсус самолёт етиб келди.

Бизни дала ҳовлига жойлаштиришди, А. И. Микоян бизни кутиб олган Корея Меҳнат Партияси Марказий Комитетининг Котиби билан чеккага ўтиб, нима ҳақидадир суҳбатлашди. Сўнг бизга юзланиб, яккама-якка суҳбатлашиш учун Ким Ир Сен ҳузурига кетаётганини айтиб, қўшимча қилди: "Ўртоқ Пономарев, Сиз мен билан борасиз, Сиз Марказком бўлими мудирисиз, у ерда зарур бўлиб қолишингиз мумкин.— Сўнг менга юзланди.— Сен эса дам олгин ёки шаҳарни томоша қилгин". Шу билан биз ажралишдик.

Орадан йигирма дақиқача фурсат ўтиб, мени олиб кетгани Пак Дэн Ай (Марказий Комитет Котиби, Сталинни дафн қилиш маросимида Корея делегациясига бошчилик қилганди) ва бир Сиёсий Бюро аъзоси келди. Улар мени шаҳарнинг диққатга сазовор жойлари билан таништиришди, сўнг кўллар бўйлаб катерда саёҳат қилдиришди. Ажойиб жойлар экан! Агар Японияни "кун чиқиш мамлакати" деб атасалар, Кореяни бежиз "тонг маликаси" ва "минг кўллар мамлакати" деб атамас эканлар.

Катерда муҳим суҳбат бўлиб ўтди. "Сизнинг бундай суҳбатларда иштирок этмаганингиз маъқул,— дейишди улар.— Мана, ҳозир Микоян ва Пин Дэ-хуэй бу иш билан шуғулланишмоқда. Сиз эса — бизнинг меҳмонимизсиз. Сизга шу нарсани ишониб айтишимиз мумкинки, Марказий Комитетимизнинг бир неча аъзолари мунтазам ва уюшган ҳолда Ким Ир Сен бошчилигидаги мамлакат раҳбарларига қарши ҳужум бошлаб юборганлар. Сталинни танқид қилишларидан, мамлакатдаги қийинчиликлардан

фойдаланиб, улар Кореяни бошқа йўлдан бошлаб бормоқчилар, уни Совет Иттифоқидан жудо этмоқчилар. Шу мақсад йўлида сабот кўрсатиб, ҳозирги тартибни ағдариб ташлаш учун қўпоровчилик фаолиятини бошлаб юбордилар.

Бу гаплар маълум бўлгач, уларнинг фикрини тинглаб кўриш, баҳо бериш, хулосалар чиқариш учун пленум чақиришга қарор қилдик. Мухолифлар бундан хабар топиб, қочишди. Ташқаридан тазйиқ кўрсатишди, аммо биз бўш келмадик. Мана энди КПСС раҳбарлари ишга солинди. Икки улуг партия, афтидан, бугун-эрта фақат бу масаланигина эмас, балки раҳбарларимиз, умуман, сиёсий йўлимизни ҳал қилса керак".

Мен бу гаплардан хабарим йўқлигини, ўртоқ Микоян совет раҳбариятининг нуқтаи назарини, албатта, баён этади деб ишонч билдирдим ва шу билан кифояландим. Кечқурун дала ҳовлига қайтиб келдик. Улар жўнаб кетишди. Микоян кеч қайтди. Мен уни кутиб олгани миёнсаройга¹ чиқдим, саломлашиб бўлиб ўтган суҳбат хусусида ҳикоя қила бошлагандим: "Уларнинг гапига қулоқ солма",— деди у сўзларимни кесиб ва ухлагани ўзининг хонасига кириб кетди.

Эртаси куни Марказий Комитет биносида КМП Марказий Комитетининг пленуми очилди. Манзара, гапнинг тўғриси айтганда, хунук эди.

Президиумда фақат Сиёсий Бюро аъзоларигина ўтиришар, чап томонда тўрт киши ўтиришига мўлжалланган стол перпендикуляр тарзда қўйилган. Биз ўша стол атрофига жойлашдик. Рўпарада Хитой делегацияси учун стол қўйилган. Ўртада Пин Дэ-хуэй, унинг икки ёнида делегация аъзолари ўтиришипти. Залда — Марказий Комитет аъзолари ва партиянинг раҳбар ходимлари. Шу ерда мен биринчи марта Ким Ир Сенни кўрдим. У паст овозда гапириб, пленумни очаркан, унда партия ва мамлакатдаги аҳвол муҳокама қилинажagini айтди. Кейин "Сизга маълумки, бу масала илгари ҳам бот-бот вужудга келиб турарди, аммо маълум сабабларга кўра, уни ҳал қила олмасдик. Бугун эса бу масалани кўриб чиқиш ва ҳал қилиш керак",— деди у. Ҳамма бундай кун тартибини маъқуллади.

Ким Ир Сен масаланинг моҳиятини сўзлаб берди:

¹ Миёнсарой — вестибюль.

— 1953 йилда Шимолий Кореянинг мустақилликни қўлга киритиши тарихий воқеа бўлди. Қисқа фурсат ичида мамлакат Совет Иттифоқи ва Хитой каби улуг дўстларининг ёрдамида катта муваффақиятларни қўлга киритди. Бироқ Корёя иккига бўлинган, душман эса эшик қоқмоқда; мамлакат ичкарасида истило оқибати ўлароқ вайронагарчиликлар, қийинчиликлар, қоқоқликлар талайгина. Иш жараёнида гарчи партия ва давлат ҳокимияти, сўзсиз, халқ ишончига сазовор бўлса-да, раҳбариятнинг ўзида баъзи бир мушкулотлар пайдо бўлди.

— Гап шундаки,— деди Ким Ир Сен сўзида давом этиб,— бизнинг бир гуруҳ сафдошларимиз партиянинг йўлини ўзгартириш васвасасига тушиб қолдилар, улар раҳбариятни нотўғри иш юритишда айблamoқдалар, бирини иккинчисига қарши қўймоқдалар. Келинг, бугун масалага оидинлик киритайлик. Ҳаммамиз учун энг муҳими — партия сафларини жипслаштириш, халқ ишончини сақлаб қолиш. Марҳамат, ким сўзга чиқмоқчи?

Шу қабилда бирин-кетин сўзга чиққан кишилар Сиёсий Бюро таркибини, биринчи навбатда, Ким Ир Сен номини тилга олдилар. Унинг шаънига талай айбномалар қўйдилар. Сўзга чиққанлар Ким Ир Сен айрим раҳбарларга шахсий садоқат кўрсатганлигини, уларнинг топшириқларини бажариб келганлигини, барча жабҳада унга тақлид қилганлигини, баён қилдилар.

Сиёсий Бюро аъзолари сўзга чиқиб, Ким Ир Сен шаънига айтилган айбловларга зарба бериб, вазиятни тушунтирдилар. На Хитой ва на Совет томони бир оғиз ҳам сўз демас, фақат диққат билан тинглар ва ёзиб оларди. Сўнг Ким Ир Сен мухолифларга мурожаат қилиб:

— Мана, сизлар ҳаммамизни танқид қилмоқдасиз, ўзларингизда камчилик, хатолар борми? Сиз мамлакат муаммолари ҳақида гапирмоқдасиз, юз бераётган қийинчиликларда раҳбариятнинг аъзолари билан бирга, сизлар ҳам жавобгар эмасмисиз?— деди. "Ҳа, биз ўзимизни раҳбарлик жамоасидан ажратмаймиз. Бироқ сизлар бизга на ишлашга, на ташаббус кўрсатишга, на дадил фаолият юргизишга имкон бердингиз",— деди улардан бири мужмал жавоб бериб.

Сўзга чиқишни хоҳловчилар топилмади. Ким Ир Сен ўрнидан туриб, хулоса чиқараркан, муҳокама фойдали бўлганлигини таъкидлади:

— Биз, афтидан, талабчанликни меъеридан ошириб юбордик. Ўртоқларимиз ўз-ўзларини таҳлил қилиб, ўзларининг масъулдорликларини тушуна бошлаганликлари сезилмоқда. Буларнинг ҳаммаси улар раҳбарият таркибида ишлашда давом этишлари мумкинлиги ҳақида ўйлашга асос беради. Ўйлайманки, биз, корейс инқилобчи-ватанпарварлари, Ватанимизнинг энг олий манфаатларидан келиб чиқиб, бир-биримизни тушуниш йўлларини топамиз, аҳиллик билан ишлашга эришамиз. Қўшимча қилувчилар борми? — Бундайлар топилмади.— Унда, қарор қабул қиламизми?— Залдан жавоблар эшитилди: "Ҳа".— Ким бунга рози бўлса, қўл кўтарсин.— Кўплар қўл кўтарди.

Бу масала шундай ҳал қилинди. Бу анжуманнинг ўзи КМП Марказий Комитетининг 1956 йил сентябрдаги бирлашган пленуми сифатида тарих ва адабиётга кирган.

Тушдан кейин А. И. Микоян ва Б. Н. Пономарев, афтидан, Москвага хабар юбориш учун элчихонага жўнаб кетишди.

Эртаси кун Ким Ир Сен Сиёсий Бюронинг тўла иштирокида делегациямиз шарафига нонушта зиёфати берди. Қоида бўйича улар кўпчиликни ташкил этишар, биз эса уч киши эдик — Микояннинг бир томонида корейс ўртоқ, иккинчи томонида элчи, рўпарада ўтирган Ким Ир Сеннинг икки томонида Пономарев ва мен жойлашишимиз керак эди. Бироқ бизни шундай жойлаштиришдики, натижада мен Микояннинг тарафида, сал бўлмаса, столнинг охирига тўғри келиб қолдим, ёнимдан эса Сиёсий Бюро аъзоси, кеча менга шаҳарни кўрсатган Пак Ден Ай жой олганди. Фақат орадан маълум вақт ўтгач, мезбонлар атайлаб шундай қилишгани менга маълум бўлди. Бутун зиёфат давомида биз слкама-елка ўтириб, шивирлашиб, русча суҳбатлашиб ўтирдик.

У алоҳида топшириқ бўйича мен билан суҳбатлашаётганини, корейс ўртоқлар Пин Дэ-хуэй ва Микояннинг кучли тазйиқи остида бундай ҳақоратомуз қарор қабул қилганликларини Н. С. Хрушчевга шахсан айтишим лозимлигини тайинлади. "Вужудга келган бундай аҳволда бошқа иложимиз йўқ эди,— деди у.— Бироқ бу ҳали зиддиятнинг тугаганлигини билдирармиди-йўқмиди?! Шаклан — нима эканлигини тасаввур эта олмас эдик. Бундай ҳолат ўз навбатида бизнинг олдимизга турли жумбоқларни қалаштириб ташлаганди.

Биз,— деди у сўзида давом этиб,— Совет Иттифоқи, КПСС билан ҳамкорлик қилиш тарафдоримиз. Ҳозирги қийинчиликларингиз вақтинчадир. Сизлар бу қийинчиликларни енгиб ўтасиз, Сталин номи билан боғлиқ йўқотишлар эпақага келиб қолар. Биз ҳар қандай шароитда ҳам ўз сиёсатимиз ва стратегиямиздан воз кечмаймиз. Бироқ, ҳозир аҳволимиз оғир. Биз ёлғизмиз, Жанубий Корея чегарасида — америкаликлар, Японияда ҳам — шулар. Ана шундай шароитларда биздаги барқарорлик ва муваффақиятларда Совет Иттифоқининг маънавий, сиёсий, дипломатик ва бошқа шакллардаги қўллаб-қувватлаши ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Биз бундай ёрдамга самимий умид қиламиз, илло, бу бизнинг бахтли келажакка ишончимиз негизидир”.

Нонушта зиёфати ниҳоясига етди. Биз меҳмонлар билан илиқ хайрлашиб, ўз самолётимизда Пекинга қайтиб келдик. Микоян, Пхеньянга жўнаб кетиши олдидан бўлгани каби, Хитой олий раҳбариятидан ким биландир учрашди.

Хитой Компартияси съездининг мажлисларидан бири ёпиқ ҳолда ўтди. Афтидан, у ерда ташкилий масала кўрилмоқда эди. Пекиннинг диққатга сазовор жойлари билан танишдик. Бизни яқунловчи мажлисга таклиф этишди, шундан сўнг КПСС делегацияси шарафига Сиёсий Бюро аъзолари тушлик зиёфати бердилар. Эрталаб Ватанимизга учиб кетдик.

Хитойга қилинган мазкур сафар ва Кореяда икки кун бўлиш менинг ҳаётимда ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кутилмаганда Пекин ва Пхеньянинг олий сиёсати қайнаб турган “қозон”га тушиб қолганимдан ўзимча сабоқ олдим, хулосалар чиқардим.

ХКП VIII съезди муваффақиятли, зўр кўтаринкилик билан ўтди. Улуғ хитой халқи қисқа вақт ичида катта ютуқларни қўлга киритди. Мао Цзе-дун бошчилигидаги Коммунистик партия, шубҳасиз, юксак обрў қозонганди.

Шу билан бирга, икки тарафлама учрашувларда баён қилинган мулоҳазалар кишини ўйга толдирарди, чунки амалда бу учрашувларда СССР ва ХХР ўртасидаги баҳс-мунозаралар, ҳатто ихтилофлар деб аталмиш талай муаммолар юзага чиққанди. Худудий даъволар, Хитойдаги совет мутахассислари, СССРдаги хитойлик талабалар, ҳарбий объектлар, чегарадаги тўқнашувлар ва ҳоказолар. Бу масалаларнинг биронтасига ҳам ойдинлик киритилмаган, нуқта қўйилмаганди. Аксинча, эҳтимол тutilган мушкулотлар ҳар жабҳада уч бериб келаятган эди.

Тўғрисиани айтсам, Анастас Ивановичга қараб раҳмим келарди. Ахир у партиянинг кекса арбоби, биз уни ҳали ўқувчилик давримизданоқ суратларига қараб танирдик. Сўнги йилларда бу арбоб ташқи ишларда Литвинов ва Молотовнинг изидан бораётганди. Бу ерда икки делегация раҳбарлари ўртасидаги суҳбатлар ва музокаралар худди "Мушук-сичқон" ўйинининг ўзгинаси эди.

Хитой томони жаҳонда улкан ишларни бошлаб юборганди. Бу ишларнинг ўзига хос жиҳати шундан иборат эдики, Москва тинч-тотув яшаш сиёсатини амалга ошира бошлаганда, Пекин империализм ва халқаро реакцион ташкилотларга қарши чиқди.

Мафкура жабҳасида ҳам сезиларли ўзгаришлар юз берди. Хитойда Маркс — Энгельс — Ленин — Сталин — Мао Цзе-дуннинг гуруҳ-портрети кенг расм бўлганди. Назария ва илмий адабиётга, ахборот-тарғибот ишларининг негизига плакат ва транспарантлардаги истилоҳ — "марксизм-ленинизм ва ўртоқ Мао Цзе-дуннинг таълимоти" асос қилиб олинганди.

Социалистик мамлакатларда ХХРга бўлган рағбат кучли эди, қарийб юз давлатнинг ўз сафларида бирлаштирувчи ривожланаётган мамлакатларнинг янги ҳаракати Хитойни, шубҳасиз, раҳнаомолардан бири, деб ҳисобларди. Қўшилмаган давлатлар ҳаракатининг Бандунгда бўлиб ўтган биринчи таъсис конференциясига Совет Иттифоқи делегат сифатидагина эмас, ҳатто меҳмон ёки кузатувчи сифатида ҳам таклиф этилмади.

Москвага қайтиб келгач, орадан икки кун ўтиб, Н. С. Хрущевнинг қабулига кирдим. У корейсларнинг шахсий таассуротлари ва илтимослари ҳақидаги сўзларимни тинглагач: "Кеча Микоян бизга шу хусусда ахборот берганди. Президиумнинг яқин кунлардаги мажлисида унинг ахборотини тинглаб, ўзимизнинг амалий қадамларимиз хусусида ўйлаб кўрамиз. Масалани ҳар томонлама чамалаб кўришга розиман, Ким Ир Сенни эса қўллаб-қувватлашимиз керак", — деди.

Никита Сергеевичга Хитой ҳақида сўзларканман, Ўрта Осиё ва Хитой халқлари ўртасида минг йиллар давомида турли соҳаларда яхши қўшничилик, ҳамкорлик, минтақавий алоқалар бўлганлигини айтдим. Бироқ Пекиндаги музокараларда эшитганларим кишини маълум даражада ташвишлантирарди. Мушкулотларнинг олдини олиш, СССР ва Хитой ўртасидаги шу чоққача ҳукм суриб келган дўстона алоқаларни сақлаб қолиш муҳимлиги ҳақидаги фикрни ўртага ташладим.

Шуни айтиш керакки, гарчи кейинчалик Суслов томонидан "аксилпартиявий" деб эълон қилинган эски ортодоксал гуруҳ вакиллари Молотов, Каганович, Маленков ва уларнинг "гуруҳи" КПСС Марказий Комитети таркибидан чиқарилган бўлса-да, бу СССР ва ХХР ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг сезиларли яхшиланишига олиб келмадигина эмас, Кремлдаги олий раҳбарлар ўртасида бу масала хусусида икки йўлнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Кейинчалик КПСС Марказий Комитетида ишларканман, топшириқлар билан Хитойда бир неча марта бўлиб, Тибет ва Ички Мўғулистонни истисно этганда, бу мамлакатнинг ҳамма вилоятларига бордим. Улуғ Хитой деворига кўтарилиб, ана шу йўлдан юрдим. Буюк ипак йўли бошланган жойга сафар қилдим. Мамлакат ва вилоятлар раҳбарлари билан суҳбатлашдим. Турли-туман хитой миллий таомларини иштаҳа билан тановул қилдим. Бир сўз билан айтганда, бу қадимий мамлакатдан улкан, унутилмас таассуротлар олдим.

Шунингдек, Шимолий Кореяни ҳам бориб кўрдим. У ерда мени фақат Пхеньян билангина эмас, балки Жанубий Корея чегараларигача бўлган бошқа шаҳарлар ва туманлар билан ҳам таништиришди. Бир неча кун давомида Ким Ир Сен билан бирга бўлдим, 1959 йил қиш фаслида КПСС ХХІ съездида иштирок этиш учун бизнинг мамлакатимизга келганида, унга ҳамроҳлик қилдим.

Мазкур сафарларнинг мақсадлари ва натижалари ҳақида бошқа китобда, Совет Иттифоқининг хорижий Шарқда юргизган сиёсати ёритилганида ҳикоя қилиб берамиз.

ЭСКИ МУАММОЛАР. ЯНГИ НИЯТЛАР

Хитой ва Кореядан қайтганимдан сўнг Н. С. Хрушчев билан бўлиб ўтган суҳбатга қайтамиз. Ахборотни тамомлаб, унга шундай дедим:

— Ўзбекистон билан боғлиқ яна бир неча масалаларда маслаҳатингизни олмоқчи эдим.

— Қанақа масалалар экан?

— Октябрь ойида зиёлиларнинг съездини ўтказмоқчимиз.

У бошини кўтариб, менга тикилди. Бу масала уни унчалик қизиқтирмаётганини дарҳол сездим, чунки унинг

зиёлиларга нисбатан ноziёлиларча муносабати ҳаммага маълум эди.

— Бўпти, ўтказаверинг.

— Бу сзда, Никита Сергеевич, бир қанча жиддий мулоҳазалар борки, бу борада маслаҳат ва ёрдам зарур. Съезднинг мавзуини "КПСС XX съезди ва республика зиёлиларининг вазифалари" деб белгиладик.

— Яхши.

— Съездеда қуйидаги масалаларни етакчи қилиб қўймоқчимиз. Биринчиси — 30-йилларда ва ундан кейинги йилларда қатағон қилинганларни оқлаш. Ахир улар, асосан, адабий, давлат, бадий, илмий зиёлилардан иборат-да. Р. А. Руденко билан биздаги мавжуд ҳужжатларни тайёрлашга, қурбонларнинг исму шарифларини айтишга, бу борада нималар қилишни биргаликда ҳал этишга келишиб олганмиз.

Иккинчидан, ўтган йили Иттифоққа бўйсунувчи 11 мингта саноат корхоналарини республикалар ихтиёрига ўтказганингиз учун раҳмат. Энди меҳнат унумдорлиги, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми ва сифатини ошириш биз учун муҳим масала бўлиб қолди. Бу борадаги ютуқларимиз бутунлай муҳандис ва техник кадрларимизга боғлиқ. Фақат улар ёрдами билангина қабул қилинган қонуннинг муҳимлиги ва тўғрилигини исботлаш мумкин.

Учинчидан, баъзи бир Ғарб доиралари Совет ҳокимияти йилларида мана учинчи марта СССРни заифлаштириш, яна ҳам яхшиси уни қулатиш учун миллий республикаларда ўз фаолиятларини бошлаб юбордилар. Бу гал бундай фаолиятни улар шахсга сифинишнинг салбий оқибатларига қарши кураш муносабати билан бошладилар. Уларнинг бу борадаги савй-ҳаракатлари кенг режа, кўламда, ҳамма воситалардан фойдаланилган ҳолда олиб борилмоқда.

Мана, Сизга маълум бўлган С. Л. Сульцберг "Нью-Йорк таймс" рўзномасида шу йил февраль ойида эълон қилган "Москва Ўрта Осиёни инқилоблаштирмоқда" мақоласида шундай деб ёзади: "Қабилалар жамияти тор-мор этилган, халқ эса бошқа умумий интилишларда бирлаша олмаслиги учун сохта тарзда тузилган совет "республикалари" ўртасида тақсимланган. Эски маданият эски ҳайкаллар янглиғ нураб бормоқда. Маҳаллий аҳоли сони йил сайин камайиб кетмоқда, Ўрта Осиё халқлари коммунизмга зўрлаб тортилганди, Россиянинг зўравонлиги остида улардан республикалар ташкил этилганди".

Гарвард дорилфунуни муаллими, Фарба "Россияда миллий ҳаракат соҳасида олим-мутахассис" деб ҳисобланувчи Ричард Пайпс шу йилнинг февраль ойида "Ўрта Шарқ" ойномасида "Совет Ўрта Осиёси мусулмонлари: тамойиллар ва истиқболлар" сарлавҳаси остида катта мақола эълон қилди. "Совет Ўрта Осиёси келажаги минтақа туб аҳолисининг Совет ҳукумати томонидан зўр бериб тиқиштирилаётган рушлаштириш жараёнига қай даражада бўйсунушига боғлиқдир",— деб ёзади. Сўнгра у фикрида давом этиб: "Агар маҳаллий аҳоли руслар томонидан бўлаётган ташқи тазйиққа қаршилик кўрсатса, этник ва маданий ўзига хослигини сақлаб қолса, у ҳолда Ўрта Осиё советлар ҳудудининг махсус қисми бўлиб, алоҳида сиёсий муносабатга сазовордир",— деб таъкидлайди.

Бошқа бир советшунос В. Коларз Нью-Йоркда "Россия ва унинг мустамлакалари" китобини чоп эттирди. "Ўрта Осиёда, асосан, Осиё халқлари жойлашган бўлиб, улар қадимий тарих ва қадимий маданиятга эга,— деб ёзади у.— Бу минтақа рус империясининг мустамлакасидир. Бунда рус колониал сиёсати ҳозиргача фаол ва мақсадга эришувчи бирдан-бир сиёсат бўлиб қолмоқда".

Яқинда фалсафа доктори, рус жуғрофияси профессори Г. Фон Мендининг "Совет Иттифоқи ҳукмдорлиги шароитида туркий халқлар" китоби босмадан чиқди. Бошқа бир профессор Г. Коннинг талай ишларида бошдан-оёқ миллатчилик мадҳ этилади, тарихда унинг аҳамияти ҳақида гап кетганда жамият ва бутун инсониятни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида баҳоланади, унинг "Миллатчилик ғоялари" китобини эса буржуа тақризчилари: "Давризмнинг энг улуғвор ютуқларидан бири",— деб эълон қилишди.

Биз бундай ғаразгўйликларга бепарво қарамаслигимиз керак, бу эса биринчи навбатда, зиёлиларнинг тутган йўлига боғлиқдир. Агар биз бу муаллифлар билан сафсатабозлик қилмасдан, ўз тарихимиз билан жиддий шуғуллансак, ўз аждодларимизни, уларнинг асарлари ва хизматларини маданиятнинг тараққиёти йўлида оммалаштирсак, маданият, санъат, адабиёт, ноширлик фаолиятини кучайтирсак, ҳар биримиз ўз тарихимиз ва маданиятимизни билсак, миллий тилимизни эгалласак, самарали иш бўлур эди. Буларнинг ҳаммасидан биз миллатлар ўз қобиғига ўралиб қолиши учун эмас, балки бошқа совет халқлари билан тенг ҳуқуқли асосда дўстликни мустаҳкамлаш, яъни миллийликни байналмилаллик билан уйғунлаштиришда фойдаланишимиз керак.

Ниҳоят, тўртинчидан. Сўнги йилларда бошқа республикалар каби Ўзбекистоннинг ташқи олам билан алоқалари мисли кўрилмаган кўламларда кенгайди. Кўпгина меҳмонлар Москвада бўлганларидан кейин Ўзбекистонни бориб кўрмоқдалар.

Масалан, фақат 1955 йил давомида ва 1956 йилнинг биринчи ярмида, яъни бир ярим йил ичида СССРга меҳмон бўлиб келган Хитой, Ҳиндистон, Сурия, Индонезия, Норвегия, Голландия, ГДР, Чехословакия, АҚШ, Англия, Уругвай, Аргентина, Миср ва бошқа мамлакатларнинг турли делегациялари Ўзбекистонда бўлдилар.

Ўзбекистон ССРни Швеция, Эрон, ГДР, Дания, Покистон, Корея Халқ-Демократик Республикаси парламент делегациялари, йирик давлат арбоблари Жавоҳарлаъл Неру қизи Индира Ганди билан, Сукарно, У Ну, Сарвапали Радхакришнан, шаҳаншоҳ Муҳаммад Ризо Паҳлавий бориб кўрдилар.

Ўз навбатида Ўзбекистоннинг талай мутахассислари, олимлари ва Ҳукумат аъзолари халқаро съездларда, конференцияларда қатнашдилар, Совет Иттифоқининг турли делегациялари таркибида 30 хорижий мамлакатда, жумладан, АҚШ, Англия, Франция, Италия, ГФР, Хитой, Миср, Бирма, Афғонистон, Фарб ва Шарқнинг бошқа давлатларида бўлдилар.

Буларнинг ҳаммаси биз учун мутлақо янги бўлган ташқи сиёсий фаолиятни амалга оширишда жойларда кадрлар тайёрлашга жиддий эътибор беришимизни талаб қилади.

Мана, сирасини айтганда, зиёлилар съездининг асосий мақсадлари шулардан иборатдир. Бу масалаларнинг ҳаммаси маърузада, музокаралар ва қарорларда ўз ифодасини топади,— дедим фикримни яқунлаб. Ахборотимнинг узундан-узоқ ва сўзамол бўлганлигини ҳис қилиб турардим. Никита Сергеевич дастлаб сўзларимни ланжлик билан тинглаган бўлса, кейин қизиқиб қолди ва пировардида:

— Тўғри қиласиз,— деди.

— Ҳамма Совет республикаларидан, шунингдек, бир қатор хорижий мамлакатлардан, айниқса, ёш давлатлардан делегациялар таклиф қилмоқчимиз.

— Дуруст,— деди у сўзларимни қувватлаб.

— Умид қиламизки, съездни тайёрлаш ва ўтказиш ишида иштирок этиш учун Москвадан ўртоқлар барвақт етиб келишади. Шунингдек, съездгача Ўзбекистон Фанлар академиясининг Умумий мажлисини ўтказмоқчимиз, унда

партия XX съезди қарорларини амалга оширишда олимларнинг вазифаларини муҳокама қилмоқчимиз.

Хрушчев қўнғироқ тугмачасини босди, кириб келган котибга:

— Поликарпов ва Криллин ўртоқларни таклиф қилинг,— деди.

Маданият бўлими мудирини Поликарпов кирди.

— Мана, ўртоқ Муҳитдинов қизиқарди режалар ҳақида ҳикоя қилиб бермоқда,— деди Никита Сергеевич.— Улар партия XX съезди қарорларини амалга ошириш борасидаги вазифаларни муҳокама қилиш учун октябрь ойида республика зиёлилари съездини ўтказишмоқчи. Уларга ёрдам бериш керак. Унинг сўзларига қулоқ солинг, республикалардан, бошқа мамлакатлардан келадиган меҳмонларни, таклифнинг муддати ва тартибини аниқланг. Делегациялар бошлиқлари сифатида иттифоқдош республикалар Компартияларининг тарғибот ишлари бўйича Котиблари, Министрлар Совети Раисларининг маданият ишлари бўйича ўринбосарлари келишларини айтиш керак, қатнашишсин, ўз тажрибалари хусусида сўзлаб беришсин. Москвадан ҳам одамлар жўнатиш керак. Сиз боринг, маданият министри Михайлов, иттифоқ идоралари ходимлари ва Марказий Комитет бўлимларидан боришсин. Барвақтроқ етиб боринг, зарур ҳужжатларни тайёрлашда ёрдамлашинг. Буларнинг ҳаммасини матбуотда кенг ёритиш керак.

Хрушчев Поликарповга рухсат берди. Котиб Кириллиннинг Академияга кетганлигини айтди.

— Унга айтиб қўяман. Сиз у билан учрашинг, Марказком ва Иттифоқ Академияси сизларга албатта ёрдам кўрсатсин,— деди Н. С. Хрушчев менга.

Никита Сергеевич мени яна пича тинглаши мумкинлигини фаҳмлаб, сўрадим:

— Яна битта, сўнги саволим бор эди.

— Хўш-хўш?

— Ўзбекистонни, унинг илғорларини орден ва медаллар билан мукофотлаш мумкинмикин?

— Қайси муносабат билан?

— Муваффақиятлари учун.

— Нимани назарда тутмоқдасиз?

— Урушдан кейинги йилларда барча соҳаларда кўп ишлар қилинди.

— Сўнги марта қачон мукофотлашган экан сизларни?

— 1939 йилда — Ўзбекистон ССР ташкил этилганига 15 йил тўлганида республика Ленин ордени билан

мукофотланганди, 25 йиллик муносабати билан эса фаолларнинг кичик бир гуруҳи тақдирланганди.

— Биласизми, бунинг учун қандайдир жиддий сабаб бўлмоғи лозим. Сиз, масалан, бу йил пахта, қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳаларида, саноатда кўрсаткичлар ўтган йилдагига нисбатан яхши бўлишига ишонасизми? Режалар оширилиб бажариладими?

— Шунга интилкоқдамиз.

— Келинг, ҳозирча масалани олдиндан ҳал қилмайлик. Юртингизга қайтиб, мутахассислар билан маслаҳатлашинг, ҳосилнинг чўғи қалай, узоқ муддатларга мўлжалланган тахминлар-чи? Саноат билан ҳам худди шундай йўл тутасизлар. Бир сўз билдан айтганда, ҳамма соҳаларни чамалаб кўринг, бу йилни республика иқтисодиёти учун бурилиш йили деб ҳисоблаш мумкинми? Агар ишонч бўлса, масалани қўйинг. Президиумда муҳокама қиламиз.

Хайрлашиб, қабулхонага чиқдим. У ерда мени Поликарпов кутиб турарди. Унинг ҳузурига кирдик. Никита Сергеевичга айтганларимни унга кенгроқ ва муайянороқ баён қилдим. У фикрларимни ёзиб олди, масала устида шуғулланишини айтиб, эртага хабар қилишга ваъда берди.

Унинг кабинетидан В. В. Кириллинга қўнғироқ қилдим. Академиядан қайтган экан, ҳузурига кирдим. Академиямиз мажлисини ўтказиш билан боғлиқ муаммоларнинг бутун тизимини муҳокама қилдик.

Жумладан, бизда Ядро физикаси олий илмгоҳини барпо этишда ёрдамлашаётган Игорь Васильевич Курчатовни фахрий академикликка сайламоқчи эканлигимизни айтдим. Шундан сўнг Фанлар академиясининг ҳозирги Президенти Теша Зоҳидов асосий фикрини илмий ишга қаратмоқчи бўлиб, эгаллаб турган вазифасидан озод этишимизни сўраб, бир неча марта мурожаат қилганини, унинг ўрнига таниқли геолог, фан доктори, академик Ҳабиб Абдуллаевни сайламоқчи эканлигимизни, бироқ унга, менимча, Фарб қаршисида тиз чўккан, чет эллик олимлар билан ҳамкорлик қилган каби асоссиз айблар тўнқалганлигини айтдим.

В. В. Кириллин жилмайди:

— Хабарим бор, биз буни муҳокама қилгандик. Лекин у бунақа олимлардан эмас.

Мен сўзимда давом этдим:

— Академикларимиз орасида шу қабилда айбланганлардан яна бор — Ўрозбоев, Ойбек. Биз уларни Академия Президиумига сайламоқчимиз. Бундан ташқари, илм-фаннинг тараққиёт истиқболларини аниқлаб олиш биз учун

жуда муҳимдир, токи бошқа республикалардаги мавжуд соҳаларни такрорламайлик, илм-фанда Ўзбекистоннинг ўз ози ва ўрни бўлсин.

— Маъқул,— деди Кириллин.

— Бу масалаларда бизга ёрдамлашинг. Сизни ходимларингиз билан бирга Академиямизнинг умумий йиғилишига таклиф қиламиз.

У шу заҳотиёқ СССР Фанлар Академиясининг Президенти А. Н. Несмеяновга қўнғироқ қилди: "Ўзбекистонда Фанлар академиясининг мажлисини ўтказишмоқчи, катта муаммоларни кўтаришмоқчи. Ёрдам бериш керак, Никита Сергеевичнинг кўрсатмаси бор. Эртага соат 11 да ҳузурингизга етиб бораман.— Сўнг менга ўгирилиб деди.— Эртага Президент билан ким қандай муайян ёрдам бериши мумкинлиги ҳақида маслаҳатлашаман. Куннинг охирида келинг. Айтиб бераман".

Кечқурун доимий ваколатхонага қайтдим. У ерда мени Хадича Сулаймонова ва Маҳмуд Мусаев кутиб туришарди. Пекиндан Москвага учиб келганимда Тошкентга қўнғироқ қилиб, уларга А. Икромов, Ф. Хўжаев ва бошқа қатағон қилинганларни оқлаш бўйича ҳамма ҳужжатларни тайёрлашни таклиф қилгандим. Шунинг учун улар ҳам етиб келишганди. Апил-тапил овқатланиб, ҳужжатларни ўрганишга киришиб кетдик. Қандай саволлар тушиши мумкинлигини аниқлаб, зарур жавобларни ҳозирлаб қўйдик. Эрталаб Бош прокурор Р. А. Руденкога қўнғироқ қилдим. У бизни соат 11 да кутишини айтди.

Унинг ҳузурига кирдик. Салом-аликдан кейин мен Х. Сулаймоновани таништирдим, унинг йирик олима, жиноий ҳуқуқ бўйича катта мутахассис, профессор, адлия министри, кўпгина илмий асарлар муаллифи-ю, қатор хорижий мамлакатларда бўлганлигини ҳикоя қилиб бердим. Роман Андреевич олимага катта қизиқиш билан қаради, Хадичани оромкурсига ўтказиб, сўроққа тута бошлади. Сўнг унинг топшириғига кўра ҳамма папкалардаги ишларни олиб келишди. Биз айлана стол атрофида ўтириб, муҳокамани бошлаб юбордик.

— Мен ишлар билан қўшимча тарзда танишиб чиқдим,— деди у.— Сирасини айтганда, Икромов ва Хўжаевни, уларни оқлаш масаласини ҳозироқ кун тартибига қўйиш учун Бухариннинг умумий гуруҳидан ажратиб олишга розиман. Бироқ В. Иванов ва И. Зеленскийларнинг ишларини сиз айтганчалик, ажрата олмаймиз, чунки улар Москва томонидан юборилган одамлар бўлиб, аллақачон Ўзбекистондан қайтиб келган, Марказда ўз фаолиятлари

бўйича ҳукм қилинган эканлар. Масалани тўласича Бухарин гуруҳи бўйича қўймаймиз.

У менга мурожаат этиб, қўшиб қўйди:

— Сен ишдаги ҳужжатларни ўрганиб чиқдинг. Икромов билан Бухаринни нималар боғлаб турганлигини ҳалигача тушунмайман. Ахир булар мутлақо бошқа-бошқа одамлар эди, улар ўртасида ҳеч қандай муштарақлик бўлмаган. Бунинг устига Бухарин — "Известия" рўзномаси муҳаррири эди. Бироқ иш шу даражага етганки, у қисқа вақт ичида Икромов ва Хўжаевни кўриш учун Тошкентга уч марта боради, ҳатто таътил чоғларини ҳам уларникида ўтказди. Буни тушуниб бўлмасди ва, албатта, бу кишида шубҳа туғдирарди. Айнан шу жиҳати Сталинда салбий таассурот уйғотади ва у Икромовдан юз ўгиради.

Энди Файзулла Хўжаев ҳақида. Ҳужжатлардан кўриниб турибдики, у жуда бадавлат одамнинг ўғли бўлган, сал бўлмаса амирнинг қариндоши экан, Бухорода миллатчилик ташкилотига бошчилик қилган.

Устига-устак, ўртоқларнинг айтишларига қараганда, унинг оқланишига ҳозирча Марказком Бюроси аъзоларининг айримлари қарши экан.

Мен унинг сўзларини тинглаб дедим:

— Роман Андреевич! Айтганларингизнинг ҳаммаси бор гаплар. Бироқ бу одамларни қандай қилиб халқ душмани, жиноятчи деб эълон қилиш мумкин? Ахир улар ўлкада Совет ҳокимиятини, Коммунистик партияни тузишди, шунча йил республикага раҳбарлик қилишди, Ўзбекистон Совет Иттифоқининг ажралмас қисми бўлиб қолиши учун шунча ишларни амалга оширишди!

Х. Сулаймоновага қарагандим, у ҳам суҳбатга аралашди. Ажойиб мутахассис соф русча гапирди, талаффуз тарзи жойида. Ҳар бир саволга маҳорат билан жавоб берди, тушунтирди, шубҳаларни тарқатди. Мен чой ичганимча, Хадичанинг сўзларини хотиржамлик, фахрланиш ҳисси билан тинглар, унга ҳавас билан қарардим.

— Яхши, ишонтирдингиз,— деди Роман Андреевич.— Далилларингиз старли. Келинг, ҳужжатларни тайёрлаб, имзо чекайлик-да, жўнатайлик.

Унга миннатдорчилик билдириб:

— Ўзим учун баъзи масалаларни ойдинлаштириб олмақчи эдим,— дедим.

— Марҳамат,

— Ўтган гал келганимда ўртоқ Поспеловнинг ҳузурида 1937 йил февраль-март пленуми мажлиси баёнини ўқигандим. Пленумда "Бухарин ва Риков ўртоқларнинг иши"

кўрилган. А. И. Микоян ва Н. И. Ежов маъруза қилишган. Сўнг В. М. Молотов, Л. М. Каганович ва бошқалар сўзга чиқишган. Сўзга чиққанларнинг ҳаммаси ва маърузачилар Бухарин ҳамда Риковни аксилсовет фаолиятда айблашган. Хужжатларни ўқиб чиқиш учун А. И. Микоян бошчилигида комиссия тузилган. У пленумда комиссия ишининг натижалари ҳақида ахборот берган. Пленум қуйидагича қарор қабул қилган:

"1. Ўртоқ Н. И. Бухарин ва ўртоқ А. И. Риковлар ВКП(б) Марказий Комитети аъзолигидан ва ВКП(б) аъзолигидан чиқарилсинлар.

2. Бухарин ва Риковнинг иши НКВДга оширилсин".

— Тўғри, — деди Р. А. Руденко.

— У ҳолда "аксилсовет ўнг троцкийчи блок" ва "гуруҳ"нинг катта таркиби қаердан чиқди?

— Амалда ҳеч қандай блок йўқ эди, — деди у жилмайиб. — Уларнинг ўзларида ҳам ҳеч қандай сиёсий маслак, дастур бўлмаган. Вишинский ва Ежов пленумдан сўнг буларнинг барини тўқиб чиқаришган. Бундай одамлар ёзар эканлар, ҳамиша ўзларига зарур далил-айбномаларни ўйлаб топишади; барча куч ва воситалар билан аксил-линқилобчи, ўнг троцкийчи блоклар мавжудлигини ўйлаб чиқарганлар. Вассалом. Бу блокда сизларнинг одамларингизга ўхшаш, улар билан мулоқотда бўлган, дўстлашган, бориш-келиш қилган, фикр алмашган, турли нуқтаи назарларни билдирган, эҳтимол, баъзан эса у ёхуд бу масалада келишмаган кишиларни ҳам тиқишаверган.

Суҳбатга яна Хадича Сулаймонова аралашиб, "блок"-ларни ўйлаб топиш, одамларга азоб бериш ва уларни қатл этиш нақадар катта жиноят эканлигини айтди.

— Тўғри, тўғри, — деди Р. А. Руденко. — Мана энди ҳақиқатни тиклаш билан шуғулланмоқдамиз.

— Айбланувчиларнинг тергов ҳужжатлари билан танишиш мумкинми? — сўрадим.

— Ҳали ўзим ҳам ўқиганим йўқ, — жавоб берди у. — Чунки Бухарин, Риков ва уларнинг гуруҳи аъзоларининг тергов ҳужжатларини ҳамон қидирмоқдамиз. Аммо, албатта, топамиз. Бундан ташқари, боя айтганимдек, бу иш жилла қурса, яқин йиллар ичида кўрилмайди.

Суҳбат доирасидан чиқиб шуни айтишим мумкинки, бу ҳужжатлар фақат 1961 йилга келиб топилди. Улар қайсидир жойга пухта яширилган экан. Бухарин, Риков ва бошқалар (Ягода бундан мустасно) 1988 йил февралда оқландилар. Умумий ишдан ажратиб олинган А. Икромов

ва Ф. Хўжаев 1956 йил август-сентябрь ойларида оқландилар (яъни бу гуруҳдан 32 йил олдин).

Музокара охирида Р. А. Руденко билан шунга келишдик: яқин фурсат ичида Олий суд Ҳарбий коллегиянинг қарорини қайта кўриб чиқиши учун масалани Марказий Комитет Президиумида муҳокама қиламиз. Ўзбекистондаги бошқа раҳбарлар тақдирини, уларни қамоққа олиш, тергов қилиш, судлаш масалаларини ўзимиз ҳал қиладиган бўлдик. Р. А. Руденко эса республика прокурорига топшириқ беради. Москвада судланганлар ҳақидаги ҳужжатларни эса тақдим қиламиз. Уларни зудлик билан кўриб, ҳал қилишади. Х. Сулаймонова бошчилигидаги ўртоқларимиз бу ишда бевосита иштирок этишади.

Роман Андреевич яқинда, албатта, Ўзбекистонга учиб келади, деб шартлашдик. Ҳақиқатан ҳам орадан оз фурсат ўтиб, у биринчи марта юртимизга ташриф буюрди, биз унга республиканинг тарихий ва диққатга сазовор жойларини кўрсатдик. Меҳмон мамнун бўлганича, яхши кайфият билан Москвага қайтиб кетди.

Марказий Комитет Президиумининг мажлисида иштирок этиш учун яна Москвада бўлар эканман, Поликарпов ва Кириллин билан учрашдим, Фанлар академиясида режалаштирилган тадбирларга ва зиёлилар съездига тайёргарлик ишлари қандай бораётгани хусусида уларга ахборот бердим. Тошкентга қайтгач, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюросида Фанлар академияси умумий мажлисини 5-6 октябрь кунлари, республика зиёлиларининг Биринчи съездини эса 11 октябрь куни Свердлов номидаги театр биносида очишга қарор қилдик. Академия мажлисини қўшни республикалар ва хорижий мамлакатлардан меҳмонлар таклиф қилмасдан ўтказиш мақсадга мувофиқ деб топилди. Марказий Комитет Котиби З. Раҳимбобоевага, Министрлар Совети Раисининг ўринбосари Ф. Султоновга мажлис иштирокчилари ҳақида муайян таклифлар тайёрлаш, мажлисни ўтказиш тартиби, маърузалар, фахрий академикларнинг номма-ном хомаки рўйхати, Академия Президиуми, унинг бўлимлари, раҳбарлари, аъзолари, сайловларни ўтказиш тартиби, номзодлар кўрсатиш, Академиянинг ҳақиқий, мухбир аъзоларини сайлаш учун қўшимча ўринлар сони, аспирантура тармоғини кенгайтириш масалалари, илмий мутахассисларни тайёрлаш ва бошқа ташкилий, молиявий ҳамда ҳўжалик тадбирлари бўйча Академия Президиуми ишида келишган ҳолда иштирок этишни топширдик.

Зиёлилар съезди ишида иштирок этиш учун Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Министрлар Совети номидан Иттифоқ ижодий ташкилотлари, Ленинград вакиллари, барча иттифоқдош республикалар, шунингдек, қатор хорижий мамлакатларга (чет элик меҳмонларга таклиф Ҳукумат номидан) таклифнома юборишга қарор қилдик.

Делегатлар сонини аниқладик — 1250 киши. Делегатлар пастдан юқорига қараб сайланди. Бошланғич ташкилотлардаги мажлислардан сўнг шаҳар ва район конференцияларидан область конференцияларига, область конференцияларидан съездга делегатлар кўрсатилди. Республика ижодий ва маданий ташкилотлари эса делегатларни бевосита сайладилар. Бир гуруҳ ўртоқларга бошдан-охир шу иш билан шуғулланиш, областлар бўйича делегатлар сайлаш меъёрини тезлик билан аниқлаш, келишилгач, уларга топшириш ҳақида кўрсатма бердик. Шунингдек, меҳмонларни, делегатларни қабул қилиш, уларга хизмат кўрсатиш, съездни ўтказиш тартиби ва унинг яқунловчи ҳужжатлари ҳақида ҳам бир фикрга келдик.

Областлар партия комитетлари биринчи котиблари, областлар ижроия комитетлари раислари, ҳамма Ҳукумат аъзолари, шунингдек, идоралар, саноат шаҳарлари раҳбарларини таклиф этиб, кун бўйи эҳтимол тутилган мукофотлаш ҳақида фикр алмашдик. Никита Сергеевич билан бўлиб ўтган суҳбат мазмунини, мукофотлаш қайси асосда амалга оширилишини сўзлаб бердим.

Ҳар бир корхона, шаҳар, область ёки министрлик учун асосий йўналишлар бўйича 8-10 йиллик, айниқса, бу йилги (1956 йилги) кўрсаткич асос қилиб олинади. Агар республика бу йил ҳам қишлоқ хўжалигида, ҳам саноатда етакчи соҳалар бўйича режаларни бажарса, у ҳолда, мукофотлаш масаласи ижобий ҳал бўлади. Шу муносабат билан ҳужжатларни яқин ҳафталар ичида тақдим этиш керак, декабрда, йил яқунларига қараб узил-кесил бир тўхтама келамиз.

Ана шундай муқаддимадан кейин ҳар бир область, шаҳар, министрлик вакиллари ярим йилликни қандай тугаллаганликлари, вужудга келаётган ҳозирги аҳвол, йил якуни истиқболлари ҳақида ахборотлар бердилар. Бу ерда иштирок этган ҳар бир ўртоқ зиммасига хўжалиги, корхонасига қайтиб боргач, ўз тизими, соҳаси бўйича аҳволни, истиқболни танқидий кўз билан синчиклаб қараб чиқиш, режаларни ортиғи билан бажаришни таъминлаш

учун барча чора-тадбирларни ишга солиш вазифасини юкладик. Ҳозирги кунда ҳар бир киши учун бундан ҳам муҳимроқ вазифа йўқлиги сабабли раҳбарлар жамоа хўжаликлари раислари, давлат хўжаликлари, МТСлар, корхоналар, муассасалар, бошқа жамоалар директорларига мазкур вазифаларни тушунтирадилар, ҳар бир раҳбар ҳайбаракалчалчилик, кампаниявозлик қилмасдан, шов-шувларсиз, ишчанлик билан юмушларнинг боришини кузатиб туради, деб келишдик.

Шу заҳотиёқ Марказий Комитетнинг махсус гуруҳи тузилди. Марказий Комитетнинг бўлим мудирлари, Министрлар Совети Раисининг ўрибосарлари, бир қатор министрлар ва бошқалар кирган мазкур гуруҳ ҳужжатларни тайёрлаш билан шуғулланадиган бўлди. Ҳужжатни Москвада менга тавсия қилганларидек қайси шаклда ва қандай тайёрлаш хусусида шартлашдик.

Қатағон қилинганларни оқлаш бўйича гуруҳ аъзоларини тўпладик. Ҳар бир ишни синчиклаб ўрганар эканмиз, уларнинг қайси бирини ўзимиз кўриб чиқишимизни аниқладик, Ўзбекистон прокурори, республика Давлат Хавфсизлик Комитети, Ички ишлар министрлиги ва Адлия министрлиги, Олий судга Марказий Комитет Секретариатининг қўшимча розилигини олиб ишлаш, кўриб чиқиш, ҳал этиш ва оқлаш учун Москвага тақдим қилинадиган қатағон қурбонларига асослар тайёрлаш борасида керакли топшириқларни бердик. Материалларни Москвага олиб борувчи ва зарур бўлганда уларни ҳимоя қилувчи масъул ўртоқларни аниқладик.

Сентябрь ойининг охирида бўлса керак, Москвадан КПСС Марказий Комитетининг Ишлар бошқарувчиси ўринбосари қўнғироқ қилиб, Хитой раҳбарлари томонидан уларнинг Пекинда ўтган съездида қатнашган чоғимда менга аталган совға-саломларни топширмақчи эканликларини айтди.

— Бу совға-саломларни қайси манзилга жўнатайлик?— деди у.

— Қанақа совғалар экан?— деб сўрадим.

— Юнгдан тўқилган гилам, икки дона каттакон чинни кўра, бир картон қутида чой, Хитой манзаралари акс эттирилган альбомлар, Совет делегациясининг Хитойда бўлганлиги ҳақида фотосуратлар.

— Яна кимларга совға қилинган?

— Делегация аъзоларининг ҳаммасига бир хилда. Делегация раҳбарига аталган совға-салом сал кўпроқ.

— Тартиб қанақа, ўзи? Илгарилари қандай қилишган?— Аниқлик киритиб сўрадим.

— Модомики шахсий совға экан, уни олмоқ керак. Ҳамиша олишган.

Мен совға-саломларни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Ишлар бошқармасига юборишларига розилик бердим.

— Сизга Москванинг Кутузов шоҳқўчасидаги Марказий Комитет бинолари мажмуидаги янги уйдан квартира ажратилган,— деди у шундан сўнг.— Ҳар қаватда иккитадан квартира. Сизники бешинчи қаватда. Лифтнинг чап томонида Л. И. Брежнев оиласи билан яшайди, ўнг томондаги квартира эса Сизники бўлади. Ҳозироқ квартирада бека (у супуриб-сидириш билан банд) ва хўжаликни бошқарувчи аёл (овқат тайёрлайди) бор. У квартиранинг телефон рақамларини бераркан, келишимдан икки кун аввал бу аёлларни огоҳлантиришимни илтимос қилди.

Орадан икки кун ўтиб, мени Марказком Президиуми мажлисига чақиришди. Янги квартирамга тушдим — қулай, саранжом-саришта, кенг-мўл, ҳамма нарса муҳайё этилган, ходималарнинг хушмуомалалигини айтмайсизми?

Олий Совет Президиуми Секретари, ҳурматли А. Ф. Горкин ҳузурига кирдим. Умримда бунақа иш — илғорларни мукофотга тайёрлаш билан биринчи марта шуғулланаётганимни айтиб, ундан маслаҳат сўрадим:

— Афтидан, йилни ҳамма кўрсаткичлари бўйича муваффақиятли тамомласак керак. Бундай оммавий тақдирлаш чоғида неча кишини мукофотга тавсия этиш қабул қилинган?

— Республика аҳолиси қанча?

— Саккиз миллион кишига яқин.

— Ишлаб чиқариш ҳажми қандай?

— Умумий маҳсулот ишлаб чиқариш 24 миллиард сўм, уч миллион тоннага яқин пахта берамиз, капитал маблағлар — 2,5 миллиард сўм. Кўп миқдорда турли-туман қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, саноат моллари ишлаб чиқарамиз.

— Масалани қай тартибда қўймоқчисиз?— қизиқди А. Ф. Горкин.

— Қандай қабул қилинганини билмайман. Бизда шундай хоҳиш бор: республикани ва энг юқори кўрсаткичга эришган областларни Ленин ордени, тахминан 20 минг кишини орден ва медаллар, 300 кишини Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, 4-5 кишини икки марта Қаҳрамон, бир кишини — уч марта Қаҳрамон унвони билан тақдирлаш.

— Албатта кўплик қилади. Бироқ ҳечқиси йўқ, рўйхатни қолдиринг, албатта, қисқартиришади. Уч марта Қаҳрамон унвонини кимга бермоқчисизлар?

— Ҳамроқул Турсунқуловга.

— Бунақа одамни танимас эканман. Умуман олганда, ҳозирча мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги соҳаси бўйича уч марта Қаҳрамон йўқ.

Шундан сўнг ҳужжатлаштиришнинг тартиби ва расмийлаштириш қоидаларини пухта ўрганиш учун икки-уч ўртоқни бу ёққа жўнатишга келишдик. Унинг қабулидан чиқиб, А. Б. Аристовнинг ҳузурига кирдим. У Ўзбекистон бўйича қатагон қилинганларни оқлаш ишлари жадал суръатлар билан кетаётганини айтди. Сўнгра ундан маслаҳат сўрадим.

Урушнинг сўнгги йилларида бошқа Ўрта Осиё республикалари каби Ўзбекистонга ҳам Кавказ ва Қримдан бир неча халқлар кўчирилганди. Улар ўша вақтларда бу ерларда жойлашиб қолишди, аста-секин иқлимга мослашишди, ғайриодатий меҳнатни ўзлаштиришди, бироқ улар ўзларини ҳуқуқи ўта поймол этилган деб ҳисоблашишади, ватанларига қайтиб кетишни исташади. Ҳозир шахсга сиғиниш даврининг хатоларини тузатиш жараёни кетмоқда. Улар билан бир неча марта учрашганман.

— Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ҳукумати уларни оқлаш ҳақида илтимосни КПСС Марказий Комитети Президиумига қўйса, деган хоҳиш бор менда, — дедим пировардида.

— Ҳа, — деди жавоб бераркан Аверкий Борисович, — жиддий иш. Мен бу муаммо билан таниш эмасман. Қандай қарор чиқарилишини билмайман, бироқ бундай масала кўйилишининг ўзиёқ адолатсиз тарзда кўчирилган халқларга эътиборни қаратиши мумкин. Қрим татарлари масаласига келсак, эсимда, Украинанинг Россияга қўшилганининг 300 йиллиги муносабати билан Кремлда ўтказилган тантанали мажлисда сен билан бирга иштирок этгандик. Ёдимда қолгани шуки, ўшанда Қрим республикаси мухтор вилоятга айлантирилиб, уни Россия таркибидан Украина тасарруфига ўтказишдек тарихий ҳодиса юз берганди.

— Ҳа, — тасдиқладим, — ўша тантаналарда иштирок этган, ҳатто нутқ ҳам сўзлагандим.

— Шунчалик қисқа муддатдан кейин буларнинг ҳаммаси қайтадан кўрилишига шубҳа бор. Қолган барча халқлар ҳақида эса ўйлаш керак, албатта. Масалани кун тартибига қўявергин.

Президиум мажлисидан бир кун аввал Никита Сергеевичнинг ҳузурига бир неча дақиқага кирдим.

— Мажлисдан кейин бундай масалаларни қўйиш мумкинми?— сўрадим ундан.

— Келинг, масалани кун тартибига киритмасдан, Сизни қўшимча тарзда эшитайлик, фикр алмашайлик,— жавоб берди у.

Мажлисда кун тартибидаги масалалар кўриб чиқилганидан кейин "Ўзбекларнинг саволи бор экан. Келинг, қисқача эшитайлик",— деди Н. С. Хрущев.

Мен кўчирилган халқлар, уларнинг аҳволи, кайфиятлари, талай марта ўтинч билан қилган илтимослари ҳақида сўзлаб бердим. Берилган бир неча саволларга жавоб қайтардим. Пировардида шундай дейилди: ҳозирча ҳеч қандай ваъда берилмасин, фақат кайфиятларгина эмас, ҳар бир халқнинг кўчирилиш тарихи синчиклаб ўрганилсин, ҳамма ҳужжатлар кўтарилсин, ҳуқуқни ҳимоя қилиш идоралари билан маслаҳатлашилсин. Агар зарур деб ҳисобланса, Москвадан мутахассислар юборилади. Шундан кейин яна бир карра муҳокама қилиш ва масалани қай тарзда ҳал этиш шаклини аниқлаш мумкин. Эҳтимол, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети, Ҳукумати масалани муҳокама қилар ва уни Иттифоқ Олий Совети Президиумида кўриб чиқиш учун тақдим этар.

Шундан сўнг республикадаги аҳвол, ишларнинг қандай бораётгани, қандай натижаларни кутаётганимиз, нималарга интилаётганимиз хусусида сўзладим. Министрликлар, идоралар, областлар, шаҳарлар, районлар, жамоа хўжаликлари, давлат хўжаликлари, корхоналар раҳбарлари билан суҳбатлашганим ҳақида ахборот бериб, режаларнинг удаланиши, бир қатор соҳаларда эса режадан ташқари олинган мажбуриятларнинг бажарилишига ишонч борлигини айтдим.

— Қанча пахта бермоқчисиз?— қизиқиб сўради Игнатов¹.

— Уч миллион тонна учун курашмоқдамиз.

— Уч миллион тонна бўладими?— сўради Хрущев.

— Ишонч бор.

— Саноатда-чи?

— Узилишлар йўқ, режалар бажарилади.

¹ Игнатов Николай Григорьевич (1901-1966) — КПСС Марказий Комитети Котиби.

— Хўш, нима ҳам дердик, ўзбеклар масалани кун тартибига қўйишлари учун розилик берамиз. Мўлжалларингиз қандай?

— Республикага ва баъзи областларга — Ленин ордени...

— Ўзбекистон сўнгги марта қачон мукофотланган?— Сўради кимдир.

— 1939 йилда республиканинг ўн беш йиллиги муносабати билан. Мен ордени топириш учун боргандим,— дарҳол жавоб берди Л. М. Каганович.

Хрушчев илғорларнинг қанчасини мукофотламоқчи эканлигимизни сўради. Мен А. Ф. Горкин билан бўлган суҳбатда келтирилган рақамларни айтдим. Кўпчилик: "Ў-ҳўй!"— деб юборди. Л. И. Брежнев эса: "Жуда кўп экан",— деди.

Н. С. Хрушчев мени қўллади:

— Қисқартириш керак. 15-16 минг киши ордени ва медаллар билан мукофотлансин, 200-220 кишига Меҳнат Қаҳрамони, 2-3 кишига икки марта Қаҳрамон унвони берилсин. Хўш, уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонини кимга берамиз?

— Ҳамроқул Турсунқуловга,— дедим.

У дарҳол эслади ва:

— Ҳа, у пахтачиликнинг академиги. Уни яхши билман,— деди.

Бу фикрга Л. М. Каганович ҳам қўшилди:

— Жуда яхши ходим. У билан дўстлашгандим, хўжалигида бўлганман. Арзийди.

— Яхши,— хулоса ясади Хрушчев.— Ҳозирча буни мажлис баёнида акс эттирмаймиз. Олий Советдагилар билан маслаҳатлашинг. Масалани шу тартибда қўйинг, ҳаммасини декабрда ҳал қиламиз, Фармонни эса йил якуналарига кўра, январнинг дастлабки кунларида расмийлаштирамиз. Натижаларни кўрайлик — балки мукофотлашга ҳам тўғри келмас. Ҳозирча буларнинг ҳаммасини овоза-дарвоза қилмай туринг.

Эртаси куни В. В. Кириллиннинг ҳузурига кирдим. У СССР Фанлар Академиясининг раҳбарлари Несмеянов ва Топчиев ўртоқлар билан сўзлашганлигини айтди:

— Улар Ҳабиб Абдуллаевни яхши билишаркан. Унинг номзодини қувватлаб чиқишди. Мен Академия раҳбарларига Сизнинг Ҳабиб Абдуллаевич республика Фанлар Академиясининг Президенти бўлгач, уни СССР Фанлар Академиясининг академиги ёки мухбир аъзоси қилиб

сайлаш ҳақидаги илтимосингизни етказдим, чунки мазкур даргоҳда Ўзбекистондан битта ҳам вакил йўқ. Улар, умуман олганда, розилик беришди. Бошқа номзодлар масаласида ҳам эътироз йўқ. Мажлис арафасида бизнинг ўртоқларимиз сизларга ёрдам бергани учиб боришади. Эҳтимол, мажлисда ўзим ҳам иштирок этарман.

Тошкентга яхши кайфият билан қайтиб келдим.

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИНИНГ МАЖЛИСИ

Республика илмий ҳаётида муҳим воқеа бўлган бу мажлисда олимлар, партия, совет, жамоат ташкилотлари, олий ўқув юртлари, министрлар, идоралар вакиллари, илмий ходимлар, журналистлар, маданият арбоблари иштирок этдилар.

Мажлис қатнашчилари қўлга киритилган шаксиз муваффақиятларга юқори баҳо бериб, айтиш чоғда, Академия фаолиятини таҳлил қилдилар, унинг Президиуми ва олий илмгоҳларидаги камчиликларни, фаннинг бир қатор долзарб йўналишларидаги қолоқликни кўрсатиб ўтдилар.

Жумладан, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Г. Н. Черданцев иқтисодий фанларнинг ривожланиши масалаларига диққат-эътибор бериш зарурлигини, Академиянинг мухбир аъзоси О. С. Содиқов қишлоқ хўжалик фанларининг теран назарий ва муҳим амалий муаммоларини ишлаб чиқишда қолоқлик мавжудлигини, академик Ғафур Ғулом адабиёт, тил ва маданий қурилишда етарли даражада тадқиқот ишлари олиб борилмаётганини танқид қилди; академик В. С. Уклонский ўз нутқини Мирзачўл ерларини ўзлаштиришнинг туб масалаларига қаратди; академик Х. Раҳматуллин академиянинг қишлоқ хўжалигини комплекс ривожлантириш, айниқса, пахта хом ашёсини йиғиб-териб олиш борасидаги вазифаларини қизиқарли қилиб таърифлаб берди; биология фанлари доктори В. В. Яхонтовнинг нутқи қишлоқ хўжалик зараркунандаларига қарши курашга қаратилганди; Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Р. А. Алимов ирригация ва бу соҳада мутахассислар тайёрлаш ҳақида сўзлади.

Мажлис академиянинг низомига ўзгартириш ва қўшимчалар киритди. Яширин овоз бериш йўли билан бир қатор фахрий академикларни сайлагач, физика-математика

фанлари доктори У. О. Орипов, биология фанлари доктори Қ. З. Зокиров, фалсафа фанлари доктори И. М. Мўминов, техника фанлари доктори М. Н. Набисев, С. В. Стародубцев, М. Т. Ўрозбоев, Ҳ. Ф. Фозилов, ҳуқуқшунослик фанлари доктори Х. С. Сулаймонова, иқтисод фанлари доктори Г. Н. Черданцев академиклик рутбасини олдилар.

Техника фанлари докторлари С. Т. Алтуний, Б. А. Левкович, тарих фанлари докторлари Я. Ф. Ғуломов, М. Й. Йўлдошев, тарих фанлари номзоди Я. М. Досумов, қишлоқ хўжалик фанлари доктори В. Е. Ерёменко, геология-минералогия фанлари доктори Ғ. О. Мавлонов, биология фанлари докторлари И. А. Райкова, Ф. Н. Русанов, В. В. Яхонтов, физика-математика фанлари докторлари В. П. Шчеглов, С. Ҳ. Сирожидиновлар академиянинг мухбир аъзоси этиб сайландилар.

Мажлис қуйидаги таркибда Ўзбекистон Фанлар академияси Президиумини тузди: Ҳ. М. Абдуллаев, М. Т. Ойбек, У. О. Орипов, В. Е. Ерёменко, С. С. Канаш, Т. Н. Қориниёзов, И. М. Мўминов, Т. А. Саримсоқов, В. С. Стародубцев, Ҳ. Ф. Фозилов, С. Ю. Юнусов.

Ҳ. М. Абдуллаев Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Президенти, С. В. Стародубцев биринчи вице-президент этиб, И. М. Мўминов ва С. Ю. Юнусовлар вице-президентлар этиб, Ҳ. Ф. Фозилов академик-секретарь этиб сайландилар.

Қуйидагилар Фанлар академиясининг бўлимлари раислари бўлдилар: физика-математика фанлари бўйича У. О. Орипов, техника ва геология-минералогия фанлари бўйича С. Ю. Юнусов, гуманитар фанлари бўйича И. М. Мўминов, биология ва қишлоқ хўжалик фанлари бўйича В. Е. Ерёменко, ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш советининг раиси этиб С. С. Канаш тасдиқланди.

Шуниси эътиборга лойиқки, академик ва мухбир аъзолик бўйича 22 бўш ўринга 130 дан зиёд номзод кўрсатилди. Бу олимлар сонининг анча ўсганлигини ва академикликка муносиб стакчи арбоблар мавжудлигини кўрсатарди.

Сайланган ўртоқларнинг ҳаммаси хизмат кўрсатган ва машҳур олимлар эди. Мисол тариқасида бошқалар қатори фахрий академикликка сайланган И. В. Курчатовни олиб кўрайлик. Мен у билан биринчи марта 1954 йили СССР Олий Советининг сессиясида учрашгандим. 30-йиллардаёқ у атоқли олим, атомчи-физик сифатида ном қозонганди, урушдан кейинги йилларда эса унинг номи ва шуҳрати жаҳон бўйлаб ёйилганди.

СССР Олий Советининг ўша сессиясида раислик қилувчи эндиги сўз навбати депутат, академик И. В. Курчатова берилишини эълон қилганида, залда, дипломатлар, журналистлар ва меҳмонлар ложасида кучли жонланиш юз берди. Ҳамма у ҳақида эшитган ёки ўқиган бўлса-да, кўплар уни кўрмаганди. Қадамларини катта-катта ташлаб, минбарга шахдам кўтарилган Игорь Васильевич ўзининг ташқи қиёфаси билан ҳаммани мафтун этди: эгнида энг замонавий бичимдаги пиджак, оқ куйлак, галстук, кўксида учта Олтин Юлдуз, Ленин ва Давлат мукофотлари соҳиблигини билдирувчи тўрт медаль, депутатлик нишони ярқираб турарди. Новча, келишган қад-қомат, кетмонсимон узун соқол, кенг, улуғвор чеҳра, катта-катта кўзлар. У мамлакатимизнинг атом қуроли, атом энергетикаси соҳасидаги муваффақиятлар, фан-техника тараққиётининг аҳамияти ва истиқболлари хусусида ҳикоя қилди, Фарбдаги "совуқ уруш" оловини ёқаётганларга жавоб бераётгандек, нутқини қуйидаги сўзлар билан тамомлади: "Совет халқи ўз армиясини атом ва термо-ядро қуролининг ҳамма зарур турлари билан қуроллантирди. Кимки унга қарши атом қиличини кўтарса, атом қиличидан ҳалок бўлади".

Бутун зал, баъзи бир Фарб дипломатлари ва журналистларини истисно этганда, ўрнидан туриб, нотиқни олқишлар билан кузатиб қолди.

Танаффусда Игорь Васильевичнинг ёнига бордим, ўзимни таништириб, учрашишга орзуманд эканлигимни айтгандим, дарҳол мени ўзининг олий илмгоҳига таклиф қилди. Сессия иши тугагач, Игорь Васильевичнинг ҳузурига йўл олдим. Самимий кутиб олди.

Ўша кезлари бутун дунёда атом энергетикаси, турли бомбалар ҳақида гап-сўзлар юрарди, Ер юзининг ҳамма бурчакларидан уран излашарди. Атом "жазаваси" қайнаган ана шундай бир пайтда мен дунёдаги энг машҳур физик-атомчининг кабинетига ўтирардим.

Игорь Васильевичнинг йирик олим, оташин ватанпарвар, катта ташкилотчи ва ажойиб нотиқ эканлиги беш қўлдай маълум эди. Суҳбатда унинг яна бир ғаройиб фазилатини кашф қилдим. У мусоҳибининг бутун диққат-этибори ва ақлу ҳушини ўзига қаратар, ўй-фикрига ишонтирар ҳам экан.

Мен гипноз нималигини билмайдиган одамман, уни ҳеч қачон ўзимда синаб кўрмаганман. Бироқ И. В. Курчатовнинг суҳбатдошига таъсири гипноздан ҳам кучли бўлса керак. У қизгин гапираркан, қўллари билан шиддатли

имо-ишоралар қиларди. Унинг суҳбатини тингларкансан, ахборот оқими сен томон тинимсиз, ўсиб борувчи сурьатлар билан, оддийдан мураккабга қараб оқиб турганини ҳис қиласан, унинг фикрлаш тарзини бузиб қўймаслик учун нафас олишга ҳам қўрқасан, киши. У бамисоли эртақдан чиққан сеҳргардек, қўлингдан тутади-да, ақл бовар қилмас миқдордаги ёруғлик, иссиқлик, қувватдан чарақлаб турган салтанатга, янги оламга, атомлар оламига бошлаб киради.

Чой ичилгач, ҳовлига чиқдик. Игорь Васильевич олий илмгоҳни кўрсатди. Республикамизга ўта қизиқиш изҳор қилди. Ўзбекистон ҳақида сўзлаб бердим-да, уни юртимизга таклиф қилдим. "Бораман",— деб ваъда берди у.

Курчатов билан иккинчи марта КПСС XX съездида учрашдим. У мазкур анжуманда сўзлаган нутқида СССРда атом фани ва техникаси тараққиёти дастурини баён қилди. У мени кўриб, Ўзбекистонга кела олмагани учун узр сўради ва яқин орада боришга ваъда берди. Ҳақиқатан ҳам орадан кўп вақт ўтмасдан, у йирик олим, физик-атомчи, ўзининг содиқ сафдоши, совет атом энергетикаси тараққиётига улкан ҳисса қўшган Юрий Харитон билан биргаликда Тошкентга келди.

Биз уни вокзалда қизғин кутиб олдик, биргаликда дала ҳовлига бордик. Улар ўзбек таомларига қойил қолишди. Эртаси куни эрталаб Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига етиб келдик, биргаликда уларнинг сафар дастурини туздик. У ердан чиқиб, Фанлар академиясига борганимизни меҳмонлар академиянинг иши, олимлари, муаммолари ва илмий салоҳияти билан танишдилар, кенгаш ўтказдилар. Сўнг Игорь Васильевич ўз таассуротлари ҳақида сўзларкан, илмий кадрлар ва уларнинг эришган ютуқларига юксак баҳо берди.

Ўша кезлари республика илмий тадқиқотларида атом қувватидан фойдаланиш эндигина йўлга қўйилаётган эди. Чунончи, Ўрта Осиё Давлат дорилфунунида, Самарқанддаги Ўзбекистон Давлат дорилфунунида, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Физика-техника олий илмгоҳида, политехника ва тиббиёт олий илмгоҳларида атом қувватидан фойдаланилаётган бўлса-да, бироқ бу қувватдан илмий мақсадда фойдаланиш кўламлари жуда чекланган, унинг техника захираси заиф эди.

Атом қувватидан тинч мақсадларда фойдаланиш вази-фаси, хусусан, Ўрта Осиёда иқтисод ва илм-фаннинг жадал тараққиётини ҳисобга олганда, мустақил йирик Ядро

олий илмгоҳини барпо этиш зарурлигини тақозо қиларди. И. В. Курчатов фикр-мулоҳазаларимизни тинглаб, бу бо-радаги саъй-ҳаракатларимизни қувватлади; унинг ва Ю. Харитоннинг ёрдамида Ўзбекистон Компартияси Мар-казий Комитети ва Ҳукуматининг Иттифоқ идораларига Хатини тайёрладик. Москвага борганимизда Ўзбекис-тоннинг физик олимлари — У. О. Орипов ва С. А. Азимов-лар билан бирга М. Г. Первухиннинг қабулига кирдик. У дастлаб бу режанинг қимматлиги ва мутахассислар кам-лигини рўқач қилиб, ишнинг амалга ошишига шубҳа билдирди. Олимларимиз эса бизда бу зарур нарсаларнинг ҳаммаси мавжудлигини исботлашди. Шунда у СССР Министрлар Совети Раисининг атом қуввати бўйича ўринбосари П. С. Завенягинни таклиф қилди, унинг тав-сияси билан бевосита И. В. Курчатов иштирокида Иттифоқ Ҳукумати қарори лойиҳасини тайёрладик. Қарорга Перву-хин ва Завенягин имзо чекишди.

Шу тариқа СССР Министрлар Совети 1956 йилнинг бошларида Тошкентда Ядро физикаси олий илмгоҳи барпо этиш ҳақида махсус қарор қабул қилди. Бу олий илмгоҳ ядро физикасининг устувор муаммолари тадқиқоти, радио-актив изотоплар ва нурланишдан физика, кимё, саноат-нинг турли тармоқлари, геология, биология, тиббиётда кенг фойдаланиш масалалари билан шуғулланади, деб белгилаб қўйилди.

Қурилиш учун жойни Тошкентдан тахминан 30 чақи-римча наридаги Қибрай ҳудудидан танладик. Бу жой Бўзсув дарёси яқинидаги В. И. Ленин номидаги жамоа хўжалигининг дашт қисмида эди. Олий илмгоҳ махсус лабораторияларга эга бўлган бир неча бўлимлардан ташкил топди. Бир неча минг киловатт қувватга эга бўлган ядро реактори, тезлаштирувчи нейтрон қувурлар ва циклотрон ўрнатиш назарда тутилган эди. Тегишли идораларнинг тақдими бўйича олий илмгоҳ қурилиши мажмуи ва тараққиётининг беш йиллик режасини тасдиқладик.

Қурилиш ниҳоясига етказилганда, олий илмгоҳда 750 киши ишлаши учун имкониятлар яратилди. 2-4 қаватли тураржой бинолари, меҳмонхона, маданият уйи, киноте-атрлар, дўконлар, сиҳатгоҳ, спорт иншоотлари, аспирант-лар уйи, коммунал ва маиший иншоотлардан иборат шаҳарча ям-яшил боғ-роғларга бурканганди. Илмий тек-шириш ва ихтисослаштирилган бинолар илм-фан, техни-канинг сўнги ютуқлари асосида қурилган бўлиб, улар одамларнинг, экология ва атроф-муҳитнинг хавфсизлигини

таъминлаши зарур эди. Асбоб-ускуналар билан совет заводлари таъминлади, турдош олий илмгоҳлар эса мутахассислар ва илмий маслаҳатлар борасида ёрдам бердилар.

Олий илмгоҳда фақат Ўзбекистон олимларигина эмас, балки Ўрта Осиёнинг бошқа республикаларидаги шу соҳа мутахассислари ҳам ишлайдилар, деган қарорга келинди. Келажакда эса олий илмгоҳ хорижий Шарқнинг дўст мамлакатларидан келган олимлар, талабалар ва муҳандисларни ишга, тажриба орттиришга қабул қилиши назарда тутилганди.

Игорь Васильевич ва Ю. Харитон Тошкентда бўлган чоғларида уларга тўн, белбоғ, дўппи совға қилдик. Азиз меҳмонларимиз бу миллий либосларни дарҳол кийишаркан, қувончлари ичига сиғмасди, И. В. Курчатов эса ҳақиқий оқсоқоллардек қўлларини ортига қилиб юрди. Москвага қайтгач, у дастурни аниқлаш, олий илмгоҳни жиҳозлаш, ходимларнинг дастлабки гуруҳини тайёрлашда ёрдам берди.

1959 йили Игорь Васильевич ва мен Тошкентдаги реакторнинг ишга туширилиш маросимида қатнашиш учун таклифнома олдик. Биз бирга боришга аҳд қилгандик, ammo кечиктириб бўлмас ишларимиз бунга имкон бермади. Реактор белгиланган муддатда ишга тушди ва ҳануз муваффақиятли ишламоқда.

Атом энергетикасининг тараққиёти ва унга Игорь Васильевичнинг қўшган ҳиссасини бу ерда баён этиш қийин, бунга ҳожат ҳам бўлмаса керак. Бироқ маълум далиллар бўйича умумий тасаввур ҳосил қилиш мумкин деб ўйлайман: 1949 йил 29 сентябрда СССРда биринчи атом бомбаси портлатилди. Ўша йилнинг 29 октябрида эса И. В. Курчатовга Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони ва Давлат мукофоти берилди.

Қисқа вақт ичида Совет олимлари соф ва бойитилган уран ишлаб чиқаришни йўлга қўйдилар, мамлакатда қудратли атом саноати барпо этилди. 1951 йилнинг декабрида Игорь Васильевичга учинчи марта Давлат мукофоти берилиб, Ленин ордени ва Социалистик Меҳнат Қаҳрамони иккинчи Олтин Юлдузи топширилди.

Шундан сўнг СССР олимлари ва муҳандислари унинг раҳбарлиги остида водород бомбаси қурилмаси ишлаб чиқишди. 1953 йил 12 августда ТАССнинг Совет Иттифоқида термоядро қуроли яратилгани ҳақидаги хабари эълон қилинди. 1954 йил бошларида И. В. Курчатовга Ленин ордени ва Социалистик Меҳнат Қаҳрамони учинчи

Олтин Юлдузи топширилди, такроран Давлат мукофоти билан тақдирланди.

У Москва яқинидаги Обнинск шаҳрида дунёда биринчи марта қурилаётган атом электростанциясига шахсан раҳбарлик қилди. Мазкур станция 1954 йил 27 июнда электр қуввати бера бошлади. У бошқа қудратли атом электростанциялари лойиҳасини ишлаб чиқиш ва қуришда фаол иштирок этди. Дубнада ядро тадқиқотлари бирлашган олий илмгоҳини барпо этиш ташаббускори бўлган Курчатова мамлакатимизнинг баъзи бир илмий марказларида ва бир қатор собиқ социалистик мамлакатларда атом тадқиқотларини йўлга қўйишда самарали ёрдам берди.

И. В. Курчатова кўпгина мамлакатлар ва жаҳон илмий марказларининг орденлари, медаллари, фахрий нишонлари, унвонлари билан тақдирланган, дунё миқёсида катта обрў-эътибор қозонган. Игорь Васильевич ва унинг рафиқаси Марина Дмитриевна Кремлдаги баобрў тантаналарида ҳозир бўлганларида, тантана қатнашчилари уларга ҳавас билан қарашар, саломлашар, ўзаро шивирлашишарди.

И. В. Курчатова СССР Олий Советининг Иттифоқ Кенгаши ва Миллатлар Кенгашининг 1960 йил 15 январда бўлиб ўтган қўшма мажлисидаги нутқини қўйидаги сўзлар билан тамомлаганди: "Мен Россияда туғилганимдан ва бутун умримни улуғ Советлар мамлакатининг атом фанига бағишлаганимдан бахтлиман. Халқимиз, Ҳукуматимиз ана шу фаннинг ютуқларини инсоният манфаатларига хизмат қилдиришларига чуқур ишонаман ва буни беҳато биланман". Афсуски бу унинг омма ўртасида сўзлаган сўнги нутқи бўлди.

Улуғ олим, оташин ватанпарвар, инсонпарвар, самимий инсон, Тошкент Ядро олий илмгоҳи отаси, Ўзбекистон Фанлар академиясининг фахрий аъзоси Игорь Васильевич Курчатова ана шундай одам эди.

Курчатовнинг фаол иштирокида барпо этилган Шарқдаги биринчи Ядро олий илмгоҳига таниқли физик Убай Орипович Орипов директор этиб тайинланди.

Келинг, юқорида тилга олинган мажлисда республика Фанлар академияси таркибига сайланган йирик олим томонидан барпо этилган яна бир илмий марказ билан танишайлик.

1950 йили эди. Бир куни Ўзбекистон ССР Фанлар академияси ботаника боғи директори Ф. Н. Русанов қўнғироқ қилиб: "Қабулингизга кирмоқчиман", — деди. Эртасига ўша киши билан учрашдим.

Кабинетга сочлари сийраклаша бошлаган, галстуксиз, ён томондан тугмаланадиган тик ёқали кўйлагини ҳадсб кийилаверганидан титиғи чиқиб кетган шимига тиқиб олган, оёқларига шиппак кийган, ўрта яшар нотаниш киши кириб келди. Унинг иккала қўлларида қоғоз халтачалар, қопчалар ва рўзномага ўралган яна алланималар бор эди.

У буларнинг ҳаммасини стол устига қўйди-да, ўтирди. Шарқ удумига кўра: "Суҳбатни Сиз бошланг", — дедим. У Академиянинг ботаника боғи 1944 йилда барпо этилганини, бироқ у Эски шаҳардаги кичик, мослаштирилмаган бинода (ҳозирги Гагарин номидаги боғ) жойлаштирилганини, у ерда ўсимликларни мўътадил сақлаш, айниқса, илмий тадқиқот ишларини олиб бориш учун ҳатто энг ибтидоий шарт-шароитлар ҳам йўқлигини сўзлаб берди. Сўнг у Америка Қўшма Штатларига қилган сафари чоғида йўлда жуда кўп қийинчиликлар билан қайси уруғлардан келтирганини ҳикоя қилди.

Афтидан, у оромкурсида узоқ ўтиришга одатланмаганди. Бидирлаб гапираркан, дам-бадам ўрнидан туриб кетар, экспонатлар ёнига борар, уларни кўрсатиб, ҳар бирига батафсил изоҳ берарди. Охирида у боғ учун янги ҳудуд ажратилиши биринчи даражали муаммо эканлигини қаттиқ туриб таъкидлади, ўша жой қаердалигини айтди.

Ишга боши билан шўнғиб кетган одамларни фидойи, ўз юмушини севувчилар деб аташади. Фёдор Николаевич ана шундай одамлар жумласига кирарди. Кўпинча одамларнинг сўзларини тинглаб туриб, ундаги самимийлик ва сохталикни, софдиллик ва сийқаликни, ишбилармонлик ва расмиятчиликни сезиш мумкин. Маърузачи самимий гапирганида, созанда илҳом билан куй ижро этганида, хонанда қалбдан куйлаганида, тингловчининг қалби ва шуурига товушлардан бошқа яна қандайдир кўз илғамас, завқ берувчи, мафтун этувчи аломатлар етиб боргандай бўлади.

Икки соатдан зиёдроқ суҳбатлашдик. Асосан, у гапирди. Ҳис-ҳаяжонга тўла ҳикоя, самимий кечинмалар, катта режалар, Фёдор Николаевичнинг тизгинсиз ташаббускорлиги менда — ҳеч қачон ботаника боғларига алоқаси бўлмаган кишида қизиқиш уйғотди.

Унинг илтимоси билан маҳаллий Кенгашлар шуғулланди. Бошқа ўртоқлар билан биргаликда биз ботаника боғи жойлашган бинони ва олим илтимос қилган янги жойни кўздан кечириш имконига эга бўлдик. Боғнинг аҳволи Русанов баён қилганидан бешбаттар эди, бироқ бу

борада бирон-бир кишига таъна ҳам қилиб бўлмасди, зеро бу дорилфунун ботаника боғи негизда барпо этилганди. Мамлакатимизнинг ва бошқа қитъаларнинг турли бурчакларидан келтирилган турли-туман ўсимликларнинг жойлаштирилиши, сақланиши ва парвариш қилиниши борасида камчиликлар бор эди. Бироқ шундай шароитга қарамасдан, илмий ходимларнинг кичик жамоаси жиддий илмий тадқиқотлар олиб бораётганлиги таҳсинга сазовор эди.

Директор ботаника боғини кўчиришни сўраётган янги жой Оққўрғон ва Салор ариқлари оралигида жойлашган "Суръат" жамоа хўжалигининг мевазор ва узумзор боғлари бўлиб чиқди. Ариқлар ортидаги кенг водийда сидирғасига мевалар ва узумлар товланиб ётар, ундан кейин эса Чотқол тоғларининг ям-яшил этаклари, қорли чўққилари кўзга ташланарди.

Масала раҳбар идораларида кўриб чиқилгач, Оржоникидзе тумани ижроия комитети ер ажратганлигини расмийлаштирди, Фанлар академияси лойиҳалаш учун топшириқ берди, "Ўздавлатлойиҳа" эса шу асосда боғнинг бош режасини тузди.

Тошкент дендрабоғига расман 1951 йили асос солинган деб ҳисобланади. Гап шундаки, ўша мавсумда — 1950-1951 йилларнинг кузи ва баҳорида дендрабоғ ходимлари дастлабки участка — Шимолий Америка қисмига асос солгандилар. Мазкур боғ 9 гектарлик майдонни эгаллаган бўлиб, у ерда 500 тупга яқин дарахт, буталар ва гиёҳлар жамланганди. 1952 йилда 4 гектардан иборат Овруро-Кавказ қисми барпо этилиб, унда 180 та дарахт ва бута, 160 хил гиёҳлар мавжуд эди. 1953 йилда 4 гектарлик Узоқ Шарқ боғига асос солинди. Ўша йилдаёқ 14 гектарлик майдонни қамраб олган Ўрта Осиё қисми барпо этила бошланди. Шундан 6 гектари тоғ-водий дарахтлари ва буталарини, 4 гектари тўқайга хос дарахт ва буталарни ташкил қилганди.

Ҳормас-толмас олим, ташкилотчи яна битта участка — Шарқий Осиё боғини барпо этмоқчи бўлиб, янги ерлар талаб қилди. Бу талаб маҳаллий раҳбарларга унча ёқиб тушмади, чунки бу далаларда пахтазорлар, мевазорлар, узумзорлар, сабзавот майдонлари барпо этиб, улардан мўл ҳосил етиштириш мумкин эди-да. Уларнинг кайфиятларини тушунса бўларди, зеро ботаника боғи йиллик қишлоқ хўжалик режаларини бажаришда "иштирок этмасди". Шунга қарамасдан, улар боғнинг улкан илмий ва амалий аҳамиятини тушуниб, ижобий қарор қабул қилдилар.

Ботаника боғи ҳаммаси бўлиб 80 гектар майдонни эгаллади, шулардан 45 гектари бевосита дендрарийдир.

У ерда тематик участка ҳам бор. Биология боғига кирсангиз, мактабдаги ботаника ва география дарсларини эслайсиз; сув минтақасига йўл олсангиз — бу ердаги ягона сув ҳавзаси тизимини ташкил этувчи бешта ҳовузга кўзингиз тушади. У ерда энг турли-туман — қадимги, йўқолиб бораётган гиёҳлар турларидан тропик, замонавий — тропик, субтропик, континентал, жазирама ҳудудларга хос майсалар ҳам ўсарди. Бу ўсимликлар ўзининг ҳажми, ранг-туси ва шакллари билан кишини ҳайратга соларди.

Табиийки, раҳбар идоралар боғ учун жой ажратиш билан чегараланиб қолмади. Тасдиқланган бош лойиҳа асосида, шаҳар ва туман ташкилотлари ёрдамида ҳудуд ободонлаштирилди, сув таъминоти, канализация, электр қуввати тармоқлари, ишлаб чиқариш, тураржой, маъмурий ва маданий-маиший бинолар қурилди, унинг ишчилар сони, иш ҳақи жамғармаси, моддий-техника таъминоти кенгайтирилди.

Орадан йиллар ўтиб, Ўзбекистон ботаника боғи йирик илмий тадқиқот, ишлаб чиқариш ва маърифий марказга айланди. Мингларча дарахт ва бутасимон ўсимликлар турларига эга бу боғ узоқ йиллар давомида Ўрта Осиёдаги ана шундай масканларнинг асосийси бўлиб турди. Боғда етиштирилган ва ўстирилган юзлаб турдаги дарахтлар, гуллар ва гиёҳлар кенг тарқалди. 40 дан зиёд мамлакатларнинг ботаника боғлари билан илмий алоқани йўлга қўйган бу илмий даргоҳ улар билан йилига минглаб турдаги уруғлар ва бошқа маҳсулотлар алмашади.

Бу боғнинг яна бир хусусияти бор. Унда бўлар экансиз, дастлабки таассурот, юмшоқ қилиб айтганда, айтарли даражада кўтаринки деб бўлмайди. Гап шундаки Никитский (Қримда), Батуми, Сочи, Москва, Киев каби шаҳарлардаги бошқа ботаника боғларида бўлар экансиз (ўша пайтлари собиқ мамлакатларда бундай боғлар сони 20 дан зиёд эди), ўзингизни боғга кириб қолгандай ҳис қиласиз: ўсимликларнинг ҳар бир тури алоҳида жойлаштирилган, далалар тоза, парваришланган. Тошкент боғида эса ҳамма ўсимликлар гўё табиий ҳолда ўсаётгандай таассурот қолдирарди: ўрмонлар, тўқайлар, даштлар, сув ҳавзалари, тоғ олди минтақалари ва ҳоказолар, яъни каттакон дарахтлар, гиёҳлар, буталар, ёввойи ҳолда ўсувчи резавор мевалар — ҳаммаси аралаш-қуралаш. Бизнинг таажжубланганимизни кўрган Федор Николаевич Тошкент боғи

гиёҳлар табиий ҳолда ўсадиган мамлакатдаги ягона маскан эканлигини тушунтирди.

Боғда бир неча фан доктори, йигирма фан номзоди ишларди, кейинчалик бу ерда кўпгина илмий ишлар ҳимоя қилинди. Ўзининг аспирантурасига эга бўлган мазкур илмий даргоҳда минтақавий, Бутуниттифоқ, халқаро илмий-назарий конференциялар, анжуманлар ўтказилди. Боғ хорижий мамлакатларга делегациялар юборди, ўз навбатида чет эллик меҳмонларни қабул қилди.

Дендрарийни ўша даврдаёқ сайёҳлар бориб кўра бошлаганди. Улар учун махсус ташкил этилган йўналишлар адл қоматли, мангу ям-яшил сарв дарахтлари билан қуршалган марказий ҳовуздан бошланарди. Бир саёҳат давомида сиз "бутун дунё бўйлаб" сайр қилишингиз, барча қитъаларнинг ўсимликлар дунёсини ўз кўзингиз билан кўришингиз, бизнинг Ер куррамиз турли-туман дарахтларга, гиёҳларга ва бошқа ўсимликларга нечоғли бой эканлигидан завқланишингиз мумкин.

Боғ СССР ва Ўзбекистон ССР Халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмаларида, Халқаро гуллар кўргазмасида, Ўрта Осиёнинг турли туманларида уюштирилган кўпгина сарфарларда фаол қатнашди.

Шу тариқа у республика Фанлар академиясининг йирик муассасасига айланди ва умумиттифоқ аҳамияти касб этди, кенг халқаро алоқаларга эга бўлди: бевосита амалиёт билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, ишлаб чиқариш, халқ хўжалиги, айниқса, ўлканинг ўсимликлар оламини бойитишда амалий фойда келтира бошлади. Биосфера, экология, табиатни муҳофаза қилиш, мавжуд дарахтлар, гуллар ва гиёҳларнинг борларини сақлаш, кўпайтириш, уларнинг янги турларини яратиш борасида жиддий устувор илмий ишлар ва назарий тадқиқотларни кенг ёйди. У илмий кадрлар тайёрловчи, Ўзбекистоннинг, бутун Иттифоқнинг ва ер юзининг ўсимликлар оламини оммалаштирувчи йирик марказлардан бирига айланди. Буларнинг ҳаммасини эътиборга олиб, кейинчалик ботаника боғини олий илмгоҳга айлантириш ҳақида қарор қабул қилинди.

Ажойиб жамоа, унинг олимлари ва бошқа ходимлари катта ҳурмат-эътибор қозондилар. Олий илмгоҳнинг асосчиси ва раҳбари, истеъдодли олим-табиатшунос, биология фанлари доктори, профессор Фёдор Николаевич Русанов октябрь ойида, юқорида зикр этилган умумий мажлисда Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, 1958 йилда эса академик этиб сайланди.

Унинг рафиқаси — боғнинг катта илмий ходими, биология фанлари доктори З. Н. Печенцева "Ўрта Осиё лолалари" ҳақида гоят қизиқарли монографиясини нашр қилдириди. Уларнинг ўғли Николай Фёдорович Русанов биология фанлари номзоди, ана шу боғда илмий ходим бўлиб ишлайди.

1978 йили Ф. Н. Русанов вафот этгач, йирик олим, биология фанлари доктори, профессор, Русанов билан бирга мазкур боғни ташкил қилгач, у билан узоқ йиллар қўлни-қўлга бериб ишлаган Аҳмад Усмонович Усмонов боғ-олий илмгоҳнинг директори этиб тайинланди.

Боғ-олий илмгоҳга ҳақли равишда унинг асосчиси, бутун оиласи билан бу илмий даргоҳнинг ривожланишига ўз истъдоди, тажрибаси, куч-қувватини сарфлаган Ф. Н. Русанов номи берилган.

Илм-фан тараққиёти билан бирга бошқа соҳалар ва муаммолар ҳақида гап кетар экан, китобхоннинг эътиборини қуйидаги масалага жалб этишимиз лозим.

Ҳукумат Академиянинг олимлари ва ходимлари учун тураржой ҳамда ишлаб чиқариш бинолари қурилиши, замонавий илмий асбоб-ускуналар, енгил, юк машиналари, автобуслар, хўжалик механизмлари билан таъминлаш режасини тасдиқлади. Академиянинг ўзига, унинг баъзи олий илмгоҳлари ва муассасаларига кейинчалик бинолар берилди, лойиҳа, молия ва режалаштириш идораларига Академиянинг, шунингдек, Ўрта Осиё Давлат дорилфунуни, Тошкент тиббиёт олий илмгоҳи, Расадхонанинг бинолар мажмуи қурилиши, ишлаб чиқариш, тураржой бинолари жамғармалари ҳамда, ёрдамчи биноларни кенгайтириш бўйича бош режалар ҳамда сметалар тузиш топширилди. Қимматбаҳо Шарқ қўлёмаларини асраш учун Еревандаги Матенадаран мажмуига тенг келадиган махсус бино қуришга қарор қилинди.

Илмий мутахассисларни тайёрлашга алоҳида эътибор берилди. Республика Министрлар Совети, министрлар, Академия, олий илмгоҳлар, корхоналарнинг раҳбарлари билан биргаликда масала ҳар томонлама ўрганиб чиқилганидан сўнг Давлат Режа комитети тақдимига асосланиб, аспирантуранинг барча асосий ихтисосларига қабул қилишнинг уч йиллик (1953-1955 йилларга) режасини қуйидаги тартибда тасдиқлади: Маориф министрлигига — 238 ўрин, Соғлиқни сақлаш министрлигига — 76 ўрин, Фанлар академиясига — 310 ўрин, Тошкент ва Самарқандда жойлашган Ўрта Осиё, иттифоқ илмий ва ўқув олий илмгоҳларига — 680 ўрин берилди.

Республика ҳукуматининг илтимосига СССР Фанлар Академияси Президенти А. Н. Несмеянов, РСФСР Министрлар Совети Раиси А. М. Пузанов, СССР Маданият министри П. К. Пономаренко, СССР Соғлиқни сақлаш министри А. Ф. Третьяковдан ижобий жавоб олингач, Ўзбекистондан 200 дан зиёд киши Москва ва Ленинград аспирантурасига юборилди. Уларнинг кўплари мазкур аспирантурани муваффақиятли тамомлаб, кейинчалик ўзларини ўқитувчилик фаолиятига, фанга бағишладилар, фан докторлари, профессорлар бўлдилар ва академия таркибига кирдилар.

Бундан ташқари, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг аспирантура бўлимида чет тиллар кафедраси тузилиб, ижтимоий ва иқтисодий фанлар, пахтачилик агротехникаси, гидромелиорация, гидротехника иншоотлари, қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ихтисослари бўйича бир йиллик курслар очилди. Гарчи илмий кадрлар тайёрлаш борасида жиддий муваффақиятлар қўлга киритилган бўлса-да, бир қатор министрликлар, олий илмгоҳлар ва ўқув юртлари бу режаларнинг бажарилишини таъминламадилар. Шу муносабат билан ва ўсиб бораётган талабларни ҳисобга олиб, кейинги йилларда аспирантурани мустаҳкамлаш, унга номзодларни танлаб олиш ҳамда улар билан ишлаш бўйича янги чора-тадбирлар белгиланди. Фақат 1956-1958 йиллар мобайнидагина Ўзбекистон Фанлар академияси таркибида 6 та янги олий илмгоҳ, қатор бўлимлар ва лабораториялар барпо этилди.

1950 йили республикада 97 та илмий муассаса бор эди. 1957 йилда эса бу рақам 117 тани ташкил этди. 1957 йили Ўзбекистоннинг илмий тадқиқот муассасалари ва олий ўқув юртларида 194 фан доктори, 2203 фан номзоди ишлади. 1950 йилда эса бу рақам тегишлича 159 ва 1196 ни ташкил этганди. Бу даврда аспирантлар сони 596 тадан 780 гага кўпайди.

Буларнинг ҳаммаси илмий тадқиқот ишларини йўлга қўйишда маълум силжишлар юз беришига, улар назарий савиясининг ошишига, фаннинг ишлаб чиқариш билан алоқаси ва унга ёрдами сезиларли кучайишига олиб келди.

Бу бобни икки академик ва янги Президент ҳақидаги ҳикоя билан якунламоқчимиз.

Юқорида айтилганидек, Ойбек Марказий Комитет пленумида ўлка феодал ўтмишини ва ўша давр арбобларини мақтаганликда айбланиб, қаттиқ танқид қилинганди. Унинг 1947 йилда Сталин мукофоти билан тақдирланган "Навоий" романи орадан уч-тўрт йил ўтиб, реакцион,

миллатчилик руҳида ёзилган асар сифатида қораланди, бошқа бир қатор бадиий ва публицистик асарлари бошига ҳам шу кўргулик тушди. Булар натижасида у миясига қон қуйилиб, тўшакда ётиб қолди, оёқ-қўллари фалаж бўлиб, сўзлаш қобилиятини йўқотди. Шунга қарамасдан, бу улуг адиб касалликни мардона энгиш учун ўзида тизгинсиз ирода кучини топа олди. Бу борада унинг рафиқаси, фарзандлари, дўстлари, жамоатчилик, шифокорларнинг самимий ғамхўрлиги бебаҳо ёрдам берди.

Уни сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан оқлаш, адабиёт, санъат, бутун маданият тараққиётига қўшган улкан хизматини адолатли баҳолаш, янги ижодий йутуқларга илҳомлантириш, ниҳоят, оддий инсонийлик намуналари кўрсатиш учун у бир овоздан академикликкагина эмас, Академия Президиуми аъзолигига ҳам сайланди. Ёки Муҳаммад Ўрозбоевни олиб кўрайлик. Уни республиканинг механика соҳасидаги фанлари асосчиси дейиш мумкин. Умрининг катта қисмини Москвада ўтказган, ўқиш, аспирантура, докторантурани тамомлаган бу олим назарий ва амалий механика, айниқса, унинг муайян шароитларда халқ хўжалигининг турли соҳаларида қўлланилиши ҳақида кўп асарлар ёзди. У ўлкада биринчи политехника олий илмгоҳини ташкил қилиб, уни бошқарарди.

Бироқ 40-йиллар охирларида у ҳам миллатчиликда айбланганди: чет элда бўлар экан, баъзан унга ҳамроҳ бўлиб борган киши эшитишни истайдиган даражада гапирмаган, яъни унинг сўзлари 100 фоиз пролетар байналмилалчилиги руҳида бўлмаган экан. Унга яна бир айб қўйилганди: олий илмгоҳ бўлажак талабаларни кўпроқ қишлоқ жойларидан, чекка туманлардан танлаб олади, натижада пахтакор ва чорвадорларнинг фарзандлари фантехника тараққиётининг муҳим соҳаларига кириб бориш имконига эга бўлмоқдалар эмиш. М. Ўрозбоев ҳам академик этиб сайланди.

Йирик ҳуқуқшунос, олима, мураббий Хадича Сулаймонова ҳам академия Президиумига сайланди. Биз юқорида у ҳақида гапиргандик, қуйида ҳам сўзлаймиз.

Пировардида — академия Президенти хусусида. Ҳабиб Абдуллаев 1912 йилда Қирғизистоннинг Аравон туманида камбағал деҳқон оиласида туғилган. Ҳабиб Тошкентда таҳсил олиб, умрини геология фанига бағишлади. 1940 йилда Москвада таҳсилни тамомлаб, ўша ерда фан номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимоя қилди ва Тошкентга қайтди. У дарҳол давлат ҳамда партия фаолиятига жалб этилди.

Улуғ Ватан урушининг турли йилларида у Давлат Режа комитети раиси, партия Марказий Комитети бўлими мудир, Халқ Комиссарлари Совети Раисининг ўринбосари бўлиб ишлади. У Россия, Украина, Белоруссиянинг босиб олинган қисмидан кўчириб келтирилган 95 та йирик завод ва уларнинг жамоаларини; 700га яқин илмий, маданий ва бошқа муассасаларни, 200 мингдан зиёд етим болаларни жойлаштиришга доир барча тайёргарлик ишларига шахсан етакчилик қилди. Бу масалалар бўйича ҳамма таклифларни Ҳ. Абдуллаев бошчилигидаги мутахассислар тайёрлаган. Бу таклифлар Марказий Комитет ва Ҳукумат томонидан маъқулланган ва муваффақиятли амалга оширилганди.

Ана шундай мисли кўрилмаган, бир кеча-кундузда 16-17 соатдан ишлашга, кўпинча кабинетда боши тагига китоб қўйиб бир озгина ухлашга тўғри келган шароитларда ҳам у илм билан шуғулланишда давом этди. 1947 йили Иттифоқда ва чет элда юксак баҳоланган докторлик диссертациясини ҳамма қилди. Бироқ айнан ана шу диссертация Тошкентдаги баъзи бир кишиларга уни маҳаллийчи, умумдавлат манфаатларини унутган, буржуа илм-фани қаршисида тиз чўккан, Франция, Англия ва бошқа мамлакатлардаги илмий анжуманларда иштирок этган чоғларида Ғарб олимлари билан шубҳали алоқа қилган деган айблар қўйишида баҳона бўлганди. У уч карра Марказком Секретариати ва Бюросида муҳокама қилинди, баъзи шахсий камчиликларини таъкидлаб, унга қўйилган сиёсий айбларни олиб ташлашга муваффақ бўлинди, чунки бу айбларни ҳеч ким исботлай олмаганди.

Фанлар академиясининг ўша даврдаги Президенти Теша Зоҳидов ўз вазифасидан бўшатишларини ва асосий диққат-эътиборини илм-фанга қаратишни қатъий илтимос қилиб, ариза берганди. Шунда барча доираларда Президентликка Ҳ. Абдуллаевнинг номзоди кўрсатилди. Уни бир овоздан академиянинг Президенти этиб сайлашди. Эътиборга лойиқ далил: у 1943 йили мазкур Академияни ташкил қилишда бевосита иштирок этганди.

1958 йилда Ҳ. Абдуллаев СССР Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси этиб сайланди. 1960 йилда СССР Министрлар Совети қошидаги Фан ва техника соҳасида Ленин мукофотлари бериш комитетининг аъзоси, Франция Геология жамияти аъзоси, Буюк Британия Минералогия жамияти ҳақиқий аъзоси бўлди.

Биз Москвада яшаб турган йилларимизда у Олий Совет сессияларида, Умумиттифоқ Академиясининг мажлисларида қатнашиш учун келганида ёки шунчаки йўли тушиб қолганида бизникига ташриф буюрарди. Шу ерда икки далил келтираман.

1959 йилнинг ёзида, жума куни эди, кунларнинг бирида Никита Сергеевич уйимизга қўнғироқ қилиб:

— Уйимдаги аёллар менга ҳужум қилиб, ўзинг Ўзбекистонда тез-тез бўлиб турасан, у ерда палов ва кабоб ейсан, биз эса бунақа таомларни тановул қилмаганмиз деб, ҳол-жонимга қўйишмаяпти. Бутун оила аъзоларимиз билан Сизникида меҳмон бўлмоқчимиз,— деди.

— Сизларни бажонидил меҳмон қиламиз,— дедим мен.

— Бўлмаса эртага кундузи катерда етиб борамиз,— деди у.

Кечқурун Ҳ. Абдуллаев қўнғироқ қилиб қолди: "Ҳозиргина Москвага келиб тушдим, Сизни кўриб кетмоқчи эдим". Унга эртага эргалаб келишни таклиф қилдим. Унга ҳеч нарса демасдан, биз, тўрт киши — Мукаррам (рафиқам), катта қизим Санобар, Ҳ. Абдуллаев ва мен бандаргоҳда Хрущевларни кутиб олдик. Уша ерда Ҳабиб Абдуллаевни Никита Сергеевич билан таништирдим. Н. С. Хрущев шу заҳотиёқ вазифаларни тақсимлади: аёллар хонада газак тайёрлашади, биз эса уч эркак ошхонада палов пишириш билан машғул бўламиз. Тушлик яхши, қувноқ вазиятда ўтди.

Биз, эркаклар, айвонда ўтириб олиб, кўк чойни чанқобости қилардик. Никита Сергеевич Ҳ. Абдуллаевга Ўзбекистон ва Ўрта Осиёнинг табиий бойликларига доир саволлар берди. Уларнинг суҳбати узоқ давом этди. Кейин у: "Бу йигит менга Ўрта Осиёни кашф этди",— деганди. У минтақанинг ер усти, хусусан, ерости бойликлари хусусида батафсил ва далиллар асосида сўзлаб берганди.

1961 йили Ҳабиб Абдуллаев 49 ёшга тўлди. В. В. Кириллин билан суҳбатлашиб, унга Абдуллаев ҳақида сўзлаб бергач: "Балки унинг 50 йиллик тўйини Ўзбекистон билан биргаликда Москвада, бошқа шаҳарларда ҳам ўтказармиз?"— дедим. У менинг фикримни қувватлаб, М. Келдиш билан гаплашиб кўришга ваъда берди. Сўнг улар икковлон менинг ҳузуримга киришиб, Ҳ. Абдуллаевнинг 50 йиллик тўйини СССР Фанлар Академиясининг умумий мажлисида, Ленинградда нишонлаш ва буни матбуотда кенг ёритиш режаси борлигини айтишди. М. Келдиш Украина, Франция, Англиядаги ҳамкасблари билан — у ерларда ҳам мазкур санани нишонлашлари учун — гаплашиб кўришга ваъда берди.

Кунларнинг бирида биз Марказком Президиумининг бир неча аъзолари Кремлда, одатдагидек, тушлик қилиб ўтирардик. Дастурхон устида мен Ҳабиб Абдуллаевнинг бўлажак 50 йиллиги ҳақида гап очдим.

— У Академиянгиз Президентими?— сўради Никита Сергеевич.

— Ҳа.

— Жуда ақлли, билимдон киши.

— Балки унга Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони бериш керакдир?— дедим фурсатдан фойдаланиб.

Улар масалага ижобий қарашиб, менга СССР Фанлар Академияси Президиуми, Ўзбекистон раҳбарияти билан гаплашиб кўриш, масалани биргаликда Марказком Президиуми ва Олий Советга қўйишни топширишди.

В. В. Кириллинни хонамга таклиф қилиб, ана шу суҳбат ҳақида сўзлаб бердим. М. Келдиш билан телефон орқали сўзлашдим, у фикримни қўллаб-қувватлади. Тошкент билан боғландим. Шароф Рашидов ҳам бу фикрга ижобий ёндашди. Хужжатни уч имзо билан киритишга келишдик. Хат матни, Марказий Комитет Президиуми ва Олий Советнинг қарори лойиҳасини В. В. Кириллин тайёрлашни зиммасига олди. Унинг мазмуни қандай бўлиши хусусида гапни бир жойга қўйдик. Ҳаммаси кўнгилдагидек бораётган эди. Кутилмаганда Тошкентдан даҳшатли хабар келди: 20 июнь куни Ҳабиб Абдуллаев тўсатдан вафот этди. Унинг 50 ёшга тўлишига атиги 7 ой қолганди (унга нима бўлгани ҳақида кейинги бобларда сўзланади)...

РЕСПУБЛИКА ЗИЁЛИЛАРИНИНГ I СЪЕЗДИ

Съезд 1956 йил 10—13 октябрь кунлари Тошкентда бўлди. Китобхонлар бундай анжуманни чақиришнинг жиддий сабаблари ҳақида Н. С. Хрущевга батафсил берган ахборотимдан эслайдилар. Энг аввало, ўша даврда зиёлиларимизнинг аҳволи қандай эди?

Республика аҳолиси 8 миллионга яқин кишини ташкил этарди. Зиёлиларнинг сони эса тубандагича бўлган: Рассомлар уюшмаси 80 аъзо ва 25 аъзоликка номзоддан иборат, Композиторлар уюшмаси 26 аъзога эга эди. Ёзувчилар уюшмаси 100 дан зиёд таниқли адиблар, шоирлар, драматургларни ўз сафларида бирлаштирганди. Техник зиёлиларнинг ташкил топиши муҳим муваффақиятлардан ҳисобланарди. Ўша йили бизда олий ва ўрта махсус маълумотга эга бўлган 125 минг киши ишларди. Шундай қилиб, Ўзбекистон зиёлилари анчагина салмоқли армияни ташкил этарди: унинг таркибида 25 минг муҳандис ва техник, 10 минг агроном, зоотехник, ирригатор, 24 минг шифокор, 60 мингдан зиёд ўқитувчи ва бир неча минг ижодий зиёли бор эди.

Ижодий ташкилотлар, корхоналар, илмий муассасалар, олий ўқув юртлари, техникумлар, мактаблар, МТСлар, давлат хўжаликлари ва жамоа хўжаликларидан съездга 1200 делегат сайланди. Буларнинг сафларида Академиянинг 39 академиги ва мухбир аъзолари, 89 фан докторлари ва 165 фан номзодлари, 249 муҳандис ва техниклар, 274 олий ўқув юртлари ва маориф ходимлари, 17 ёзувчи, 52 санъат арбоби, 108 шифокор — Ўзбекистонда яшовчи 20 дан зиёд миллат вакиллари бор эди.

Съездга Қозоғистон, Грузия, Озарбайжон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон Компартиялари Марказий Комитетлари ва ҳукуматлари раҳбар ходимлари бошлиқ бўлган зиёлилар делегациялари келдилар. Шунингдек, анжуманда Хитой, Ҳиндистон, КХДР, Мисрдан ҳам делегациялар иштирок этди. Съездни тайёрлаш ва ўтказишда олдиндан Тошкентга етиб келган Д. А. Поликарпов, Н. А. Михайлов, А. Н. Румянцев (академик, "Коммунист" ойнамаси бош муҳаррири), КПСС Марказий Комитетининг масъул ходими К. С. Кузнецова, профессор М. П. Ким, ёзувчи Г. Гулиа ва бошқалар катта ёрдам беришди.

Съездда битта масала — "КПСС XX съезди ва Ўзбекистон зиёлиларининг вазифалари" муҳокама қилинди. 40 дан зиёд киши сўзга чиқди. Муфассал қарор, республика зиёлиларига, бутун халқига Мурожаат қабул қилинди.

Энди съездни, айниқса, маъруза матнини тайёрлаш жараёнида қандай қийинчиликларга дуч келганимиз хусусида сўзлаб бермоқчиман. Гап шундаки, XX съезд якунларини республикада ўша йилнинг март ойидаёқ муҳокама қилгандик. Муаммо шунда эдики, энди қандай янги, қўшимча гап айтиш мумкин? Шу маънода Зиёлилар съезди коммунистлар анжуманидан қайси жиҳатлари билан ажралиб турмоғи лозим эди? Ахир у ерда ҳам, бу ерда ҳам тамойил битта эди-да?!

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюросида Сталин шахсига сиғиниш, унинг оқибатларини тугатиш деганда нималарни тушуниш керак, айбисиз қатағон қилинганларни оқлаш ишлари қандай бораётганлиги масаласида жиддий баҳс келиб чиққанлиги бош масала бўлиб қолди. Бу масалаларнинг ёритилишини республика аҳолиси сабрсизлик билан кутаётган эди. Баҳс-мунозаралар, зиддиятлар фақат биздагина эмас, бошқа республикаларда ҳам юз бераётган эди. Бироқ булар Кремлда, партия

раҳбариятида юз бераётган воқеа-ҳодисаларнинг ўзига хос кўзгуси эди.

Гап шундаки, съезднинг 25 февралдаги ёпиқ мажлисида Н. С. Хрушчевнинг "Сталин шахсига сиғиниш ва унинг оқибатлари ҳақида" маърузаси тингланганди. 27 февраль кун, юқорида таъкидлаганимиздек, Марказком ташкилий пленуми бўлиб ўтганди. КПСС Марказий Комитети Президиумининг янги таркиби биринчи мажлисидаёқ шу масала теварагида қизгин муҳокама бошланиб кетганди. Қуйи партия ташкилотларига ахборот юбориш, матбуотда ёритиш учун Марказий Комитетнинг муфассал қарорини тайёрлаш борасида қийинчилик билан бир фикрга келинганди. Юқорида таъкидлаганимиздек, масала яна шу жиҳатдан чигал эдики, чет элда, айтиш мумкинки, ҳамма мамлакатларда Н. С. Хрушчевнинг маърузаси мазмунини билишар, совет кишилари, ҳатто коммунистлар эса бу борада тўла тасаввурга эга эмасдилар. Қуйи партия ташкилотларига юбориладиган ахборот матнини тузишда иштирок этмадим, у жуда қисқа бўлиб, умумий тарзда баён қилинганди.

28 февралда Марказий Комитет Президиумида М. А. Суловга — бу ишга П. Н. Поспелов ва мени жалб қилиш шarti билан — бир ойлик муддат ичида Марказий Комитет қарори лойиҳасини тайёрлаш топширилди. Лойиҳани тақдим этдик, аммо Марказий Комитет Президиумидаги адоқсиз учрашувлар, суҳбатлар, муҳокамалар билан яна уч ой ўтди. Ниҳоят, 1956 йил 30 июнда "Шахсга сиғиниш ва унинг оқибатларини тугатиш ҳақида" қарор қабул қилинди.

Агар Н. С. Хрушчев маърузаси матни, унинг чет элларда эълон қилинган баёни, совет коммунистларига юборилган ахборот бир-бири билан таққосланса, жиддий фарқ борлиги — бу нарса сарлавҳадан ҳам кўриниб турарди — маълум бўлади. Қарорда Сталиннинг шахсига сиғиниш ҳақида эмас, умуман, шу ҳодиса, унинг келиб чиқиши, мумкин бўлган оқибатлари хусусида гап борарди.

Қатағон қурбонлари ҳақида матбуотда кенг тарзда гапирилмас, баъзан қисқа ахборотлар бериларди. Зиёлилар съездида биз бу ҳақда мамлакатда биринчи бўлиб, очиқ айтишга қарор қилдик. Худди ана шу масалада Марказком Бюроси аъзолари ўртасида ихтилоф келиб чиқди.

Мен маърузанинг тўла матнини тақдим қилдим. Уни Бюро мажлисида муҳокама этиш чоғида Марказком иккинчи котиби Р. Е. Мельников оқланган шахсларнинг

исму шарифларини ва оқлаш жараёнининг бориши ҳақидаги жумлаларни умуман ўчириб ташлаш, 30 июнь қарори доирасида умумий гаплар билан чегараланиш лозимлигини таклиф қилди. Уни яна бир неча киши қўллаб-қувватлади. Бундай фикрларни бир четга суриб қўйиб, матнни сақлаб қолишга муваффақ бўлдим. Бироқ шунда дарҳол А. Икромов ва Ф. Хўжаев ҳақида умуман гапирмасликни таклиф қилишди, гўё бу кучли ғала-ғовур, ҳар хил миш-мишларни келтириб чиқарармиш ва ҳатто республикада сиёсий вазиятни кескинлаштириб юборармиш. Бундай фикрга қўшилмадим. Ш. Рашидов у ҳолда Икромов ҳақида умумий тарзда гапиришни, Ф. Хўжаев хусусида эса лом-мим демасликни таклиф қилди. Яна баҳс қизиб кетди: кимдир уни қувватлар, кимдир маъруза лойиҳасининг ўзи маъқуллиги ҳақидаги фикрни айтарди.

Машмаша қатағон қилинганларни оқлаш хусусида маърузада шундай дейиш билан тугади: "Ўзбекистон Компартиясининг тақдимига кўра, қуйидагилар асоссиз айбланганлар сифатида оқландилар: Болтабоев — Компартия Марказий Комитетининг собиқ Котиби, Исломов — собиқ молия халқ комиссари, Исломов — собиқ деҳқончилик халқ комиссари, Ортиқов — Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитетининг собиқ биринчи котиби, Исроилов — Хоразм округ партия Комитетининг собиқ котиби, Болтаев — Қорақалпоғистон область партия комитетининг собиқ котиби, Усмонов — Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети собиқ бўлим мудирини, Бергин — Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети собиқ бўлим мудирини, Ҳасанов — "Правда Востока" рўзномасининг собиқ масъул муҳаррири, Манжара — Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитети Раисининг собиқ ўринбосари, Шодиева — район партия комитетининг собиқ биринчи котиби.

Ҳозир Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети собиқ Биринчи котиби — А. Икромовнинг иши қайта кўрилмоқда".

Маърузанинг адабиёт ва санъат қисмида 30-йилларда гуноҳсиз қамоқ жазосига ҳукм қилинган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби ёзувчи ва шоирларнинг оқланиши ҳақида гап борарди. Бундан ташқари, туҳмат қурбони бўлган 21 нафар йирик олим ва адибларимизнинг қандай қилиб оқлангани ва сургундан қайтиб келгани ҳақида ҳикоя қилиб бердим. Шукрулло, Шухрат, Ҳамид Сулаймон ва бошқалар съездда иштирок этишаётган, Мақсуд Шайхзода эса оташин нутқ сўзлаганди. Урушдан кейинги

йилларда мамлакатда ва Ўзбекистонда, айниқса, адабиёт, санъат ва маданий қурилишдаги мафкура жабҳасида ҳаддан ошишлар ҳақида сўзладим. Миллатчи, аксилсоветчи сифатида шубҳа остига олинган йирик олимлар, шоирлар ва ёзувчилардан иборат 60 кишилик рўйхат тузилгани, бу рўйхатни қандай қилиб бекор қилганимиз ва одамларни бўҳтон-туҳматдан қутқаришга муваффақ бўлганимиз ҳақида ҳам гапирдим.

Бу ишларнинг ҳаммасини ким ташкил қилган, у ёхуд бу зиёли, раҳбар, алоҳида шахсларгагина эмас, балки бутун бошли гуруҳларга қандай қилиб ёрлиқлар осилгани ҳақида гапирганимда, залда ҳаяжонланиш сезилди. Сўнг биз адолатсиз тарзда айбланган, сургун қилинган ҳамюртларимизни бутун мамлакат бўйлаб қандай қилиб астойдил қидирганимиз, уларнинг қайси бирларини топиб, Ўзбекистонга олиб келганимиз, улар ҳозир қаерда эканлиги ҳақида ахборот бердим. Шу билан бирга, Марказий Комитетнинг мафкура бўйича собиқ котиби, тўла оқланган, ҳозир эса маданият министрининг биринчи ўринбосари бўлиб ишлаётган Сулаймон Азимов, Тошкент вилоят партия комитетининг собиқ биринчи котиби, республикага қайтариб келинган, Компартия тарихи олий илмгоҳи директори этиб тайинланган Муҳаммаджон Йўлдошев ва бошқаларнинг номларини тилга олдим. Уларнинг ҳаммаси залда ўтиришарди.

Шундан сўнг қатағон қилинганларнинг тирик қолган оила аъзоларини қандай издаганимиз, уларга қўйилган сиёсий айбларни олиб ташлашда, барча ҳуқуқларини қайтариб беришда, уларни тураржой билан таъминлашда, ишга, ўқишга жойлаштиришда ва ҳоказоларда қандай ёрдам, диққат-эътибор кўрсатилаётгани ҳақида съездга ахборот бердим.

Маъруза матнини Марказком Бюросида муҳокама қилиш чоғида кўриб ўтганимиздек, эълон этиш учун юқорида зикр этилган ўртоқларнинг номинигина сақлаб қолишга муваффақ бўлдик, ҳолбуки улар юзлаб, минглаб эдилар. Акмал Икромов ҳақида унинг иши қайта кўрилмоқда дейилган бўлса-да, амалда бу масала ҳал этилганди. Файзулла Хўжаев ҳақида ҳеч нима дейилмади, ҳолбуки у "Бухарин — Риков иши" бўйича ўтган, бизнинг Р. А. Руденко билан учрашувларимиз натижасида у А. Икромов билан бирга оқланганди.

Иш бундоқ бўлган эди. Ф. Хўжаевнинг оқланишига аввал-бошданоқ қаршилиқ қилган Марказий Комитет Бюроси аъзолари унинг отаси бадавлат савдогар, Бухоро

амирининг яқин кишиларидан бўлганлигини, Файзулланнинг ўзи ёшлигида "Ёш бухороликлар" ва "Жадидлар" ташкилотларига қўшилганини, кейин уларнинг раҳбари бўлиб турганини, 1924 йилда Ўрта Осиёда давлат-чегараланиш ўтказилган чоғда қатъий йўл тутмаганлигини, Н. И. Бухарин, айниқса, А. И. Риков билан дўстлашганлигини, улар билан муттасил мулоқотлашганлигини далил қилиб келтиришарди.

Асоссиз тарзда қатағон қилинган одамларни оқлаш жараёни съезддан кейин ҳам давом этди. Ўзбекистон бўйича ҳаммаси бўлиб ҳаётлар ва ҳалок бўлганлардан 40 минга яқин киши оқланди. Адолатнинг тикланиши, ҳақиқатнинг тантана қилиши, ҳалок бўлганларнинг пок номи эълон қилиниши биз учун муҳим эди, маърузада ҳам худди шунга урғу берилди. Бу — қатағон қилинганларнинг қариндош-уруғлари учун қанчалар муҳим бўлганлигини тасаввур қилиш қийин эмас.

Шу ўринда яна бир муаммо қалқиб чиқди. Оқлашга-оқладик, аммо тергов, юзлаштириш ва судлаш чоғида уларнинг ҳар бири учун ўнлаб жилдлардан иборат "иш" тузилганди. Уларни нима қилиш керак? Кўп мисоллардан бирини келтираман. Сурхондарё округ партия комитетида Малик Қаҳҳоров биринчи котиб бўлиб ишлаганди. У 1937 йил 27 октябрда қамоққа олиниб, 35 ёшида отиб ўлдирилганди. 1956 йил октябрида уни оқлашга муваффақ бўлдик. Хўш, унинг кўп жилдли "иш"ларини нима қилдик? Хотини, фарзандлари, қариндош-уруғлари қўлларига ҳужжат берилишини сўраб бир неча маротаба илтимос қилганларидан сўнг прокуратурада уларга қуйидаги маълумотномани беришибди:

*"Ўзбекистон Совет
Социалистик Республикаси*

*1956 йил
23 октябрь*

Прокурор
ёрдамчиси

Тошкент,
Ленин кўчаси, 21

МАЪЛУМОТНОМА

Ушбу маълумотнома 1903 йилда туғилган фуқаро Қаҳҳоров Маликка шу ҳақда берилдики, фуқаро Қаҳҳоров Малик 1937 йил 27 октябрда Ўзбекистон ССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги томонидан қамоққа олинган.

1956 йил 22 октябрда унинг иши тўхтатилиб, жиноят таркиби йўқлиги сабабли, Ўзбекистон ССР Прокуратурасининг фармонида асосан оқланди.

Адлия катта
маслаҳатчиси

П. КОПЕЙКО"

Марказий Комитетда уларга шундай ҳужжат беришди:
"Ўзбекистон Коммунистик партияси

Марказий Комитети
№ 1—417/32/3272
1956 йил 17 декабрь.

МАЪЛУМОТНОМА

Сурхондарё округ партия комитети собиқ биринчи котиби Қаҳдоров Малик тўла оқланди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюросининг 1956 йил 14 декабрь қарорига асосан тўла оқланди, вафотидан кейин партияга тикланди.

Ўзбекистон Компартияси
Марказий Комитети қошидаги
комиссия раиси

ЖЎРАЕВ"

Кўриниб турибдики, ўша кезлари биз қамоққа олиш, тергов қилиш, судлаш, ҳукм, унинг ижроси билан боғлиқ ҳамма ҳужжатларни излаш, ўрганиш ва аниқлаш бўйича жуда қийин ишни бошлаб юборгандик.

Шу билан бирга, бу ишда ҳаддан ошишга ҳам йўл қўйиб бўлмасди — гўё ҳеч қачон хато ва камчиликларга йўл қўймаган, республикада ҳамма ишлар силлиқ кетаётгандек, муваффақиятдан муваффақият сари бораётгандек, ҳамма нарсани улгуржисига қабул қилиш ҳам мумкин эмасди. Биз зиёлиларни, халқни шунга йўналтирмоқчи бўлдик: ҳар биримиз ишда, эҳтимолки, шахсий ҳаётда ҳам бирон-бир оғишга йўл қўйишимиз мумкин, шунинг учун бундай ҳодисаларга танқид ва ўзини ўзи танқид нуқтаи назаридан қараш керак. Қатағон қилинганларни оқлаш борасидаги ишда асосий масала инсоннинг пок номини, партия ва халқнинг обрўсини тиклаш, азият чеккан кишилар халқ душманлари эмас, унинг содиқ ўғиллари ва қизлари бўлганлигини исботлашдан иборат бўлди. Бу — мафкуравий, сиёсий ишда жуда катта аҳамият касб этди.

Иккинчи томондан, ҳаддан ошишларга бошқа йўл қўймаслик, қонунчилик, интизом ва тартибга қаттиқ амал қилиш, ҳар қандай камчиликларни очиқ кўриб чиқиш ва тuzатиш, ўлка аҳолисини жипслаштириш учун одамларнинг ўзлари ва жамоалар тўғри хулосалар чиқариб олмоқлари керак эди. Биз бунда ўша даврдаги зиёлиларнинг муҳим вазифаси ва рағбатини кўрардик.

Партия XX съезди ва Хрушчев даврининг "илиқлиги" кўпгина жиддий, гоҳо зиддиятли муаммоларни юзага келтирди. Уларнинг айримлари эски бўлиб, айримлари эса янгидан пайдо бўлаётганди; илгари биз бу муаммоларни сезмасдик, гўё уларни йўқ деб ҳисоблардик. Жамиятда ихтилоф, миллий адоват келтириб чиқармаслик биз учун муҳим вазифа эди. Устига-устак, илгари мамлакат чекка ўлкаларининг миллий келиб чиқиши, диний, ўзига хос хусусиятларига зарур даражада эътибор берилмасди, буларнинг ҳаммаси улуг давлатчилик сиёсати ва Сталиннинг ҳокимияти билан тенглаштириб юборилганди.

Шарқда минг йиллардан бери ҳукм суриб келган катталар қаршисида одоб, ҳурмат сақлаш каби анъана бор; чунки "мусулмон" сўзининг луғавий маъноси "бўйсунмиш"дир. Энди буларнинг ҳаммасини ва шахсга сиғинишга қарши курашни қандай қилиб бир-бири билан мужассамлаштириш мумкин? Иккинчи томондан, шахсга сиғинишнинг салбий оқибатларини тугатиш интизом, қонунчилик, тартибни сусайтиришга олиб келмаслиги, катталарга, марҳумлар хотирасига ҳурматни сақлаш зарур эди. Шундай қилиб, шахсга сиғиниш ва шахснинг аҳамияти ўртасидаги қатъий фарқларни аниқлаш ҳамда тушуниш биз учун жуда муҳим эди.

Иккинчидан, 1950 йилда Усмон Юсуповни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи котиби лавозимидан озод қилганларида, унинг шаънига билдирилган айбловлардан бири "пахтачиликка ажратилган куч ва воситаларни маҳаллий вазифалар фойдасига ҳал қилган"лигида эди. ВКП(б) Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг бу қароридан умумдават ва маҳаллий манфаатлар бир-бирига қарама-қарши қўйилган эди; ваҳоланки республикаларнинг ҳуқуқларини кенгайтириш борасида дастлабки қадамлар қўйилаётган, Иттифоққа бўйсунувчи бир қатор корхоналар, ташкилотлар уларнинг ихтиёрига ўтказилаётган янги бир шароитда бундай қилиш хатарли эди. Республика ва умумдават манфаатларини тўғри мужассамлаштириш, буларни аҳолига тўғри тушун-

тиришнинг йўллари ва воситаларини топишни вазифамиз деб ҳисобладик.

Учинчидан. Миллийлик ва миллатчилик. Бу икки тушунча ўртасидаги чегара жуда нозик, исталган пайтда миллатчилик хусусиятига эга бўлган ҳар қандай қадамни миллийликка йўйиш ва аксинча, ҳар қандай ватанпарварлик саъй-ҳаракатларни миллатчилик деб эълон қилиш мумкин. Бу муаммоларни ҳам ҳал қилмоқ керак эди.

Тўртинчидан. Миллийлик ва байналмилаллик. Ўша маҳаллари "Пролетар байналмилаллиги — ғалабаларимизнинг байроғи" шиори шиорлар ва транспарантлардагина эмас, умуман, кенг қўлланиларди. Байналмилаллик биринчи даражали, миллийлик эса иккинчи даражали аҳамият касб этарди. Бу тушунчаларнинг ўзаро муносабати, ўзаро алоқаси ва ўзаро тақозосини аниқ ифодалаш зарурати туғилди.

Бешинчидан. Ўрта Осиё ва Россиянинг ўзаро алоқаси. Октябрдан кейин ягона яхлит давлат — СССР тузилди. Илгари-чи? Биров ўз ўлкасини мустамлака деса, бошқаси уни босиб олинган, учинчиси забт этилган, тўртинчиси қўшилган, бешинчиси Россия таркибига ихтиёрий кирган, дерди. Энди ҳаммаси юзага қалқиб чиқди, одамлар ҳақиқат излай бошладилар. В. И. Лениннинг Россия салтанати халқлар қамоқхонаси, чоризм миллий сиёсати — миллий зулмнинг энг ёмон шакли эканлиги ҳақидаги фикри иқтибос тарзида келтирилди, тилга олинди.

Шуни айтиш керакки, Зиёлилар съездига келган барча иттифоқдош республикалар ва хорижлик меҳмонлар вакиллари сўзга чиқишди. Бу фикр у ёхуд бу тарзда уларнинг нутқларида акс этди. Ҳатто Ҳиндистоннинг Британия қўшинлари, Ўрта Осиёнинг Россия аскарлари томонидан босиб олинishi бир вақтга—XIX аср ўрталарига тўғри келиб, бир хил мақсадни — мустамлака ҳукмронлиги ўрнатилишини назарда тутганлигини айтишди. Уларнинг орасида қандай фарқ бор, уларни қандай баҳолаш керак? Россия ва Буюк Британия мустамлакачилик сиёсатида жиддий фарқ борми, бор бўлса бу фарқ нимада?

Бу масала ҳал этилиш чоғида мен Украинанинг Россияга қўшилганлиги 300 йиллигига бағишланган тантаналарда қатнашганлигимни, Ғарбий Украинанинг Украина ССР, Ғарбий Белоруссиянинг Белоруссия ССР билан қўшилиши жараёнида бевосита иштирок этганлигимни эсладим... Мана, энди эса ўз юртим — Ўзбекистонда ва Ўрта Осиёда Россия билан бу халқларнинг ўзаро муносабатини ўтмишдагина эмас, Совет ҳокимияти даврида ҳам

қанақа бўлганлигини қандай қилиб холис, илмий ва ҳаққоний баҳолаш керак? Бунда улуғ давлат миллатчилиги ва миллий сиёсат ўртасидаги аниқ чегарани белгилаш муҳим аҳамият касб этарди.

Олтинчидан. Меҳнаткашларга диққат-эътиборнинг кучайтирилиши, қатагон қилинганларни оқлаш, албатта, миллий ўзини ўзи англаш ҳар бир халқнинг онг-идрок ва ифтихор ҳиссини оширишга ёрдам берарди. Шу сабабли, уларнинг тўғри тараққий этишини таъминлаш муҳим вазифа бўлиб қолаётганди. Миллий ўзини ўзи англаш, ифтихор туйғуларисиз умуман миллат бўлиши мумкин эмас, аммо тўғри йўналиш, ўсиш ва ривожланиш чоратадбирларини қандай қилиб аниқлаш мумкин?..

Ҳар бир халқнинг тарихи, унинг яқин ўтмиши ва ҳозирги аҳволини баҳолашда янгича ёндашадиган бўлиб қолдик. Минг йиллик тарихга, ўзига хос маданиятга эга умуминсоний қадриятнинг нуфузли қадимий бешикларидан бири бўлган, дунёга юзлаб мутафаккирлар, олимлар, шоирлар, ёзувчилар, давлат арбоблари, саркардалар ва бошқа буюк шахсларни берган Ўрта Осиё халқларининг (бошқа халқлар каби) тарихини ёппасига ёмонлаш ва уни менсимасликни қатъий даф қилиш зарур бўлиб, энди буларнинг ҳаммасини қайтадан ўрганиш, уларнинг тарихдаги муносиб ўрнини қайтадан тиклаш керак эди, илло миллий ифтихорни тўғри тараққий эттириш, энг аввало, ана шунга асосланади.

Съездда ҳар бир миллатнинг тараққиётини дўстлик ва биродарлик, барча элатлар ҳамда халқлар ўртасидаги тенг ҳуқуқли ўзаро муносабат билан бевосита боғлаган ҳолда эътиборни мазкур масалага қаратдик.

Биз бу ерда бир неча муаммоларнигина санаб ўтдик, ҳолбуки бундай масалалар кам эмасди. Шунинг учун ҳам ҳаёлан ортга қараб, бундай анжуманни ўтказиб тўғри қилганимизга амин бўламан. Умуман, мақсадга эришдик, ижодий тафаккур тараққиётига, юқорида тилга олинган КПСС XX съезидан кейин кўндаланг бўлиб турган муаммо ва вазифаларни амалда оқилона мужассамлаштиришга тўғри йўналиш бердик.

Ушбу съезддаги менинг маърузам Москвадаги давлат сиёсий адабиёт нашриёти томонидан кўп нусхада босиб чиқарилди, съезднинг тўла стенограммаси Тошкентда ўзбек ва рус тилларида нашр қилинди. Бу материалларни М. Мусаев, З. Раҳимбобоева, М. Йўлдошевлар нашрга тайёрлашди.

Съезд ишини томомладик. Орадан бир неча кун ўтиб, Марказий Комитетдан мен, Р. Е. Мельников, М. А. Абдураззоқов, Министрлар Советининг Раиси С. Камолов, унинг ўринбосарлари, бир неча министрлар, Давлат Режа комитети, Давлат Таъминот комитети раҳбарлари билан автобусга ўтириб, Эски шаҳарнинг Дамариқ соҳилларида жойлашган Чимбой ерларига бордик.

Гап шундаки, республикада ишлаб чиқариш ҳажми катта кўламларда ўсиб, ташқи алоқалар кенгайиб бораётган эди. Шунинг учун ҳам ҳаётнинг ўзи жиддий, мазмундор, истиқболли Халқ Хўжалиги Ютуқлари Кўرғазмаси қурилишини тақозо этаётганди.

Жойни кўздан кечириб, лойиҳалаштириш учун топшириқ бердик. Мутахассислар бу ишни муваффақиятли ҳал этишди. Биз асфальтланган йўл, трамвай ва троллейбус йўллари қандай ўтишини, кўрғазма павильонлари, маданий-маиший иншоотлар — меҳмонхоналар, ошхоналар, чойхоналар, маъмурий ва ишлаб чиқариш бинолари қурилиши, ҳудудни ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш, газлаштириш, сув тармоғи, канализация, электр таъминоти ва ҳоказолар билан танишиш учун ўша жойга жўнаб кетдик. Муаллифлар қайси иншоот қачон ва қаерда барпо этилиши ҳақида ахборот беришди. Бу ҳаммамизда яхши таассурот қолдирди. Қурилишни жадаллаштиришга "оқ фотиҳа" берилди. Иш қизиб кетди.

Кўрғазма қурилиши хўжалик аҳамиятидан ташқари, сиёсий моҳиятга ҳам эга эди. Баланд тоғлар, чексиз даштлар оралиғида, Буюк ипак йўли марказида жойлашган ажойиб Тошкент ўзининг икки минг йиллик тарихида ягона, яхлит шаҳар сифатида улкан стратегик, савдо ва сиёсий аҳамиятга эга бўлиб келган.

Бироқ XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб, у икки қисмга — "Эски" ва "Янги" шаҳарга бўлинган эди. Қурилиш ва ободонлаштириш ишлари асосан Янги шаҳар қисмида олиб борилар, бу эса табиий равишда кам тараққий этган Эски шаҳар аҳолисининг норозилигини келтириб чиқарарди. Эски шаҳарда ХХЮК мажмуини барпо этиш ҳақида қарор қабул қиларканмиз, унинг аҳолисига маданий, коммунал, йўл ҳаракати хизматини жиддий яхшилаш, Эски шаҳарнинг умумий савиясини кўтариш, вужудга келган ному таносибликка чек қўйишга умид боғлагандик.

Республика, пойтахт раҳбарлари ва аҳолининг диққат-эътибори қизиб кетган ишларга қаратилганди, ҳамма ўз ҳиссасини қўшишга, иншоотларнинг барпо этилишини

тезлаштиришга интиларди. Афсуски, 60-йилларнинг ўрталарига келиб, қайсидир сабабларга кўра, ишлар ўлджўлда тўхтаб қолди, белгиланган режадан воз кечилди. Янги шаҳардаги Ғалаба боғининг бир қисми ХХЮК қурилиши учун бўшатиб берилди. Натижада кўзланган сиёсий ва ҳўжалик нияти амалга ошмай қолди. Ғалаба боғининг майдони қисқарди.

1956 йил 5 ноябрь куни Улуғ Октябрь инқилобининг 39 йиллиги арафасида кўп кишилиқ митингда Совет Шарқида биринчи телемарказ (тантана билан) ишга туширилди. Биз ана шу телемарказни қуриш ҳақида 1955 йили қарор қабул қилгандик, ўшандаёқ лойиҳа топшириғи ва ҳисоб-китобларни СССР Давлат Режа комитети, Маданият министрлиғи ва Алоқа министрлиғи билан мувофиқлаштириш учун Москвага жўнатгандик. Улар бир қатор фикрлар билдириб, бу ишга, умуман, ижобий ёндашишди. Шуларни ҳисобга олган ҳолда лойиҳа ва сметани тасдиқлаб, 65 миллион сўм ажратдик.

Шаҳар ташкилотлари ишга жиддий киришдилар. Иш тўрт йўналишда олиб борилди: телеминора, студиялар ва бошқа иншоотларни қуриш, мутахассисларни танлаш, таъмирлаш ва хизмат кўрсатиш асосларини барпо этиш, аҳолини телевизорлар билан таъминлаш, улардан фойдаланиш йўлларини ўргатиш.

СССР алоқа министри Н. Д. Псурцев ва унинг ходимлари кўрсатган ҳар тарафлама ёрдам натижасида тошкентликлар икки йил ичида ўша даврдаги замонавий алоқа воситалари ва техника билан жиҳозланган телеминора ҳамда студияни қуриб битказдилар. Телемарказнинг фаолият кўрсатиш доираси дастлаб 70 километрга тенг эди. Унинг кўрсатувларини Чирчиқ, Ангрен, Олмалиқ, Жанубий Қозоғистон ва пойтахтга яқин қишлоқ районлари қабул қиладиган бўлди.

Навоий шоҳқўчасининг 10-уйида — каттакон бинода очилган телевизион устахона телевизорларни ўрнатиш, улардан фойдаланиш борасида кўмак берди, олти ой давомида аҳоли телевизорларини бепул таъмирлади. Савдо тармоғига телевизорларнинг катта туркуми келтириб, халққа сотилди.

М. Мираъзамов Тошкент телестудияси директори, В. А. Бинчин катта муҳандис, Ҳ. Шорасулов катта механик, Л. Вакилов катта техник, В. В. Греков пульт бошқарувининг катта муҳандиси этиб тайинландилар.

Телемарказ ишга тушиши арафасида республика рўзномаларида (ўзбек ва рус тилларида) Ўзбекистон радио-

станцияси бошлиғи Б. Комаров катта мақола эълон қилиб, унда телевизорларнинг турли хилларидан қандай фойдаланиш ҳақида маслаҳатлар берди. Телемарказ ишга туширилишига уч кун қолганда М. Мираъзамов матбуотда ва радио орқали қилган чиқишида яқин кунларга мўллажанган телекўрсатувлар дастурини муфассал баён қилиб берди.

1956 йил январидаёқ Марзия Абдуллаева телестанция бошлиғи қилиб тайинланганди. Айтмоқчи, Марзияхон 1939 йилда политехника олий илмгоҳини тамомлаб, муҳандис-электрик дипломини олган биринчи ўзбек қизидир.

Ўрта Осиёда биринчи бўлиб барпо этилган телемарказнинг қисқача тарихи ана шундан иборат.

Ноябрь ўрталарида мени Марказий Комитет Президиуми мажлисига таклиф қилишди. Москвага етиб келгач, Никита Сергеевичнинг қабулига кирмоқчи бўлдим. Эртасига у мени қабул қилди. Хрущев шошиб турганлиги учун суҳбат мухтасар бўлди. Республикадаги аҳвол ҳақида маълумот бергач, қишлоқ хўжалигининг ҳамма соҳалари бўйича режалар, шунингдек, саноат ва қурилишда 11 ойлик режа фақат бажарилибгина қолмасдан, балки ошириб ҳам бажарилажагини маълум қилдим, бўлажак мукофотлаш учун миннатдорчилик билдирдим. Яна икки масала: муҳожирлар ва бошқа республикаларнинг мукофотланиши хусусида маслаҳатлашмоқчи эканлигимни айтдим. Урушнинг сўнгги йилларида Ўзбекистонга кўчирилган қрим татарлар, қорачойлар, ингушлар, чеченлар, болқорлар ва бошқалар ҳақида гапириб, ўтган гал келишганимиздек, бу масалани расман кун тартибига қўйиш учун Марказий Комитет ва Ҳукумат томонидан Хат тайёрлаганимизни маълум қилдим.

Шундан сўнг Ўзбекистон иккинчи марта Ленин ордени билан мукофотланаётганини, қўшни республикалар ҳам пахтачилик, суғорма деҳқончилиكنинг бошқа соҳалари билан шуғулланаётганини, гарчи кўрсаткичлари Ўзбекистонникидан паст бўлмаса-да, улар мукофотланмаганини, ўша халқлар ҳам қадимий, ўзига хос маданиятга эга эканликларини сўзладим.

— Президиумда шуни ҳам айтинг,— деди Н. С. Хрущев.

Мажлиснинг кун тартибидаги масалалар муҳокама қилингач, у шундай деди:

— Ўртоқ Муҳитдиновда баъзи бир саволлар бор. Келинлар, тинглайлик. Дастлаб ишларнинг қандай кетаётганини сўзлаб беринг.

Унга сўзлаганларимни такрорладим.

— Зиёлилар съездини яхши ўтказдингиз. Рўзнамаларда ўқидим — деди М. З. Сабуров.

— Ҳа, улар съездда муҳим масалаларни кўтаришди, — сўзида давом этди Н. С. Хрушчев. — Менга Поликарпов сўзлаб берди. Ўртоқ Сулов, Сиз ҳамма ҳужжатларни умумлаштиринг, бошқа республикаларга ҳам айтиш керак, токи улар ҳам зиёлиларнинг эътиборини партия XX съезди қарорларини амалга оширишга жалб қилсинлар.

Сўнг муҳожирлар ҳақидаги масалани кўтаргандим.

— Қрим татарлари ҳақида умуман гапирмаслик керак, — деди Кириченко. — Улар яқинда Украина ССР таркибига кирди.

— Улардан ҳамма идораларга кўплаб шикоятлар тушмоқда, — деди Н. М. Шверник.

— Бир неча мактубларни ўқидим, улар қабулимга киришни истайдилар, — унинг фикрини маъқуллади К. Е. Ворошилов.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг таклифига рози бўлишга қарор қилиниб, А. Б. Аристовга манфаатдор министрликлар, идоралар билан биргаликда мазкур масалани ҳар тарафлама ўрганиб, икки ҳафта ичида ахборот тақдим қилиш вазифаси топширилди.

Пировардида Ўзбекистонни мукофотлашаётганлари учун яна бир марта миннатдорчилик билдириб, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳалардаги муваффақиятлари учун Қозоғистон ССР, Қирғизистон ССР, Тожикистон ССР, Туркманистон ССРни ҳам мукофотлаш имкониятларини ўрганиб чиқишни илтимос қилдим, Ўзбекистон иккинчи марта мукофотланаётганини эслатдим. Менга бир неча саволлар беришди.

— Тўғри, ҳамма республикаларга кўпроқ эътибор бериш, уларни маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш керак. Ахир уларнинг ҳаммаси ҳам Сталин даврида азоб чекишди, — хулоса чиқарди Никита Сергеевич.

Ташкилий-кадрлар бўлимига Олий Совет Президиуми Секретариати билан биргаликда бу республикаларнинг ҳар бири учун асосланган Хат ва Фармон лойиҳасини тайёрлаш топширилди.

Сўнгра мен Марказком бўлимларида ва Олий Совет Президиуми Секретариатида бўлдим. У ерда Қаҳрамонларнинг, орден ва медалларнинг турлари бўйича тахминий сонини муфассал муҳокама қилдик. Мукофотлашга номзодларни якка тартибда танлаш, уларнинг ҳар бирига ҳужжатларни тўлдиришда ёрдам бериш учун Марказком ва Олий Совет мутахассислари Тошкентга боради деб келишилди. Ҳақиқатан ҳам орадан бир неча кун ўтиб, улар етиб келишди, бир ойга яқин иш қизғин давом этди. Марказий Комитет Бюроси ва Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумида муҳокама қилинганидан кейин улар жузъий аниқликлар киритилган ҳужжатларни Фармонлар расмийлаштириш учун олиб кетишди.

1956 ЙИЛ ЯКУНЛАРИ ВА ШУ МУНОСАБАТ БИЛАН ТАНТАНАЛАР

Режаларни бажарганлигимиз ва мажбуриятлар ҳисобига иш кетаётганлиги сабабли Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетида республикани ва Москва билан келишувга мувофиқ Андижон вилоятини мукофотлаш, шунингдек, КПСС Марказий Комитети ва СССР Ҳукуматининг табригини тайёрлашга киришилганди. Раҳбарият уларни қабул қилсин ва мажбурият бажарилганидан кейин бизга юборсин деб илтимос қилдим. Ҳамма рози бўлди. 1 декабрга келиб, мажбуриятнинг бажарилишига озгина фурсат қолганди. Москвага қўнғироқ қилиб, тахминан, 6 декабрь куни Олий Совет сессиясини чақирмоқчи эканмизни, агар унга ҳужжатларни олсак, кўнгилдагидек иш бўлишини айтдим. Чунки сессияда Фармон ва Табрикни эълон қилмоқчи эдик-да. Улар рози бўлишиб, раҳбарларга бу фикрни етказиш ҳақида ваъда беришди.

2 декабрь куни менга зудлик билан Москвадан етказилган қизил пакетни топширишди. Унда икки ҳужжат лойиҳаси бор экан: Фармон ва Табрик. Бу ҳужжатлар Президиумнинг барча аъзолари ва аъзолигига номзодларга, КПСС Марказий Комитетининг Котибларига Президиумда муҳокама қилиш учун юборилган эди. Дарҳол Малинга қўнғироқ қилиб, ҳужжатлар кўнгилдагидай эканлигини, матнга ҳеч қандай эътироз йўқлигини айтдим. У мазкур ҳужжатлар эртага Президиумда муҳокама қилинажagini билдирди. "Никита Сергеевичга илтимосимни етказинг,—

дедим унга.— Олтинчи декабрда сессиянинг очилишини эълон қилганимиз сабабли, Фармон ва Табрик ўша куни матбуотда босиб чиқарилиб, радио орқали ўқиб эшиттирилса, яхши бўларди”.

1956 йил 6 декабрь куни эрталаб соат 10 да Ўзбекистон ССР Олий Советининг учинчи сессияси очилди. Залда фақат ноибларгина эмас, балки Марказий Комитет, Ҳукумат аъзолари, вилоятлар, шаҳарлар, районлар раҳбарлари, республика фаоллари ўтиришарди. Навоий номидаги театр зали одамлар билан лиқ тўлган эди. Сессияни Ш. Рашидов очиб, маъруза қилиш учун менга сўз берди. Маърузани қуйидаги ҳужжатни ўқишдан бошладим.

“СССР ОЛИЙ СОВЕТИ ПРЕЗИДИУМИНИНГ ФАРМОНИ

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасини
Ленин ордени билан мукофотлаш тўғрисида

Совет пахтачилигини ривожлантириш, чигитнинг янги, юқори ҳосилли, энг яхши навларини етиштириш борасида жамоа хўжаликлари аъзолари, МТС ходимлари, давлат хўжаликлари ишчилари, қишлоқ хўжалиги мутахассислари ҳамда олимлар, партия, совет, қишлоқ хўжалик ходимларининг улкан, самарали меҳнати, уларнинг ирригация иншоотлари қурилиши, жамоа хўжаликлари, давлат хўжаликларида илм-фан ва илғор тажриба ютуқларини жорий қилганлари натижасида пахтадан юқори ҳамда барқарор ҳосил етиштириш учун шарт-шароитлар вужудга келтирилганлиги, шунингдек, 1956 йилда пахта тайёрлаш давлат режаси муваффақиятли бажарилгани учун Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Ленин ордени билан мукофотлансин.

СССР Олий Совети
Президиумининг Раиси

К. ВОРОШИЛОВ

СССР Олий Совети
Президиумининг Секретари

А. ГОРКИН

Москва, Кремль
1956 йил 5 декабрь”

Гулдурос олқишлардан зал ларзага келди. Ҳамма ўрнидан турди, халқ ўз туйғуларини ифода этсин деб, тин олишга мажбур бўлдим. Сўнг қуйидаги ҳужжатни ўқидим:

**"ЎЗБЕКИСТОН КОМПАРТИЯСИ
МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИГА ВА ЎЗБЕКИСТОН ССР
МИНИСТРЛАР СОВЕТИГА**

КПСС Марказий Комитети, СССР Министрлар Совети шуни катта мамнуният билан таъкидлайдиларки, Ўзбекистон ССРнинг колхозчилари, МТСлар, давлат хўжалиklarининг ишчилари, қишлоқ хўжалик мутахассислари, партия, комсомол ташкилотлари, совет ва қишлоқ хўжалик идоралари пахтачиликни ривожлантириш борасида катта иш қилдилар, ҳамма жойда пахтадан яхши ҳосил етиштирдилар, бу эса 1956 йилда пахта хом ашёси тайёрлаш режасини муваффақиятли бажариш имконини берди. Жамоа хўжаликлари ва давлат хўжаликлари давлатга 2.835 минг тонна пахта хом ашёси топширдилар, бу эса 1955 йилнинг шу даврагига нисбатан 440 минг тоннага кўпдир. Пахта хом ашёсининг 85 фоиздан зиёди биринчи навларга қабул қилинди.

Пахта етиштиришни кўпайтиришнинг муҳим шарти шу бўлдики, жамоа хўжаликлари, давлат хўжаликлари сўнгги икки йил бадалида чигитни экиш, гўзани парвариш қилишда янги, замонавий усулларни дадил, қатъий жорий қилиш йўлидан бордилар. Ўтган йили жами майдонларда чигит тор қаторлаб экилди. 800 минг гектардан зиёдроқ майдонлардаги кўчатлар квадрат-уялаб жойлаштирилди, 700 минг гектардан зиёдроқ майдонлардаги гўзаларга бўйига ва энига қараб механизациялаштирилган усулда ишлов берилди. Ҳосилни йиғиб-териб олишда жамоа хўжаликлари, давлат хўжаликлари, шаҳарлар аҳолиси, талабалар, мактаб ўқувчилар катта ёрдам кўрсатдилар.

Республика, шунингдек, ғалла, жун, тухум, сабзавот, узум, қоракўл тери, пилла тайёрлаш, харид қилиш режасини ҳам муваффақиятли адо этди.

КПСС Марказий Комитети, ССР Иттифоқи Министрлар Совети колхозчиларни, МТСлар, давлат хўжалиklarининг ишчилари, қишлоқ хўжалик мутахассисларини, партия, совет, қишлоқ хўжалик, комсомол ходимларини, пахта теримида иштирок этган шаҳар меҳнаткашлари, талабалар, мактаб ўқувчиларини эришилган муваффақият билан табриклайдилар. Улар пахта ҳамда бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини кўпайтириш борасидаги КПСС XX съезди Директиваларини бажариш йўлида бундан кейин ҳам сабот билан ишлайдилар ва шу билан

мамлакатимизда коммунизм қуришдек умумхалқ ишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшадилар, деб қатъий ишонч билдирадилар.

КПСС Марказий
Комитети

СССР Министрлар
Совети

1956 йил 5 декабрь".

Яна қувончдан яшнаган юзлар, узоқ давом этган гулдурос қарсақлар.

Шундан сўнг 11 ойлик кўрсаткичларни баён эта бошладим. Улар қуйидагилардан иборат эди: 2 декабргача 2.978 минг тонна (режа 2.940 минг тонна эди) пахта топширилди. Бу — 1940 йилга нисбатан 1.400 минг тонна, 1946 йилга нисбатан 1,5 миллион тонна, 1955 йилга нисбатан 241 минг тонна кўпдир. Ҳосилдорлик 1940 йилда гектарига 14,9 центнер, 1946 йилда — 13,6 центнер, 1949 йилда — 16,6 центнер, 1955 йилда 20,0 центнер бўлса, 1956 йилда гектаридан 22 центнердан ҳосил олинди. 1955 йилда ингичка толали пахтадан 36 минг тонна ҳосил етиштирилиб, ҳосилдорлик 12 центнер бўлган бўлса, 1956 йилда 72,2 минг тонна ҳосил етиштирилиб, ҳосилдорлик 15,4 центнерни ташкил қилди.

Қорақўл териси, пилла, ғалла, гўшт, сут, жун, узум, сабзавот-мевалар ва толали ўсимликлар бўйича режа тўла бажарилганди.

Саноатда 11 ойлик режа 105 фоизга бажарилиб, режага қўшимча равишда 600 минг сўмлик маҳсулот берилди. Капитал қурилиш бўйича 11 ойлик режа удаланганди, ўтган йилга нисбатан 350 миллион сўмлик кўп иш бажарилганди. 1955 йилга нисбатан 84 минг квадрат-метр кўп тураржой қурилганди. Темирийўлчилар ва бошқа йўл ҳаракати ташкилотлари ҳам йиллик давлат режаларини бажаргандилар.

Бундай муваффақиятларга ёрдам берган омиллар ҳақида гап кетганда, жумладан, пахтачилик соҳаси бўйича шундай дедим (маърузада қандай ёзилган бўлса, шундай келтирмоқдаман):

"Биринчидан, КПСС XX съезди қарорларидан илҳомланган колхозчиларнинг, давлат хўжаликлари ва МТСлар ишчиларининг, қишлоқ хўжалик мутахассисларининг, республика барча меҳнаткашларининг сиёсий ва меҳнат фаоллиги ошди.

Иккинчидан, партия, совет ва қишлоқ хўжалик идоралари агротехникадаги қолипга (шаблон) барҳам бериш, жамоа хўжаликлари, давлат хўжалиги ва МТС раҳбарларининг, қишлоқ хўжалик мутахассисларининг ташаббусига кенг йўл очиш борасида маълум ишларни амалга оширдилар.

Учинчидан, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Министрлар Совети, шунингдек, вилоятлар ва районларнинг партия, совет идоралари ўзларининг амалий фаолиятларида қолоқ жамоа хўжаликларини ўртаҳол ва илғор хўжаликлар даражасига етказишга алоҳида эътибор бердилар. Пахта етиштиришни кўпайтиришнинг муҳим имкониятларидан бири ана шундадир. Қолоқ жамоа хўжаликларига катта ёрдам кўрсатилди. 350 га яқин жамоа хўжаликлари тажрибали раислар билан мустаҳкамланди. Бу жамоа хўжаликларига тажрибали агрономлар, зоотехниклар ва механизаторлар юборилди. Қолоқ жамоа хўжаликларига сезиларли моддий ва техник ёрдам кўрсатилди, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини тўғри режалаштиришда кўмак берилди.

Тўртинчидан, пахтачиликдаги кўпгина сермеҳнат ишлар механизациялаштирилди. Натижада ғўзаларга, маккажўхори, жўхори ва бошқа суғорма экинларга ўз вақтида ва сифатли ишлов бериш, қўл меҳнати харажатларини қисқартириш имкони яратилдики, бу ишчи кучи етишмайдиган жамоа хўжаликлари учун, айниқса, муҳимдир.

Кўпгина жамоа хўжаликлари ва давлат хўжаликларида ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, уларни сув билан таъминлаш борасида анча ишлар қилинди, чунки майдонларнинг ботқоқлашуви ва шўрланиши паст ҳосил олишнинг сабабларидан биридир.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети, вилоят партия комитетлари шу йилнинг бошидан жамоа хўжаликларига, хусусан, қолоқ хўжаликларга Марказком ва республика Ҳукумати аъзолари, вилоят ташкилотлари масъул ходимларини бириктириб қўйдилар. Уларнинг кўпчилиги жамоа хўжаликларида мунтазам бўлар эканлар, маҳаллий партия идоралари билан биргаликда жамоа хўжаликлари бошқарувларига ва партия ташкилотларига артель хўжаликларини тараққий эттиришда амалий вазифаларни бажаришда ишчанлик билан ёрдам бердилар.

Бешинчидан, агар партия, совет ва қишлоқ хўжалик идоралари қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига раҳбарлик қилишнинг декларатив услубларидан воз кечмаганларида

эди, республика қишлоқ хўжалигида ижобий натижаларни қўлга киритиб бўлмасди. Республика партия ташкилоти сўнги вақтларда жамоа хўжаликлари, давлат хўжаликлари, МТСларга раҳбарлик қилиш савиясини кўтариш, уни янада муайянроқ ва малакалроқ амалга ошириш борасида кўп ишларни амалга оширди.

Шуни қайд этиш керакки, вилоятлар, туманлар партия комитетлари ва бошланғич партия ташкилотлари давлатга пахта топшириш бўйича олинган мажбуриятларни бажариш учун социалистик мусобақани кенг ташкил қилдилар. Мусобақа кенг қулоч ёйди, республика меҳнаткашлари томонидан қўллаб-қувватланди ва пахтачиликни юксалтиришда умумхалқ курашига айланди.

Олтинчидан, КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг ишлаб чиқаришда, пахта хом ашёси тайёрлаш ва бошқа соҳаларда моддий рағбатлантиришни янада ошириш борасида қабул қилган қарорлари муҳим аҳамият касб этди.

Бу муҳим ҳужжатлар пахтакорларнинг ташаббускорлигини ошириб юборди, республиканинг вилоятлари ва туманларида пахта етиштиришдаги турли тупроқ, иқлим ҳамда бошқа ўзига хос жиҳатларни ҳисобга олишдек жиддий масалага дадил ёндашиш имконини берди. Шуниси муҳимки, бу қарорлар ҳар бир жамоа хўжалигининг пахта етиштиришини кўпайтириш, унинг сифатини оширишдаги рағбатини бирдай оширади.

Яна шуни ҳам айтиш керакки, КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Совети сўнги вақтда пилла, қоракўл тери, сабзавот, картошка, полиз экинлари, тамаки ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг харид нархларини ошириш ҳақида қарор қабул қилдилар.

Буларнинг ҳаммаси жамоа хўжаликлари ва колхозчиларнинг даромадлари ошишига, уларни қишлоқ хўжалик маҳсулотларини кўпайтиришга рағбатлантиради.

Еттинчидан, Ўзбекистон меҳнаткашларининг ғалабасида пахта етиштирувчи қардош республикалар — Озарбайжон ССР, Тожикистон ССР, Туркменистон ССР, Қозоғистон ССР, Қирғизистон ССР ва Арманистон ССР пахтакорлари билан анъанавий социалистик мусобақа ва тажриба алмашиш катта ёрдам берди".

Сессияда бошқа нотиқлар ҳам сўзга чиқдилар, пировардида КПСС Марказий Комитети, СССР Олий Совети ва СССР Ҳукуматиغا Мурожаат қабул қилинди.

Якунловчи сўзда республика олдида турган асосий вазифалар ҳақида умумий тарзда гапирдим, ишлаб чиқариш илғорларининг мукофотланажаги ҳақида (аниқ рақамни келтирмасдан) сўзладим. Қолган 24 кунда ҳар бир жамоа ва давлат хўжалиги, завод ва фабрикани режани бажаришга, пахта теримини эса 3 миллион тоннага етказишга чақирдим (чунки ҳали далаларда пахта бор эди).

Йил шундай якунланди. Январнинг дастлабки кунларида кўшни республикаларни Ленин ордени билан мукофотлаш ҳақида Фармон эълон қилинди. 9 январь куни СССР Олий Совети Президиумининг қуйидаги Фармонлари матни солинган хатжилд олдим: "Кабарда АССРни Кабарда-Балқар АССРга айлантириш тўғрисида", "Черкас мухтор вилоятини Қорачой-Черкас вилоятига айлантириш тўғрисида", "РСФСР таркибида Қалмиқ мухтор вилоятини тузиш тўғрисида", "Чечен-Ингуш АССРни РСФСР таркибида тиклаш тўғрисида".

Кавказ ва мамлакатнинг бошқа районларидаги чеченлар, ингушлар, балқорлар, қорачойлар, қалмиқлар, бошқа миллатлар ҳамда элатларнинг барча ҳуқуқлари, жумладан, сиёсий, маъмурий, ҳудудий ҳуқуқлари тикланди. Улар энди ўзлари аввал яшаб турган жойларга қайтиб боришлари, ўзларининг давлатлари, ижтимоий ҳаётлари ва меҳнат фаолиятларини қайта тиклашлари мумкин эди.

Бундан бир оз аввалроқ, 1956 йилда қрим татарларининг ҳуқуқий чекланишларини бекор қилиш тўғрисида Фармон қабул қилинганди, бироқ уларнинг муаммолари тўла ҳажмда ҳал этилмай қолди.

Бу фармонлар ва қарорларни олиб, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига муҳожирларнинг вакиллари таклиф қилдим. Улар ўзларининг тақдирларига ижобий ёндошганликлари учун партия ва давлатга миннатдорчилик билдирдилар.

Республикамызда уларнинг қадрдон юртларига қайтиб кетишларига кўмаклашувчи бир неча комиссия тузилди. Уларни ватанларига етиб боришлари учун зарур бўладиган озиқ-овқат, жиҳоз ва пул билан таъминлаб, ҳаммасини тантанали тарзда кузатиб қолдик. Бу миллатлар ва элатлар ўз юртларига қайтиб боргач, Иттифоқ идоралари ва РСФСР ёрдамидан баҳраманд бўлиб, руҳлари кўтарилди, ўз ватанларида яшаб, ишлаб, моддий, маънавий неъмат ярата бошладилар.

Шу жойда қолишни истаган миллатлар ва элатлар вакиллари УЎбекистон ССР фуқаролигига қабул қилдик. Улар ҳамма билан тенг ҳуқуқлар асосида яшаб, халқ хўжалигининг турли жабҳаларида, жумладан, партия ва давлатнинг раҳбарлик лавозимларида ишлайвердилар.

Январь ойининг бошларидаёқ биз иттифоқдош республикалар, шунингдек, Москва, Ленинград, РСФСРнинг бошқа ўлкалари ва вилоятлари раҳбар идораларига Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон Олий Советининг 13 январда бўладиган қўшма мажлисида қатнашишлари учун таклифнома юборгандик — ўша куни Н. С. Хрущев республикага Ленин орденини топшириши керак эди. Мажлис бўладиган кун Никита Сергеевич билан олдиндан келишилган эди. Шунда мен ундан илғорларни орден ва медаллар билан мукофотлаш ҳақидаги Фармонни, агар мумкин бўлса, олдинроқ эълон қилишни илтимос қилгандим. У ҳолда орден ва медалларни шу ернинг ўзида, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Олтин Юлдуз медалларини Москвада, Кремлда топшириш мумкин бўлур эди.

Никита Сергеевич дастлаб шунча одамни чалғитиш қалай бўларкин, деб шубҳа билдирди. Мен Ўзбекистон ва Туркманистон пахтакорларини И. В. Сталин ва Сиёсий Бюро аъзолари биринчи марта 1935 йилда қабул қилганини, шундан бери улар у ерда бўлмаганликларини айтдим. У рози бўлди.

— Келинг, шундай қилайлик. 11 январда Фармонни эълон қиламиз, ўша куниёқ Тошкентга учиб бораман. 13 январда орденни топширамиз, Сизлардан кейин Қирғизистонга учиб кетаман,— деди у ўзининг тақвимига қараб.

— 14 январь куни эрталаб бизда қишлоқ хўжалиги илғорларининг XII қурултойи очилади,— дедим мен.

— Қурултой деганингиз нимаси?— сўради Н. С. Хрущев.

Мен ҳар йили қишлоқ хўжалик илғорларининг ўзига хос съезди, слётини ўтказишимизни, унда яқун чиқариб, келажак вазифаларини белгилаб олишимизни айтдим.

— Яхши,— деди у.— У ҳолда 15 январь куни эрталаб Фрунзегга учиб кетаман.

Гапни бир жойга қўйдик.

А. Ф. Горкин билан келишдим. Орден ва медалларни, уларнинг гувоҳномаларини ўз ходимлари билан Тошкентга юборадиган, 202 қаҳрамоннинг Олтин Юлдуз медали ва Ленин орденини Москвада сақлаб турадиган бўлди. Уларни

топшириш маросими февралнинг бошларида, Кремлда бўлиши лозим эди.

7 январда Фармон ва мукофотланганларнинг номма-ном рўйхати солинган хатжилд олдим. СССР Олий Совети Президиумининг Фармони билан республика халқ хўжалиги ва маданияти барча тармоқларининг илғорларидан 15714 киши орден ва медаллар билан тақдирланганди. Шу жумладан, 1172 киши Ленин ордени билан, 2955 киши Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан, 4881 киши Ҳурмат Белгиси ордени билан мукофотланганди. Икки юз кишига Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони берилганди. Тошкент вилояти Ўрта Чирчиқ тумани "Полярная звезда" жамоа хўжалиги раиси Ким Пен Хва, Бухоро вилояти, Томди тумани Ленин номидаги жамоа хўжалиги чўпони Жабай Балиманов эса иккинчи марта Ленин ордени ва иккинчи марта Олтин Юлдуз медали билан мукофотланганди. 11 январь куни эрталаб Москва радиоси ўз ахборотида мазкур Фармонларни эълон қилди, биз эса ўша кунидек республика матбуотида Фармонларнинг тўла матни ва мукофотланганлар рўйхати биринчи қисмини босиб чиқардик.

Бутун республика, албатта, ана шу воқеа руҳи билан яшарди. Бу маҳалда қардош республикалар, ўлкалар, вилоятлар делегациялари, хорижлик меҳмонлар етиб кела бошлашганди. 12 январь куни Кавказнинг оқланган халқлари вакилларининг илтимосига кўра, Марказий Комитет биносида улар билан учрашув бўлиб ўтди. Улар Н. С. Хрущевни қучоқлашиб, ўпишиб, унга, партия ва ҳукуматга эзгу, инсоний муносабат учун миннатдорчилик билдиришди.

13 январь куни эрталаб Навоий номли театрнинг томоша зали одамлар билан лиқ тўлди. Соат 10 да Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Олий Советининг тантанали қўшма мажлиси очилди. Иш столи атрофида Марказий Комитет Бюроси аъзолари ва Олий Совет Президиуми аъзолари, республикалар ҳамда чет эл делегациялари бошлиқлари ўтиришди. Ш. Рашидов мажлисни очиб, Н. С. Хрущевга сўз берди. У 5 декабрдаги Фармонни ўқиб эшиттирди. Ишнинг юришмаганини қарангки, биз югур-югур билан овора бўлиб, Республика байроғини ҳозирламапмиз — орден байроққа қадалиши керак эди-да. Учовлон — Ш. Рашидов, С. Камолов ва мен бориб, Ленин орденини қабул қилиб олдик. Никита Сергеевич мукофотланганлар сонини эълон қилиб, орден ва медаллар шу ерда, Тошкентда топшири-

лишини, Қаҳрамонлар эса Москвада кутиб олинисларини, мукофотлар Кремлда топширилишини айтди. Шу ердаёқ СССР Олий Совети Президиуми Секретари мукофотланганлардан бир нечасининг исму шарифини ўқиди, уларга, жумладан, менга орденни Н. С. Хрушчевнинг ўзи топширди.

— Қолганларга,— деди у,— бугун ва яқин кунларда топширилади.

Никита Сергеевич катта нутқ сўзлади. Ўзбекистон, унинг муваффақиятлари ҳақида илиқ сўзлар айтди.

— Биз Москвада республика раҳбарлари ташаббус кўрсатиб ишлаётганларини, марказий идораларга қимматли таклифлар бераётганларини диққат билан кузатмоқдамиз,— деди у.— Бошқа республикаларга ўрнак бўларли талай ишлар қилинмоқда. Мамлакатда биринчи марта ўтказилган Зиёлилар съезди ана шундай мисоллардан биридир. Биз унинг материалларини диққат билан ўргандик, у Сталиндан кейинги даврдаги партия миллий сиёсатининг сифатларидан бири бўлиб хизмат қилиши мумкин, деб ҳисоблаймиз. Энди съезд ғояларини амалга ошириш ва тараққий эттириш лозим. Биз ислохотнинг барча соҳалари бўйича ишни қизитиб юбордик, миллий сиёсатда ҳам шундай қилиш керак.

Сўнгра у КПСС Марказий Комитетининг сўнгги икки йилдаги фаолиятига, халқаро аҳволга тўхталиб, Ўзбекистон республикаси мустамлака зулмидан озод бўлаётган Осиё, Африка ва Лотин Америкаси халқлари билан давлатимиз ўртасидаги ривожланиб бораётган дўстона алоқаларда муҳим аҳамият касб этиши зарурлигини таъкидлади.

Н. С. Хрушчевдан кейин бир неча киши, шунингдек делегациялар бошлиқлари сўзга чиқдилар.

Ўша куни кечқурун Округ офицерлар уйида (ўша маҳаллари у шаҳардаги энг улкан зал ҳисобланарди) катта қабул маросими ўтказдик. Бу маҳалга келиб, таклиф қилинганларга орден ва медалларни топширишга улгуришганди. Улар кўкракларисидаги янги нишонлар билан мамнун, кўтаринки кайфиятда келишганди. Бош столнинг марказида — Н. С. Хрушчев, Марказий Комитет Бюроси, Ҳукуматнинг ҳамма аъзолари, меҳмонлар делегациясининг бошлиқлари ўтиришарди. Қадаҳ сўзлари айтилди, шодиёна, муסיқа, ашула бир-бирига уланиб кетди.

Шу пайт ёнимга машҳур раққоса, Олий Совет депутати Мукаррама Турғунбоева келиб, столнинг охирида, бурчакда Ҳамроқул ака хомуш ўтирганини секингина айтди.

Марказий Комитет Ишлар бошқарувчиси Зиёмовни чақириб: "Турсунқуловни бу ёққа таклиф қилинг",— дедим. Уни Никита Сергеевичга таништирдим. Хрущев ўрнидан туриб, унинг қўлини қисиб, ўпишиб кўришди.

Сўнг Н. С. Хрущевга шивирлаб дедим:

— Биз уни уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига тавсия этгандик. Дастлаб масалага ижобий ёндашишди, кейин мамлакатда уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган битта ҳам қишлоқ хўжалик ходими йўқ деб, қайтаришди. Биз ахир кимдир қачондир уч марта Қаҳрамон бўлиши керак-ку, у бунга жуда муносиб деб, сўзимизда туриб олдик. "Муҳокама қиламиз" дейишди, мукофотланганлар рўйхатида эса унинг фамилияси йўқ. Агар унга бу унвон берилса, яхши бўларди.

Никита Сергеевич бир оз ўйга толди, теварак-атрофда алёр айтишлар, ўйин-кулги давом этарди.

— Москва билан боғланиш учун бу ерда телефон борми?— сўради у.

Масалани ойдинлаштиришга киришдим. Москва билан Мудофаа министрлиги орқали боғланиш мумкинлигини айтишди. Ҳарбий округ қўмондони А. А. Лучинскийни таклиф қилдим.

— Министрлик билан боғланинг, Булганинни, Сусловни ёки Кириченкони топишсин. Қайси бири бўлса ҳам менга, бу ёққа қўнғироқ қилсин,— деди Н. С. Хрущев унга.

Тахминан ярим соатдан сўнг М. А. Суслов алоқага чиққанини айтишди. Биз телефон турган хонага бирга кирдик. Бироқ Н. С. Хрущев гаплашаётган маҳалда халал бемаслик учун чиқиб турдим, ортимдан қўмондонни ва навбатчи офицерни чақирдим. Бас, шундай экан, Н. С. Хрущев нима ҳақида ва қандай гапирганини айта олмайман. Кабинетдан чиқаркан, у Ҳамроқул Турсунқуловга уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони бериш ҳақидаги Фармон эртага эълон қилинишини айтди. Бу ҳақда қабул маросими ўтказилаётган зал аҳлига айтишни менга топширди. "Агар бу ҳақда Сиз гапирсангиз яна ҳам яхши бўлур эди",— дедим мен. Залда ўйин-кулги давом этар, бизнинг нега бирров чиққанлигимизни ҳеч ким билмасди.

Ҳадемай Н. С. Хрущев ўрнидан туриб шундай деди:

— Техник сабабларга кўра, қаердадир, қайсидир босқичда, Тошкентдами, Москвадами — билмайман, мукофотланганлар рўйхатида менинг дўстим кирмай қолипти. У

эса хизмат кўрсатган инсон, машҳур пахтакор, фақат сизнинг юртингиздагина эмас, Москвада ҳам ҳурмат қозонган. Мана энди Ҳамроқул Турсунқуловга учинчи марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони бериш ва унга учинчи Ленин ордени ва учинчи Олтин Юлдуз медалини топшириш ҳақида Фармон қабул қилинди. Уни табриклашимга рухсат беринг!

Улар қучоқлашиб кўришишди, Ҳамроқул ака йиғлай-йиғлай дейди, залда эса қувноқ қий-чув, одамлар янги қаҳрамон шарафига қадаҳ кўтаришади, табрик сўзлари янграйди. Сўнг ҳар бир делегация шарафига қадаҳ кўтарилди. Шодиёна алламаҳалгача давом этди.

14 январь куни эрталаб қурултой очилди. Зал одамлар билан тўла эди. Ҳамманинг кўксига орденлар, медаллар. Мағрур ва қувноқ чехралар. Йил яқунлари тўғрисида Министрлар Совети Раиси С. Камолов маъруза қилди. Қорақалпоғистон Министрлар Совети Раиси М. Жапақов, Урганч шаҳар партия комитетининг котиби Т. Ёқубов, Фарғона вилояти ижроия комитети раиси Ф. Шамсутдинов, Ленин тумани партия комитети котиби Т. Комилов, уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Ҳамроқул Турсунқулов, Самарқанд вилояти партия комитети котиби Н. Ёқубов, Свердлов тумани партия комитети котиби Т. Салимов, республика қишлоқ хўжалик министри М. В. Муҳаммаджонов, давлат хўжаликлари министри С. Бухоровлар сўзга чиқдилар. СССР қишлоқ хўжалик министрининг ўринбосари Ж. Расулов йиғилганларнинг гулдурос қарсақлари остида республика Министрлар Советининг Раиси С. Камоловга СССР Бутуниттифоқ Қишлоқ Хўжалик Кўرғазмасининг 1 даражали Дипломини топширди.

Сўнг Ўзбекистон Министрлар Совети Раисининг ўринбосари И. В. Бобков Ўзбекистон Олий Совети, Министрлар Совети ва Компартияси Марказий Комитетининг Тошкент ва Андижон вилоятларига Қизил Байроқлар топшириш тўғрисидаги қарорини ўқиб эшиттирди. Байроқларни Ш. Рашидов Тошкент вилоят партия комитети котиби С. Нуриддиновга ва Андижон вилояти партия комитети котиби Р. Қурбоновга топширди. Қурултой қатнашчилари республика қишлоқ хўжалик ходимлари номидан 1957 йилга социалистик мажбурият қабул қилдилар.

15 январь куни Қирғизистон ССРга орден топшириш учун Фрунзе шаҳрига йўл олган Н. С. Хрущевни кузатиб қолдик.

Беш кун давомида мукофотланганларнинг барчасига тантанали вазиятда орден ва медалларни топшириш ниҳоясига етказилди.

Январь ойининг охирида 203 нафар Қаҳрамон республика раҳбарлари билан биргаликда Москвага борди. Вакилларимизни вокзалда самимий кутиб олишди ва "Москва" меҳмонхонасига жойлаштиришди. Эртаси куни эрталаб энг аввало В. И. Ленин Мақбараси зиёрат қилиниб, унинг пойига гулчамбар қўйилди. Кундуз куни Марказий Комитет аъзоларининг ўзбекистонлик Қаҳрамонлар билан учрашуви бўлиб ўтди. Уларни К. Е. Ворошилов ва Н. С. Хрущевлар табриклашди. Сўнг Екатерина ва Георгий залларида, Грановитая палатада, К. Е. Ворошилов, Н. С. Хрущев, Н. М. Шверник, КПСС Марказий Комитети ва Совет давлатининг раҳбарлари ҳар бир Қаҳрамонга Ленин ордени ва Олтин Юлдуз медалини топширишди. Катта Кремль саройида уларни шарафлаш маросими бўлди.

Кечқурун СССР Олий Совети Президиуми Георгий залида уларнинг шарафига қабул маросими ўтказди. Унда КПСС Марказий Комитетининг барча аъзолари, аъзоликка номзодлар, Марказком Котиблари, Олий Совет Президиуми аъзолари, министрлар, ижодий ташкилотлар раҳбарлари, таниқли олимлар, адабиёт ва санъат арбоблари иштирок этдилар. Кечани олиб бориш меъга топширилди. Стол ноз-неъматлар билан тўла эди. Албатта, ўзбеклар қуруқ қўл билан ташриф буюришмаганди, улар ўзлари билан мевалар, узум, турли-туман сабзавотлар, Шарқ ширинликларини келтиришганди. Китобадаги икки суратга қаранг. Уларнинг бирида И. В. Сталин 1935 йилда донгдор теримчи қиз Мамлакат Наҳанговага орден топширмоқда, иккинчисида эса Сталин Ворошилов билан бирга ўзбекча чопон кийиб суратга тушишган, уларнинг ўртасида эса Санобархон тасвирланган (бу ҳам 1935 йилги гап). Воқеа бундай бўлганди.

Ўша йили партия ва ҳукумат раҳбарлари Кремлда Ўзбекистон ва Туркменистонлик илғор пахтакорлардан бир гуруҳини қабул қилган эдилар. Тошкент ва Ашхободдан келадиганларнинг номма-ном таркиби, ким сўзга чиқади— олдиндан белгилаб қўйилганди. Марказком Котиби Андреев ва СССР Деҳқончилик халқ комиссари Чернов бу ҳужжатларни, учрашувни ўтказиш тартибини кўрсатаётиб, Сталиннинг розилигини олдилар. Сўзга чиқувчилар орасидан Ўзбекистоннинг Қува туманига қарашли Ленин

номли жамоа хўжалиги партия ташкилоти котибаси Санобар Қирғизбоева уларнинг эътиборини тортади.

— Эшитиб кўрамиз,— дейди Сталин қизиқиб.

Бироқ шу пайт А. Икромов Тошкентдан қўнғироқ қилиб, Санобар кела олмаслигини, яқинда ўғил кўрганини хабар қилади. Андреев ва Чернов ташвишга тушиб қолишади. Нима қилиш керак? Ахир Сталин унинг сўзларини тингламоқчи эди-да. Икромовга қўнғироқ қилишади: Қирғизбоевани махсус вагонда шифокор кузатувида чақалоғи билан Москвага жўнатиш мумкин эмасми? Масалани ойдинлаштириб, шундай қилишади ҳам. Санобар таклиф қилинганлар орасида, биринчи қаторда ўтирарди. Унга сўз беришади. Фарғона водийсининг чекка қишлоғидан келган, ўша маҳаллари жамоа хўжалигининг партия етакчиси бўлган ўзбек жувони рус тилида яхшигина нутқ сўзлаб, Сталин ва Ворошиловларга чопон, белбоғ, дўппи кийгилади. Мана бу суратда биз учовлоннинг ана шу лаҳзадаги ҳолати акс этганини кўрамиз.

— Ўғлингизнинг исми нима?— сўрайди Сталин.

— Пўлат,— жавоб беради Санобархон.

— Бу — қандай маънони англатади?

— Биз унга Сизнинг исмингизни қўйдик.

Сталин таажжубланиб, жилмаяди.

— Пўлат, — деб тушунтиради Санобархон, — русчасига "Сталь", яъни Сталин демак.

Мана шу Пўлат Қирғизбоевич Ҳабибуллаев кейинчалик йирик олим бўлиб етишди. У олий илмгоҳ директори, фан доктори, Марказий Комитет бўлим мудири, Фанлар академияси Президенти, Ўзбекистон Олий Совети Президиумининг Раиси сифатида фаолият кўрсатди. Ҳозир — республика Олий Советининг халқаро ишлар бўйича Комитет раиси.

Айтмоқчи, ўша икки сурат, мен уларни Н. С. Хрушчевга кўрсатиб, Кремлда Бутуниттифоқ пахтакорларининг I съездини чақириб фойдали эканлигини исботлашимда муҳим аҳамият касб этганди.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ФАНЛАРИ АКАДЕМИЯСИНИ БАРПО ЭТИШ ҲАҚИДА

Бу ғоя республика Фанлар академиясининг Умумий мажлисидаёқ туғилганди. Олимлар Ўзбекистоннинг иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги, айниқса, пахтачилик ва бошқа техник экинлар етакчи ўрин тутади, аграр секторнинг турли соҳаларида кадрларга эгамиз, талай йирик ва хизмат кўрсатган олимларимиз бор, маълум моддий-тех-

ника негизи мавжуд, бироқ шу билан бирга, қишлоқ хўжалигининг устувор илмий тадқиқотлари бўйича орқада қолмоқдамиз, деб ишонтирардилар.

Масала Москвада турли министрликлар, идоралар, ВАСХНИЛ¹да, Иттифоқ Ҳукумати ва КПСС Марказий Комитети бўлимларида муҳокама қилиниб, шубҳа ва эътирозлардан қутулиш, бундай академияни ўз кучимиз билан барпо этишимизга ишонтириш, рухсат олиш учун бир йил керак бўлди. Ниҳоят, КПСС Марказий Комитетининг икки Котибини ишга солганимиздан кейин рухсат олишга муваффақ бўлдик, бир неча ой давомида шу муносабат билан келиб чиқадиган муаммоларни ҳал қилиш билан банд бўлдик.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюросининг 1957 йил 6 июндаги махсус мажлиси тўлалигича шу билан боғлиқ барча масалаларни ҳал қилишга бағишланди. Ютуқларимизга қарамасдан, илмий-тадқиқот ишларининг бугунги савияси ва қишлоқ хўжалик муассасаларида ҳамда олий ўқув юртларида мутахассислар тайёрлашнинг аҳволи бугунги куннинг талабига жавоб бермаслиги яқдиллик билан қайд этилди. Республикадаги мавжуд қишлоқ хўжалик илмий ташкилотлари турли министрликлар ва идораларга бўйсунганидан, ягона илмий-услубий раҳбарликка эга эмас, уйқаш ишлар ва бир-бирини такрорлашга йўл қўяди. Тадқиқот ишларининг назарий савияси қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши талабларига жавоб бермайди.

Олий ўқув юртларида мутахассислар тайёрлаш кўп ҳолларда амалиётдан ажралган ҳолда олиб борилади. Уларни тамомлаётган ёш мутахассислар жамоа хўжаликлари, МТСлар, давлат хўжаликларида ишлаш учун зарур амалий билимлар ва малакаларга эга эмас. Ягона илмий-услубий марказнинг йўқлиги юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш ишига зарар келтирди, профессорлар ва ўқитувчиларнинг қишлоқ хўжалигини янада жадал ривожлантириш муаммоларини илмий ишлаб чиқишда бевосита қатнашишларига халақит берди.

Юқорида баён этилганлардан келиб чиқиб, Марказий Комитет ва республика Ҳукумати қуйидагиларни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайдилар:

— Тошкентда Ўзбекистон қишлоқ хўжалик академияси ташкил этилсин.

¹ ВАСХНИЛ — В. И. Ленин номидаги Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик академияси.

— Тошкент қишлоқ хўжалик олий илмгоҳи, Ўзбекистон ҳудудидаги илмий тадқиқот олий илмгоҳлари ва тажриба станциялари унинг ихтиёрига берилсин.

— Мазкур Академия тизимида янги илмий-тадқиқот олий илмгоҳлари: Тупроқшунослик олий илмгоҳи, Ўсимликларни ҳимоя қилиш олий илмгоҳи, Иқтисод ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ташкил этиш олий илмгоҳи ташкил этилсин.

— Академия қошида қуйидаги: пахтачилик ва деҳқончилик, сув хўжалиги ва ўрмон мелиорацияси, чорвачилик ва пиллачилик, механизациялаштириш ва электрлаштириш, иқтисод ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ташкил қилиш бўлимлари ташкил этилсин.

— Академия фаолиятига раҳбарлик қилиш учун олти кишидан иборат Президиум таъсис этилсин: Президент, икки вице-президент, академик-секретарь ва икки Президиум аъзоси.

— Ўзбекистон қишлоқ хўжалик академияси Тошкент марказидаги собиқ "Средазуголь" бирлашмаси биносида жойлаштирилсин.

— Барча муайян масалаларни тайёрлаш ва Таъсис мажлисини ўтказиш учун қуйидаги таркибда ташкилий комитет тузилсин: М. В. Муҳаммаджонов (раис), Ҳ. М. Абдуллаев, С. П. Рижов, А. Д. Дадабоев, Р. А. Олимжонов, В. Е. Ерёмченко.

— 7 кишини академикликка сайлаш ва 5 кишини мухбир аъзоликка сайлаш учун биринчи гуруҳ аниқлансин.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюросининг 15 июндаги мажлисида республика Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон Министрлар Советининг матбуотда эълон қилинган "Ўзбекистон қишлоқ хўжалик академиясини ташкил қилиш тўғрисида"ги 356-қарори узил-кесил тарзда қабул қилинди.

Июль ойида биринчи Таъсис мажлиси ўтказилди, унда мазкур академиянинг таъсис этилгани ҳақида қарор қабул қилинди, унинг Президиуми сайланди. Таниқли олим-ботаник, академик Қодир Зокирович Зокиров Ўзбекистон қишлоқ хўжалик академиясининг биринчи Президенти этиб сайланди. Шунингдек, вице-президентлар, академик-секретарь, бўлим мудирлари сайланди. Академиянинг Низоми ва фаолият дастури тасдиқланди. Республика ҳукумати Академиянинг Марказий девони учун 93 киши-

дан иборат штатни тасдиқлади, йилнинг қолган ойлари учун 1141 минг сўм маблағ ажратди.

Ўзбекистонда илм-фан, иқтисод ва ҳаёт, пахтачилик ва бутун суғорма деҳқончиликнинг ҳал қилувчи соҳаларига мутахассислар тайёрлаб берувчи йирик марказнинг ташкил топиши қисқача тарихи ана шундай.

Ўша йил биз учун яна шу жиҳатдан эса қоларли бўлдики, саноатга, турли завод ва фабрикаларнинг илмий-тадқиқот ва илмий-конструкторлик ишига эътибор анча кучайтирилди. Бу ҳол фақат Иттифоқ министрликларидан республика ихтиёрига ўтказилган заводлар, фабрикалар, қурилиш ва бошқа ташкилотлар ишини жиддий ташкил қилиш лозимлиги билангина боғлиқ эмасди, бу ҳол республикада иқтисодни ва техникани такомиллаштиришни янада ўстириш борасида ҳал қилувчи ҳамда муҳим аҳамият касб этувчи бир қатор муаммолар вужудга келганлиги билан ҳам изоҳланарди.

Мана, бир неча мисол.

Маълумки, пахтачиликдаги меҳнат харажатларининг ярмидан зиёди сермашаққат жараён — уни териб олишга сарфланади. Шу муносабат билан ва бу борада жаҳоннинг стакчи пахтакор мамлакатларидан жиддий орқада қолганлигимизни назарда тутиб, уруш тугаши биланоқ шу долзарб муаммо билан шуғуллана бошлагандик.

1948 йилда олимларимиз ва конструкторларимиз биринчи пахта териш машинаси — "СХМ-48"ни яратишга муваффақ бўлдилар. Муфассал танишув чоғида машина, асосан, ижобий баҳо олди. Шу билан бирга, унинг ишлаш тамойилига жиддий эътирозлар, таклифлар билдирилганди. Куч-ғайрат билан ишлаган мутахассислар 1950 йилга келиб, унинг тузилишидаги камчиликларни тузатдилар, таклиф этилган янгилекларни жорий этиб, машиналарни туркумлаб чиқаришни маъқул топдилар.

Марказий Комитет Бюросининг бутун таркиби, Ҳукуматнинг кўпгина аъзолари, олимлар билан бирга вилоятлар, МТСларнинг кўпчилик раҳбарларини таклиф қилиб, янги пахта териш машинасини жиддий ўрганиб, уни туркумлаб чиқариш ҳақида қарор қабул қилдик. Айни замонда бу машинани такомиллаштириш, янгиларини яратиш устида иш давом этди.

1957 йилдаги юмушларни яқунлаб, пахта етиштиришдаги кўп меҳнат талаб қилинадиган жараёнларни тўла

механизациялаштириш ва машина теримини кескин кўпайтириш борасида илмий дастур қабул қилдик. Бу ишни рағбатлантириш учун пахта териш машиналарини ўзлаштирган бир неча юз ходимни ордон ва медаллар билан мукофотладик, Турсуной Охунова, Валентин Тюпко ва бошқалар Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлдилар.

Чкалов номидаги Тошкент авиасозлик заводининг жамоаси ҳам бизни мамнун этаётган эди. 1941 йилда Тошкентга кўчирилган бу корхона ўша йилдаёқ фронтларда ўзини яхши кўрсатган "ЛИ-2" жанговар самолётларни ишлаб чиқара бошлаганди. Урушдан кейин завод дарҳол ўз ихтисосини ўзгартирди. Шундай қилиб, 1953 йилда завод жамоаси республика раҳбарларини таклиф қилиб, ўзлари яратган "ИЛ-14" биринчи юк самолётларини фахр билан намоёйиш этдилар. Бу "Ильюшин" нишонли юк ва йўловчи ташийдиган самолётларнинг туркумлаб чиқарила бошланиши эди.

Сув хўжалиги ва йўл ишининг техника воситалари билан жиҳозланиши Ўзбекистон учун бағоят катта аҳамиятга эга эди. Шуниси кишини мамнун этардики, қисқа фурсат ичида Тошкент экскаватор заводи "Э-352", "Э-352-а" ва бошқа моделлардаги экскаваторларни ўзлаштириб, ишлаб чиқара бошладилар. 1956 йилда "Андижанирмаш" заводи бульдозерлар, скреперлар, ариққавлагичлар, сув насослари ва бошқа ирригация техникасини кўплаб ишлаб чиқара бошлади.

1952 йили Тошкентда йилига 30 га яқин турдаги чинни буюмлар ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган Ўрта Осиёдаги ягона чинни заводи тантанали тарзда ишга туширилди.

Биз атайлаб кўргазмали бўлсин деб, бир неча мисол келтирдик. Халқ хўжалигининг турли соҳаларида техника тараққиётини белгиловчи, аҳолининг кенг истеъмол молларига бўлган ўткир талабини қондиришга қаратилган заводларни жадал ривожлантиришга ҳам худди шундай эътибор берилди. Буларнинг ҳаммаси раҳбар идоралар ва аҳолининг фаолиятида муҳим ўрин тутди.

1956 йилни ана шундай меҳнат муваффақиятлари билан якунладик. 1957 йил бошланди. Янги йил ҳам яхши, ҳам гоят мураккаб, баъзан эса нохуш катта-кичик воқеалар билан тўлиб-тошган эди.

"АКСИЛПАРТИЯВИЙ ГУРУҲ..." ХРУШЧЕВМИ ЁКИ МОЛОТОВ?

Июннинг ўрталарида бўлса керак, Ф. Р. Козлов қўн-
гироқ қилиб:

— Яқинда Ленинград шаҳри ташкил этилганининг 250
йиллигига бағишланган катта байрам бўлади. Тахминан —
23 июнда. Катта тайёргарлик кўрилмоқда. Байрамга
Никита Сергеевич бошчилигида Марказий Комитет Пре-
зидиуми аъзолари ва аъзоликка номзодлар таклиф қили-
надилар. Сен ҳам таклиф этилгансан, эл қатори сенга ҳам
шахсий совға ҳозирлашмоқда,— деди.

Мен тўйга тўёна тайёрлашим лозимлигини тушуниб,
ахборот учун миннатдорчилик билдирдим.

18 июнь тонгида Малин қўнғироқ қилиб, тезлик билан,
бугуноқ Москвага учиб боришим ҳақида топшириқ борли-
гини, қўшимча қатнов билан парвоз этувчи самолёт
ҳозироқ Тошкентда бўлиши лозимлигини хабар қилди.
Ёрдамчим аэропортга қўнғироқ қилиб, ҳақиқатан ҳам
самолёт учиб кетишга тайёр турганлигини аниқлади. Гап
Ленинграддаги тантаналар ҳақида бораётган бўлса керак
деб ўйлаб, Ишлар бошқарувчисига совға-саломларни са-
молётга ортиш хусусида топшириқ бердим.

Москвага учиб келдим. Кутиб олувчилар тўппа-тўғри
Кремлга боришим лозимлигини айтишди. Нега шундайли-
гини унчалик тушунмадим, аммо аниқлашнинг фурсати
эмасди. Ленинградга аталган совға-саломларни сақлаш
учун Марказий Комитетнинг Ишлар бошқармасига бериб
қўйишларини илтимос қилдим, машинага ўтириб, Кремлга
стиб келдим.

Президиум хонаси столи атрофидаги раислик қилувчи
ўрнида Н. С. Хрушчев эмас, Н. А. Булганин ўтирарди.
Никита Сергеевич умумий қаторда ўнгдан жой олганди.
Саломимга ҳеч ким алик олмади. Узун стол ёнидаги бўш
жойга ўтирдим. Атрофга назар солдим. Президиум аъзо-
лари, аъзолигига номзодлар, Марказий Комитет Котибла-
ридан бошқа ҳеч ким йўқ эди, ҳатто стенографчи аёллар
ҳам кўринмасди.

Г. М. Маленков сўзлаётганди. У Н. С. Хрушчевни қабиҳ
гуноҳлар содир этганликда айбларди: партия сиёсатини
бузмоқда, уни обрўсизлантирмоқда, Ҳукуматни назар-пи-
санд қилмайди, ҳадеб унинг ишига аралашади, халқ
орасида, жумладан хорижда одоб қоидаларига риоя қил-
майди ва ҳоказо. Ундан кейин М. З. Сабуров худди шундай

руҳда, фақат бошқа соҳа — режалаштириш, маблағ билан таъминлаш, халқ хўжалиги ишлари ҳақида гапирди.

Умуман, бу ерда узундан-узоқ, таснифланган нутқни ҳеч ким эшитмади. Бу — нутқ эмас, тўғрироғи, асосланган, далилли ўзаро ҳақоратлаш эди. Маленков, Молотов, Каганович Н. С. Хрушчевга тўхтовсиз, шиддатли ҳужум қилиб, унга пайдар-пай айблар тўнкашаркан, мамлакатнинг бойлигини республикаларга тарқатаяпсан, деб ҳам айблашди. Уларнинг бошқа тарафдорлари ўзларидан бирор-бир нарса қўшиб, "ҳа-ҳа" деб туришарди.

Сўнг Л. И. Брежнев сўз олди. "Қисқа фурсат ичида катта иш қилинди, қўриқ ерлар ўзлаштирила бошланди, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, аҳоли таъминоти яхшиланди..." — деб Н. С. Хрушчевнинг ёнини олиб гапирди.

Шу пайт Л. М. Каганович унинг сўзларини кескин, ҳатто қўполлик билан кесди:

— Нега уни мақтайсан, лаганбардорлик қиласан, пашшадан фил ясаб кўрсатасан? Сен у билан бирга партия ва Ҳукуматни обрўсизлантирмоқдасан!

Брежнев бирор-бир эътироз билдирмасдан, нутқини тўхтатиб, жойига ўтирди.

Танаффус эълон қилинди. Бундан фойдаланиб, эски таниш сифатида М. Г. Первухин ҳузурига кирдим (у Тошкентда Ядро олийгоҳини ташкил этишда ва бошқа ишларда ёрдамлашганди, ўртамизда борди-келди бор эди). "Нималар юз беряпти?" — деб сўрадим. У бундан кейин мутлақо ишлаш мумкин бўлмай қолганини тушунтирди:

— Ҳукумат фаолияти тўхтаб қолган, Хрушчев ҳамма масалаларни ўзбошимчалик билан ҳал этади, сафарларда масъулиятсизлик билан гапиради, қоп-қоп ваъдалар беради, хорижда одобсизлик, андишасизлик қилади. Мана шунинг учун уни Биринчи котиб лавозимидан бўшатиб, бошқа арбобни қўйишмоқчи.

Хўш, ўзинг бу масалаларга қандай қарайсан? — сўради у.

Кремлда юз бераётган воқеалардан хабарсизлигимни айтиб, Хрушчев бизнинг республикамизда ҳурмат-эътибор қозонганини изҳор қилдим. У масаланинг илдизига етишини, одамлар билан мулоқотлашиб, ўз фикрлари билан ўртоқлашишини, бошқаларнинг фикрини тинглашини гапирдим. Йиллар давомида тўпланиб қолган муаммолар унинг даврига келиб, ҳал этила бошланди. Мамлакат бўйлаб сафар қилишининг нимаси ёмон? Ахир Сталин ва бошқалар бундай қилишмасди, халқ уларни, асосан,

портретлари, нутқлари орқали биларди, холос. Бундан ташқари, ҳозир ихтилофлар, раҳбариятда ўзгаришлар қилишнинг фурсати эмас, яхшиси муайян ишлар билан шуғулланиш керак. Раҳбариятдаги навбатдаги ўзгаришларни фақат мамлакатдагина эмас, чет элда ҳам тушунишлари қийин.

— Нега бўёқларни қуюқлаштиряпсан? Ахир гап биргина у ҳақида бормоқда-ку?

— Бошқача муҳокама қилишганда яхши бўлар эди. Албатта, Никита Сергеевичнинг тез-тез кўзга ташланадиган камчиликлари, хатолари борки, одамлар бундан афсусланмоқдалар. Бироқ бу ҳақда унинг ўзига айтиш мумкин эди. Тўғри хулоса чиқариш учун унда сабот, ирода старлидир.

— Бўпти, яхши. Президиумда учрашамиз,— деди Первухин. Шу тарзда биз ажралишдик.

Тушдан кейин яна мажлис бошланди. Г. К. Жуков кескин, ҳаққоний нутқ сўзлаб, пировардида: "Армия Марказий Комитет раҳбариятидаги ишдан бўшатишларни қувватламайди",— деди. Ҳамма бир-бирига "ялт" этиб қараб олди, чунки бу сўзларда таҳдид оҳанги бор эди. Шундан сўнг мен сўзга чиқдим. Сирасини айтганда, ўшанда икки карра сўзга чиққандим. Шунинг учун иккала нутқимдаги фикрларни албатта, стенограмма бўйича эмас, хотирамда қолганига асосланиб умумлаштираман.

— Менимча, Никита Сергеевични Марказком Биринчи котиби лавозимидан бўшатиш учун асос йўқ. Республика-миз нуқтаи назаридан келиб чиқиб мулоҳаза юритаман. Сталин вафотидан кейин партия ва мамлакат ҳаётида юз берган жамики янги, тараққийпарвар нарсаларни жойлардаги одамлар, энг аввало, Н. С. Хрушчев номи билан боғламоқдалар. Айниқса, унинг республикалар, вилоятлар бўйлаб қилган сафарлари, одамлар билан кенг мулоқотда бўлиши, ҳаётга, кўп сонли совет миллатларининг меҳнатига қизиқиши, йиғилиб қолган ўткир муаммоларнинг ҳал қилина бошлаши, айниқса, гуноҳсиз жазоланган партия, совет, хўжалик мутахассисларининг, зиёлиларнинг оқланиши одамларда эзгу таассуротлар қолдирмоқда. Шу сабабли одамлар бу ерда таклиф қилинаётган қарорни тушунишлари қийин.

Ўртоқ Маленков, Сиз кўпдан бери партия раҳбариятидасиз, Сталиннинг энг яқин ходимларидан бири эдингиз. 1952 йил бошларида бизнинг Хатимиз юзасидан Сизнинг топширигингизга кўра, Марказком бўлимлари ва

министрликларда уч кун давомида Ҳукуматнинг саккиз қарори лойиҳаси ва фармойишлари тайёрланганлиги Ўзбекистонда миннатдорчилик билан кутиб олинганди. Улар 7 февралда Ташкилий Бюронинг мажлисида Сизнинг раислигингиз остида муҳокама қилинганди. Бу ҳужжатларни муддатлар ва ҳажмларидаги баъзи бир ўзгартиришлар билан қабул этишни таклиф қилгандингиз, ҳамма рози бўлган эди.

Мана, Сиз СССР Министрлар-Советининг Раиси бўлиб, Сталиннинг ўрнини эгалладингиз. Очигини айтганда, биз жойларда Ҳукумат фаолиятининг ёмонлашаётганини ҳис қилмоқдамиз, интизом, республикалар билан алоқа сустлашди, баъзи бир юқори мансабдор шахслар масъулият сезмаётирлар, муаммоларни ҳал қилмаётирлар.

Ҳали 1954 йил охирида биз жуда етилган, Ўзбекистон учун ҳам, Иттифоқ учун ҳам ҳаётий аҳамиятга эга бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотларига баҳо белгилаш тизимини ўзгартириш масалалари бўйича муайян таклифлар киритгандик. Орадан икки ой ўтиб, Хатимизни минг азобда Министрлар Советининг бўлимларидан топиб олдик. Бу ҳақда Сизга қўнғироқ қилганимда, "текшириб кўраман, ёрдам бераман", деб ваъда қилгандингиз, бироқ ўшандан кейин ҳам ҳеч қандай иш қилинмади. Бизнинг ходимларимиз министрликлар кабинетлари бўйлаб сарсон-саргардон юридилар, Министрлар Совети ходимлари билан учрашдилар, аммо бирон-бир натижа бўлмади. 1955 йил охирида Н. А. Булганинга мурожаат қилиб, масалаларимизни кўриб чиқишни, ҳужжатларимизнинг аҳволи не кечганлигини билиб беришни илтимос қилдик. Фақат ўшандан кейингина министрликлар ва идоралар бўйича фармойишлар, буйруқлар берилди, бироқ ҳукумат қарори қабул қилиш бари бир эп кўрилмади. Биз рози бўлдик. Қабул қилинган ҳужжатларда бир қатор жабҳаларни ўзгартиришди — бунга ҳам рози бўлдик. Фақат шундан кейингина ҳужжатлар чиқди. Бундай услуб жойлардаги одамларни қониқтирмайди. Бу қабилда ишлаётган кишилар ҳурматга лойиқ кўрилмайди.

Шундан сўнг Молотовга мурожаат қилиб, шундай дедим:

— Вячеслав Михайлович, ҳаммамиз Сизни ҳурмат қиламиз, хизматингиз катта, обрўйингиз баланд. Ҳозиргина партия идораларининг, жумладан, Марказий Комитетнинг ишларидаги камчиликлар хусусида сўзладингиз. Бу гапларда жон бор, ишларни яхшилаш керак.

Ахир Сиз партиянинг кекса арбобисиз, Ленин давридаёқ Сиёсий Бюро таркибида эдингиз, у билан бирга ишлагансиз, ўша даврлардан бери партия ва давлатнинг олий раҳбариятидасиз. Албатта, партия ишидаги иллатлар, заифликлар, камчиликлар Сизга яхши аён. Модомики шундай экан, наҳотки Никита Сергеевичга йўл кўрсатмадингиз, масалани Президиумда, Секретариатда кўтармадингиз? Ишонаманки, одамлар Сизнинг иш юзасидан тавсияларингизга, таклифларингизга қулоқ солишган бўларди.

Ҳали мен мактаб ўқувчиси эканлигимдаёқ намоишларда портретингизни кўтариб юрар, болалар олдида бундан фахрланардим. Совет ҳокимиятининг дастлабки йиллариданоқ раҳбарлик лавозимларида ишлаб келаркансиз, Ўзбекистонни ва қўшни республикаларни бир марта ҳам бориб кўрмадингиз. Бу партия аъналари билан сиғишмайдиган ҳолдир. Биз, ёш ходимлар шундай тушунамиз, агар бирон-бир ташкилотда хато-камчиликлар содир бўлса, албатта, биринчи шахс жавоб беради, бироқ сайлаб қўйилган, маслаҳатлашиб ишлайдиган идоралар аъзолари ҳам масъулиятдан озод қилинмайдилар, зеро улар ишни йўлга қўйишлари зарурдир.

(Л. М. Кагановичга): Лазарь Моисеевич, Сиз Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Ўзбекистонга келиб турардингиз, Тошкентда ишлагансиз, кекса большевиклар Сизни эслашади. Бироқ ўшандан бери Ўзбекистондан СССР Олий Советига депутат, партия съездига делегат бўлиб сайланиш учунгина бизда ҳар 5—7 йилда бир марта кўринасиз. Жойларда бўлганингизда режалаштирилган корхоналарни кўздан кечирасиз, бироқ Сизнинг нутқларингиз ва луқмаларингизни эшитган одамлар республиканинг эҳтиёжлари ва ҳаётига бўлган қизиқишни илғаб олмаётирлар, жойлардаги обрў-эътиборингиз ҳам шунга яраша бўлмоқда.

Сиз Никита Сергеевични завод ва фабрикаларни республикаларга бериб, давлатни заифлаштирмоқда, деб айбламоқдасиз. Биз буни республикаларда мамнуният билан кутиб олинган йирик ислоҳотлардан бири деб баҳолаймиз. Ахир бу қонун корхоналаримизни ажнабийларга эмас, Совет республикаларига бериш учун қабул қилинганди. У ерларда коммунистлар ишлашади, уларнинг ҳуқуқи ва топширилган иш учун масъулияти ошади. Республикалар қанча кучли, мустақкам бўлса, Совет давлатимиз шунчалик қудратли бўлиши наҳотки тушунар-

ли бўлмаса? Бу ишга ҳалал етказиш керак эмас, балки уни қўллаб-қувватлаш, кенгайтириш, охирига етказиш зарур.

Пировардида Никита Сергеевич ҳақида гапирдим:

— Сўзга чиққан ўртоқларнинг фикр-мулоҳазаларида жон бор. Масалан, Сизга, Никита Сергеевич, юқорида айтганимдек, янги иш услуби учун, энг аввало, одамлар билан мулоқотда бўлаётганингиз, шахсга сиғиниш йилларида халқнинг ҳалок бўлган ўғил-қизларини оқлаганингиз учун одамлар ишонч, ҳурмат-эҳтиром кўрсатмоқдалар. Бироқ бу ерда тўғриси айтиш керак, районларда, айниқса, аҳоли зич яшайдиган жойларда у ёхуд бу раҳбарнинг маст ҳолда пайдо бўлиши кишини ранжитади.

Баъзан Сиз у ёхуд бу жойда бир неча соатгина бўлиб, асрлар бўйи яшаб келаётган анъаналарни бузишга тавсия берасиз, баъзан ҳамма учун бир хил андозадаги қарорлар қабул қилишни таклиф этасиз, бунда ҳар бир республика, вилоят, ҳатто жамоа хўжалиги ёки заводнинг ўзига хос хусусиятини ҳисобга олмайсиз. Колхозчилар, ишчилар билан мулоқотингиздаги самимий хатти-ҳаракатингиз, ҳазиллашингиз, далда беришингиз, топқирлигингиз халққа ёқади. Бироқ баъзан ҳазилларингиз, зукколигингиз одамларга сингмайди, чунки бу ҳазил-мутуйибаларни маҳаллий аҳоли ҳаммиша ҳам тушунавермайди (мен унинг машҳур "Кузьянинг онаси" ибораси, уни ўзбек тилида таржима қилиш ҳақида ўйладим-у, аммо мисоллар келтиришдан ўзимни тийдим). Биз давлат ва партия идораларида бошланган ишни такомиллаштириш йўлини давом эттиришимиз керак.

Бу ерда айтилган гаплардан ҳаммамиз умумий иш учун ҳам, ўзимиз учун ҳам тўғри хулоса чиқариб олишимиз зарур. Мен, жумладан, тушундим, Ўзбекистонда ишларни танқидий таҳлил қилишга, ҳамма бўғинлардаги юмушларни яхшилашга киришамиз. Агар Никита Сергеевич Марказий Комитетнинг Биринчи котиби лавозимида қолса, мақбул иш бўлур эди. Махсус қарор қабул қилиш керакми-йўқми — билмайман, бироқ бу ҳақда бир фикрга келиш, муҳокамани Президиум доирасида яқунлаш мумкин.

Шундан сўнг сўзга чиққан В. М. Молотов Н. С. Хрущевга ташланди, унинг мамлакат ва хорижда ажнабийлар билан учрашувлардаги йўл қўйиб бўлмас хулқ-атвори, халқнинг кўз ўнгида ичкиликка ружу қўйгани, масъулиятсизларча сўзлаши ҳақида гапириб, уни айблади. Унинг

ташқи сиёсат масалаларида чаламуллалигига қарамай, бу соҳани ўрганмаслиги, афтидан, уни ўзлаштиришга ақли ҳам етмаслигини сўзлади. Молотов одатига кўра, бурро, ихчам гапирди.

А. И. Микоян, М. А. Суслов, А. И. Кириченко Н. С. Хрущевни ёқлаб сўзлашди. Никита Сергеевич сўзга чиққан ҳар бир кишига зарба беришга тиришарди, аммо шу заҳотиёқ муносиб жавоб оларди, уни, амалда, сўзлагани қўйишмади. Вақт алламаҳал бўлганди.

— Келинглар, масалани ҳал қилайлик. Қандай таклифлар бор?— деди раислик қилувчи Н. А. Булганин.

— Таклиф киритилган — Хрущев Марказком Биринчи котиби лавозимидан бўшатилинсин,— деди Каганович.

— Хўш,— деди Булганин,— нима дейсизлар? ("Тўғри". "Тўғри" деган овозлар эшитилди.) Ундай бўлса масалани бир ёқли қилайлик; ким мазкур таклифни ёқлаб овоз беради?

Ким сўз билан, ким қўл кўтариб овоз берди. Натижада шундай бўлиб чиқди: ўн кишидан еттита ёқлаб овоз берди. Уч киши — Суслов, Микоян, Кириченко овоз беришмади, аммо улар ўзларининг сукутлари билан норози эканликларини ифодалаб, қатъий эътироз билдиришмади.

— Бундай қарор қабул қилишга ҳаққингиз йўқ! Мени сизлар эмас, съезд томонидан тузилган пленум сайлаган. Бундай қарорга қатъиян қаршиман,— деди Хрущев столни муштлаб.

— Ҳа, пленум сайлаган,— деди Маленков,— аммо у мазкур Президиумни тузган, партиянинг ҳамма ишларига раҳбарлик қилишни унга топширган. Албатта, ҳозир қабул қилинган қарорни пленумга киритамиз.

— Албатта, Н. С. Хрущев ишсиз қолмайди,— деди Булганин.— Балки уни қишлоқ хўжалик вазири этиб тайинлармиз? Таниш соҳа, у бу ишни билади, севади. Хўш, кейин нима қиламиз?

— Мени Президиумда эшитишларини талаб қиламан,— эътироз билдирди Хрущев.— Ҳаммангиз гапирдингиз, менга эса жавоб беришим учун имкон бермадингиз.

— Ҳа-я, эшитиш керак,— деди Кириченко.

— Бу фойдали бўлур эди,— фикримни билдирдим.

— Хўш, у ҳолда бугун бу ерда гапирганларимиз юзасидан Президиум қарори лойиҳасини тайёрлаймиз,— деди Булганин.— Эртага муҳокама қиламиз.

Шу билан мажлис якунланди. Тушдан кейинги йиғилишда Л. И. Брежнев йўқ эди. Равоқча чиқарканман, М. А. Сусловга рўпара келиб қолдим.

— Никита Сергеевич таклиф қияпти. Ҳозир унинг ҳузурига киришингиз мумкинми?— сўради у секингина.

Хрущевнинг Старая плошчадаги хонасига йўл олдим. Хонага кирганимда, у ерда Суслов, Жуков, Фурцева ўтиришган эди.

— Мана энди мен ҳеч ким эмасман...— деди Хрущев.— (Сукут.) Бундай айбловлар, бундай қарор билан кетмоқчи эмасдим. Ишонаманки, сиз билан биз тўғри йўлда турибмиз, ишни ёмон бошламадик. Уларнинг алами, норозилиги илдизлари сизга маълумдир; улар келажакдан қўрққанлари учун ҳам ана шундай қилишмоқда. Келинлар, келишайлик, Марказий Комитетдан кетайми ёки бир йўлини топамизми?

— Биринчи котиблик лавозимидан кетмаслигингиз керак. Уларни бўлса, қамоққа оламан. Ҳаммасини ҳозирлаб қўйганман,— деди Жуков.

— Тўғри, уларни даф қилиш керак,— маъқуллади Фурцева.

— Қамашнинг кераги йўқ,— деди Суслов,— уларнинг бўйнига қандай жиноят қўйишимиз мумкин?

— Михаил Андреевич тўғри гапиряпти. Уларни қамоққа олиш масаласини кўтармаслик керак. Ҳаммасини Президиум доирасида ёки пленумда ҳал қилиш мумкин. Пленум эса Сизни қўллаб-қувватлайди, Никита Сергеевич,— дедим ишонч билан.

— Ошкора дўстона маслаҳатларингиз учун ҳаммангизга раҳмат. Сизларнинг маънавий-сиёсий мададингизни унутмайман,— миннатдорчилик билдирди Хрущев.— Дарҳақиқат, энг мақбул йўл — тезгина пленум чақириш, ташаббусни уларнинг қўлидан тортиб олиш. Президиум доирасида кўрдикки, улар кўпчиликни ташкил этишади. Президиум аъзолигига номзодлар овоз беришда иштирок этолмайдилар. Пленумда эса биз кўпчиликни ташкил қиламиз.

Шу тариқа КПСС Марказий Комитети пленумини чақиришга қарор қилинди.

— Ҳамманинг Президиумда тутган нуқтаи назари аниқ,— деди Хрущев.— Брежневнинг хатти-ҳаракати кишини газаблантиради. Қўрқоқ, бетайин, иродасиз киши! Каганович бир бақириб бериши билан биздан юз ўгирди. Бемалол улар томонга ўтиб кетиши мумкин. Унинг ҳақиқатан ҳам касалми ёки касал эмаслигини аниқласак, яхши бўларди. Ишонаманки, у тулкилик қилмоқда, четда туриб, ўзини қутқариб қолмоқчи.

Келинглар, улардан олдин пленумни чақирайлик. Гарчи Марказком аъзоларини йиғишда вақтдан ютишимиз мумкин бўлса-да, Президиумда бундан кейинги баҳс-мунозара бефойда. Балки пленумни индинга чақирармиз? Эртага Марказий Комитетда аъзолар ва аъзоликка номзодларни, Тафтиш комиссияси аъзоларини ўзимизнинг томонга оғдириб олайлик.

Ҳаммамиз рози бўлдик. У фикрида давом этди:

— Сиз, ўртоқ Жуков, Серов билан биргаликда республика ва вилоятлардаги ўртоқларнинг етиб келишини таъминланг. Ўртоқ Суслов, ўртоқ Чураевни (Марказий Комитет ташкилий бўлими мудири — *Н. М.*) ва Миларшчиковни (РСФСР бўйича Бюро бўлими — *Н. М.*) таклиф қилинг, хабар юборишга тиришинг, токи эртага одамлар етиб келишсин. Ўртоқ Фурцева, Москва билан шуғулланинг, ҳамма шу ерда бўлсин, уларга масаланинг паст-баландини тушунтириш шакллари ҳақида ўйлаб кўринг. Сиз, ўртоқ Муҳитдинов, Марказкомнинг Осие республикаларидан етиб келган аъзолари билан шахсан гаплашиш имконини топинг. Келинглар, пленумни соат 11 га чақирайлик.

Биз рози бўлиб, тарқалишдик. Кабинетдан чиқиб, зинадан пастга тушар эканман, Хрушчевнинг ҳузурига кираётган Серовни кўриб қолдим. Эртаси кунни яна эрталабдан Президиумнинг мажлислар залида тўпландик. Муҳокама бошланди.

Кириченко ўзининг нуқтаи назарини баён қилди, сўнг Д. Т. Шепилов сўз олди. Дастлаб, у Хрушчевни сезиларли даражада қўллаб-қувватлаганди, энди эса, айниқса, Молотов нутқидан кейин бошқа томонга оғди. Хрушчевни танқид қила кетди. Ташқи ишлар министрлиги Хрушчевнинг ажнабийлар билан бўладиган ҳар бир учрашуви учун, одатда, жиддий ҳужжатлар тайёрлаши, унга махсус папка бериши, аммо у буни менсимаслиги, ҳатто матнларни ҳам ўқимаслиги; ўзидан гапириши, натижада хатони тузатишнинг имкони бўлмаслиги, чунки ҳамма воқеа бўлиб ўтгандан кейин хабар топиши, ажнабийлар эса бундан зарур хулоса чиқариб олишлари хусусида гапира кетди.

Мен қўл кўтариб, сўз олдим (бу иккинчи марта сўзга чиқишим эди). Ҳали сўзимни тугатиб улгурмасимдан, кутилмаганда котиб кириб келди-да, ҳаяжонланганича, қабулхонада Марказком аъзоларининг бир гуруҳи ўтиришганини, улар бу ёққа киришмоқчи эканини айтди.

— Ким рухсат берди? Мумкинмас!— бақариб берди Булганин.

— Мумкинмас деганинг нимаси? Ахир улар Марказком аъзолари-ку?— эътироз билдирди Хрушчев.

Шу ерда можаро узилиб қолди, чунки залга 15—20 чоғли киши кириб келган эди. Уларга разм солдим: Марказий Комитетнинг масъул хизматчилари, кўпчилиги ДХК, ИИМ ходимлари, ҳарбийлар. Олдинда — Серов. У бу ерга келганлар номидан уч кеча-кундуздан бери Кремлда тушуниб бўлмайдиган воқеалар содир бўлаётганини дағдаға билан гапирди:

— Биз — Марказий Комитет аъзолари ҳаммангизни Президиумга сайлаб, ишонч билдиргандик. Сизлар эса хонага бекиниб олгансиз, нималар ҳақида гапираётганингиз бизга қоронғи. Халқ, партия беҳабар, одамлар орасида турли миш-мишлар юрипти. Хориждан ғалати хабарлар олмоқдамиз. Ишлар ўлда-жўлда. Нима гап? Нималар юз бермоқда ўзи? Тушунтиришларингизни талаб қиламиз. Пленум ваколатига кирган бирон-бир масала бу ерда ҳал этилмаслиги керак. Аниқ-тиниқ жавоб олмагунимизча, ҳеч қаяққа кетмаймиз!

— Бундай қилишга қандай ҳаддингиз сиғди?!— деди Булганин столни муштлаб.— Бу гуруҳ ким ва кимнинг ташаббуси билан тўплангани ҳаммага маълум. Бор гапни сизларга эмас, пленумга тушунтирамиз. Ҳозироқ тарқалинг, ишлашга халал берманг!

Маршал И. С. Конев Серовни қўллаб чиқди:

— Ахир биз Марказий Комитет аъзоларимиз-ку? Халқ ҳақиқатни билмоғи керак!

— Такрорлайман: тарқалинг!— деди Булганин.

— Вазиятни кескинлаштирмайлик. Ўртоқ Ворошиловга топшириқ берамиз, у қабулхонага чиқиб, нима муносабат билан Президиум мажлиси ўтказилаётганини тушунтирсин,— таклиф киритди Маленков.

— Тўғри,— деди Булганин.— Қани, Климент, чиқ, одамларга тушунтир.

— Марказком аъзоларига ёлгон хабар тарқатишларига йўл қўймайман! Мен ҳам чиқиб, бу ерда ким нима билан шуғулланаётгани ҳақидаги бор гапни айтиб бераман, токи партия ва халқ ҳаммасини билсин,— ҳаяжондан қизариб кетган Никита Сергеевич қалт-қалт титраб, ҳатто гандиракларди. Улар чиқишди.— Сизлар ўтириб мажлисни давом эттираверинглар. Мен халқ билан, Марказком аъзолари билан гаплашаман. Биз ҳали қайтамиз,— деди Н. С. Хрушчев эшик ёнига етганида.

Биринчи бўлиб Маленков қўрқоқлик қилди:

— Келинлар, мунозарани шу ерда тўхтатамиз. Ҳозир ҳаммасини шу ерда ҳал қилиш мумкин. Гап кимнидир қурбон қилиш ҳақида кетаётгани йўқ. Майли, Никита Сергеевич ишлайверсин.

— Тўғри,— деб маъқуллади Каганович.— Бу ишга сўнги нуқтани қўйиш керак.

Қабулхонада суҳбат давом этарди. Биз сукут сақлаганимизча, қимирламасдан ўтирардик. Бундай вазиятда ҳатто одамларнинг бир-бирига қараши ҳам ниманидир билдириб, турлича талқин қилиниши мумкин. Бу ҳолат кам деганда бир соат давом этди. Ниҳоят, Ворошилов ва Хрушчев қайтиб киришди. Ҳали бирор киши оғзини очишга ҳам улгурмасдан, Хрушчев гапира кетди:

— Биз уларга бор ҳақиқатни айтдик. Мана, Климент Марказком аъзолари олдида ўзини оқлашга мажбур бўлди. Рўй бераётган бу ҳодисалар на қонун ва на партия Низоми доирасига сиғади. Пленумда ҳаммасини айтамиз. Уни эртагаёқ чақиришни талаб қиламан. Қалай?

Биз уни қувватладик:

— Тўғри. Тезроқ пленум чақириб, муҳокамани ўша ерга кўчириш керак.

Шу лаҳзада Булганиннинг раислик қилувчилик вазифасини бўйнига олганидан пушаймон чекаётгани сезилиб турарди. У "лом-мим" демасди. Ташаббус Н. С. Хрушчев қўлига ўтди:

— Юр, Климент, чиқиб, эртага пленум эканлигини айтамиз.

Ўтирганлар, ким — секин, ким — бақириб уни қувватлади:

— Ҳа, албатта.

Марказком аъзоларига эртага пленум бўлишини эълон қилишганидан сўнг, анави гуруҳ дарҳол чиқиб кетди.

— Сизларнинг тутган йўлингиз аниқ-равшан, ҳатто қарор ҳам тайёрлагандирсиз?— сўради Хрушчев.

— Ҳеч қанақа қарор ёзганимиз йўқ,— деди Маленков.

— Мен Марказий Комитетнинг Биринчи котибиман, бу ерда юз берган воқеаларнинг ҳаммаси ҳақида пленумда сўзлайман. Сизлар ҳам ўз нуқтаи назарларингизни баён қиласизлар. Ўртоқлар ҳаммамизни эшитиб кўриб, қарор қабул қилишади,— деди Хрушчев.

Шу пайт котиб Хрушчевга қандайдир бир мактуб тутқазди. У кўзойнагини тақиб, хатни ўқигач, деди:

— Бу хат Брежневдан экан.

У хатни овозини чиқариб ўқий бошлади. Хатда Леонид Ильич тоби қочиб қолганидан таассуф билдирарди. У

Никита Сергеевични тўла қўллаб-қувватлашини, уни Биринчи котиб лавозимида қолиши керак, деб ҳисоблашини, фитнесчиларнинг хулқини қоралашини, уларни Президиум таркибидан чиқариб, қонун бўйича қаттиқ жазолашни таклиф қиларди.

Ҳамма сукут сақлар, биров муносабат билдирай демасди. Бироқ хат муаллифнинг чин башарасини, унинг мажлисда юз бераётган гаплардан, ҳатто сўнги соатлардаги ўзгаришлардан бохабар эканлигини кўрсатарди. Бу иш қандай қилингани менга номаълум. Хат муаллифнинг бундай нозик дамда ва ўз вақтида қувватлаши Хрущевнинг Брежнев ҳақидаги фикрини ўзгартирди ва унинг олдида яна "юқори"га йўл очилди.

Шу билан мажлис ниҳоясига етди.

Эрталаб пленум очилди. Н. С. Хрущев партиядagi аҳвол ҳақида маъруза қилиб, Марказком Президиумида бўлиб ўтган уч кунлик мажлис, у ерда нималар ҳақда фикр юритилгани, ким ўзини қандай тутгани, қандай қарор қабул қилмоқчи бўлишгани ва уларга қандай зарба берилгани ҳақида сўзлаб берди. Ундан кейин В. М. Молотовга сўз берилди. У "еттилик"нинг позициясини қисқа баён қилди.

Шундан сўнг муҳокама бошланди. Биз, Хрущевни қувватлаган мажлис иштирокчилари, ўз мулоҳазаларимизни айтдик. Нариги томондан аралаш-қуралаш ҳолда Ворошилов, Сабуров, Булганин, Первухин гапиришди. Улар ўзларининг нуқтаи назарларини баён қилиб, пировардида уни хато деб топдилар. Марказком аъзолари бирин-сирин, амалда деярли ҳаммаси зиддиятларнинг сабабчиларини танқид қилиб, уларни фитнесчилар, амалпарастлар, тўнтариш қилишга уринувчилар деб айблашди. Ҳаммадан кейин Маленков сўзга чиқиб, ўзини ўзи танқид қилди, хатога йўл қўйганини тан олди.

Пленум охириги мажлисида Президиумга ва "еттилик"нинг хатти-ҳаракатига баҳо бериб, қарор қабул қилинди. Қарорни М. А. Сулов ўқиб берди. Қарорни қабул қилишда пленумнинг барча қатнашчилари, "гуруҳ"нинг етти аъзосидан олтитаси иштирок этди. Фақат В. М. Молотовгина овоз бермади. Хўш, қарорда нималар ёзилганди?

Унинг кириш қисмида Маленков, Каганович, Молотов аксилпартиявий гуруҳ тузганлиги (бу аслида партиёга эмас, Хрущевга қарши гуруҳ эди), уларнинг тутган йўли баён этилганди. Пленумда К. Е. Ворошилов, Н. А. Булганин ва бошқаларнинг номини "гуруҳ"да эслатмасликка келишилди. Ворошиловнинг Олий Совет Президиуми

Раиси, Булганиннинг мамлакат Министрлар Совети Раиси эканлиги эътиборга олинди. Молотов, Маленков, Каганович, Шепилов Президиумдан ва Марказий Комитет таркибидан чиқарилди. Сабуров Президиум таркибидан чиқарилди, ammo у Марказком аъзолигича қолди, эгаллаб турган вазифасида ишлайверди; Первухин Президиум аъзолигидан номзодликка ўтказилди.

Марказий Комитет Президиумини қўйидаги таркибда 15 кишигача кўпайтириш мақсадга мувофиқ деб топилди. А. Б. Аристов, Н. И. Беляев, Л. И. Брежнев, Н. А. Булганин, К. Е. Ворошилов, Г. К. Жуков, Н. Г. Игнатов, А. И. Кириченко, Ф. Р. Козлов, О. В. Куусинен, А. И. Микоян, М. А. Суслов, Е. А. Фурцева, Н. С. Хрущев, Н. М. Шверник (Президиум аъзолари); Я. Е. Калнберзин, А. П. Кириленко, Д. С. Коротченко, А. Н. Косигин, Д. Т. Мазуров, В. П. Мжаванадзе, Н. А. Муҳитдинов, М. Г. Первухин, П. Н. Поспелов (Президиум аъзолигига номзодлар).

Шу билан пленум ўз ишини тамомлади, бироқ қарорни узил-кесил таҳрирдан чиқариш, 4 июлда қабул қилиш, сўнг матбуотда эълон қилиш учун яна тўрт кун керак бўлди. Ҳаммамиз уй-уйимизга жўнаб кетдик. Н. С. Хрущев Президиум аъзолари гуруҳи билан тантаналарда иштирок этиш учун Ленинградга жўнаб кетиб, у ерда катта нутқ сўзлади, бўлиб ўтган ҳамма гапларни гапириб берди.

Ҳадемай "еттилик"нинг барча аъзоларини турли жойларга ишга ва яшашга юборишди. Н. А. Булганин сентябрь ойида Марказком Президиумидан чиқарилди, ўша йили Министрлар Совети Раиси лавозимидан озод қилиниб, Ставрополь Халқ Хўжалиги Совети раиси этиб тайинланди, орадан бир неча ой ўтиб, у 65 ёшида пенсияга чиқди. К. Е. Ворошилов 1960 йили СССР Олий Совети Президиуми Раиси лавозимидан озод этилди. В. М. Молотов Мўғулистонга элчи қилиб юборилди. Г. М. Маленков Қозоғистонга — электростанция директори сифатида жўнатилди. Л. М. Каганович Уралдаги калий заводи директори этиб тайинланди, Д. Т. Шепилов Қирғизистонга — олий илмгоҳга юборилди.

Каганович ва Маленков сўнги иш жойларида партиядан ўчирилиб, партиясиз сифатида ҳаётдан кўз юмдилар. В. М. Молотовнинг партиявий тақдири ўзгача кечди. Министрлар Совети бошланғич партия ташкилоти ҳисобида турган Молотовни мажлиста чақаришиб, уни партия сафларидан ўчиришди. У сўзга чиққанларнинг гапларига қулоқ солиб, ҳозир бўлган коммунистларга шундай деган: "Аҳволларингизни тушуниб

турибман, бошқача йўл тутишларингиз мумкин эмасди. Бироқ мен коммунист бўлиб қолавераман". У хайр-хўшлашганича чиқиб кетган. Айтишларича, у партия бадалларини алоқахона орқали муттасил юбориб турган.

Орадан бир неча йил ўтиб, Партия Назорати Комитети Раиси А. Я. Пельше уни ҳузурига чақириб: "Вячеслав Михайлович! Агар партияга тикланиш хусусида ариза берсангиз, масалани ижобий ҳал қилишимиз мумкин бўлур эди",— деган. "Бизнинг масаламиз кўрилганда пленумда ўтирган эдингиз,— деган унга жавобан Молотов.— Эсингизда борми, қабул қилинган қарорга эътироз билдирганим. Мени партия сафларидан чиқариш учун бошланғич ташкилотни ким ва қандай мажбур этганлиги — аниқ. Модомики шундай экан, ариза ёзишим керак эмас, илтимосим ҳам йўқ." Шу билан улар хайрлашишган.

Бироқ орадан кўп йиллар ўтиб, Кремлнинг "Олимп тоғи"да "бир соатлик халифа"— К. У. Черненко пайдо бўлди. У 13 ой давомида КПСС Марказий Комитетининг Бош котиби бўлиб, партияга ва мамлакатга раҳнамолик қилди. Старая плошчадаги кўпни кўрган одамларнинг айтишича, унинг бирдан-бир қилган фойдали иши шу бўлганки, у В. М. Молотовни ҳузурига чақириб, унга аввалги партия билетини қайтариб берган. Шу ерда қизиқ суҳбат бўлиб ўтган.

Черненко жилмайганича Молотовга қарар экан, миннатдорчилик сўзларини кутади, Вячеслав Михайлович эса унга қовоқларини уюб қараркан, кечирим сўзлари эшитишга умид боғлайди. Шу тариқа улар хайрлашадилар.

В. М. Молотов — 1906 йилдан партия аъзоси (16 ёшидан фирқага кирган), 1921 йилдан Марказий Комитет Ташкилий Бюроси аъзоси ва Марказком Котиби, В. И. Ленинга унинг касаллиги бўйича қисқа муддатли таътил бериш ҳақида биринчи қарорга имзо чеккан арбоб, машҳур тарихий воқеаларнинг бевосита иштирокчиси — 96 йил умр кўриб, большевик сифатида вафот этди. Москвадаги Новодевичье қабристонига дафн этилган (Н. С. Хрушчев ҳам шу ерга кўмилган).

Энди бевосита иштирокчи сифатида ҳам Президиум мажлиси, ҳам пленум, ҳам миш-мишлар ҳақидаги мулоҳазаларимни билдирмоқчи эдим. Фитна барбод этилди, унинг раҳнамолари қаттиқ жазоландилар, Н. С. Хрушчев голиб чиқди. Буларнинг ҳаммаси кутилмаганда юз берган ҳодисамиди? Акс ҳолда, қандай оқибатлар келиб чиқиши мумкин эди? Ана шулар ҳақида ўйга толасан, киши.

Тасаввуримча, раҳбариятда бўлиниб кетиш билан яқунланган бу тўқнашувнинг куртаклари Сталин ҳаётининг сўнгги кунларидаёқ уч берган эди. Фикран шуларга қайтайлик. Маълумки, Сталин 1953 йил 2 март кечаси оғриб қолган эди. Учинчи март куни унинг ёнига келган Президиум аъзолари беморнинг ўсал бўлиб ётгани, энди ишга қайтиши гумонлигини шифокорлардан эшитишгач, Берия ва Маленков битта машинада, Хрушчев ва Булганин улардан қейинроқ бошқа машинада Кремлга қайтишади.

Берия Малеконни четга олиб, унга ҳали Сталин тирик экан, тезлик билан раҳбариятни шакллантиришни таклиф қилади. Шуниси ҳам борки, Маленков Ҳукумат бошлиғи, айни чоғда, Марказком Президиумига раҳбарлик қилиши керак, Берия эса Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари бўлади, ДХК ва ИИМни бирлаштириб, уларни ўзларига бўйсундиради. Маленков рози бўлади. Дарҳол Хрушчев ва Булганин билан алоқа ўрнатишади. Улар ҳам баробар равишда мамлакатнинг бўлажак раҳбари ҳақида мулоҳаза юргизаётгандилар.

Булганин Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари бўлади. Мудофааа министрлигига етакчилик қилади. Хрушчев бўлса КПСС Марказий Комитетида ишлайди, бунинг учун у Москва шаҳар партия комитетининг биринчи котиби вазифасидан озод қилинади деб, шарт қўйилади. Бунга иккови ҳам рози бўлишади. Хрушчев тажриба ҳам партиянинг, ҳам Ҳукуматнинг бир шахс қўлида бўлиши номақбул эканлигини кўрсатганлигини тушунтириб, Маленковга Марказий Комитет Котиби лавозимидан бўшашни таклиф қилади. Таклиф инобатга олинади.

Шундай қилиб, тўртовлон бўлажак раҳбариятни тузишади, сўнг қолганлар билан алоҳида-алоҳида келишишади: Ворошилов — Олий Совети Президиумининг Раиси, Молотов — Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари ва ташқи ишлар министри; Каганович — Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари (унга министр лавозими берилмайди) бўлади. Министрлар Совети яна икки идора — Президиум ва унинг Бюросига эга бўлиши ҳақида шартлашилади. Кичик Президиум Министрлар Совети Раиси ва унинг тўртта биринчи ўринбосарларидан иборат бўлмоғи лозим эди. Буларнинг ҳаммаси ҳақида 4 март куни, ҳали Сталин тириклигидаёқ, келишилганди. Уларнинг ўзлари бу таклифларни Марказий Комитет,

СССР Олий Совети Президиуми ва Министрлар Советининг бирлашган мажлисига қўйишганди. Биз овоз бергандик, холос.

Сталин 5 мартда вафот этди. Хрушчевга ўзига хос шама қилинади. Уни дафн маросимининг раиси этиб тайинлашади. 14 март кuni эрталаб Марказий Комитет Пленуми бўлиб, аҳоли бу тайинлашларни бирон-бир эътирозсиз маъқуллади, Олий Совет сессияси эса ўша кuniёқ уларни тасдиқлади, шунингдек, СССР Конституциясига тегишлича ўзгартиришлар киритилди.

Сиртдан қараганда, яқдиллик билан бамаслаҳат иш тутилгандек, ҳеч қандай келишмовчилик ва тўқнашувдан асар ҳам йўқдек эди. Аслида бу муваққат, хўжакўрсинга, мажбурий, ғоят хатарли аломатни ўз ичига олган келишув бўлиб, амалда бутун ҳокимият Маленков ва Бериянинг қўлида эди. Шуниси ҳам борки, агар Маленков расман Ҳукумат бошлиғи бўлиб, Марказий Комитет Президиумига раҳбарлик қилса-да, мавжуд барча куч Берия қўлида мужассамлашганди. Олий раҳбариятда номма-ном таркибнинг алфавит бўйича тартибига ҳамма вақт ҳам амал қилинмасди. Ҳукумат раҳбарларини шакллантиришда ҳам шундай бўлди: биринчи бўлиб Маленков тилга олинарди. Унинг биринчи ўринбосарлари масаласига келсак, бунда Берия етакчилик қиларди. Агар Маленков бетоб бўлиб қолса, иши кўпайиб кетса ёки сафарга кетса, Министрлар Совети Раиси вазифасини ва Марказий Комитет Президиуми раҳбарлигини ўз-ўзидан Берия олиб борарди. Бундан ташқари Маленков Бериянинг қилиқларини билар, гарчи у билан дўстлашгандек бўлса-да, ундан қўрқарди.

Марказий Комитетда қандай аҳвол ҳукм суларди? Хрушчев асосий эътиборини Марказий Комитетдаги юмушларга қаратсин, деган баҳонада уни қудратли Москва партия ташкилотидан ажратишди, Марказий Комитет Котиби Н. А. Михайловни Москва шаҳар партия комитети биринчи котиби этиб сайлашди. Марказком Котибларини санашда эса, аксинча, алфавит тартибига риоя этиларди, бунинг натижасида Н. С. Хрушчев энг охирига тушиб қоларди. Шу тариқа Котиблар таркибида етакчи йўқ, ҳамма тенг эди. Устига-устак, ярим йил давомида Марказий Комитетнинг Биринчи котиби сайланмади — мақсад Хрушчевни қисиб чиқариш эди. Ғалати манзара ҳукм суларди: шунча Котиб туриб, Марказком Президиумига Министрлар Советининг Раиси раҳбарлик қиларди (унинг ортида эса Берия турарди).

Ана шунақа аҳвол вужудга келганди. Бироқ Никита Сергеевич ўзига хос сабот, қатъият, куч-ғайрат билан, биров ҳавас қилса арзийдиган соғлиғи туфайли, катта ҳаётий тажрибага эга бўлганидан, раҳбарият ҳаётининг ҳамма йўл-йўриқларидан бохабарлиги сабабли орқа-ўнгига қарамасдан иш тутарди. Берияни ишдан четлатиш ва уни йўқотиш борасида шахсан ўзи ташаббус кўрсатди. Қизиғи шундаки, унинг бу ҳақда биринчи бўлиб сирлашган одами Маленков эди.

Албатта, бу катта хавф-хатарга тўла иш бўлса-да, Хрушчев шу йўлдан қайтмади. Маленковни Берия уни сариқ чақага олмаслиги, бутун ҳокимиятни якка ўзи бошқармоқчи, уни эса ўртадан кўтариб ташламоқчи, ҳокимиятдан жудо қилмоқчи эканлигига ишонтиради. Шундан сўнг ҳамма иш юзасидан Булганин ва бошқалар билан алоҳида-алоҳида гаплашади. Улар ҳам розилик беришади, чунки Берия қаршисида булар даҳшатга тушишар, ўзларининг бошларига исталган лаҳзада қандай кулфат тушишини билишмасди.

Бу ҳам етмагандай, Никита Сергеевич, ўзининг сўзларига қараганда, Берияни йўқ қилиб ташлаш режасини ишлаб чиқади. Бу иш билан украиналик эски дўсти, маршал К. С. Москаленко иккиси бирга шуғулланадилар. Тажрибали, ўтли-шудли бу саркарда Г. К. Жуковнинг розилиги билан операцияни тайёрлаб, амалга оширади. Уларнинг маккор Берияни ҳийла билан енгиганини қаранг! Кремлнинг ички қўриқчиларини буткул алмаштириб, Марказком Президиуми мажлисини чақиривади. Йиғилиш тугаши билан Москаленко бошчилигидаги ҳарбийлар чиқиб бораётган Берияни ушлашиб, қамоққа олишади. Хрушчев унинг ўрнига, бу муҳим лавозимга содиқ дўсти Серовни тайинлайди.

Қуйидан бўлган тазйиқ остида, Марказком аъзоларининг талаби билан Биринчи котибликка Н. С. Хрушчев номзоди кўрсатилди. Сентябрь пленумида у бир овоздан ана шу олий лавозимга сайланди. Эски гина-кудуратларни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, ўзига Г. К. Жуковни яқинлаштиради, республикалар, ўлкалар ва вилоятлар бўйлаб адоқсиз сафарлар қилди. Энди у ДХК, армияда қаттиқ суянчиққа эга бўлиб, партияни, Марказком Президиумини ўз қўлларида ушлаб турарди.

Шундан сўнг у Маленковга ёпишди. Уни чаламуллаликда, Ҳукуматга раҳбарлик қилишни удалай олмасликда айблаб, Министрлар Совети Раиси лавозимидан бўшатиш

ҳақида ариза ёзишга, электростанциялар министри лавозими билан кифояланишга кўндириш унчалик қийин бўлмади. Хрушчев Ҳукумат бошлиғи лавозимига ўзи билан Москвада бирга ишлаган дўсти Н. А. Булганинни кўрсатди.

КПСС XX съездида у Сталин шахсига сифинишни фош қилиш ҳақидаги ғояни амалга ошириш, мамлакатда Сталинга қарши фаолиятни авж олдириш учун сталинча эски гвардия аъзолари, унга энг яқин бўлган арбоблар — Молотов, Ворошилов, Маленков, Каганович билан муро-са-мадора қилди. Унинг ақл билан иш тутганини қарангки, шахсга сифиниш ҳақидаги маъруза шахсан унинг ўзи номидан эмас, Марказком Президиумидан келиб чиққан эди. Бу масалада ҳам яқдиллик ва бамаслаҳат иш тугилаётганини намойиш қилишга эришди.

Кўраётганимиздек, ташқаридан қараганда, ҳаммаси силлиқ кетаётганди. Кремлда бирон-бир жиддий хавф-хатар аломатлари кўзга ташланмасди, ҳамма ўз ўрнида ишларди. Бироқ зимдан портлаш етилиб келаётган, хатар кун сайин кучайиб бораётган эди. Буларнинг ҳаммаси 1957 йил июнида Президиумдаги таназулни келтириб чиқарди.

Бу борада кўп мақолалар, очерклар, эсдаликлар эълон қилинган. Умуман олганда, муаллифлар воқеаларни тўғри баён қиладилар, бироқ бу мажлисларнинг ҳаммасида ўзлари иштирок этмаганликлари сабабли — стенограмма эса олиб борилмаганди — афтидан, кўп гапларни бировлардан эшитганларидан ёки мажлис баёнларидан олганлар. Натижада айрим ноаниқликлар келиб чиққан. Масалан, "аксилпартиявий гуруҳ" (юқорида таъкидлаганимиздек, бу аслида Хрушчевга қарши гуруҳ эди) номини олайлик. Баъзи муаллифлар унинг ташкилотчилари Маленков, Молотов, Каганович эдилар деб ёзишса, бошқалар Маленков ва Молотов эдилар деб даъво қилишади. Бу унчалик тўғри эмас.

Гап шундаки, 20 июндаги Президиумнинг сўнгги мажлисида пленум чақиришга келишилган эди, шу билан энди пленумда учрашиш учун йиғилиш ёпилганди. Маърузани ҳам, пленум қарори лойиҳасини ҳам Хрушчев, Суслов ва Микоян тайёрлашганди. Бизни бу ишга бошқа жалб қилишмади. Биз улар кун тартибига қўйган ва тайёрлаган масалаларни тингладик, қарор қабул қилдик. Хўш, бу ҳужжатларда қандай янгиликлар бор эди?

Президиум мажлисида ҳеч ким қандайдир "аксилпартиявий гуруҳ" ҳақида гапирмаганди. Менимча, бундай ном берилишининг сабаби бор эди. Юқорида айтилганидек,

ВКП(б) Марказий Комитетининг 1937 йил февраль-март пленумида "Бухарин — Риков иши" юзасидан Микоян ва Ежов маъруза қилгандилар, сўнг комиссия тузилган эди. Ана шу комиссиянинг ахбороти кўриб чиқилган чоғда, сўзга чиққан Молотов ва Каганович Бухарин ва Риковни "аксилсовет" фаолиятда айблашганди. Афтидан, энди Хрушчев ва Микоян ўша даврда рақиблари олға сурган айбловни эсга олишиб, мазкур гуруҳни "аксилпартиявий" деб аташади. Ҳолбуки бу одамлар, сирасини айтганда, партияга қарши чиқмагандилар, аксинча, раҳбарликни ўз қўлларига олмоқчи эдилар.

Энди Хрушчевга қарши тайёрланган хуруж хусусида. Ташаббус Маленков ва Молотовнинг қўлида эди, деб ёзганлар хато қилишади. Бу ғоя биринчи бўлиб Кагановичдан чиққан. У бу ҳақда Молотовга "ёрилади". Вячеслав Михайлович уни қўллайди. Ана шунда бу ишга Маленков ҳам жалб қилинади. Георгий Максимиллианович розилик беради. Бу "учлик" шу қабилда тузилганди.

Хрушчевга қарши Маленковга нисбатан қўлланилган "ағдариш услуби"ни ишга солиш режалаштирилганди: Президиум мажлисига тўпланиш, қаттиқ танқид қилиш, ариза ёзишга мажбур эттириш ва қишлоқ хўжалиги министри қилиб тайинлаш. Буни эълон қилишганидан кейин пленум чақириш, унда Хрушчевнинг аризасини ва Президиумнинг розилигини ўқиб эшиттириш, қарор қабул қилиш ва Молотовни Марказий Комитет Биринчи котиби этиб сайлаш. Улар иш ғалвасиз, хамирдан қил суғургандай осон битади, деб мўлжаллашган, Хрушчевни "йиқитиш"га, ундан қийинчиликсиз ариза олишга муваффақ бўлинади, деб ўйлагандилар. Бироқ улар чучварани хом санашганди, "Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил" ҳикматини унуттишганди...

Нега айнан Каганович биринчи бўлиб гапирганди?

Гап шундаки у ва Хрушчев ўзаро адоват сақлашар, бир-бирини кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди. Бу шу билан боғлиқ бўлганки, 1947 йилда Сталин ғазабига учраган Хрушчевни Украина Министрлар Совети Раиси лавозимига тавсия қилганди, республика Марказкоми Биринчи котиби сифатида ўша ёққа Кагановични жўнатганди. У уруш йилларида Сталин Хрушчевнинг бир қатор фронтларнинг Ҳарбий Кенгаши аъзоси сифатидаги фаолиятдан норозилигини билганидан, унга турли йўллар билан халал етказди, сиқади, ташаббусини бўғади, баъзан обрўсизлантиради. Сўнг иккаласи ҳам Сталин муҳитида қамти келиб қолишади.

Хрущев Кагановичнинг ўзига қилган муомаласини унутмаган эди. Лазарь Моисеевич КПСС Марказий Комитетининг Биринчи котиби бўлиб қолган Никита Сергеевичдан хавфсираши учун ҳамма асосга эга эди. Устига-устак, 1953 йил 14 мартда янги Ҳукумат тузилган чоғда, Раиснинг тўрт нафар биринчи ўринбосари ичида ягона у министрликка эга бўлмади, жиддий қўллаб-қувватлайдиган одами йўқлигидан, уларнинг энг охиргиси саналарди. Демак, уни ўртадан кўтариб ташлаш айтарли қийин эмасди. Мана шунинг учун ҳам Хрущевни "ағдариш" гоёси айнан Кагановичдан чиққан эди.

Тўқнашув сталинча гвардиянинг ҳамма аъзолари четлаштирилиши билан тугади. Хрущев ғалаба қозонди. Бироқ бу ғалаба, ҳаёт кўрсатганидек, интиҳонинг ибтидоси бўлди. Янги муаммолар, янги тўқнашувлар вужудга келди.

МАРШАЛ ЖУКОВ — ТУҲМАТ ВА ИҒВО ҚУРБОНИ

Маълум бир фурсатда ҳамма воқеа-ҳодисалардан кейин энди иш бир маромда борадигандек туюлди. Бироқ бундай бўлиб чиқмади. Орадан уч ой ўтиб, "Жуковнинг иши"ни вужудга келтиришди. Георгий Константинович СССР Мудофаа министри лавозимидан олинди, Президиум ва Марказий Комитет таркибидан чиқарилди, 62 ёшида истеъфога, яъни пенсияга чиқди. Аслида нима бўлган эди?

Н. С. Хрущев Марказий Комитет Биринчи котиби бўлгач, 1946 йилда Марказком аъзолигига номзодлик таркибидан чиқарилган, Уралга ҳарбий округ қўмондони қилиб юборилган, яъни "фахрий сургун"да юрган Г. К. Жуковга дарҳол эътибор берди. Н. С. Хрущев уни Москвага қайтариб келиб, мудофаа министри Н. А. Булганиннинг биринчи ўринбосари лавозими билан "сийлади".

Албатта, Георгий Константиновичнинг улкан обрў-эътибори, унинг саркаш иродаси, қатъий феъл-атвори, ўта машҳурлиги Никита Сергеевичга керак эди, шунинг учун ўтмишда уларнинг ўзаро муносабатларидаги баъзи бир салбий ўринларга қарамасдан, у буларни енгиб ўтди, маршални сиёсий жиҳатдан оқлади, уни ўзига яқинлаштирди. XX съездда Жуков Марказий Комитет аъзоси этиб сайланди, 27 февралдаги биринчи пленумда эса Марказий Комитет Президиуми аъзолигига номзод бўлди. Орадан уч ой ўтиб, 1957 йилнинг 29 июнида Президиум аъзолигига сайланди. Бироқ роппа-роса тўрт ойдан кейин — 29

октябрда пленум уни Президиум таркибидан чиқарди, юқорида айтганимиздек, ҳамма лавозимлардан маҳрум этди.

Г. К. Жуков 1957 йилги ҳамма пленумларда партиянинг олий идоралари бўйлаб юқорилаб бораётганди. Бу нималар билан боғлиқ эди? Нима учун у партия "зинапоялари" бўйлаб бунча баланд мансабга кўтарилди? Агар эътибор берсак, бу ўша ойлардаги фожиалар билан боғланганди. Г. К. Жуков Берияни ушлаб, йўқ қилишда, сўнг Маленковни Министрлар Совети Раиси лавозимидан олиб ташлашда Н. С. Хрущевга катта мадад берди. Шунинг учун XX съездда у Марказий Комитет Президиуми аъзолигига номзод бўлди. Кейин Президиум ичида ихтилоф вужудга келиб, унинг етти аъзоси Н. С. Хрущевга қарши чиқди. Ана шунда Жуков "бошибузуклар"ни қаттиқ, шафқатсиз огоҳлантирди. Қарабсизки, у Президиум аъзоси бўлиб турипти-да.

Шу тариқа Г. К. Жуковнинг ёрдами ва иштирокида Хрущевнинг бевосита ва билвосита рақиблари партиянинг олий раҳбарлигидан четлаштирилганди. Ана шунда навбат Жуковнинг ўзига ҳам етиб келди. Хрущев Бериядан ва олий раҳбариятдаги таниқли арбоблардан қутулиб, улар томонидан бўлажак таҳдидлардан қўрқмай қўйгач, Жуковнинг обрў-эътибори ва ёрдамидан энг кўп даражада фойдалангандан кейин унга нисбатан муносабатини кескин ўзгартирди. Бунда у, сезишимча, ўзининг шахсий ҳис-туйғулари, энг аввало, хавфсирашдан келиб чиқиб иш тутганди.

Г. К. Жуковни четлаштириш осон иш эмаслигига ақли етган Н. С. Хрущев ўзининг янги яқин кишилари билан бу "иш"ни ҳар тарафлама пухта тайёрлайди. Ўша йили октябрь ойининг учинчи ўн кунлигида Кириченко қўнғироқ қилиб, тезлик билан Москвага етиб келишим лозимлигини айтди. "Менинг Ватаним — Украинага борамиз,— дея огоҳлантирди у. Мен буни дастлаб ҳазилга йўйдим, бироқ гап жиддий экан.— Бугун-эрта Киевга учаман, сизларни ўша ерда кутиб оламан".

Москвага етиб келиб, тўппа-тўғри Марказкомга йўл олдим, яқинда Президиум аъзоси бўлган Ф. Р. Козлов ҳузурига кирдим. У мени четга олиб, индинга Никита Сергеевич Президиум таркибидаги бир неча киши билан бирга Киевга учиб кетаётганини айтди.

— Сен ҳам улар билан борасан,— деди у.— У ерда Киевдаги алоҳида ҳарбий округ қўшинларининг жанговар машқлари ўтказилади.

— Менинг вазифам нимадан иборат?

— Сўрама. Ўша ерда биласан.

Ўша кунлари мудофаа министри Г. К. Жуков маршал Титонинг шахсий таклифи билан Югославияга сафар қилганди. Унинг барвақт қайтиши кутилмаётганди, октябрь ойи охирларида Москвада бўлиши керак эди.

Киевга етиб келдик. Никита Сергеевич ва унинг ҳамроҳларини жуда қизгин — гуллар, нон-туз, олқишлар билан кутиб олишди. Аэропортдаги кутиб олувчилар орасида ҳарбийларнинг кўплигига эътибор бердим. Деярли ҳаммаси маршаллар эди. Ажратилган жойга жўнаб кетдик. Энг сўнгги урфда жиҳозланган, ҳамма қулайликлар муҳайё этилган бино. Ҳавасим келиб, қани энди бизда ҳам ана шундай қулайликлар бўлса, деб орзу қилдим. Тушлик қилдик. Бизни улкан залга таклиф этишди. У ерда олий ҳарбий раҳбарлар ҳозир бўлган эдилар.

Ҳаммамиз жойлашганимиздан кейин Хрушчев Малиновскийга мурожаат қилди:

— Родион Яковлевич, машқлар қандай ўтади, унда кимлар қатнашади, операция режаси, у нима ва қандай тугаши ҳақида ахборот беринг,— сўнг бизга юзланиб, қўшиб қўйди.— Ўртоқ Жуков Югославияда меҳмон бўлиб турипти, манёврларга маршал Малиновский раҳбарлик қилади.

Родион Яковлевич операциянинг асосий жиҳатларини гапириб, икки томоннинг иштирокчиларини, қўмондонларни, тузилмаларни айтди, машқлар қандай ўтишини, бош қўмондонлик маскани қаерда жойлашганини харитадан кўрсатди. Машқлар бир ярим кун давом этиши керак эди.

— Бизнинг иштирокимизни қандай тасаввур қиласиз, режаларингиз қалай?— сўради Хрушчев.

— Операция бошланишида Президиум аъзолари ва аъзоликка номзодлар бош қўмондонлик масканида бўладилар. Шундан кейин ҳарбий ҳаракатлар майдонини кузатиш мақсадида ҳамма учун йўналиш тузилган,— деб жавоб берди Малиновский.

Н. С. Хрушчев жанговар машқлар режасини маъқуллаб, унда Киев округи қўшинлари ва бош штаб вакилларидан ташқари яна кимлар қатнашаётганини сўради.

— Москвада Сизга айтганимиздек, ҳарбий округлар ва қўшин турлари қўмондонлари иштирок этишмоқда,— деб жавоб берди маршал.

Шу билан Никита Сергеевич ҳарбийларга жавоб берди, ўзимиз ёлғиз қолгач, сўради:

— Хўш, энди топшириқ аниқми?— Ҳамма бош ирғади.— Биз кўрадиган нарсалар шундан иборат экан. Асосий вазифа генералитет билан суҳбатлашиш, уларнинг кайфиятини, орзу-умидларини аниқлаш, улар ўзларининг аҳволидан, Бош штаб иши, министрдан мамнунми, у қандай раҳбарлик қилмоқда, ишларни удалаяптими, қўл остидаги одамларга, маршалларга, генералларга муносабати қандай — шуларни билиш.

Очигини айтганда, буларнинг ҳаммаси нима учун зарурлигини тушунмасдим, машқлар якунлана бошлангач, вазият аниқлаша борди.

Эртаси кун далага чиқишимиз олдидан Хрушчев ҳаммамизни тўплаб, машқлар ҳақидаги қароримиз қайсидир йўл билан Белграддаги Жуковга маълум бўлганлигини айтди. У машқларга ўзи раҳбарлик қилиши, демакки, бу ерда бўлиши лозим деб ҳисоблаганидан, Югославия сафарини тўхтатиб, қайтмоқчи эканлигини билдирган. Унга бундай муҳим сафарни чала қолдириш мақсадга мувофиқ эмас, келишилган муддатларда сафарни якунлаб қайтинг, деган мазмунда жавоб юборилади. У иккинчи маротаба шошилинома жўнатади. "Машқларда мамлакат Мудофаа Совети Раиси (Н. С. Хрушчев) иштирок этмоқда"— жавоб шундай бўлади. Шундан кейин Г. К. Жуков жим бўлади.

Ҳаммамиз биргаликда Малиновскийнинг қўмондонлик масканига етиб келдик. У ерда қисқа муддат бўлдик. Малиновский бизни қўшинлар бўйича тақсимлади. Н. С. Хрушчев у билан бирга қолди. Мен икки генерал ўтирган машинада эдим. Улардан бири ҳужум этувчи дивизияга қўмондонлик қиларкан. Шаррос ёмғир қуйиб турарди. Бизга генералларнинг погонсиз иссиқ либослари ва плашч-палатка беришди. Уруш фронтларида бошидан-охиригача иштирок этганим учун машқларда кўрган-кечирганларимдан ўзим учун айтарли янгилик ололмадим. Бари бир машқ — машқ-да, қўшинлар қанчалик жонларини жабборга беришмасин, бу айтарли ҳақиқий жанг майдонини эслатмасди.

Эртаси кун эргалаб ҳарбий машқларнинг марказий қисмида қўшинлар орасида бўлдик, юқори унвонли офицерлар билан суҳбатлашдик. Мулоқот қизиқарли бўл-

ди, айниқса, Никита Сергеевичнинг ғайрати жўш урганди. Уни сўзамоллик билан эслашди, урушни хотирлашди. Кундузи яқун ясалди. Р. Я. Малиновский маъруза қилди, сўнг ҳарбий ҳаракатларга раҳбар бўлган генераллар сўзга чиқишди. Н. С. Хрушчев камчиликлар, қўшинларнинг жанговар тайёргарлиги ҳақида муфассалроқ сўзлаб беришни илтимос қилди. Ҳамма тушунди, суҳбат шу мавзуга бурилди.

Сўнг кечлик овқатга гал келди. Стол атрофида буткул генералитет ўтирарди. Дастурхон шоҳона тuzалганди — балиқ икриси, сёмга балиғи, дудланган сон гўшти, ичкиликнинг деярли ҳамма турлари, ҳар хил ноз-неъматлар бор эди. Никита Сергеевич ибрат кўрсатди. Шундай вазият вужудга келдики, ҳамма тортинмасдан еб-ичди, суҳбат борган сари жонли ва очиқ тус ола бошлади.

Баъзилар армияда катта камчиликлар борлиги, жанговар тайёргарлик савияси пастлиги, шахсий тузилма билан сиёсий тарбия ишлари ўлда-жўлдалиги ҳақида гапира бошлади. Айрим округлар ва қўшинлар турлари қўмондонлари ҳам шу йўсинда сўзлай кетдилар, армиянинг заиф томонлари борган сари кенг ва чуқур очилаверди. Биз шундай жойлашган эдикки, ҳар биримиз стол атрофида ҳарбийлар билан ёнма-ён ўтирардик. Бу ерда ҳам суҳбат эмин-эркин кечиб, ҳатто аскарлар ва офицерларнинг ҳам норози эканликлари тилга олинди. Аста-секин қадаҳ сўзлари Н. С. Хрушчев шаънига ҳамду санолар, таҳсину мақтовлар томон бурилди, уруш кунлари, ўша даврда унинг қандай раҳбарлик қилганлигини, блиндаж ва окопларда бўлганлигини эслашди.

Зиёфат охирида Никита Сергеевич ҳарбийлар билан жуда самимий хайрлашди. Булар ҳам унга соғлиқ, муваффақиятлар тилашди. Малиновскийдан бошлаб ҳамма армия партиянинг доно сиёсий раҳбарлик йўлини қаттиқ қувватлайди, деб ишонч билдирди.

Ҳарбийлар жўнаб кетишгач, биз меҳмонхонамизга йўл олдик.

— Хўш, афтидан, ҳаммаси равшан, — деди Н. С. Хрушчев. — Армия биз билан, уялтириб қўймайди. Мен ухлайман, сизлар эса сайр қилинглар.

Кириченко бизни "кичик меҳмонхона" деб аталмиш хонага таклиф қилди. Кириченко, Козлов, Аристов, Брежнев, Подгорний ва мен тун оққунча стол атрофида ўтирдик.

Эрталаб Никита Сергеевич Мудофаа Совети аъзолари билан сўзлашмоқчи эканлигини, бизга эса Подгорний ўз шаҳрини томоша қилдиришини айтди. Брежнев (у армия, саноатнинг мудофаа тармоғини назорат қиларди) у билан бирга қолди. Афтидан, улар ўртасидаги гап Мудофаа Советининг расмий мажлиси эмас, балки муҳим махфий суҳбат эди. Биз шаҳарни кўздан кечириб, тушдан кейин Москвага қайтиб келдик.

Президиум мажлиси Жуков сафардан қайтадиган кунга тайинланди. Ҳаммамиз йиғилдик. Н. С. Хрушчев шундай деди:

— Ҳозир Жуков Белграддан учиб келади. Уни тўғри бу ерга таклиф қилишади. Таассуротларимни сизлар билан очиқчасига ўртоқлашмоқчиман. У ҳокимиятни эгаллаб олмоқчи, бу борада жиддий ишлар қилмоқда. Унинг кирдикорлари ҳақида баъзи гаплар бизга маълум. Мен ёши қайтиб қолган одамман. Ўзимга ачинмайман, фақат сиёсий йўлимизни йўқолиши, муваффақиятли бошланган ишнинг бузилиши, ҳарбий диктатура ўрнатилишига йўл қўйишга кўзим қиймайди. Бу хатарли, фуқаролар урушига, қон тўкилишига олиб келади. Ҳаммангиз бу ердан узоқда бўласиз. Жуков билан жиддий гаплашиш, қарор қабул қилиш керак. Эртага пленум ўтказиш, Жуков масаласини узил-кесил ҳал қилиш борасида Секретариат билан келишдик.

Ўтириб, Н. С. Хрушчевнинг сўзларини тинглаяпмиз, бироқ на мажлис баёни, на стенограмма, на бир бегона одамдан дарак бор. Афтидан, мўлжал аниқ олинган бўлса керак, ҳадемай Жуков кириб келиб, узун стол теваарагидаги ўринни эгаллади.

Афтидан, у қандайдир кўнгилсиз воқеа бўлишини сезганди. "Чурқ" этмасдан ўтирди. Н. С. Хрушчев гапира бошлади:

— Ўртоқ Жуков, хулқингизни муҳокама қилиш учун Президиум аъзоларини тўпладик. Димоғингиз шишганлиги, ўзбошимчалик қилаётганингиз ҳақида бизга маълумотлар тушмоқда; партия ва унинг раҳбариятини менсимасликдек эски ашулангизни яна бошладингиз. Қўшинларда, айниқса, қўмондонлик тузилмасида норозиликлар етилмоқда, негаки Сиз улар билан ҳисоблашмасмишсиз, гоҳо ҳақорат қилармишсиз. Изоҳингизни эшитмоқчимиз. Сизга ишонч кўрсатиб, бир пайтлари Марказкомдан чиқарилишингизга сабаб бўлган эски гуноҳларингиздан кечгандик. Сиз эса ишончни оқлаш ўрнига босар-тусарингизни билмай

қолдингиз, ўзингизни Марказкомга қарши қўймоқдасиз, армияни партияга қарши гиж-гижламоқдасиз.

Жуков ўрнидан туриб, шундай деди:

— Бу ерда нималар бўлаётганини, нималар ҳақида гап кетаётганини умуман тушунмаяпман. Биринчидан, ўртоқ Хрушчев, Сиз машқлар ўтказиш ҳақидаги ҳужжатга имзо чекдингиз, унга раҳбарлик қилиш менга топширилди, аниқ вақти ҳам кўрсатилди. Сўнг мени Югославияга юбордингиз, бу пайтга келиб, муддат ўзгартирилиб, машқлар ўтказилипти. Одатда бундай қилишмайди-ку. Менга эътирозлар бор экан, у ҳолда нега хорижга юбордингиз? Модомики машқларни менсиз ўтказишни истаган экансиз, унда нега бунақа муддат белгиланди?

Энди асосий масалага ўтайлик. Қўлингизда қандай маълумотлар борлигини билмайман. Мен ҳалол хизмат қилиб келдим. Ҳеч қаерда, ҳеч қачон, ҳеч кимни партия ва раҳбариятга қарши қўймаганман. Аксинча, армияни партия теварагида жипслаштириш учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиляпман. Албатта, армияда камчиликлар, нуқсонлар бор. Бироқ уларни мен вужудга келтирмаганман — аксинча, уларга тезроқ барҳам беришга тиришяпман. Агар менга муайян эътирозлар бўлса, уларни эшитишга, тузатишга тайёрман.

Л. И. Брежнев сўз олиб, Жуковни жуда қаттиқ танқид қила кетди. Бу гал у ўзига ишонган ҳолда, қатъий, ҳатто кибру ҳаво билан гапирди. У энди кечаги — июнда "аксилпартиявий гуруҳ" олдида дарҳол попути пасайган, чекинган Брежневга мутлақо ўхшамасди.

Жуков сукут сақлаганича, сўзга чиқаётганлардан кўз узмасди. Кириченко Жуковнинг қўмондонларга ёмон муносабатда бўлаётгани, ҳарбий округлар устидан суст раҳбарлик қилаётгани, уларни партия ташкилотидан жудо этаётгани хусусида кескин гапирди. Шундан сўнг сўзга чиққан Малиновский Жуковнинг Бош штаб билан шуғullanмаётгани, катта сиёсатга боши билан шўнгиб кетгани, амалда ишларни ўз ҳолига ташлаб қўйгани, министрлик вазифасини бажара олмаётгани, бу билан у Президиум аъзосига кўрсатилаётган ишончни оқламаётгани ҳақида сўзлади. Шунингдек, Ф. Р. Козлов, Е. А. Фурцевалар ҳам Жуковга қарши кескин гапиришди.

Мен сўз олиб, эгаллаб турган лавозимимга кўра, округ Ҳарбий Совети мажлисларида иштирок этишимни таъкидладим.

— Ижобий ўзгаришлар кўзга ташланмоқда, — дедим мен, — бироқ ҳали камчиликлар ҳам талайгина. Жумладан,

аскарлар ва офицерлар ўртасида олиб борилаётган сиёсий ишлар савияси паст, Низом қоидалари бузилиши, айниқса чегара қоровуллик хизматида кўзга ташланадики, бу хатарлидир. Яқинда чегарачилар давлат чегарасини бузган бир неча душманни ушлашди. Офицерлар ўртасида безорилик кўринишлари, аскарларни тарсакилаш ҳоллари қайд этилган. Бу камчиликлар очиб ташланмоқда, чоралар кўрилмоқда.

Шуни айтиш керакки, ҳақиқатан ҳам ҳарбийлар партия ташкилотларидан ажралиб қолган ҳоллар юз берганди, бироқ аҳвол яхшиланмоқда. Ҳарбийлар биз билан мулоқотлар ўрнатмоқдалар, улар шаҳар, вилоят партия идоралари, Марказий Комитетга тез-тез кириб турадиган бўлиб қолдилар. Армиянинг талай вакиллари маҳаллий партия, совет идораларига сайланганлар. Яқинда ўртоқ Жуков Ҳиндистондан қайта туриб, Тошкентда тўхтаб ўтди, аҳоли билан мулоқотлашди.

Тирсақларига суянган Н. С. Хрушчев бошини қўллари билан қучиб, нигоҳини ерга тикканча, сўзларимни тингларди. Кириченко гапнинг белига тепди:

— Асосий масалани гапир!

— Ҳалиям асосий масалани гапирдим, ўз фикримни баён қилдим.

Н. С. Хрушчев бошини кўтарди:

— Гапингизни тугатдингизми?

— Ҳа,— деб жавоб бердим ва жойимга ўтирдим.

Мендан кейин Аристов, Суслов гапиришди, сўнг Г. К. Жуковга сўз беришди. У шундай деди:

— Ўртоқлар, вазиятни тушунаман. Сўзга чиққан ҳар бир киши билан ҳозир баҳслаша олмайман, бироқ, умуман, йўналиш аниқ: гап мен ҳақимда — ташкилий хулосалар чиқариш ҳақида бормоқда. Яна бир карра такрорлайман: пок одамман, ҳалол ишлайман, Сталиндан кейин ҳамма соҳада, жумладан, армияда ҳам яхши томонга ўзгариш қилгинг келади, киши. Бу ерда кимдир армиянинг эҳтимол тутилган душман қаршисида заифлиги хусусида гапирди. Бундай даъволар мутлақо асоссиз! Армиямиз ҳар қандай душманга, ҳар қандай ифвогарликка муносиб жавоб беришга қодир!

Хрушчев:

— Сиз, ўртоқ Жуков, Ҳукумат ва Марказий Комитетни нопок арбоблардан тозалаш борасидаги хизматларингизга ортиқча баҳо берган кўринасиз, ҳолбуки, бу ишни раҳбариятнинг бутун таркиби амалга оширди. Нега Сиз

ўзингизни унга қарши қўясиз? Сизни бир марта бонапартизмда айблашганди, Сиз эса яна ҳурмача қилиқларингизни такрорламоқчисиз.

Жуков:

— Бунақаси ҳеч қачон бўлмаган, бўлмайди ҳам.

Хрушчев:

— У ҳолда Президиумга тушунтиринг, нега махфий тарзда алоҳида қўшинларнинг махсус тузилмаларини барпо этдингиз? Ҳокимиятни қўлга олиш мақсадидами?

Жуков:

— Мен ҳеч қанақа махсус тузилмалар тузмаганман, бунақа мақсадлар ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаганман. Бу тўхмат!

Хрушчев папкадан бир қоғоз чиқариб, мамлакатда ҳокимиятни қўлга олиш учун армияда махфий қўпоровчилик тузилмалари тузилганлигини ўқий бошлади. Унда бу тузилмаларга одамларни қандай танлаб олишгани, у ерда мутлақо махфий таълим йўлга қўйилгани, қўпоровчилик, тўнтариш яшаш, номақбул арбобларни ўлдирив учун уларнинг барча зарур воситалар билан қуроллангани ёзилганди.

Жуковнинг ҳаяжонга тушгани дарҳол сезилди:

— Бу қўпоровчилик тузилмалари эмас, америкаликлардан ибрат олиниб тузилган шунчаки оддий тузилмалардир. Уларнинг армиясида разведка қилиш ва ракета қурилмаларини йўқотиш учун махсус ўргатилган шахсий таркибдан иборат ҳарбий қўшилмалар бор. Бизнинг мутахассисларимиз ҳам бундай гуруҳни фақат душман ракета қўшинларига қарши тузишни таклиф қилишганди.

— Бу гуруҳ каттами?

— Бир дивизиядан озроқ.

— Сиз ана шундай махсус дивизия тузиш ҳақида Марказий Комитетга ахборот берганмидингиз?

— Йўқ. Бироқ мен иш бундай тус олиши мумкин, деб ўйламагандим. Бу бизнинг кундалик ҳарбий ҳаётимиз, жанговар тайёргарликни ошириш масалаларидир.

Хрушчев:

— Биз эса муфассал маълумотларга эгамиз. Ахир уларни Москвада ўқитишар, машқ қилдиришаркан-ку? Афтидан, улар Кремль ичкарасида — равоқларда, кабинетларда ва ҳоказоларда яхши мўлжал олишса керак.

¹ Бонапартизм — аксилинқилобий диктатура. Тилда сафсатабозлик қилса, сиёсатда демократияни бостиришга уринади. Бу истилоҳ 1799 йили ҳарбий диктатура ўрнатган Наполеон Бонапарт номидан олинган.

Жуков:

— Бизда Сиз айтган гапларга ўхшаш иш бўлмаган, йўқ ҳам. Фақат тан оламан, бундай тузилмаларни тузишдан олдин маслаҳатлашсак яхши бўларкан.

Шу чоғ ҳозир бўлганларнинг кўпчилиги уни бақириб сўка бошлади.

Брежнев:

— Бундай хатти-ҳаракатларидан кейин ўртоқ Жуковга қандай ишонч бўлиши мумкин? Энди қандай қилиб у билан, айниқса, партия ва давлатнинг олий бўғинида ёнма-ён ишлаймиз? Уни мудофаа министри лавозими ва Марказий Комитет аъзолигидан озод қилиш керак.

Овозлар: "Тўғри! Тўғри!"

Жуков сукут сақлаганча ўтирарди.

Хрушчев:

— Бошқа таклифлар йўқми?

Овозлар: "Йўқ, йўқ".

— Ўртоқ Жуков, айтадиган гапингиз борми?

— Йўқ, Никита Сергеевич.

— У ҳолда шундай қилайлик. Ўртоқ Суслов ва ўртоқ Брежнев, сизлар зарур ахборот ва қарор лойиҳасини тайёрлайсизлар. Эртага Марказий Комитет пленумини чақириш ҳақида таклиф бор. Сиз, ўртоқ Жуков, пленумда буларнинг ҳаммаси ҳақида Марказком аъзоларига сўзлаб бериш имкониятига эга бўласиз. Розимисиз?

— Розиман.

— У ҳолда Сиз озодсиз. Ахир ҳозиргина сафардан қайтдингиз, дам олинг. Эртага пленумда учрашамиз.

— Соат нечада?

Суслов:

— Соат 11 да, Свердлов залида.

Жуков чиқди. Хрушчев ўн дақиқалик танаффус эълон қилди. Кимдир чекди, кимдир чой ичди. Сўнг яна тўпландик.

Хрушчев папкани кўрсатди:

— Мана, унинг чет элдаги хулқи ҳақида ҳужжатлар. Қилмишлари ноҳўя: ўзини кўз-кўз қилади, савлатга зўр беради, "менга етар киши йўқ", деб ўйлайди. Гўё у Совет Иттифоқида яккаю ягона, гўё у Германияни енгди, урушда ютиб чиқди. Бу — хавфли. Мана, унинг давлат тўнтариши яшаш ва ҳокимиятни қўлга олишга тайёрлиги ҳақида муфассал ахборот. Ҳозироқ унинг уйи ва телефони устидан — ким билан борди-келди қилади, нима ҳақда гапирди — кузатув ўрнатиш керак. Ўртоқ Брежнев, бу иш билан

шуғулланинг, Серовга ва бошқа тегишли кишиларга топшириқ беринг.

Брежнев:

— Яхши, Никита Сергесвич.

Хрущев сўзида давом этди:

— Мана бу ерда унинг сафар қилган мамлакатларидаги саргузаштлари ҳақида маълумот бор. Хоҳлаганлар танишишлари мумкин. Афтидан, узил-кесил фикр шундай бўлади — ўртоқ Жуковни Президиум таркибидан чиқариш ва мудофаа министри лавозимидан бўшатиш. Келинглар, ўртоқ Сусловни маърузачи қилиб тасдиқлайлик. Эътирозлар йўқми?

— Йўқ.

— У ҳолда Михаил Андреевич, Брежнев билан биргаликда маъруза ва қарор лойиҳасини тайёрланг.

Энди министр ҳақида. Кимни тайинлаймиз? Балки бу лавозимга ўртоқ Малиновскийни қўярмиз? У тажрибали лашкарбоши, мутахассис, фронтларда яхши ўрнак кўрсатди. Розимисизлар? (Ҳамма: "Розимиз!"). Пленумда бу ҳақда ҳам ахборот берамиз. Ўртоқ Суслов, ҳамманинг иштирок этиши таъминланадими?

— Ҳа, ҳозироқ деярли ҳамма йиғилган.

— Яна бир мартда текширинг.

Шу билан ҳаммамиз ҳар ёққа тарқаб кетиб, эрталаб пленумда учрашдик. Хрущев пленумни очар экан, Жуков ҳақидаги масала муҳокамага қўйилишини айтиб, Сусловга сўз берди. У бундай ишларга устаси фаранг бўлганидан, Президиумда нима ҳақида гап кетганлиги ҳақида кескин, ёрқин, мудҳиш таърифлар билан ҳикоя қилиб берди. Махфий қўпоровчилик гуруҳлари ҳақидаги ахборотга келганда, у азбаройи гапга тўн кийдириб юборганидан, залда говур-ғувур кўтарилди...

Кейин Жуковга сўз беришди. Георгий Константинович ўзининг таржимаи ҳоли, армиядаги хизмати ҳақида гапира бошлаганида, унинг сўзларини узиб қўйишди:

— Қисқа қилинг. Ҳаммаси таниш. Ҳамма ҳам жанг қилган!

Сўнг у танқиддан хулоса чиқаргани, аммо ҳамиша ҳалол хизмат қилганини айтди.

Президиумдан туриб унга эътироз билдиришди.

— Шуям ҳалоллик бўлди-ю! Сизни шунчалик юқори лавозимга кўтаришди, шунчалик ишонч билдиришди. Бунга яраша иш қилдингизми? Сизга орамизда ўрин йўқ!

Жуковнинг бунчалик ҳаяжонланганини умримда энди кўриб турардим. Унинг овози бўлиниб-бўлиниб чиқарди,

афтидан, маршал хуруж қилиб келаётган кўз ёшларини ичига ютаётганди. Титраб-қақшаб, аммо қатъий қилиб деди:

— Мен — аскарман. Ҳар қандай қарорни қабул қиламан. Бироқ мен партия, халқ олдида софман, ишимда, ҳам, ўй-хаёлимда ҳам ҳеч қандай жиноят содир этганим йўқ, содир этмайман ҳам.

Пленум бошланишига икки кун қолганда Ф. Р. Козлов (ўшанда у расман бўлмаса-да, иккинчи котиб вазифасини бажарарди) Президиумдан ташқари, пленумда ҳам сўзга чиқишим ҳақида огоҳлантирди. У Пленум очиладиган куни эрталаб соат 9 да мени ҳузурига чақириб сўради:

— Президиумда нима ҳақида гапиргандинг?

Кўрган-билганларимдан, камчиликлардан гапирганимни айтдим.

— Нима бўлганда ҳам,— деди у сўзимни бўлиб,— хўжайин норози. Пленумда сўзга чиқмаслигингни тавсия қиламан.

Музокара тамом бўлгач, Н. С. Хрушчев яқунловчи сўзида яна Жуковга ташланди, умумий вазифалар хусусида тўхталиб, ҳаммамиз ҳам тўғри хулоса чиқаришимиз, халқни, армияни партия теварагида жипслаштиришимиз, амалпарастларга йўл бермаслигимиз ҳақида гапирди.

Г. К. Жуков ҳақидаги қарор лойиҳаси эътирозсиз қабул қилинди, матбуотда эса "Совет Армияси ва Флотда партиявий-сиёсий ишларни яхшилаш ҳақида" номи остида пленум қарори босиб чиқарилди.

Янги мудофаа министри Р. Я. Малиновский маршал Г. К. Жуковга бўлган ўзининг ҳурматини, унинг истеъдоди ҳақида юксак фикрда эканлигини мудом таъкидлаб келарди. Навбатдаги партия съездида эса у шундай деди (иқтибос келтираман): "Собиқ мудофаа министри Жуков ҳокимиятни яқка ўзи босиб олиш учун ифвогарлик ва бонапартча интилишларини намойиш қилди. Армияда ўзининг шахсига сифинишни жорий этди, партиявий-сиёсий ишларни йиғиштириш, унинг аҳамиятини пасайтириш йўлини ўтказиб келди".

Шу тариқа Г. К. Жуков партия ва ҳарбий раҳбарият таркибидан чиқариб ташланди. У ўзининг кейинги 16 йиллик ҳаётини уйда, қизгин фаолиятдан ташқарида ўтказди. Бироқ шу ерда ҳам ўзининг иродасини йўқотмади, ёдномалар устида иш олиб борди.

Биз масаланинг маълум томонларини баён қилдик. Энди эса нега Г. К. Жуков бунчалар баланд парвоздан

кейин сиёсий жиҳатдан шу қадар тез нобуд этилди, нега унга бунчалик шафқатсизлик қилишди — шу ҳақда ўз мулоҳазаларимни ҳикоя қилмоқчиман. Юқорида Н. С. Хрущевнинг Жуковга нисбатан қаттиқ хавфсираш ва рашк билан қараганлигини эслатгандик. Бунинг сабаблари нимада эди?

Гапни урушдан бошлайлик. Г. К. Жуков гитлерчи фашистларни Москва осмонларида тор-мор қилиш операциясига ажойиб тарзда етакчилик қилди; унинг раҳбарлиги остида Ленинград блокададан озод этилиб, у ерда душман гуруҳлари қириб ташланди; урушда бурилиш ясаган Сталинград, Курск жангларини тайёрлашда бевосита иштирок этди. Хусусан, Курск жангидан кейин қўшинларимиз бутун фронт бўйлаб ғолибона ҳужумга ўтгандилар. У бир неча фронтларга қўмондонлик қилиб, ҳамма жойда зафар қучди. Рейхстаг устига Совет байроғини ўрнатиш билан ниҳоясига етказилган Берлинни забт этишда раҳнамолик қилди. 1945 йил 8 май куни герман армиясининг сўзсиз таслим бўлганлиги тўғрисидаги тарихий ҳужжатга имзо чекди. Шу ҳақдаги далолатномада аксилгитлерчи коалиция вакиллари орасида Г. К. Жуковнинг имзоси биринчи бўлиб турарди. 1945 йил 24 июнда оқ от минган Г. К. Жуков Москвадаги Қизил майдонда ўтказилган ҳарбий парадни қабул қилди, унга машҳур маршал К. К. Рокоссовский рапорт берганди.

Гарчанд Н. С. Хрущев урушнинг бошидан охиригача иштирок этган бўлса-да, алоҳида олинган фронтларнинг Ҳарбий Совет аъзоси лавозимидан ортиғига эришолмади. Мана энди, 50-йилларда у Олий Давлат Мудофаа Совети Раиси, Г. К. Жуков эса унинг ўринбосари бўлиб қолди.

Герман фашизмига қарши урушда қатнашган Ғарб мамлакатлари иттифоқчи экспедиция кучларининг Бош Қўмондони Дуайт Эйзенхауэр эди. У Г. К. Жуковни ёқтирар, унинг мислсиз ҳарбий истеъдодига тан берар, уруш тугагач, АҚШнинг олий орденини унинг кўксига тақиб қўйганди. Георгий Константиновичнинг меҳмони сифатида Москвани келиб кўрганди. АҚШ президенти бўлгач, у билан дўстликни давом эттириб, табрикномалар алмашиб турар, илиқ муносабатда бўларди. Хрущев даврида Америка президенти сифатида Эйзенхауэр ва совет раҳбарияти ўртасидаги бир қанча нохуш мушуқолатлар ҳаммага маълум, бу ҳақида ҳали гапирамиз.

Н. А. Булганин ва Н. С. Хрущев Ҳиндистонга бориб қайтгач, орадан кўп ўтмасдан, Г. К. Жуков Жавоҳарлаъл

Нерунинг шахсий таклифига кўра, шу мамлакатга сафар қилди. Ҳиндистоннинг кўп миллионли аҳолиси ва раҳбарлари унинг шарафига давлат бошлиғи даражасида том маънодаги умумхалқ шодиёнаси уюштирилди. Ҳиндлар гўё маълум ва машҳур "Маҳабҳорат" ва "Рамайна" дostonлари саҳифасидан тушиб келган ўзларининг афсонавий қаҳрамонлари каби унга самимий ҳурмат ва меҳр кўрсатдилар. Агар Ҳиндистонда унга бўлган муносабатни расмий ҳукумат делегациямизнинг қабул қилингани билан таққосласак, Жуковга кўрсатилган эҳтиром беқиёс даражада самимий эди. Йўл-йўлакай у Тошкентда тўхтагани. Биз унга атаб махсус учрашув ташкил этмаганидир. Унинг сафаридан рўзномалар ва радио орқали хабар топган аҳоли кўчаларга чиқиб, маршални қизгин кутиб олган эди.

Юқорида айтганимиздек, Г. К. Жуков маршал Иосип Броз Титонинг шахсий таклифи билан Югославияга сафар қилганидир. Бундан сал олдинроқ Н. С. Хрущев ва Н. А. Булганин бошчилигидаги совет делегацияси ушбу мамлакатда бўлган, мазкур меҳмонларга расмий, ҳатто протокол доирасида қабул уюштирилганидир. Г. К. Жуковни умумхалқ қаҳрамони сифатида олқишлаган, Тито эса ҳамма ерда ҳамроҳлик қилиб юрганидир.

Бунақа мисоллар, афтидан, етарли эди.

Энди хавфсираш хусусида. Георгий Константинович партия, совет, хўжалик идораларида ишламаганидир. Бу — гоҳо унинг айтган сўзларидан, хатти-ҳаракатларидан билиниб қолардики, натижада баъзилар шубҳа туғдириш учун, у ўзининг дўстлари Эйзенхауэр ва Титодан ўрнатилиб, мамлакат бошлиғи бўлиш учун интиломда деб, бундан усталик билан фойдаланишарди.

Юқорида баён қилинганлардан ташқари Н. С. Хрущев ва Марказий Комитет Президиуми аъзоларининг кўпчилигига уч жиҳат: Хрущевни ағдариб ташлашга интиланган "еттилик"нинг хатти-ҳаракатлари муҳокамаси чоғида Биринчи котибнинг ишдан олинишини армия қувватламаслиги, унинг буйруғисиз жойидан қўзғалмаслиги ҳақидаги Г. К. Жуков берган баёнот, ўша кеч Н. С. Хрущевнинг кабинетиде биз, бешовлон вазиятни муҳокама қилган чоғимизда анавиларни қамоққа олиши мумкинлиги ва бунинг учун ҳамма нарса тайёр эканлиги ҳақида айтган сўзлари, шунингдек, Берияни йўқ қилиб ташлаш борасидаги ташаббус Хрущевдан чиққан, уни маршал Москаленко амалга оширган бўлса-да, Жуков ҳамма гапдан огоҳ эканлиги ва операциянинг боришини кузатиб турганлиги

қаттиқ таъсир кўрсатганди. Расмий ҳужжатларда айтилганидек, армияда қўпоровчилик ишлари, ракета қурилмаларини йўқотиш ва ҳокимиятни эгаллаш учун махсус дивизиянинг барпо этилгани ҳақидаги гаплар ҳаммасидан ошиб тушганди.

Яна шу нарса маълум бўлдики, Жуковнинг ҳар бир қадами, мамлакатда ва унинг ташқарисида айтган ҳар бир сўзи қайд қилиниб, чақув хатлари Хрущевнинг столи устига мунтазам келиб тушаверган. Бундан баъзи хулосалар чиқариш мумкин. Г. К. Жуковнинг Марказком Президиуми аъзоси бўлиб сайланиши ва ишдан бўшатилиши оралиғида бор-йўғи тўрт ой фурсат ўтди. Бу даврда армияда ҳеч қандай салбий ўзгариш юз бермади, аскарлар ва офицерлар, бўлинмалар ва қўшилмалар ўзларининг кундалик ҳаёти билан банд, жанговар ҳамда сиёсий тайёргарлик билан шуғулланишарди. Хўш, у ҳолда нима бўлганди, ўзи? Ҳеч вақо бўлмаганди, шунчаки, бу пайтга келиб, старли миқдорда ҳужжатлар тўпланган, маршалнинг таъзирини бериш учун ундан фойдаланишганди, холос.

Георгий Константинович билан танишувим ҳарбий жабҳадан эмас, балки партиявий-сиёсий, меҳнат, хўжалик ишлари юзасидан бошланган. Биринчи марта биз 1952 йилнинг октябрида, партия XIX съездида учрашгандик. Ўшанда икковимиз ҳам КПСС Марказий Комитети таркибига (у Марказком аъзолигига номзод бўлиб) киргандик. Танаффусда икковимиз суҳбатлашиб қолдик, мен Ўзбекистон ҳақида ҳикоя қилдим, у эса ҳарбий ишлар тўғрисида сўзлаб берди. Шу тарзда бошланган танишувимиз бора-бора дўстликка, самимий муносабатларга айланиб кетди. Пленумлар, кенгашларда ёнма-ён ўтиришга ҳаракат қилардик; СССР Олий Советининг сессияларида депутатлар давлат-ҳудудий тартибда жойлашишарди, шунга қарамадан, бир-биримиз билан кўришишга, суҳбатлашишга имкон топардик.

Оила аъзоларим билан муқим яшаш учун Москвага кўчиб борганимизда, бизга Г. К. Жуковнинг дала ҳовлиси билан ёнма-ён чорбоғ ажратишди, афсуски, қўшничилигимиз узоқ давом этмади.

Жуков мендан 21 ёш катта бўлиб, камина учун лафзи ҳалоллик, Ватанга садоқат, мислсиз мардлик, ирода ва собитқадамлик намунаси бўлиб келди. Дастлабки суҳбатларда у қаерда туғилганлигим, ота-онамнинг кимлиги билан қизиқди, ўзи ҳақида эса қуйидагиларни сўзлаб

берди: 1896 йил 19 ноябрда Калуга губерниясининг Стрелковка қишлоғида туғилган. Отаси Константин этикдўз ўтган, онаси Устинья Артемовна эса саводсиз, уй бекаси бўлган, оилани боқиш учун боёнларнинг қўлида аравакаш бўлиб ишлаган. Синглиси Маша қишлоқда ўсган, укаси Алёша бир ёшга ҳам тўлмай вафот этган. Оиланинг бўлган-тургани шу эди. У ўзининг аждодларини эслай олмасди, чунки ғирт етимча бўлиб қолганида, бефарзанд тул аёл Аннушка Жукова уни тутинган ўғил сифатида бағрига олган, шу боис унинг насаби ҳам Жуков бўлиб қолган.

Жуков ҳақида биринчи марта 1939 йили Бухорода эканлигимда эшитгандим. Ўшанда япон армияси Халхин-Гол районида бизга иттифоқчи бўлган Мўғулистон Халқ Республикасининг ҳудудига бостириб кирганди. Совет ва мўғул қўшинлари генерал Г. К. Жуков ва Чойболсан қўмондонлиги остида япон босқинчиларини тор-мор қилгандилар.

Кейин, орадан кўп йиллар ўтгач, Мўғулистонда бўлдим. Маданият, илм-фан, санъат, маориф ва спорт соҳасида ҳамкорлик қилишга бағишланган музокаралар тугаб, шартнома имзолангач, Улан-Батордаги музейни бориб кўрдим. Унда Мўғулистон тарихи яхши ёритилган, айни чоғда, замонавий давр ва мўғул-совет дўстлиги мавзуи марказий ўринни эгаллаганди. Кираверишда асосий залда В. И. Ленин, Сухэ-Батор, И. В. Сталин, Чойболсаннинг улкан портретлари осиглик турарди. Улкан зал Халхин-Голда бўлиб ўтган ҳарбу зарбларга бағишланган, кўпгина буюмлар ва ҳужжатларда Г. К. Жуковнинг сиймоси акс этганди.

Мўғул ўртоқлар менинг илтимосимни қондиришди — биз Халхин-Голда бўлдик. Узоқ, етиб бориш амри маҳол экан Халхин-Голга. 1939 йили бу ерда тўрт ой давомида шиддатли жанглар бўлиб ўтганини тасаввур қилиш қийин эди. Умумий манзарани, ҳалок бўлганлар хотирасига ўрнатилган ёдгорликларни кўздан кечирдик.

Георгий Константинович СССР мудофаа министри бўлиб турган чоғида Ўзбекистонга бир неча марта мадад кўрсатди. Икки мисол келтираман.

1955 йил ғоят серёғин келиб, пахта терими қийинлашганди. Транспорт етишмаслиги ҳосил бир қисмининг нобуд бўлиши хавфини туғдирди. Шу муносабат билан Туркистон ҳарбий округи қўмондони, генерал И. И. Федюнинскийни таклиф қилиб, пахта ҳосилини ташиш учун 4—5

кунга маълум миқдорда машиналар ва аскарлар ажратишни илтимос қилдик. У бу ишни бир ўзи ҳал эта олмаслигини айтди. Мен мудофаа министри Г. К. Жуковга қўнгироқ қилиб, вазиятни тушунтирдим, ҳосилни қутқариш учун ҳарбий округ машина ва ишчи кучи бериши хусусида ёрдам сўрамадим, балки шу хусусда ундан маслаҳат сўрадим. У шу заҳотиёқ лўнда қилиб жавоб берди: "Қанча керак бўлса, шунча олинг".

Суҳбат тахминан соат 20 ларда бўлиб ўтганди. Яхши кайфият билан уйга қайтдим. Эндигина кечки таомни ея бошлагандим, — телефон жиринглаб қолди. И. И. Федюнинский сим қоқётган экан: "Мени ҳозироқ қабул қилсангиз". "Майли", — дедим. Ҳадемай у етиб келди. Дастурхонга таклиф қилдим, бирга кечлик таомни тановул қилдик. Овқатланиб бўлгач:

— Қулоғимиз Сизда, Иван Иванович, — дедим.

У ўрнидан туриб сўзлади:

— СССР мудофаа министри, Совет Иттифоқи Маршали Георгий Константинович Жуков менга пахта ташишда иштирок этишни, қанча талаб қилинса шунча миқдорда машина ва аскарлар ажратишни буюрган.

Биргаликда Министрлар Советига етиб келдик. Марказком қишлоқ хўжалик бўлими мудири И. В. Бабков, Министрлар Совети Раиси ўринбосари М. З. Мирзааҳмедов, қишлоқ хўжалик министри М. В. Муҳаммаджоновларни таклиф қилдим. Ана шу таркибда аҳволни яна бир карра таҳлил қилдик, қанча пахта ташиш кераклигини, об-ҳавонинг қандай бўлишини аниқладик, вилоятлар ва туманлар бўйича зарур бўладиган машиналар миқдорини белгиладик. Тун алламаҳал бўлганда уй-уйимизга тарқалдик. Эрталаб барвақт ишга келдим. Иван Иванович қўнгироқ қилиб, шундай деб қолди: "Буйруқ ҳарбий қисмларга етказилганлиги, офицерлар бошчилигидаги машина ва аскарлар жамоа хўжаликлари ҳамда давлат хўжаликларига жўнаб кетаётганлиги ҳақида Сизга маълумот бермоқдаман".

Бизнинг шонли ҳарбий ўртоқларимиз яхши ишлашди. Уларнинг ёрдамида тўпланган пахта тўла ташиб олинди.

Ҳарбий округ штабига етиб бордим. Ҳосилни қутқозишда иштирок этганларга ташаккур билдирдим, ўрнак бўлган аскар ва офицерларни рағбатлантирдик. Георгий Константиновичга сим қоқиб, ёрдам учун миннатдорчилик изҳор қилиб, генерал И. И. Федюнинский, бошқа офицер ҳамда аскарларнинг бу ишга қўшган катта ҳиссасини айтиб ўтдим.

Ўша маҳаллари Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Гоголь кўчасидаги эски бинода жойлашганди. 1956 йилда янги бино қурмоқчи бўлди. Мутахассислар билан бирга ҳамма районларни кўздан кечириб, Тупроққўрғонни танладик. Тупроққўрғон деганлари Анҳор соҳилларида, Ҳукумат ва Олий Совет жойлашган марказий майдон билан ёнма-ён турган шаҳар марказидаги унчалик баланд бўлмаган бир тепалик эди. Подшо томонидан Туркистон ўлкасининг биринчи генерал-губернатори этиб тайинланган генерал Черняев 1865 йилда шу ерда ҳарбий қалъага асос солганди. Кейинчалик қалъа ўзининг стратегик аҳамиятини йўқотиб, бунда энди омбор, фронт орти хизматлари жойлашганди.

Ҳарбий округ қўмондони, генерал А. А. Лучинскийни таклиф қилдим (чунки И. И. Федюнинский Ленинград ҳарбий округига ишга ўтказилганди). Марказком Бюросининг ҳамма аъзолари билан Тупроққўрғонни бориб кўрдик. Жой ҳаммага, жумладан, меъмор ва қурувчиларга ҳам маъқул тушди, улар бу ерда бўлажак қурилишни маъқулладилар.

Шу заҳоти округ қўмондонидан мазкур ҳудудни Марказком биноси қурилишига беришни илтимос қилдим. У бунинг учун мудофаа министрининг буйруғи талаб қилинишини айтди. Г. К. Жуковга сим қоқдим. Маршал баъзи бир тафсилотларни аниқлаб, биргина сўзни айтди: "Олинг". Орадан бирмунча фурсат ўтиб, генерал А. А. Лучинский ҳузуримга келди-да, Тупроққўрғонни бўшатиш ва уни Марказком ихтиёрига бериш хусусида мудофаа министрининг буйруғи борлигини хабар қилди. Масаланинг ҳуқуқий ва молиявий томонини тезгина ҳал қилдик. Ўша йилнинг октябрь ойида Москвада бўлиб, КПСС Марказий Комитети раҳбарияти олдида қурилиш масаласини қўйдим, аммо мени қўллаб-қувватлашмади.

1957 йил январь ойида Н. С. Хрушчев жумҳурият илғорларига орден ва медаллар топшириш учун Тошкентга келганида Марказком биносини кўрсатдик. У бинонинг тор ва ноқулайлигига ишонди. Шаҳарни кўздан кечириш чоғида Тупроққўрғонда тўхтадик. Кечлик таом пировардида етгач, Тошкентнинг бош меъмори М. С. Булатов пойтахт бош режаси, унинг марказини қайта тиклаш борасидаги хомчўтлар билан таништирди. Никита Сергеевич бизнинг таклифларимизга розилик билдирди.

Дарҳол Тошкентга КПСС Марказий Комитети Ишлар бошқарувчиси А. Г. Крупинни таклиф қилдик. Биргаликда жойни кўздан кечирдик, лойиҳа топшириғи ҳисоб-китоб-

лари ва кўрсаткичларини яна бир карра текширдик, хатни Москвага, Марказкомга юбордик.

Лойиҳани йирик мутахассислар тузишди. Унда қуйидагилар назарда тутилган эди: бионинг умумий ҳажми — 58 минг кубометр, смета қиймати — 2.360 минг сўм, эски биноларни бузиш ва товон тўлаш — 1,5 миллион сўм, ободонлаштириш — 1,5 миллион сўм. Биони бунёд этиш Тошкент Бош қурилиш бошқармасининг 17-қурилиш бошқармасига топширилди. Республикада таниқли арбоб, катта ташкилотчи Иван Осипович Хўжаевни қурилиш бошлиғи этиб тайинладик.

Икки йил бадалида қурилиш лойиҳасини тузиш, турли-туман келишувлар ва тасдиқлашни ниҳоясига етказдик. Москвадан "оқ фотиҳа" олиб, бунёдкорлик ишларини қизитиб юборарканмиз, уни биринчи рақамли зарбдор қурилиш деб эълон қилдик. Бино муддатидан олдин битказилди. Лойиҳа муаллифлари ва қурувчилар Ҳамза номидаги республика давлат мукофотига сазовор бўлдилар. Хуллас, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг янги, қулай, кенг-мўл биноси қурилишида маршал Г. К. Жуковнинг ҳам ҳиссаси бор.

Дала ҳовли бўйича қўшнилари сифатида биз у билан тез-тез учрашар, суҳбатлашардик. Георгий Константиновичнинг бир юзи фалаж (лақва)га гирифтор бўлганидан, ёноғи ва жағи аҳён-аҳёнда учиб турарди. Кунларнинг бирида мен унга мўмиё ва мўмиёшунос олим О. Ш. Шокиров ҳақида сўзлаб бердим. Шу ерда ҳозир бўлган шифокор мазкур тоғ малҳамининг юксак самара беришини тасдиқлади. У қизиқиб қолди.

Ўзбекистон Министрлар Совети Раиси Раҳмонқул Қурбоновга қўнғироқ қилиб: "Профессор О. Ш. Шокировни Москвага, мўмиё билан бирга юборинг", — деб илтимос қилдим. Кимга зарур бўлиб қолганини ҳам айтдим. Шокиров самолётда учиб келди. Бизникида меҳмон бўлиб турди. Мен унга: "Эртага маршал Жуков билан учрашасиз", — дедим. Кечлик таомни еб, дам олдик. Эрталаб нонуштадан кейин Шокировни таний олмай қолдим: эғнида елкаларига тиббий хизмат подполковниги поғони қўндирилган офицерлик либоси, кўксига бир қанча орден ва медаллар, яраланганлиги ҳақидаги аломатлар. Икковлон дала ҳовлиларни бир-биридан ажратиб турган қўрадан ўтиб, ўриндиқда ўтирганича бизни кутаётган Георгий Константиновичнинг олдига бордик.

Жуков кўксига жанговар орден ва медаллар тақиб олган шифокор-подполковникни қаттиқ қучиб, у билан уч марта ўпишиб кўришди, қўлидан ушлаб, ёнига ўтказди; учра-

шувдан самимий қувониб, унинг қасрда хизмат қилганини суриштирди. Профессор Шокировнинг фронт жарроҳи сифатида Кавказ, Кубань, Украина, Польшани озод қилишда иштирок этгани, урушни Чехословакияда тамомлагани, юзлаб жангчиларда — аскарлардан тортиб генералларгача жарроҳлик амаллари ўтказгани ҳақидаги ҳикоясини диққат билан тинглади.

"Сиз билан учрашмаганмизми?" — деб сўради Жуков. Шокиров жилмайганича, маршалга бармоқларини кўрсатишни илтимос қилди ва: "Берлин Рейхстагини забт қилиш чоғида мана шу икки бармоғингизни операция қилганман", — деди. Маршал уни яна қучоқлаб олди. Йиғлаб юборгудек даражада ҳаяжонланди.

Г. К. Жуков бажонидил қабул қилиб олган мўмиё унинг хасталигини енгиллаштирди. О. Ш. Шокиров сўнги марта Москвага келганида Георгий Константинович миннатдорчилик рамзи сифатида унга ўзининг "Эсдаликлар ва мулоҳазалар" китобини тақдим қилди. Китобга шундай сўзлар битилганди: "Чин аскарга. Ўзининг буюк иши устасига. Жуков".

Одил Шокировичнинг рафиқаси — Евдокия Васильевна Лузина — тиббиёт фанлари доктори, профессор, травматология бўйича йирик мутахассис. Турли соҳаларда кўзга кўринган кишилар бўлиб етишган уларнинг ўғил-қизлари Г. К. Жуковнинг китобини оилавий ёдгўрлик сифатида эъзозлаб сақламоқдалар.

Мазкур боб бежиз "Маршал Жуков — туҳмат ва иғво қурбони" деб номланмаган. Бунинг сабаблари бор. 1956 йил 1 декабрь куни КПСС Марказий Комитети Президиумида қуйидаги икки ҳужжат тасдиқланганди:

"ЎРТОҚ ЖУКОВ ГЕОРГИЙ КОНСТАНТИНОВИЧГА
Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Комитети ва СССР Министрлар Совети Сизни, атоқли саркардани, Коммунистик партия ва Совет давлатининг йирик арбобини олтмиш йиллик кунингизда қизғин табриклайдилар.

Коммунистик партия ва совет халқи Сизнинг Қуролли кучлар қурилишидаги, социалистик Ватанни ҳимоя қилишдаги хизматларингизни юксак қадрлайди. Улуғ Ватан урушининг қаҳрли-қировли йилларида Сиз Ватанимизнинг озодлиги ва мустақиллиги учун бўлган ҳал қилувчи жангларда совет қўшинларига моҳирлик билан, мардларча раҳбарлик қилдингиз. Тинч яратувчилик йилларида ўзингизнинг бутун куч ва билимингизни Совет давлатини янада

ривожлантириш, мамлакат мудофаа қобилиятини мустақамлаш ишига сарфлаб келмоқдасиз.

Дўстимиз ва ўртоғимиз, қадрдон Георгий Константинович, Сизга чин қалбдан мустақкам соғлиқ, узоқ умр, совет халқининг фаровонлиги, коммунизм тантанаси йўлида янада самарали фаолият тилаймиз.

Совет Иттифоқи
Коммунистик партияси Марказий Комитети

ССР Иттифоқи Министрлар Совети"

"СССР ОЛИЙ СОВЕТИ ПРЕЗИДИУМИНИНГ ФАРМОНИ

СССР Мудофаа министри, Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Совет Иттифоқи Маршали Жуков Г. К.ни Ленин ордени ва тўртинчи Олтин Юлдуз медали билан мукофотлаш тўғрисида.

Туғилган кунининг олтмиш йиллиги муносабати билан, Коммунистик партия ва совет халқи олдидаги улкан хизматларини эътиборга олиб, ўртоқ Жуков Георгий Константинович Ленин ордени ва тўртинчи Олтин Юлдуз медали билан мукофотлансин.

СССР Олий Совети
Президиумининг Раиси

К. ВОРОШИЛОВ

СССР Олий Совети
Президиумининг Секретари

А. ГОРКИН

Москва, Кремль,
1956 йил 1 декабрь"

Президиумнинг иштирок этаётган барча аъзолари ва аъзоликка номзодлар, Марказий Комитет Котиблари, шунингдек, бир неча бўлим мудирлари бу ҳужжатларнинг қабул қилинишини яқдиллик билан қўллаб-қувватладилар. Умумий қарсақлар билан шу заҳотиёқ тўйбошини табрик-ладилар, шуниси ҳам борки, ҳар ким унинг қўлини маҳкам қисиб қўйди. Индинига издиҳомини тантанали нишонлаш ҳақида бир тўхтама келдик.

Мажлисдан кейин икковимиз бирга Георгий Константиновичнинг кабинетига келдик, анчагача суҳбатлашиб ўтирдик. У: "Тантаналарда иштирок этасан",— деб қаттиқ туриб олди. Бироқ мен иш юзасидан эртаси кунни албатта Тошкентда бўлишим зарурлигини, самолёт чиптаси чўнтагимда эканлигини айтиб, узр сўрадим. Биз қаттиқ қучоқлашиб, ўпишдик ва хайрлашдик.

Орадан роппа-роса ўн бир ой ўтиб Г. К. Жуковни қаттиқ қоралаб, олий партия ва давлат идораларидаги ҳамма лавозимларидан бўшатишди; у энди "ҳеч ким" бўлмади қолганди, то вафот этгунига қадар уйда ўтирди, ишга жалб этилмади. Менга келсак, гарчи Марказком Президиумида уни қувватлаб чиққаним учун дакки эшитган бўлсам-да, бироқ унга нисбатан қалбимда бир умр ҳурмат-эҳтиром сақлаб қолдим. Унга КПСС Марказий Комитети ва ССР Иттифоқи Ҳукуматининг табригида айтилган даражада баҳо бергандим.

Г. К. Жуков — машҳур лашкарбоши, доно сипоҳсолар, тўрт марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони, биринчи рақамли Суворов ордени ва биринчи рақамли Галаба ордени соҳиби — Ватан, башарият ва тарих олдидаги ўз бурчини ҳалол бажарди. Унга мангу шон-шарафлар бўлсин!

Жуков ҳақида гапирарканман, яна бир нарса хусусида тўхталмасдан ўтолмайман. Уни обрўсизлантирувчи баъзи ахборотлар Серов томонидан Н. С. Хрушчевга етказиларди. Никита Сергеевичнинг таклифига кўра, биз ана шу ахборотлар билан танишдик. Худди шу тариқа Марказий Комитет Президиумининг бир қатор аъзолари ҳақида тўпланган, Г. М. Маленковнинг Министрлар Совети Раиси лавозимидан, сунъий равишда "аксилпартиявий" гуруҳга бирлаштирилган, яқин ўтмишдаги таниқли арбобларнинг эгаллаб турган мансабларидан олиб ташланиши билан боғлиқ ҳужжатларни ўқидик.

Ўзига зарур ҳужжатларни тўплаган Серов бора-бора, ҳатто олий раҳбарият аъзоларига нисбатан ҳам ноқонуний муносабатда бўла бошлади. Бундан хавотирга тушган Н. С. Хрушчев, ниҳоят, уни ДХК раиси вазифасидан четлаштирди.

Маълумки, ҳеч бир давлат, унинг катта-кичиклиги, қудрати, дастури, тузумидан қатъи назар, агар ўз халқининг эркинлиги, хавфсизлигини таъминлашга қурби етмаса, у узоқ яшай олмайди. Ташқаридан бўладиган қуролли ҳужумга қарши армия яккама-якка майдонга чиқади. Бироқ ҳозирги геополитик шарт-шароитларда кўпгина мамлакатларнинг сиёсатларида фарқ мавжуд экан, душман кучларини зарарсизлантириш билан шуғулланувчи, ўз мамлакатининг манфаатларига хизмат қилувчи, уни ҳам ичкаридан, ҳам хориждан туриб ҳимоя этадиган идоралар ва шахсларнинг аҳамияти гоё каттадир.

Турли тоифадаги кўпгина чекистлар билан учрашганман, мулоқотлашганман, хизмат юзасидан муайян масалалар бўйича уларнинг идоралари билан борди-келди қилганман. Мен Р. Зорге, Н. Кузнецовларни кўрмаганман, бироқ уларнинг устозлари билан бир неча маротаба суҳбатлашганман. Бу инсонларнинг мардлиги, Ватанга садоқати, маҳорати тан беришга арзийди. Уларнинг сиймосидаги вазминлик, чидам, ҳар қандай шароитда ҳам ўзини тута билиш, ўткир нигоҳ, аъло даражадаги эшитиш қобилияти, барча зарур нарсаларни қабул қилиш ва хотирада сақлаш каби сифатлар ниҳоятда муҳимдир. Бундай инсонлар хавф-хатар, таҳдид, ҳатто қийноқларга қарамасдан, Ватанга хиёнат қилмадилар. Агар мамлакат манфаатлари талаб қилса, улар мардларча жонларидан кечганлар.

Кулфат шундаки, турли даврларда ГПУ-ДХК тепасида Ягода, Ежов, Берия турди. Улар фақат одамларга, давлатгагина эмас, ана шу идораларнинг ўзларига, уларнинг ходимларига ҳам қанчадан-қанча зарар келтиришмади дейсиз? Уларнинг ҳаёти қандай тугаганлиги аён. Бироқ бу ерда мамлакат олий раҳбариятининг ҳам айби бор. Бирининг ўрнига иккинчиси келган айрим раҳнамолар ишни идоралардан — сиёсий, ўз ҳоқимиятини мустаҳкамлаш, шахсий душманлари ва рақиблирини зарарсизлантириш ва ҳатто уларни йўқотиш мақсадларида фойдаланишдан бошладилар. Гоҳи бу борада шубҳа остига олинганлар ҳам омон қолмасди.

Келгуси бобларда шу ҳақда муфассалроқ ҳикоя қиларман, бу ерда эса Тошкентда, Москвада, хорижда мен билан учрашган, Ватанга ҳалол хизмат қилган ҳамма чекистларга, ҳуқуқни ҳимоя этиш идоралари ходимларига ўзимнинг ҳурмат-эҳтиромимни баён этмоқчиман.

Разведкачилар ва аксилразведкачилар илгари ҳам бўлишган, келажакда ҳам бўлишади. Улар зарурдирлар. Бироқ уларнинг обрў-эътиборини қадрлаш, "қилич ва қалқон"дан моҳирлик билан фойдаланиш жуда муҳимдир.

ПАХТАЧИЛИК БЎЙИЧА БУТУНИТТИФОҚ ИЛМИЙ КОНФЕРЕНЦИЯСИ

Бу анжуманнинг ташкил этилишига СССР Министрлар Совети Раисининг ўша маҳалдаги ўринбосари А. Ф. Засядько ва менинг ўртағамиздаги жанжал сабаб бўлди. У КПСС Марказий Комитетига суғориладиган майдонларни ва пахта етиштиришни қисқартириш ҳақида Хат киритган

экан. Мен бу Хатни зарарли, ҳам давлатга, ҳам халққа зиён келтирадиган ҳужжат дедим. Низоларимиз мамлакат олий доираларида бир неча марта муҳокама этилди. Биз нималар ҳақида баҳслашгандик? Қандай хулосаларга келгандик?

1957 йилнинг ёзида менга бир қизил пакет топширишди. Очсам, унда А. Ф. Засядьконинг КПСС Марказий Комитети Президиумига ёзган Хати бор экан. Ҳозир ҳамма ҳам бу ақобирни эслай олмаса керак, ҳолбуки Александр Фёдорович йирик давлат ва хўжалик арбобларидан бири, кўмир саноатининг йирик мутахассиси ва ташкилотчиси эди.

У олий илмгоҳни тамомлаб, муҳандис сифатида бевосита шахталарда ишлаган, шахта бошқармасига, кейинчалик Украина кўмир саноати ва бошқа соҳаларга раҳбарлик қилганди. Қобилиятли ташкилотчи, мутахассис сифатида Москвага ишга олинган Засядько Министрлар Совети Раиси ўринбосари сифатида кўмир, нефть, газ ва қувват манбалари бўйича бошқа соҳаларни назорат қиларди. Қадди-қомати келишган, барча кончилардек чиниққан, хулқ-атвори ҳам шунга яраша, фаолият доираси кенг бу жўмард инсон ҳар қандай мураккаб масалани ҳал қилишга қодир, масъулиятдан қочмайдиганлар тоифасидан эди. Мен у билан дўстлашгандим, бир-биримизни "сенлар", фикр-мулоҳазаларимиз билан очиқ ўртоқлашардик.

Хат "Кимё саноатининг жиддий орқада қолганлиги, уни жадал ривожлантиришнинг кечиктириб бўлмас чоралари ҳақида" деб номланганди. Диққат билан икки карра ўқиб чиқдим. Унда умумдавлат аҳамиятига молик ўта жиддий масалалар кўтарилган, юксак тараққий этган мамлакатларда кимё саноатининг ривожланишига нечоғлик эътибор берилаётгани ва бу борада бизнинг қанчалар орқада қолаётганимиз кўрғазмали тарзда ифодаланганди.

Қуйидаги маълумотлар келтирилганди: 1940 йилдан 1956 йилгача бўлган даврда беш йирик капиталистик мамлакатда синтетик материаллар ишлаб чиқариш ўн мартадан зиёдроқ кўпайтирилган: 1956 йилда АҚШда — 709, Японияда — 411, ГФРда — 243, Англияда — 229, Италияда — 152 минг тонна сунъий тола ишлаб чиқарилган бўлса, бизда, СССРда эса бу кўрсаткич 129 минг тоннани ташкил этарди. Хатда ишонтирарли мисоллар ва далиллар орқали мамлакатда синтетик тола, полиэтилсн, маъданли ўғитлар ишлаб чиқариш қувватларини кескин оширишнинг ўта фойдали эканлиги кўрсатилиб, буни йиллар ва

ҳажмларга кўра қандай бажаришнинг муфассал ҳисоб-китоблари берилганди.

Иккинчи бўлимда кимё саноатининг ҳамма соҳаларини бу қадар кескин кўтариш учун пул манбалари, моддий захиралар ҳақида гап кетганда, А. Ф. Засядько кимёвий толалар ўзининг сифати, баҳоси, кўркамлилиги жиҳатидан табиий толаларга нисбатан қиёслаб бўлмайдиган даражада яхши, арзон эканлигини тўғридан-тўғри айтиб, суғорма деҳқончилик майдонларини, пахта етиштиришни қисқартиришни, бунинг натижасида тежаб қолинадиган маблағларни, захираларни кимё корхоналари барпо этишга сарфлашни таклиф қилганди. Жумладан, у шундай ёзарди: "Пахта, пилла, қорақўл терининг харид нархларини ошириш учун яқинда ажратилган маблағлардан 1 — 1,5 миллиард сўмни қайтариб олиш, КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг 1956 йил 6 августда чиқарилган қарорида назарда тутилган Мирзачўл ерларини ўзлаштиришга ажратилган харажатларни 2 миллиард сўмга камайтириш, бу пулларнинг ҳаммасидан кимёвий ўғитлар, сунъий толалар ишлаб чиқариш учун фойдаланиш керак".

Хатни ўқиб бўлиб, дарҳол унга — Москвага қўнғироқ қилдим. Кимё саноатини ривожлантириш борасидаги таклифларни ишлаб чиқишда кўрсатган ташаббуси учун уни мақтаб, суғорма деҳқончилик ва пахтачиликка қарши "суиқасд" учун таъна қилдим.

— Унда пулни қаердан оламиз?— сўради у.

— Ўйлаш ва пул топиш учун ҳам Кремлда ўтирибсан-да. Яқинда сен билан биз муҳокамадан кейин бюджетни қабул қилгандик. Миллиардларнинг қаёққа кетаётганига бир қарагин. Наҳотки мавжуд ва мақбул манбалар топа олмаган бўлсанг?

— Билмайман. Сен Марказком Президиуми таркибига кирасан. Муҳокама қиласизлар, нима десаларингиз, шу-да.

— Ҳаммани пахта етиштириш ва суғоришни қисқартиришга гиж-гижлатган чиқарсан?

— Яширмайман, раҳбариятдаги кўпчилик таклифимга рози бўлди.

— Александр Фёдорович, дўст сифатида шуни айтиб қўяйки, таклифнинг анови қисмини давлатга қарши қилинган иш деб баҳолашим, қўлимдаги рақамлар билан гапимни исботлаб, тасдиқлашим мумкин.

— Нималарни тўнкаяпсан менга? Махфий тарзда шуни айтишим мумкин: топшириқни бажардим, холос. (Кимнинг топшириғини бажарганини айтмаган бўлса-да, гап Н. С. Хрущев ҳақида бораётганига шама қилди.)

— Сунъий толалар ҳақида қизиқарли мисоллар, маълумотлар келтирибсан. Табиий толалар, жумладан, пахта бўйича қанча орқада эканимизни биласанми?

— Бу менинг соҳам эмас.

— Йўқса нега билмаган соҳангга бурнингни суқасан?

— Йўқ, азизим, сен билан телефон орқали бир битимга келиш қийин, бир-биримизни тушунишимиз учун бир қадаҳ май устида ўтиришимиз, баҳслашимиз керак экан.

— Биласанми, дўстона огоҳлантирай: икки йўналишни бир-бирига қарши қўйиш зарарлигина эмас, хавфли ҳамдир. У соҳада ҳам, бу соҳада ҳам орқадамиз, уларни баравар ривожлантирган тақдиримиздагина ишни тўғри йўлга қўйишимиз мумкин. Бутунисича Хатингни маъқуллайман, аммо пахтачилик ва суғориш масаласида қатъий эътироз билдираман.

— Ундай бўлса, бирга ўйлаб кўрайлик. Мени чақир ёки ўзинг Москвага кел.

— Пухта ўйлаб кўргин. Ўзбекистонда эса меҳмон кутишга ҳамма вақт тайёرمиз.

Орадан бир неча кун ўтгач, олим ва мутахассисларимизни — кимёгарлар, аграрчилар, ирригаторлар ва бошқаларни таклиф қилиб, А. Ф. Засядьконинг Хати хусусида ҳеч нарса демасдан, уларнинг олдига сунъий ва табиий толалар ишлаб чиқариш нисбатлари, ҳар икки соҳани ривожлантириш истиқболлари ҳақидаги масалани қўйдим. Қизиқарли, фойдали суҳбат бўлди. Сўнг Москвага ўзимизнинг Хатимизни юбордик. Засядьконинг таклифлари хусусида "лом-мим" демасдан, ВАСХНИЛ Президенти П. П. Лобановни, пахта стиштирувчи жумҳуриятлар Министрлар Советлари раҳбарларини, қишлоқ хўжалик министрларини таклиф этиш, улар билан биргаликда партия XX съезди қарорларини, олтинчи беш йиллик марраларини бажариш учун, пахтачиликнинг аҳволи, уни ривожлантириш чораларини муҳокама қилиш учун шу йил октябрь ойида Тошкентда пахтачилик бўйича илмий конференция ўтказишга рухсат сўрадик.

Шу билан бирга, унда пахтачиликда ютуқларимиз бўлса-да, жаҳон миқёсида жиддий орқада қолаётганимизни кўрсатиб ўтдик. Фикримизнинг исботи учун қуйидаги рақамларни келтирдик. 1956 йилда аҳоли жон бошига пахта хом ашёси: бизда — 7,5 килограмм, АҚШда — 17,2 килограмм, ипдан тўқилган газламалар: СССРда — 21,3 метр, АҚШда — 56,1 метр ишлаб чиқарилган. Бошқа ишонтирарли мисоллар, рақамлар ҳам бор эди.

Конференцияни ўтказишга Марказкомдан телефон орқали розилик олгач, дарҳол пахта етиштирувчи барча республикаларга, пахтачилик билан шуғулланувчи бир қатор мамлакатларга таклиф юбордик. Уларнинг ҳаммаси конференция ишида қатнашиш хоҳишини билдиришди. Ҳадемай меҳмонлар етиб келишди. Анжуманда Москва, Ленинграддан ташриф буюрган атоқли олимлар, П. П. Лобанов бошчилигидаги ВАСХНИЛ мутахассислари иштирок этишди. Конференция ишида Янь Сян- Дун бошчилигидаги Хитой, Иван Манолов бошчилигидаги Болгария, Ким Кван-Бон бошчилигидаги Корея, Ла Суан-Дин бошчилигидаги Вьетнам, З. Манев бошчилигидаги Югославия делегациялари қатнашди. Бирмадан У Тун Тейн, Франциядан — Жань Люилье ва Эдуард Сен, Мисрдан Ғаллолиддин Харис ва Али Маҳмуд Алхасарий келишганди.

Илтимосимизга кўра, конференцияни П. П. Лобанов кириш сўзи билан очди, унинг мажлисларига раислик қилди. Ўзбекистон Министрлар Совети Раиси Камолов, Озарбайжон қишлоқ хўжалик министри Сеидов, Тожикистон Министрлар Совети Раиси ўринбосари Қаҳҳоров, Туркменистон қишлоқ хўжалик министри Алиев, СССР қишлоқ хўжалик министри ўринбосари Расулов ва бошқалар маъруза қилдилар.

Конференция бошланишидан аввал делегация бошлиқларини, П. П. Лобановни бир пиёла чойга таклиф қилиб, Засядьконинг Хати хусусида яна "чурқ" этмасдан, КПСС Марказий Комитетига маълум қилганимиздек, конференциянинг мақсади — табиий толалар: пахта, ипак, жун ва ҳоказолар ишлаб чиқаришни оғишмай ривожлантиришни таъминлаш йўлларини излаш, уларнинг тахминий ҳажмларини белгилаш, яқин 5—7 йил ичида ҳар бир республикада ва бутун мамлакатда бу борада нималар қилиш мумкинлигини ҳал этиш, шунингдек, бунга эришишнинг йўлларини аниқлашдан иборат эканлиги, бу борада фикр-мулоҳазалар алмашиб, фан ютуқлари ва замонавий технологияга асосланиб, ҳар бир республика бўйича муайян дастур ишлаб чиқиш зарурлиги, келгуси, 1958 йилда Кремлда Бутуниттифоқ пахтакорларининг биринчи съездини ўтказиш ҳақида қўшимча розилик олингани ва ўша анжуманда соҳанинг 1965 йилгача ва ундан кейинги даврга мўлжалланган тараққиёт дастури аниқланиши хусусида сўзладим. Шундай қилиб, мазкур анжуман ҳар бир республиканинг кейинги истиқболи нуқтаи назаридан бу масалаларга қандай ёндашиш, муайян

дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш борасида фикр алмашиш мақсадини кўзда тутарди.

Сирасини айтганда, маърузалар ва нутқлар, уларнинг муҳокамаси ана шундай руҳда ўтди. Конференция охирида сўзга чиқдим. Матн иттифоқ ва республика матбуотида эълон қилиниб, алоҳида рисола сифатида нашр қилинди.

1956 йилги пахтачиликдаги ютуқларни таъкидлаб, ҳозир унинг учун учта хатар борлигини айтдим: сунъий ва табиий толаларни бир-бирига қарши қўйиш; якказиротчиликка берилиш; автаркияга¹ интилиш. Бир қанча далил ва рақамлар келтирдим. Шундан сўнг диққатни селекция-уруғчилик ишининг орқада қолаётгани ва бу борадаги аҳволни жиддий яхшилаш; алмашлаб экишнинг илмий асосларини ҳосилдорликни оширишга; тупроқ тузилишини яхшилашнинг самарали усулларини, ғўза зараркундалари ва касалликларига қарши курашнинг илмий тавсиялари ва самарали воситаларини ишлаб чиқиш; пахтачилик, чорвачилик ва ўсимликшуносликни қатъий уйғунлаштириш; амалдаги пахта териш машиналари ва бошқа механизмларнинг қусурларига барҳам беришга қаратдим.

Жамоа ва давлат хўжаликларида иқтисодий ишларнинг сустлиги зарур таклифлар, услублар ва қўлланмаларнинг йўқлиги, бунинг натижасида меҳнат унумдорлиги паст бўлаётгани, хўжасизлик, ер, сув, инсон кучи захиралари талон-торож қилинаётганига доир далиллар келтирдим.

Бу фикрнинг исботи учун икки рақам билан кифояландим. АҚШда 1 центнер пахта хом ашёси ишлаб чиқариш учун 4—5 соат ишчи кучи сарфлангани ҳолда, бизда бу рақам 30—35 соатни ташкил этади; бир гектар майдонни суғориш учун бизда 11—12 минг кубометр сув сарфланади, ҳатто Африка мамлакатларида 5—6 минг кубометр оби ҳаёт билан кифояланишади. Сўзимнинг охирида пахтакорлар, чорвадорлар, боғбонларнинг моддий таъминланиши ва маданий савиясини ошириш, улар учун зарур ижтимоий, коммунал, маиший шарт-шароитлар вужудга келтириш зарурлигига алоҳида эътибор бердим.

Конференция суғорма деҳқончилик ва пахтачилик маданияти бутун тизимини янада ошириш ҳақида — ҳар бир соҳа ва ихтисос бўйича муайян таклифларини белгилаб — барча олим ва мутахассисларга, шунингдек, раҳбарларга,

¹ Автаркия — алоҳида мамлакатда бошқа давлатлар билан олди-бердисиз хўжалик юргизиш сиёсати.

колхозчиларга, давлат хўжалиги ишчиларига Мурожаат қабул қилди. КПСС Марказий Комитети, Иттифоқ Ҳукуматига қисқача Хат тайёрладик, конференциянинг тўлиқ стенограммасини КПСС Марказий Комитети, СССР Министрлар Совети, Давлат Рсжа комитетига, пахта етиштирувчи республикалар Министрлар Советларига юбордик.

А. Ф. Засядьконинг Хатига келсак, у КПСС Марказий Комитети Президиуми мажлисида кенг муҳокама қилинди. Масалани ҳар томонлама ўрганиб чиқиш, кейинчалик уни Марказком пленумида муҳокама этиш учун муайян таклифлар тайёрлаш мақсадида улкан комиссия тузилди (мазкур комиссияга мен ҳам киритилгандим).

Муаммони синчиклаб ўрганиш учун бир йилдан зиёдроқ вақт кетди. Улкан кимёнинг ҳар бир соҳаси бўйича баҳслар, келишмовчиликлар, мунозаралар, тугилган йўлларни таққослаш... Ниҳоят, дастур тайёрлашга муваффақ бўлдик. Унда кимё саноати корхоналарини барпо этиш борасидаги муайян тадбирлар, уларнинг маҳсулот ҳажми, моддий-техника таълимоти, корхоналарни бошқариш тизимларини вужудга келтириш белгилаб берилди. Ишлаб чиқилган қарор лойиҳаси Марказкомнинг 1958 йил 6—7 май кунларида бўлиб ўтган пленумида муҳокама қилиниб, шу ҳақда Н. С. Хрущевнинг маърузаси тингланди.

Икки кунлик муҳокамадан сўнг пленум қабул қилган қарорда кимё саноатини жадал ривожлантириш, айниқса, сунъий ва синтетик толаларни, пластик жисмлар, улардан тайёрланадиган ашёлар ҳамда буюмларни ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги КПСС Марказий Комитети Президиуми, СССР Министрлар Совети ишлаб чиққан дастур маъқулланди.

Бизнинг нуқтаи назарларимиз, мулоҳазаларимиз тўлиқ ҳисобга олиниб, суғорма деҳқончилик ва пахтачиликдан бир сўм ҳам олинмади. Аксинча, қарор муқаддимаси ва матнида сунъий ҳамда табиий толалар ишлаб чиқаришни уйғунлаштириш лозимлиги таъкидланди.

1960 йилда сунъий, синтетик толалар ишлаб чиқаришни 300 минг тоннага, 1965 йилда 700 минг тоннага кўпайтириш, 1965 йилда жундан тўқилган газламаларни 500 миллион метрга етказиш; сунъий ва синтетик толалар аралашмасидан тўқилган газламани 450 миллион метрга; ипакдан тўқилган газламаларни 1.485 миллион метрга, сунъий қоракўлни 5 миллион квадрат метрга етказиш, пойабзалларни 515 миллион жуфт, шу жумладан, сунъий чарм иштирокида 93 миллион жуфт ишлаб чиқариш ва

оказолар назарда тутилганди. Иловаларда барпо этилажак дар бир завод бўйича ҳамма муайян жиҳатлар (хорижда ишлаб чиқарилган ускуналар харид қилиш, жадал суръатлар билан мутахассислар тайёрлаш, кимё саноати оҳаларига ўтадиган ишчи ва хизматчиларни моддий рағбатлантириш, бошқа кўпгина масалалар) ҳисобга олинганди.

Кўриниб турибдики, баҳс-мунозаралар ва келишмовчиликлар самарасиз кетмади. Буларнинг ҳаммаси учун А. Ф. Засядько мени қаттиқ "жазолади". Орадан бирмунча вақт ўтгач, мен Барвихада даволанар, рафиқам иккимизга у ердаги унчалик катта бўлмаган шинам уйлардан бирини ажратиб беришганди. Автомобиль ҳалокатига учраб, жиддий шикастланганимча шифохонада ётганимни эшитган Михаил Порфирьевич Георгадзе мени кўргани келди. Биз Георгадзе билан у Грузия Компартияси Марказий Комитетининг иккинчи котиби бўлиб ишлаётганида (кейинчалик у СССР Олий Совети Президиумининг Секретари бўлганди) дўстлашгандик. У ўзи билан унчалик катта бўлмаган икки қартон қутида цитрус мевалари — лимон, апельсин, хурмо, шунингдек, грузин винолари ва коньякларни ола келган экан. Бир-биримизни қаттиқ қучиб, ўпишиб кўришдик. Қутиларни ошхонага қўйдик. Қизгин суҳбатдан сўнг у яна келишга ваъда бериб, жўнаб кетди.

Тушдан кейин Александр Фёдорович Засядько мени кўргани қадам ранжида қилди. Бошимга тушган ногаҳоний ҳодиса хусусида самимий таассуф ва ҳамдардлик билдирди. Чой ичдик. Мен анави қутичалардан бир шиша коньяк ва лимонлар олиб, дастурхонга қўйдим. Засядько ичкиликдан бир оз тотиб кўрди. Уни кузатиб қўйиб, рафиқам билан умумий залга кино кўргани тушдик.

Кинодан қайтсак, уй бекаси Наташа: "Топширингизни бажардим", — деди. Унга таажжубланиб қараганимни кўриб, тушунтирди: "Сиз кетганингиздан сўнг дўстингиз ўртоқ Засядько кирди. Винолар солинган қутичани квартирангизга олиб бориб ташлашини илтимос қилган экансиз. Бериб юбордим..."

Эртаси кун кечқурун Александр Фёдорович қўнғироқ қилиб, шарақлаб кулганича деди: "Нуритдин! Мана, биз дўстлар билан биргаликда сенинг коньягингни ичмоқдамиз. Бирам ажойиб, бирам хушбўй, бирам мазали ичимлик эканки! Чин қалбимиздан соғайишингни тилаймиз. Агар яна шунақа қутилар пайдо бўлса, қўнғироқ қил, олиб кетаман".

А. Ф. Засядько ана шунақа гайратли, ташаббускор инсон эди. Айнан у ўзининг конда бирга ишлаган дўсти Н. С. Хрущевга партиянинг навбатдан ташқари ХХІ съездини чақиринишга, ана шу съездда ХХ партия анжуманида тасдиқланган халқ хўжалигини ривожлантиришнинг беш йиллик режасидан воз кечиб, етти йиллик режани қабул қилдиришга муваффақ бўлганди.

Афсуски, ўта меҳнаткаш, толмас, ишда ижодкорликка мойил инсон, йирик муҳандис, ишлаб чиқариш ташкилотчиси ҳаёти гуллаган чоғда вафот этди. Шифокорларнинг тасдиқлашларича, ичкиликбозликка ортиқча ружу қўйганлиги унинг бевақт ўлими сабабларидан бири бўлган...

ШАРҚШУНОСЛИК БЎЙИЧА БИРИНЧИ БУТУНИТТИФОҚ КОНФЕРЕНЦИЯСИ

Бундай анжуманни ўтказишнинг фойдали эканлиги ҳақида 1957 йил апрелдаёқ КПСС Марказий Комитетига таклиф киритгандик. Пекинда Мао Цзе-дун билан, Пхеньянда Ким Ир Сен билан, Жавоҳарлаъл Неру, шаҳзода Сианук, Сукарно, Зоҳиршоҳ, шоҳаншоҳ Паҳлавий билан Тошкентда, КПСС XIX ва XX съездларида Осиё, Африка, Лотин Америкасидан иштирок этган делегациялар аъзолари билан учрашувлар чоғида, шунингдек, Москва, Ленинград, Бокуда Шарқ олами бўйича илмий тадқиқот ишларининг аҳволи, ўқув юртларида шарқшунос мутахассисларни тайёрлаш, хорижий Шарқ мамлакатларида янги давлат идораларининг амалий фаолияти билан танишгач, бу гоё пайдо бўлганди.

Ҳаммага маълумки, Россия дунёдаги энг йирик шарқшунослик марказларидан бири бўлиб келган. Шарқ халқларининг тарихи, маданиятини ўрганишга ўз ҳаёти, ижодий фаолиятини бағишлаган рус олимларининг номи дунёнинг ҳамма бурчақларида ҳурмат билан тилга олинарди. Булар — И. Бичурин, И. П. Минаев, А. В. Тураев, В. В. Радлов, В. Р. Розин, Н. К. Рерих, В. В. Бартольд, И. Ю. Крачковский, Ф. И. Шчербацкий, Б. Я. Владимирцев ва бошқалар. Худди шунингдек, ўтмишда шарқшунослик марказлари мавжуд бўлган Ўзбекистон, Озарбайжон, Грузия, Арманистон, Туркменистонда ва бошқа республикаларда йирик шарқшунос олимлар бўлган, улар ҳозир ҳам бор.

Шарқ халқларининг ўзига келсак, уларнинг катта кўпчилиги қадимий бўлиб, бой тарихга, ўзига хос маданиятга эга. Бироқ Оврупо давлатларининг мустамлакачилик ҳукмдорлиги уч аср мобайнида бу халқлар фақат оғир ҳаёт кечириб, замонавий маданиятдан орқада қолишлари учунгина эмас, балки ўзларининг гўзал ўтмишларини унутишлари учун ҳам қўлидан келган ҳамма ишни амалга оширди. Улардан ҳар қайсисининг мустамлакачилик зулмидан қутулиш учун қилган ҳар қандай уринишлари ўқ ва қилич билан бостирилди.

XX аср, айниқса, унинг ўрталарига келиб, бутун Шарқ уйғонди. Бироқ бизнинг шарқшунослик фанимиз уйқуда ётгандек туюларди, кишига. Тарихий жиҳатдан қисқа вақт — бир неча ўн йил ичида юздан ортиқ мустақил давлатлар вужудга келган бўлса-да, биз то ҳануз уларга нисбатан ўз стратегия ва тактикамизни аниқлай олганимизча йўқ эди. Афтидан, машҳур Бандунг конференциясига бежиз Совет Иттифоқи ақалли меҳмон сифатида ҳам чақирилмаганди.

Мустамлака мамлакатлари билан бўлган муносабатларга, Совет Иттифоқининг Шарқдаги сиёсатига И. В. Сталиннинг партия XIX съездида сўзлаган нутқи хийла зиён келтирганди, чунки у бу мамлакатлардаги миллий буржуазияни кескин танқид қилганди. Доҳийнинг сўзларига қараганда, мазкур буржуазия, инқилобий ва озодлик ҳаракати байроғини топтаган, агар коммунистлар ўз халқларига ҳалол хизмат қилишни истасалар, бу байроқни қўлларига олишлари зарур эди. Ана шу қоидага асосланган совет ахборот маҳкамалари, айрим олимлар ўз халқларини мустамлакачиликка қарши кўтарган улуг даҳолар — Махатма Ганди, Камол Отатурк, Сун Ятсен ва бошқаларни ёмонлашдан чарчамасдилар. Бутун дунёдаги вазият, Шарқдаги янги давр, табиийки, юз берган ҳодисаларни қайта англаш, Совет Иттифоқининг Шарқ мамлакатларидаги сиёсатини ҳамма йўналишда — илмий тадқиқотлардан тортиб, дипломатик муносабатларгача аниқроқ ишлаб чиқишни тақозо қиларди.

Бу ҳақда Марказком Президиумига ахборот берганимда, биров бунга шубҳа билдирди, биров биз миллий-озодлик ҳаракатини қувватлаймиз, уларга ёрдам берамиз деса, яна бири бу ерда Шарқни Ғарбга қарши қўйишга интилиш йўқми, деб хавотир изҳор қилганди. Президиум аъзоларидан бири шундай савол берди:

— Сенингча, Шарқ нима ўзи?

Бошқаси шундай деди:

— Нега энди конференцияни Тошкентда ўтказиш керак? Агар зарур бўлса, уни Москвада ёки Ленинградда ўтказиш мумкин.

Мен тушунтирдим. Шу ўринда Н. С. Хрущевга тан беришим керак: мени тўла қувватлаб чиқди, М. А. Сулов, В. В. Кириллинга Фанлар Академияси ва бошқа Иттифоқ идоралари билан бирга тўла ёрдам беришни тайинлади. Ижозат олиб, ишни қизитиб юбордик.

Михаил Андреевичнинг кабинетига тўпландик. Мен конференцияни тайёрлаш ва ўтказишни қандай тасаввур қилишимизни сўзлаб бердим. СССР Фанлар Академияси вице-президенти К. В. Островитянов бошчилигида ташкилий комитет тузишни таклиф этдим. Рози бўлишди. Ташкилий комитетга Ўзбекистондан республика Компартияси Марказий Комитети котиби Зуҳра Раҳимбобоевани, Министрлар Совети Раиси ўринбосари Фани Султоновни, Ўзбекистон Фанлар академияси вице-президенти Иброҳим Мўминовни киритдик. Конференциядаги асосий маърузаларни академик В. Г. Жуков ва СССР Шарқшунослик олий илмгоҳи директори Б. Г. Ғофуров ўқисин, деб илтимос қилдим. Маъқуллашди. Шунингдек, фақат ҳамма республикалардангина эмас, балки бир қатор хорижий давлатлардан ҳам олимлар таклиф қилиш ҳақидаги фикримизни маъқуллашди.

Конференция 1957 йил 11—13 июнь кунлари Тошкентда бўлиб ўтди. Унда Москва, Ленинград, Украина, Озарбайжон, Тожикистон, Грузия, Қозоғистон, Арманистон, Доғистон, Татаристон, Қабардадан делегациялар қатнашди. Хитой, Польша, Чехословакия, КХДР, Мўғулистон, Вьетнам, Руминия олимлари ҳам конференция ишида қатнашдилар ва нутқ сўзладилар.

Мазмунли ва кўп қиррали муҳокама бўлди. Умаров, Чориев, Сумбатзода, Азимжонова, Церетели, Нерсисян, Авезов каби таниқли шарқшунос олимлар қизиқарли нутқ сўзлашди. Илмий тадқиқотларнинг улкан йўналишлари, мутахассислар тайёрлаш, Шарқ мамлакатлари билан ҳамкорлик қилувчи турли идораларнинг сиёсий ва амалий фаолияти бўйича бир қанча секциялар туздик.

Шунингдек, Шарқ масалалари бўйича шуғулланувчи илмий тадқиқот илмгоҳлари, олий ўқув юртлири учун, айниқса, уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш борасида дастурлар ва мавзуй режалар ишлаб чиқдик. Эришилган натижалар юзасидан бир қатор муайян таклифлар

тайёрладик. Мазкур таклифлар КПСС Марказий Комитети томонидан маъқулланди ва барча республикаларга юборилди. Конференция охирида сўзлашимга тўғри келди. Нутқнинг тўла матнини Москвадаги Давлат сиёсий адабиётлар нашриёти "Совет шарқшунослигининг янги муваффақиятлари сари" номи остида босиб чиқарди.

Эсдаликларимнинг навбатдаги китоби, асосан, Совет Иттифоқининг Шарқ мамлакатларига нисбатан олиб борган сиёсати ва унинг хорижда амалга оширилишига бағишланиши сабабли бу масалаларни ўша ерда муфассалроқ баён қиламан.

ЯНГИ ИШ, ЯНГИ ҲАЁТ

1957 йил 16—17 декабрь кунлари Москвада КПСС Марказий Комитетининг пленуми бўлиб ўтди. Унинг кун тартиби олдиндан эълон қилинганди:

1 Коммунистик ва ишчи партиялари вакилларининг кенгаши яқунлари ҳақида (маърузачи — М. А. Сулов).

2. СССР Касабалар иттифоқи иши ҳақида (маърузачи — В. В. Гришин).

Биринчи мажлисда Михаил Андреевичнинг маърузаси тингланиб, муҳокама этилди.

Тушдан кейинги мажлисда Виктор Васильевичнинг маърузасини тинглаш режалаштирилганди. Мажлис бошланишига ўн дақиқа қолганида, Президиумнинг ҳамма аъзолари ва аъзоликка номзодлар, одатдагидек, ён томондаги хонага тўпланганларида, кутилмаганда Никита Сергеевич шундай деб қолди:

— Келинлар, Н. А. Муҳитдиновни Президиум аъзоси ва КПСС Марказий Комитети Котиби этиб, М. Г. Игнатов ва А. И. Кириченкони эса Марказком Котиблари этиб сайлаш хусусида Пленумга таклиф киритайлик.

Дарҳол қўлимни кўтара бошлагандим, ёнма-ён ўтирган А. Н. Косигин мени тўхтатиб:

— Керак эмас. Масала ҳал қилинган, — деди секингина.

— Тўғри! Тўғри! — деб маъқуллай бошлади ҳамма.

Пленум мажлисига кириб кетдик.

ВЦСПС иши ҳақидаги маъруза ва унинг муҳокамасидан кейин 17 июнь куни пленум ишини давом эттиришга шартлашиб, мажлис ёпилди. Дарров Никита Сергеевичнинг қабулхонасига бориб, уни кута бошладим. У кўриниш бергач, мени бир неча дақиқага қабул қилишини сўрадим.

— Хўш, хўш, юринг,— деди у.

Кирдик.

Мени Президиум аъзолиги ва котибликка номзод қилиб кўрсатмасликни ундан илтимос қилдим.

— Нега?

— Бунинг учун менда ҳеч қандай тажриба йўқ. Ундан ташқари ҳали ёшман.

— Ёш бўлсангиз, вақт ўтиб, балоғат ёшига етасиз. Тажриба хусусига келсак, бу ерда ишлаб, малака ҳосил қиласиз.

— Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Котиби бўлганимга эндигина икки йил тўлди,— дедим сўзимда давом этиб.— Ҳали кўп иш қилишимиз керак. Ҳамкасблар билан баҳамжиҳат ишляпмиз. Белгиланган режаларни охиригача етказсак, дегандим.

— Тўғри, Ўзбекистонда анча-мунча яхши ишлар амалга оширилди. Сизни Москвадаям танишади. Шу билан бирга, бошқа жиҳатларни ҳам ҳисобга олиш керак. Шу ҳақда ўйлайлик. Мана, бошқа республикалар ва Иттифоқ ходимлари иштирокида бир қатор хайрли тадбирлар ўтказдингиз. Бироқ айрим кишилар Тошкент сал бўлмаса мамлакатнинг иккинчи пойтахтига айланай деб қолди,— деб ҳасад қилишмоқда. Бунга йўл қўйиб бўлмайди, бу хавфлидир. Таклифларингиз асосида бир неча қарор қабул қилинди, бунинг учун Иттифоқ бюджетидан миллиардлаб сўм харажат қилинмоқда. Ўзбекистоннинг иқтисоди ва бутун хўжалиги тараққиёти сурьатлари кўпгина республикаларга қараганда юқоридир. Бунга ҳатто қўшниларингиз ҳам рашк билан қарашмоқда. Шуларнинг ҳаммасини ҳисобга олмасдан бўлмайди, чунки ҳамма республикаларнинг бир текис ривожланишини таъминлашимиз, ҳаммага бир хил муносабатда бўлишимиз лозим.

Сиз эса, бу ерда Марказкомда туриб, буларнинг ҳаммасини кузатиб борасиз. Биз жиддий ислохотлар ўтказмоқдамиз, кўп соҳаларда Сталиннинг хатоларини тuzатмоқдамиз. Булар эса республикалар, миллатлар, элатларга муносабатда ҳам муҳимдир.

Ниҳоят, хорижий Шарқда вужудга келаётган янги шарт-шароитларда бизнинг тутган сиёсатимиз хусусида бир неча марта гапиргандингиз. Бироқ бизнинг марказимизда Шарқдан чиққан одамлар йўқ бўлгани устига, соҳани старли биладиган одамларнинг ўзи жуда кам. Сиз —

ўзбексиз, осиеликсиз, мусулмонлар муҳитидан чиққансиз, бинобарин, муаммони яхши биласиз. Шарқ сиёсати билан Сиз шуғулланмасангиз, ким шуғулланади?

Турли миллат вакиллари ни марказдаги олий лавозимларга дадил жалб қилиш биз учун муҳимдир. Эсингизда борми, В. И. Ленин бу борада нечоғли қатъий иш олиб борганди. Унинг даврида мамлакатнинг раҳбарлик лавозимларига Наримонов, Галиев, Шаумян, Оржоникидзе, Рудзутак, республикангиздан ходимлар (Турор Рисқулов — Н. М.), бошқа миллат вакиллари тайинландилар. Лениндан кейин, Сталин даврида уларнинг баъзилари отиб ташланди, баъзиларини ўзларини ўзлари ўлдиришга мажбур қилишди, қолганларини эса сиёсий фаолиятдан четлатишди. Сталиннинг ўзи эса шунча йил ҳокимият тепасида туриб, марказга фақат Берия, Микоян, Багиров, Тевосянигина кўтарди. Шарқий республикалардан ҳеч кимни муносиб кўрмади. Сиз эса бизга партия, давлат, касба, комсомол идораларининг раҳбарлик тузилмаларида миллий республикалар вакиллари га эга бўлишимиз учун ана шундай кадрларни танлаб олишга ёрдамлашасиз.

Бундан ташқари, раҳбарлик таркибини яшартириш ҳам долзарб муаммодир. 20—30-йилларда шаклланган қариялар, жумладан, Президиумда ҳам фақат Сталинга лаганбардорлик қилиб кун кечиб келдилар. Уларнинг тақдири қандай кечганини сиз билан биз биламиз. Энди эса раҳбарлик идораларида ёш, ғайратли, амалпарастлик ва шуҳратпарастлик дардига мубтало бўлмаган ходимларга эга бўлиш, улардан йирик арбоблар етиштириш фойдалидир. Ўзингиз қирқ ёшда бўлсангиз керак? ("Ҳа", дедим). Сизга ўхшаганларни юқори лавозимларга кўтарамиз. Умид қиламанки, пленум Сизни қувватлаб чиқади, сайлайди, шундай экан, олдиндан табриклайман.

Шу билан суҳбат ниҳоясига етди.

Пленумда Н. С. Хрущев менинг хусусимда таклиф киритиб, илиқ тавсифнома берди. Саволлар, эътирозлар бўлмади — сайлашди. Пленум икки маъруза юзасидан қарор қабул қилиб, ёпилди.

Йўлакда мени Ш. Р. Рашидов, Р. Е. Мельников, Ё. С. Насриддинова, С. К. Камолов кутиб туришарди. Доимий ваколатхонага бориб, бу воқеани нишонламоқчи эканлар. Уларни Кутузов шоҳқўчасидаги квартирамга олиб бордим. Бека кечлик таом ҳозирлади. Алламаҳалгача сб-ичдик. Ўйин-кулги қилдик. Улар кетишди.

Эртаси кун эрталаб мени Ишлар бошқармаси ва ДХК ходимлари Воробьёв шоҳқўчасида — Лужники рўпарасида — жойлашган данғиллама уйдаги янги квартирага олиб боришди. Ҳамма қулайликларга эга бўлган икки қаватли кўркам уй. Боғи ҳам бор. Қўшнилари билан қизиқдим. Ўнгда — Ф. Р. Козлов, рўпарада — К. Е. Ворошилов яшашаркан. У ердан чиқиб, Барвиха яқинидаги, дарё соҳилида жойлашган дала ҳовлига бордик. Катта боғда — мевали дарахтлар, лимонарий, оламжаҳон гуллар, волейбол, теннис майдонлари; уйнинг ўзида биллиардхона, кинозал жойлашганди. Дарё соҳилига бордик — у ерда кенг-мўл икки хона, душхона, сауна бор экан. Бандаргоҳда қайиқ, жажжи катер турарди. Ўнг томонимиздаги қўшнимиз — Г. К. Жуков, чапда — М. А. Суслов. Иккинчи кун ана шундай бошланди.

Соат 3 да Марказий Комитет Президиумининг мажлиси бошланди. Никита Сергеевич йиғилишни очиб, кун тартибини муҳокама қилмасдан аввал мени яна бир карра табриклаб, деди:

— Юртингизга боринг-да, у ерда раҳбариятни тузишга ёрдамлашинг, янги биринчи котибни сайланг. Доимий яшаш учун оилангиз билан Москвага кўчиб келинг.

Мажлисдан кейин К. Е. Ворошилов мени йўлакда тўхтатди:

— Тажрибасизлик, эҳтиётсизлик қилдинг-да. Янги котиб сайлаш учун Тошкентга бормаслигингни маслаҳат берардим. Марказком Котибларидан бирон бири борсин эди. Тасаввур қил, ўрнингга биттасини қўйдинг. У ўзини яхши томондан кўрсатса хўп-хўп, ҳеч ким сени эсламай-диям, агар ишини уддалай олмаса бутун гуноҳ бўйинингга тушади. Буям камлик қилгандай, бизда бўлганидек, сизлардаям раҳбарликни орзу қилувчилар анча-мунча топилса керак. Бешта талабгордан биттасини кўрсатасан, қолганлари бир умрга бўлмаса-да, анчагача гина қилиб юришади. Буни ўз тажрибамдан биламан.

— Балки Никита Сергеевичнинг ҳузурига кириб, сифардан воз кечарман?— ташвишланиб сўрадим.

— Йўқ, энди мумкинмас, учишинг керак. Бироқ ташаббус кўрсатмаслигингни маслаҳат бераман, кимни лозим кўришса, ўшани сайлайверишсин.

Уйга қайтиб, бутун кеч давомида янги лавозимим ҳақида ўйга толдим, бир-бирига зид ҳислар, ўйларнинг хуружидан деярли ухлай олмадим.

Бир тарафдан тақдир тақозоси билан раҳбарликнинг бунчалик энг юқори поғонасига кўтарилган совет Шарқдаги биринчи инсон бўлдим. Албатта, бунда ҳурмат-эҳтиром, машҳурлик, турли-туман манфаатлар ва ҳоказо қулайликлар бор. Иккинчи томондан, мендан аввалги Президиум аъзолари, Марказком Котибларининг бошига тушган кўргуликларни хотирамдан ўтказдим. Тутган ўрним, келажаким қандай кечади — билмасдим. Москвада таҳсил оларканман, ўқишни тамомлаб, уйга қайтишимни билардим. Фронгда ҳам масала равшан: агар ҳалок бўлмасам, уйга қайтаман. Энди-чи?

Президиум тузилмаси бамисоли занжир ҳалқасидек берк. Тик чизиқ бўйича тепангда бир — Биринчи котиб, бир — худо. Ётиқ чизиқ бўйича — Президиум аъзолари, Марказком Котиблари теппа-тенг. Пастроққа тушиб, ҳар қандай лавозимни эгалласанг, бу жазо сифатида баҳоланади, керак бўлганда бунинг учун баҳона ҳамиша топилади.

У ерда раҳбарларнинг қанча муддат турганлиги хусусида ҳам ўйладим. А. С. Шчербаковни эсладим. У Москва шаҳар ва вилоят партия комитетлари котиби, ВКП(б) Марказий Комитети Котиби бўлиб ишлаган, 45 ёшида тўсатдан вафот этган. А. А. Кузнецов Ленинград шаҳар ва вилоят партия комитетларининг биринчи котиби бўлиб ишларкан, ташкилотчилик қобилиятини намоён қилиб, 1946 йили кадрлар бошқармаси бошлиғи ва ВКП(б) Марказий Комитети Котиби даражасига кўтарилган, орадан тўрт йил ўтиб, отиб ташланганди. С. Д. Игнатъев 1953 йил март ойида КПСС Марказий Комитетининг Котиби этиб сайланди, орадан атиги бир ой ўтиб, апрелда уни эгаллаб турган вазифасидан озод қилишди. У туҳмат қурбони бўлганди. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин эди.

Президиумда "узоқ умр кўрганлар" ҳам бўлган. Уларнинг айримлари бунга ўз қобилиятлари ва хизматлари туфайли эришганлар, бошқалари эса бетайин, буқаламун бўлганлари учун кун кечириб келганлар; бундайлар лавозим учун энг яқин дўстларига, эҳтимол тутилган рақибларига хиёнат қилиб, уларга турли-туман ёрлиқлар осдилар, том маънода уларнинг жасадлари устидан юриб юқорига интидилар. Ишонаманки, бундай аҳволда "оёқда туриш" даҳшатли. Ваҳшийлик. Бундай тақдирдан парвардигорнинг ўзи асрасин!..

Шундай қилиб, тўла ноаниқлик, ташвишлантирувчи бир аҳвол. Бунинг устига мен ҳали ёшлигимни ўйлардим. Эрталаб шахсий қўриқчиларим билан бирга Измайловский боғига бориб, деярли уззу-кун у ерда сайр қилдим. Қайинзорлар, қарағайзорларнинг таърифига тил ожиз! Дунёнинг бирон бир бурчагида Москва остоналаридагидек гўзал ўрмонлар йўқ. Кундузи боғнинг ўзида тамадди қилиб олдик. Дарахтлар оралаб кездим (соқчилар одоб қоидаларига кўра хушмуомалада бўлишди, маълум масофа узоқда туришди).

Соф ҳаво, сукунат, қуруқ совуқ, муҳит, афтидан, менга таъсир қилди. Ўтмиш ва келажак ҳақида ўйга толарканман, ҳар ҳолда руҳим тетиклашди. Менга ёрдам берганларнинг, кўмаклашганларнинг ҳаммасига фикран миннатдорчилик билдирдим, кўрсатилган бу қадар юксак ишончни оқлайман, деб ўзимга ўзим сўз бердим.

22 декабрда Тошкентга учиб келиб, аэропортнинг ўзида Бюро аъзолари билан эртага Марказкомда тўпланиб, амалий ишларимиз хусусида гаплашиб оламиз деб, гапни бир жойга қўйдик. Дала ҳовлига қилинган таклиф учун миннатдорчилик билдириб, тўппа-тўғри эски шаҳарга, отамниқига кетдим. Мукаррам ҳам фарзандларимиз билан бирга ўша ерга келди. Отамниқида тунадик. 23 декабрь куни Марказкомга бориб, биринчи котиблик лавозимидан ва Бюро аъзолигидан озод қилишларини сўрадим. Янги Биринчи котиб ҳақида ҳам ўйлашни таклиф қилдим, ўзим эса номзод кўрсатмадим. Икки кундан сўнг йиғилишга шартлашдик. Ана шу икки кунни отамниқида ўтказдим. Албатта, у ерга ёр-дўстлар, қариндош-уруғлар, полкдошлар келишиб, мени табриклашди, қувонч изҳор қилишди.

Икки кундан сўнг тўла таркибда Бюро мажлисига тўпландик. Биринчи котиб лавозимига тўрт номзод кўрсатилди. Улардан ҳар бирини номма-ном муҳокама қилиб, яқдиллик билан Собир Камолов номзодида тўхталинди. Шу муносабат билан унинг ўрнига кимни Министрлар Совети Раиси лавозимига тайинлаш масаласини ҳам ўйладик. Бу борада ҳам бир неча номзод кўрсатилганди. Министрлар Совети Раиси ўринбосари бўлиб ишлаётган М. З. Мирзааҳмедовни шу лавозимга муносиб деб топилди. Бюро аъзоларининг ҳар икки номзод бўйича фикрларига рози бўлдим.

28 декабрь куни республика партия-хўжалик фаолларининг олдиндан белгиланган мажлисини ўтказдик. Унда мен барча соҳалар бўйича 1957 йил натижалари ва 1958

йил вазифалари, тўғрисида маъруза қилдим. Маъруза юзасидан муҳокама ўтказилиб, қарор қабул қилинди.

29 декабрь. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети пленуми бўлиб ўтди. Уни Р. Е. Мельников очди ва ўзи мажлисга раислик қилди. Мени Марказий Комитет Биринчи котиби ва Бюро аъзолигидан озод қилишди. Бюро номидан М. Абдураззоқов Марказком биринчи котиби лавозимига С. Камолов номзодини кўрсатди. Бирон-бир эътироз билдирилмади, уни бир овоздан сайлашди. М. З. Мирзааҳмедовни ҳам эътирозсиз тайинлашди. А. А. Алимов, Р. Ф. Гуломов, Т. Қ. Қамбаров, С. Н. Нуритдинов Марказий Комитет Бюроси аъзолари этиб сайландилар. Шу билан пленум ўз ишини тамомлади.

30 декабрь куни Р. Ф. Гуломовни Ўзбекистон Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари этиб тайинлаш тўғрисида Фармон эълон қилинди. Ўша куни Тошкент шаҳар партия комитетининг пленуми уни биринчи котиб ва Бюро аъзолигидан озод қилди. Пленум бу лавозимга Фаҳмитдин Хўжаевич Хўжаевни сайлади. Пленумда С. Н. Нуритдинов, Р. Ф. Гуломов ва мен нутқ сўзладик.

Ўша куни Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг М. В. Муҳаммаджоновни Министрлар Совети Раиси ўринбосари сифатидаги вазифасига асосий диққатни қариштириш лозимлиги муносабати билан уни қишлоқ хўжалиги министри вазифасидан озод этиш тўғрисида Фармони эълон қилинди; таниқли партия ходими, агроном, ишлаб чиқариш ташкилотчиси Жўра Хонназаров қишлоқ хўжалик министри этиб тайинланди.

Тушдан кейин бутун раҳбарият таркиби ва фаоллар билан бирга мамлакатдаги энг йирик "ҳаво дарвозлари"дан бири, Тошкентда янги қурилган аэропортни очдик. Қурувчиларни ва республика аҳолисини табрикладик.

Москвага 31 декабрь куни жўнаб кетишга қарор қилдик. Марказий Комитетга қачон, қайси поезд билан жўнаётганимиз, қачон этиб боришимиз ҳақида хабар бердик. Эрталабдан Мукаррам билан бирга хайрлашиш учун қариндош-уруғларникига йўл олдик. Қабристонда бўлиб, онам, бувим, бобомни, Мукаррамнинг ота-оналари қабрини зиёрат қилиб, уларнинг руҳини ёд айладик. Кундузи йилнинг якунига кўра, Марказий Комитет ва Ҳукумат номидан қабул маросими ўтказилди.

Шундан сўнг яна Эски шаҳарга — отамникига бордик. У ердан вокзалга кетдик. Перронда одам кўп эди, уларнинг орасида вилоятлардан келганлар ҳам оз эмасди. Одатга

кўра, ҳазил-ҳузул, ўйиң-кулги, хушчақчақлик, аския билан вақтни ўтказдик, бирга ишлаган дамларимизни эсладик. Ўрта Осиё темир йўл бошлиғи, йирик мутахассис, тажрибали, серғайрат, ақлли, республикада ва Москвада ҳурмат қозонган Азиз Мавлонович Қодиров (унинг СССР Темир йўллар министри Б. П. Бешчев билан оилавий бориш-келиши бор эди) ёнимга келиб, биз учун ўзининг хизмат вагонини тайёрлаб қўйганини, бу вагон составга уланганини хабар қилди.

Радио орқали йўловчилар жой-жойларини эгаллашлари лозимлиги эълон қилинди. Шу пайт худди болалик чоғларимдагидек муттасил чап қўлимдан тутиб турган отам шундай деди:

— Яна мени ташлаб кетяпсан, болам. Ўспиринлигинг Москвада — ўқишда, ёшлигинг — армия ва фронтда ўтди. Ёшим қайтиб қолганда — билмадим қанчага — яна кетяпсан. Пешонангга ёзилгани шу экан-да. Сафаринг олдидан сенга айтадиган гапим бор.

Эсингда бўлсин: Москвада сенгача, эҳ-ҳе, қанчадан-қанча одамлар хизмат қилишган, сендан кейин ҳам хизмат қилишади. У ерда туз-насибанг борича сидқидилдан, ҳалол ишлагин. Бу — қўлингдан келади. Муҳими, раҳбар — маҳаллаком раиси бўлиб турганимда ўзимдан қиёс — ҳақиқат, адолат тарафида турмоғи, одамларни хўрламаслиги, ҳақорат қилмаслиги, аксинча, уларнинг ёнини олмоғи керак.

Энг хатарлиси — хизмат вазифасини суиистеъмол қилиш. Одамлар билан, айниқса, қўл остиндагилар билан муомалада камтар бўл, уларни ўзингга тенг деб бил, ҳузурингга жон деб киришлари, сендан мамнун бўлиб чиқишлари учун уларнинг фикрига қулоқ сола бил. Шундай қилгинки, бошқа ишга ўтганингда шу жамоадаги одамлар сени эзгу сўзлар билан эслашсин.

Аллоҳдан бир тилагим шуки, — сўзида давом этди отам, — у сени ҳамиша ўз паноҳида асрасин.

Хизмат муддатинг тугаганидан кейин, албатта, Тошкентга қайтгин. Шу ерда онангни дафн қилдик. Бувинг, бувангнинг, ҳамма аждодларимизнинг хоки шу ерда ётипти. Уларнинг хотирасига муносиб одам бўлгин, арвоқларини чирқиратадиган иш қилмагин. Ишонаманки, уруғимизнинг эзгу анъаналарини ўзингда мужассамлаштириб, уларни кўпайтирасан. Бир кун келиб, дунёдан кўз юмсам, онангнинг ёнига дафн қилгин...

Гап шу эрга келганда чидай олмадим, беихтиёр кўзларимга ёш келди. Отам йиғлаб юборди. Биз бир-биримиз билан қаттиқ қучоқлашганча узоқ туриб қолдик. Бизни кўриб, атрофдагиларнинг ҳам баъзилари кўзларига ёш олди. Шу пайт укаларим фарзандларимни олиб келиб қолишди. Улар узоқданоқ баланд овозда "Ассалому алайкум!" — дейишди, аммо бизни бу алфозда кўриб, шошиб қолишди, жим бўлишди.

Вокзал бошлиғи келиб, вагонга чиқиш вақти еганини айтди. Шу ерда ҳозир бўлганларга мен билан биргаликда ишлаганлари учун миннатдорчилик билдирдим, уларни Янги йил билан табрикладим, Москвага меҳмон бўлиб келишга таклиф қилдим, кириб келаётган йилда ҳаммаларига сиҳат-саломатлик, бахт-саодат, тинчлик тиладим.

Паровоз учинчи марта чинқирди. Биз вагонга чиқдик. Поездимиз Москва томон йўл олди. Гарчи ҳаво совуқ бўлса-да, кузатувчилар билан хайрлашарканмиз, перрон кўздан ғойиб бўлгунча дераза ва эшикларни ланг очиб қўйдик. Деразалардан ортга ўгириларканмиз, ҳамма ёқда чўғдай ёниб турган гулларни кўрдик.

Энди пальто ва телпагимни еганимни биламан, болаларимизнинг менга ва оналарига қараб шодон қичқириқларини эшитдим.

— Вуй, уни қаранг! Уни қаранг!

Буфетга кирдик. Ўртада стол: унинг устида шокилалар, ўйинчоқлар, ранго-ранг митти электр чироқлари билан безатилган арча турарди. Ёнма-ён турган бошқа столда қандолат қатлама (торт), турли-туман ширинликлар, мевалар, узум, патирлар. Ҳов нарёқдаги жавончада спиртли ва чанқовбости ичимликлар, шарбатлар. Хушфъел буфетчи жувон Маша, вагон кузатувчилари — бир эркак ва бир аёл бизни илиқ кутиб олишди. Болалар арча атрофида парвона бўлишди. Маша билан кузатувчилар ҳозирча буфет хонасига кирмай туришимизни тайинлашиб, дастурхон тузалгандан кейин чақиришга ваъда беришди.

Бир оз дам олмоқчи эдим, аммо бунинг имкони бўлмади, атроф қоронғилашаётганди. Бизни болалар чақиришди. Кириб борарканмиз, арчанинг ял-ял товланишидан кўзларимиз қамашди. Бизга ҳамроҳ бўлганларнинг ҳаммаси — Мукаррам, фарзандларим, укам Зиёвутдин, соқчилар — Николай ва Абдулла, эркак ва аёл кузатувчи, бека Маша стол атрофидан жой эгаллашди. Биргаликда Янги йилни кутиб олдик. Ўйин-кулги қилдик, сб-ичдик. 1958 йил 1 январь куни соат бирда уйқуга кетдик.

Умримда биринчи ва сўнги марта бутун оилам билан елиб бораётган вагонда Янги йилни кутиб олдим.

Олдинда гўё мангулик тургандек...

Айтишга осон. 29 йил давомида қариндош-уруғлардан, ёру дўстлардан, киндик қоним томган юртдан, унинг оппоқ қорлари ва мангу музликларидан, лолалар ва қумтепалар билан қопланган даштлари ва чўлларидан, гуллаган водийларидан, мени ўстирган, тарбиялаган, ҳаётга йўлланма берган, менга оқ йўл, соғ-саломат қадрдон уйга қайтишимни тилаган жонажон халқимдан айри яшадим...

МУАЛЛИФДАН

Хурматли китобхон! Ушбу эсдаликларни сабр-тоқат билан ўқиб чиққанингиз учун раҳмат. Эътибор бергандир-сиз — мазкур хотиралар фақат муаллифнинг шахсий кузатувлари, фикр-мулоҳазаларигина эмас, балки улар моҳият-эътибори билан ҳужжатли асар ҳамдир. Китобда В. И. Лениннинг шахсий архивида, Сиёсий Бюро ва КПСС Марказий Комитетининг Кремлдаги, турли олий илмгоҳлар, музейлар ва бошқа жойлардаги ҳужжат-муоҳарда сақланаётган ҳужжат нусхаларидан намуналар келтирилди.

КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг қарорлари, айниқса, хўжалик масалаларига бағишланган баъзи бир ҳужжатларини алоҳида илова қилиш мумкин эди. Бироқ сиёсат ва иқтисод ўртасидаги чамбарчас алоқа ҳамда бу борада бирликнинг зарурлигини, аниқ аҳамиятини, ҳар қандай масала бўйича олий идоралар қарорларининг муайян бир мақсадга қаратилганлигини кўрсатиш учун улар тўла келтирилди.

Қўлёсмани ўқиб, у ҳақда қимматли фикр-мулоҳазалар, маслаҳатлар билдирган, тавсиялар берган ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор Акмал Холматович Саидовга, филология фанлари доктори, профессор Ҳофиз Шоаҳмедович Абдусаматовга, тарих фанлари доктори, профессор Маҳмуд Мусаевич Мусасевга, тарих фанлари доктори, профессор Ҳамид Зиёевич Зиёевга ўз миннатдорчилигимни билдираман. Матни узил-кесил нашрга тайёрлашда уларнинг фикрлари ҳисобга олинди.

Асар рус тилида нашрга тайёрланиб, таниқли журналист Шерали Сокин (Нурманов Шербой) ёрдамида ўзбек тилига ўғирилди. Ўзбекистон "Ёдгорлик" жамиятининг масъул ходимлари Алла Викторовна Савицкая ва Саида Иброҳимовалар материалларни тартибга солиш ва қўлёсмани тахт қилишда яқиндан ёрдам бердилар. Бу ўртоқларнинг ҳаммасига ташаккур изҳор қиламан.

Эсдаликлар уч китобдан иборат бўлиши ҳақида юқорида эслатилди. Иккинчи жилд Совет Иттифоқининг хори-

жий Шарқдаги сиёсатига бағишланади. Қўлёзма яқин ойлар ичида нашриётга топширилади. Унда қўлингиздаги китобда очилмай қолган бир қанча саволларга жавоб топасиз. Совет давридаги Ўзбекистон, айниқса, унинг мустақиллиги даври тарихи учинчи жилддан жой олади. Ҳозир мазкур жилд учун материаллар йиғилмоқда. Саломатлик бўлса, ана шу сўнги жилд устидаги ишларни Ўзбекистон мустақиллигининг тўрт йиллиги байрамигача ниҳоясига стказиш ниятим бор.

Азиз китобхон! Ушбу хотиралар ҳақида истак ва мулоҳазаларингизни ёзиб юборсангиз, иккинчи ва айниқса, Ўзбекистонга бағишланажак учинчи жилд ҳақида фикрларингизни дариг тутмасангиз, маслаҳатларингизни аямасангиз, бағоят миннатдор бўлур эдим. Маълумки, 1957 йили она-юртимиздан жўнаб кетиб, фақат 1986 йилда, яъни орадан 29 йил ўтгач, қайтиб келдим. Бинобарин, бу ердаги талай воқеалар мен йўқлигимда содир бўлган.

Китоблар устидаги ишда кўмаклашишга ёрдам бермоқчи бўлган ўртоқларнинг ҳаммасига олдиндан ташаккур билдираман.

МУНДАРИЖА

**ТОШКЕНТ ЯҚИНИДАГИ ҚИШЛОҚДАН
МОСКВА КРЕМЛИГАЧА
БЎЛГАН ЙЎЛ ХЎП УЗОҚ**

3

**КЕЛИБ ЧИҚИШИМ
ВА ЁШЛИГИМ ҲАҚИДА**

14

**ҲАММА НАРСА ФРОНТ УЧУН!
ҲАММА НАРСА ГАЛАБА УЧУН!**

22

ЯНА ҚАДРДОН ДИЁРДА

33

ТУҲМАТ БАЛОСИ

38

МАФКУРАВИЙ ЖАБҲА

52

ЎЗБЕКИСТОН МИНИСТРЛАР СОВЕТИДА

68

ВКП(Б) XIX СЪЕЗДИ — КПСС

88

СТАЛИННИНГ ВАФОТИ

97

362

КИМ ВОРИС?

110

ЖАР ЁҚАСИДА

120

ЯНА ЎЗБЕКИСТОН ҲУКУМАТИДА

137

Н. С. ХРУШЧЕВ — РАҲНАМО

147

"ҲИНДИСТОН ЙИЛИ"

169

**УЧИНЧИ МАРТА ЎЗБЕКИСТОН КОМПАРТИЯСИ
МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИДА**

188

КПСС XX СЪЕЗДИ

192

ХКП VIII СЪЕЗДИ ВА КМП СЕНТЯБРЬ ПЛЕНУМИ

213

ЭСКИ МУАММОЛАР. ЯНГИ НИЯТЛАР

234

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИНИНГ МАЖЛИСИ

250

РЕСПУБЛИКА ЗИЁЛИЛАРИНИНГ I СЪЕЗДИ

266

**1956 ЙИЛ ЯКУНЛАРИ ВА ШУ МУНОСАБАТ
БИЛАН ТАНТАНАЛАР**

280

363

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ФАИЛЛАРИ АКАДЕМИЯСИНИ
БАРПО ЭТИШ ҲАҚИДА
293

"АКСИЛПАРТИЯВИЙ ГУРУҲ..." ХРУШЧЕВМИ
ЁКИ МОЛОТОВ?
298

МАРШАЛ ЖУКОВ — ТУҲМАТ ВА ИҒВО ҚУРБОНИ
317

ПАХТАЧИЛИК БЎЙИЧА БУТУНИТТИФОҚ ИЛМИЙ
КОНФЕРЕНЦИЯСИ
339

ШАРҚШУНОСЛИК БЎЙИЧА БИРИНЧИ БУТУНИТТИФОҚ
КОНФЕРЕНЦИЯСИ
347

ЯНГИ ИШ, ЯНГИ ҲАЁТ
350

МУАЛЛИФДАН
360

Нуритдин Акрамович Мухитдинов

ГОДЫ, ПРОВЕДЕННЫЕ В КРЕМЛЕ

Мемуары

Первая книга трилогии

На узбекском языке

Издательство "Ўзбекистон"— 1995.
700129, Ташкент, Навои, 30.

Таржимон Ш. СОКИН
Кичик муҳаррир Н. УМАРОВА
Бадий муҳаррир Ҳ. МЕҲМОНОВ
Техн.муҳаррир С. СОБИРОВА
Мусаҳҳиҳ С. ТОҲИРОВА

Теришга берилди 31.01.95. Босишга рухсат этилди. 28.02.95.
Формати 84x108¹/32. Таймс гарнитурда офсет босма усулида
босилди. Шартли бос.л. 19,74. Набр.л. 19,59+0,64 вкл. Тиражи
50000. Буюртма № 359D. Баҳоси шартнома асосида.

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30.
Набр. № 244—93.

Оригинал-макет масъулияти чекланган "Ношир" жамияти техникавий
ва программавий воситалар базасида тайёрланди.

"Шарқ" концерни нашриёт-матбаа босмахонасида босилди.
700083, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

Китоб ҳақидаги фикр-мулоҳазаларингизни қуйидаги манзилгоҳга юборинг:

Манзилгоҳ: 700028, Тошкент, Мустақиллик майдони, 5-уй. Ўзбекистон "Ёдгорлик" тарихий-маданий мерос жамияти.

Телефон: 39-82-84.

Муҳитдинов Н.

М 81 Кремлда ўтган йилларим: Сталин, Маленков, Хрушчев, Брежнев, Андропов билан биргаликда ишлаган уруш, меҳнат ва партия фахрийси эсдалик-лари. К. И. КПСС Марказий Комитети ва унинг Сийёсий Бюроси фаолияти (50-йиллар).— Т.: Ўзбекистон, 1995.—366 б.
ISBN 5-640-01887-9

“Хотиранома” характерига эга бўлган ушбу асарда таниқли давлат ва жамоат арбоби Н. Муҳитдинов ўзининг узоқ йиллар давомида турли вазифаларда олиб борган фаолияти, бирга ишлашган кишилар билан муносабатлари, собиқ Иттифоқ юқори органларининг иш услублари, айрим ҳукумат раҳбарларининг характер ва одатлари ҳақида ҳикоя қилади.

У кенг китобхоналар оммасига мўлжалланган.

66.61(2)+66.61(5У)+63.3(5У)

№ 192—95

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси

М $\frac{4702620201-28}{M 351(04) 95}$ 95